

ՀԱՅԿ. ԳԳ, Լ. ԲԵՆԻՔՆԵՐԻՆԻ

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԿ. ԳԳ, Լ. ԲԵՆԻՔՆԵՐԻՆԻ

ՊՐՈՖ. ԴՐ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

9(47.925)

5-52

ՄԱՌԻՊՈՒՄ Ե 1961 թ.

A II
33819

ՎՐԱՅ ԱՂՔՑՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅՆՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԲԱՂՎԱՆՔՆԵՐ ՎՐԱՅՆԵՐՆ ԲՆԱԳՐՆԵՐԻՑ ՀԱՅՆԵՐՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ.
ՆԵՐՄԾՈՒԹՅՈՒՆ—ԵԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ, ՅԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱՆՆԵՐՈՎ,

ՀԱՏՈՐ Ա.
(Ե-ԺԲ ԴԱՐ)

Պետրատի տպարան

Դրամվիտ № 0264 (Բ)

Պատվեր № 2380

Տիրաժ 1500

Ա. Ի. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատությունը մենք ձեռնարկել ենք կազմելու՝ ոգտագործելով այդ նպատակի համար վրացերեն լեզվով մեզի հասած թե՛ տպագիր և թե՛ (ըստ կարելիության) անտիպ աղբյուրները, ինչպես դուռ պատմագրական և ժամանակագրականը, նույնպես և վարքաբանական-վիպարանականն ու այսպես կոչված հայրախոսականը, նաև վիճական տարեգիրն՝ ու ժողովրդական բանահյուսությունն ամենուրեք խմատով, մի խոսքով՝ այն տմենը, ինչ վոր իր մեջ Հայաստանի և հայերի մասին վորևե նյութ և պարունակում, ում գրվածն էլ ուղում և լինի, միմիայն թե՛ վրաց հեղինակի գրչից լեւծ ինքնուրույն կամ կոմպիլատիվ (վրացերեն գրվածք) լինի այն։

Ամբողջ աշխատությունը մենք ծրագրած ունենք 4 հատորով։

I հատորում մտնելու լին V—XII դարու հեղինակները կամ անունուն գրվածքները։

II հատորում մտնելու լին XII—XVIII դարերի հեղինակները։

III հատորը կազմելու լին XVIII—XIX դարերի (մինչ 1829 թ.) հեղինակները։ Վերջապես՝

IV հատորում կամփոփենք վիճական տարեգիրը, հայերենից թարգմանված յերկասիրությունների վարիանտները, ժողովրդական բանահյուսությունը, հավելվածներն ու կարևոր ցանկերը։

Ի նկատի ունենալով, վոր վրացերեն բնագիրներից կատարած մեր թարգմանություններին մենք կցում ենք ներածություն-ծանոթություններ, վորոնք մեծ մասամբ մեր իսկ նետագոտարանց արդյունքներն են կազմում, մենք լիահույս ենք, վոր այս մեր աշխատությունը պիտանի կարող և լինել վոչ միայն հայ ընթերցողի համար, վորը առաջին անգամն և հնարավորություն ստանում է

մոտո ծանոթանալու վրաց աղբյուրների հետ, այլև վրացագետ-
ների համար:

Հայերեն թարգմանությունները մենք տալիս ենք համաձայն
«վերականգնած» բնագիրների, Վոր մենք ենք կատարել, յերբեմն
նույնիսկ մեր իսկ ձեռքով տպագրության պատրաստած նյութի
հիման վրա (ըստ ձեռագիրների), Վորը բավականին տարբերվում
է ցարէ գոյութիւն ունեցող հրատարակություններից:

Ընդ սմին, թյուրիմացութիւնների տեղիք հաւալու համար,
անհրաժեշտ ենք դառնում մատնանշել, Վոր թարգմանության ժա-
մանակ մենք միշտ աշխատել ենք հատուկ անուններն (թե աշ-
խարհագրական և թե անձանց) ու այսպես կոչված «եթնիկական»
տերմինները ներկայացնել «հայկական հարադատութեամբ»՝ կոչ-
քին, կըր վտակագծի մեջ, դնելով այն և վրացերեն բնագրի ար-
դասանութեամբ. իսկ անկուշաւոր փակագծերի մեջ դնում ենք
այն բառերն ու նախադասութիւնները, Վորը մենք ենք ավե-
լացնում իմաստը հասկանալի դարձնելու համար:

Ինքնըստինքյան հասկանալի լն, Վոր՝ քանի Վոր այնպիսի
տերմինների գործածութիւնը նախնական շրջանի նկատմամբ,
ինչպիսի լն «Հայաստան» կամ «Վրաստան»-ը, կատարել առա-
ջընդմիջման կլինել, մենք առհասարակ աղբյուրներից խուսափում
ենք՝ գործածելով դրանց վտխարեն 1) «Հայք» (→ «Հայոց»),
ինչպես եկվիվալենտ վրացերեն «Սոմխիթ»-ի և 2) «Վրք»
(→ «Վրաց»), ինչպես եկվիվալենտ «Պարթև»-ի գլխառաւ գրու-
թեամբ. իսկ «հայ»—«հայեր» (→ «հայոց») և «վրացի»—«վրացի-
ներ» || «վրացիք» (→ «վրաց») գուցէնթացաբար գործածում ենք
իրրև լով «եթնիկական» տերմիններ (փոքրատաւ գրութեամբ):

* * *

Մեր ներկա աշխատութեան առաջին հատրի առաջին պրակի-
մեջ մենք ամփոփել ենք համապատասխան նյութեր վրաց գրու-
կանութեան զարգացման ճախնակամ օրդամի յերկասիրութիւննե-
րից, Վորոնք գրեթե բացառապէս վարքաբանական-վկայաբանական
հայրախոսական, յեկեղեցա-պատմական կամ ժամանակագրական
բնութիւն կըրում, ընդամենը 15 հեղինակութիւնից կամ 19 յեր-
կասիրութիւնից քաղած, Վորոնք V—XI դարերին են պատկա-
նում կամ այդ դարերին վերագրվում: Ինքնըստինքյան հասկանալի
լն, Վոր նյութերը դասավորված են իրրև առանձին-առանձին
հատվածներ, բացի մի-լերկու դոկումենտից, Վոր մենք առաջ ենք

քերում կամ ամբողջությամբ (IX դարու անանուն հեղինակներէ համառոտ Հայոց պատմութիւն» փորձերը), կամ չնչին կրճատումներով (IX դարու հեղինակ Արսեն Սափարացու «Հայոց և Վրաց բաժանման մասին»), վորոնք առանձնապես հետաքրքիր են իբրեւ դուռ դրական գործեր և վոչ ժամանակակցի ձեռքով կատարած պատմական անցքերի նկարագրութիւններ կամ պատմագրական լերկասիրութիւններ, վորոնք վրաց գրականութեան մեջ միմիայն XI դարումն են ծնունդ առնում (XI—XII դարումն լեռնային լեռնային վրաց պատմիչներին հատկապես նվիրում եւ առաջին հատորի լերկորդ պրակը):

Ինչպես ընթերցողը կնկատի, ներկա (առաջին) պրակում զետեղած նյութը կարծես թե զլիսավորապես յեկեղեցական պատմութեանն եւ վերաբերում, մասամբ՝ հայոց և վրաց բաժանման հարցի հետ կապւած դավանաբանական վեճերին, վորի կողքին անշատ տեղ ունին գրաւած Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն, ժամանակագրական պատմութեան և այլ և այլ պատմական անցքերի ու անձանց վերաբերյալ տեղեկութիւնները, իսկ տնտեսականի մասին և վոչ մի խոսք: Բայց սա հո մեր մեղքը չէ, յերե ինքը ճշուրը հետք այդ եւ մեզ մատակարարել...

Սակայն հայոց պատմութեան համար բոլոր այդ տվյալներն արժեք ունին այն տեսակետով, վոր՝ տեղեկութիւն լինելով հանդերձ՝ բոլորում են իդեոլոգիայի հակառակ, այսինքն հուշ-բնութիւն-դական տնտեսական-քաղաքական որոնողութեան լեռնային քաղ-կեղծոնիկ (գիտփիղիս կամ լեռնաբնակ) միջավայրից, մինչդեռ ամբողջ հայ գրականութեանն այն ձևով, ինչպես եւ այն հասել եւ մեզ՝ լինելով նույնպէս տեղեկութիւն՝ ասորա-պարսկական որոնողութեան լեռնային լեռնային, պարզապէս հակաքաղկեդոնիկ (մոնոփիղիս կամ միաբնակ) իդեոլոգիայի դրոշմն եւ կրում. և հետևապէս պետք եւ լեռնաբնակ, վոր հայերեն լեզվով լեռնային գոյութիւնն ունեցող քաղկեդոնիկ իդեոլոգիայի գրականութեանն, մեծ մասամբ հունական թղեկութիւն կրող կամ հունաբնակ թարգմանութեան, հակաքաղկեդոնականութեան հաղթանակով խառն վոչնչացրած եւ Յիվ հինց այդտեղ եւ համապատասխան վրաց աղբյուրները արժեքը, նա-մանապէս, վոր վերջիններն՝ լեռնային դավանաբանական վեճերի հետեւանքով անհետացած և մեզ հասած հայկական աղբյուրների վրային հիմնված՝ Համենայն դեպս, այնպիսի գոյութեան որոնողութեան, վորոնք հայ քաղկեդոնականութեան դարգացման հնագույն շրջանին են վերաբերում, հարց եւ ծագում հայ հին գրականութեանն

վերադնահատելու մասին^{*)}։ Յեվ իրոք, հալ և վրաց պատմագիրները տվյալների տարաձայնությունը չէ վոր արդյունք և այն հակասությունների, վոր նկատելի չեն հին Հայաստանում և Վրաստանում շնորհիվ առաջավոր Ասիայում միջոցառող լերկու տարբեր քաղաքական-տնտեսական սիստեմների (Մարք, Պարթևք, Պարսիկներ, Արարացիք՝ մեկ կողմից, Հուլներ, Հռոմայիցիք և Բյուզանդացիները՝ մյուս կողմից)։

Ինչ վերաբերում են նույն V—XI դարերին պատկանող այն գրվածքներին, վորոնք հայերենից վրացերեն թարգմանություն են հասել մեզ (ի նկատի ունենք Աթոնի Իվերոն վանքի X դարու ձվարք հարանցի «հայոց» կամ «ասորվոց» սրբերի վարքերը) և վորոնց հայերեն բնագիրները կամ տարբերվում են թարգմանությունից կամ կորած են (որինակ Դավիթ և Տիրիճանի վկայաբանությունը), ուր՝ բնագիրներին համեմատ, տարբեր կամ լրացուցիչ տեղեկություններ կան Հայաստանի և հայերի մասին, այդպիսիները մենք մտադիր ենք զետեղել «Հավելվածներին» մեջ, վոր մեր աշխատություն IV հատորն և կազմելու։

Լ. Մ.-Բ.

Տփղիս
7. III. 1933

^{*)} Վորքան այս տեսակետից շահեկան են Ն. Մանի, Իվ. Ջավախիշվիլու, Կ. Կեկելիճյանի յեզ Ն. Ակիմյանի համապատասխան ուսումնասիրությունները, վոր մենք բավականին ոգտագործած ունենք, նույնքան մեզ համար վրե և արմեթից դուրկ են այնպիսի աշխատությունները, ինչպիսի յեն Ազեմեանդ Պալմյանի «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայոս» (Վիեննա 1878), Տ. Weber-ի Die Katholische Kirche in Armenien (Freiburg in Breisgau 1903) և այլն։ Մի կողմն ենք թողնում Կարապետ Տըր-Մկրտչյանի զոկտորական շարագրութունը՝ Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte Ketzische Erscheinungen in Armenien, Leipzig 1893:

ՀԱԿՈՒ ՅԵՐԵՅ (V Դ.)

«ՇՈՒՀԱՆԻԿԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»

«Շուշանիկի վկայարանություն»-ը, ժող հայտնի չե հայերեն և վրացերեն լեզուներով, հասել է մեզ զույգ-զույգ խմբագրությանը՝ ընդարձակ և համառոտ հայերենը հրատարակված է «Սոփերք Հայկական»-ի Թ. հատորի մեջ (Վենետիկ 1853), ընդարձակ խմբագրությունը 11—47 էջերում, իսկ համառոտը 49—55, յերկուսի ծանոթությունները 57—61 էջ. (համառոտի կրկնությունը տես նաև՝ Լ. Միխիսեր-Ֆեկ «Ծաղկաքաղ բանից նախնի հայերէն հանդերձ հայ-վրացերէն բառգրովք», հատուած առաջին. Ծաղկաքաղ, Տփղիս 1920, էջ 100—103). վրացերենի ընդարձակ խմբագրությունը հրատարակել են նախ Միք. Սաքիբիթի իր «Վրաստանի գրականության մասին» (Ս. Գ. Բ. 1882), էջ 181—192, ապա Ս. Գաղաձեճ առանձին գրքույկով՝ «Սուրբ Շուշանիկի վկայարանությունը» (Տփղիս 1917), էջ 1—23, ծանոթություններն և հավելվածները 25—44, իսկ համառոտը հրատարակեց, ըստ Աթոնի Իվերոն վանքի X դարու «Վարք հարանց» ժողովածուի. Ալ. Խախավիթ (ხაჩავაძე) իր աշխատության մեջ «Материалы по грузинской агиологии» [«Труды по востоковедению», изд. при Лазаревском институте вост. языков, вып. XXI] (Москва 1910), էջ 49—51, Հեռագր. (XVIII դարու) վրացերեն խմբագրություններից կատարած ուսման թարգմանությունը տես՝ (М. Сабинин «Полное жизнеописание святых грузинской церкви», ч. I, Спб. 1871, стр. 141—152:

Վաղուց Ն. Մար (Из поездки на Афон, — «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1899, март, стр. 19—20) այն կարծիքն եր հայտնել, ժող վկայարանության վրացերեն համառոտ խմբագրությունը բառացի թարգմանություն է համապա-

տասխան հայերեն խմբագրութիւնից, իսկ ինչ վերաբերում ե նույն վկայաբանութիւն ընդարձակ խմբագրութիւններէ առնչութիւնը իրար հետ, դրա մասին նույն Ն. Մառը վոչինչ չեր ասել:

1917 թվին, առաջիկ Շուշանիկի վկայաբանութիւն վրացերեն ընդարձակ խմբագրութիւն գիտական հրատարակութիւնը, Ս. Գոգաձեմ իբ գրքուկի վերնագրի վերեւից անհրաժեշտ եր գտել դնելու և հեղինակի անունը՝ «Հակոբ Յերեց, Վ դար»: Սույն գրվածքն Վ դարու Հակոբ Յերեցին վերագրելը վոչ մի առաքիլութիւն չգտալ պրոֆ. Իվ. Ջավախիշիլիու կողմից՝ 1921 թվին լույս ընծայած ուսումնասիրութիւն մեջ՝ «Հին վրացական պատմական դրականութիւնը (V—XVIII դ. դ.), լերկրորդ լրացրած հրատարակութիւն», եջ 13—26, ապա և պրոֆ. Կ. Կեկելիձեի կողմից՝ «Վրաց դրականութիւն պատմութիւն» I հատորում (Տիֆլիս 1923), եջ 119—124, վորոնք ավելի ևս պարզեցին վկայաբանութիւն ավտենցիալի հարցը: Մասնավորապես Իվ. Ջավախիշիլիմ ջանաց ապացուցել, վոր՝ մինչդեռ վկայաբանութիւն համառոտ վրացերեն խմբագրութիւնը բառացի թարգմանութիւն և հայերենից, նույն հեղինակութիւն մյուս՝ ընդարձակ վրացերեն խմբագրութիւնն ինքնուրույն գրվածք պիտի ճանաչել, վորն աղբյուր և ծառայել հայերեն խմբագրութիւն համար, մի խոսքով, վրացերեն ընդարձակ խմբագրութիւնը ճիմք և ծառայել (ա. աստիճան) հայերեն ընդարձակ խմբագրութիւնն (բ. աստիճան), վորը հետագայում համառոտվել և (գ. աստիճան) և ապա թարգմանվել և վրացերեն (դ. աստիճան):

Այս կարծիքն ալժ մը վրաց դրականութիւն մեջ ընդունված և ու աւարածված, և դրեթե վոչ մի առաքիլութիւն չի հանդիպում:

Այժմ աւաններ, թե ինչ տվալներէ հիման վրա լին վրացագետներն (Ս. Գորգաձե, Իվ. Ջավախիշիլի, Կ. Կեկելիձե և ուրիշները) ապացուցում Շուշանիկի վկայաբանութիւն ինքնուրույն վրացերեն գրվածք և այն ևլ Վ դարու հեղինակ Հակոբ Յերեցի հորինվածք լինելն, վորը միաժամանակ վրաց դրականութիւն հնագույն հիշատակաբանն և համարվում:

1. Դիմելով մի ինչ վոր հեղինակավոր անձի՝ վկայաբանութիւն կազմողը մի ինչ վոր հատվածից հետո, վորը նույն վկայաբանութիւն սկզբնական մասն պիտի կազմեր կամ գուցե ներածութիւնը, ասում և (եջ 1). «Յեվ ահա հաստատապես պատմեմ Ձեզ սուրբ և լերաներէ Շուշանիկի մահվան մասին» (սրանով և սկսվում վրացերեն տեկստը): Ապա՝ խոսելով Վարդան Մամիկոն-

յամեր մասին՝ նա մատնանշում է (նույն տեղ)։ «Վորի մասին լես Ձեզ գրեցի»։ Մի ուրիշ տեղ՝ ըզեշխի դրան լեպիսկոպոս Ափուտի (Ափոցի) անունը տալով՝ հեղինակն ավելի վորոշակի ասում է (հջ 3)։ «Յես ել՝ Շուշանիկ տիկնոջ (թագուհու) լերեցն՝ ալն յե-սլիսկոպոսի մօտն ելի»։ Յեմ ահա ալստեղից պարզ է, վոր հե-ղինակը՝ առաջ բերելով իր և Շուշանիկի միջև տեղի ունեցած բաղամթիվ՝ դրույցները (դիալոգները)՝ միշտ ընդգծում է, թե վերջինս ինչպես եր գիտում իրեն, հեղինակին՝ «Յերեց», «Ալ լերեց» ասելով։ Վերջապես, վրացիներն ընազրում կա և մի ալնպիսի տեղ (հջ 9—10), ուր մի վոմն պատանի՝ փնտռելով Յերեցին Շու-շանիկի բնակութան տեղում՝ հարցնում է. «Հակոբն ալդտեղ է», վորին ինքը՝ հեղինակը, պատասխանում է. «Բնջ կուղես», և նա ասում է. «Ըզեշխն կանշում է»։

Ըստ լերեույթին, այս տվյալների հիման վրա լես, վոր նախ Մ. Սաբիցիեր (1882) և ապա Ս. Գորգամեն (1917) վկայարանութան հեղինակ համարեցին Հակոբ Յերեցին, վորը նույն գրվածքի հա-չերեն վերստալի մեջ անանուն «գրան քահանա» լե կոչվում (Մոփեթ, Թ., հջ. 29)։ Իսկ Իվ. Զավախիսիլիին մանրամասն ապացուցեց այս կետը՝ հիմնվելով ինչպես վերև բերած տվյալների վրա, նույնպես և ամբողջ հորինվածքի, կազմվածքի և վոճի վրա։ «Հակոբ Յերեցի գրվածքը, — ասում է բաղամալխատ վրացագետը, — ինչպես իր պատմական, աշխարհագրական [ու] ժամանակագրա-կան տեղեկութուններով, նույնպես և նիստուկացի նկարագրու-թյամբ, պատմական բնույթով ու վոճով է, վերջապես, հեղինակի պատմվածքի հոգեբանական ճշտությամբ իրոք վոր ժամանակակցի, ակունաստի և համագործակցի կողմից գրված լերկասիրութուն պիտի ճանաչվի» (Հին վրացական պատմական դրականութունը, 19)։ Մոտավորապես նույն միտքն է արտահայտում և Կ. Կեկելի-ծեն, լերը պնդում է, վոր Շուշանիկի վարքը դրի լե առել «վոյ թե սոփարական ժամանակակիցն ու ականաստեղ, ալլ [ըզեշխի] ապարանքին շատ մերձեցած է, միաժամանակ, համեմատաբար պատրաստված անձն՝ Հակոբ Յերեցն, վորը դրան քահանա լեր և Շուշանիկի խոստովանահայրը. Հակոբն ալն անձնավորութուն-ներից մեկն եր, վորը վոյ մի բոպե չեր հեռացել իր հոգևոր դա-վակից անտանելի տանջանքի և նեղութան ժամանակ, նրա հետ եր ապարանքում և ապարանքից դուրս՝ լեկեղեցում ու բերդում» (Վրաց գրականութան պատմութունը, I, 119—120)։ Ընդ սմին, նույն Կ. Կեկելիծեն՝ ի նկատի առնելով վկայարանութան մեջ

լեղած զանազան թվականները՝ գտնում ե, վոր այն հորինված պիտի լինի 474—484 թվականներին (ibid., էջ 123),

2. Իվ. Զավախիւլիլու հետադոտութեամբ, հայերեն և վրացերեն ընդարձակ խմբագրութիւնները (վորից ծագած են համառոտները), ակնհայտնի կերպով իրարից տարբերվում են գլխավորապես հետևյալ կետերում. Ա. մինչդեռ վրացերենը գրված ե առաջին դեմքով, հայերենում հեղինակը սկի չի լերևում, և պատմվածքն լերբորդ դեմքով ե ներկայացրած. Բ. վրացերեն տեկտի ավագուն տեղերը, ուր այն ժամանակվան խոտուկացի ճշտագուն պատկերն ե ներկայացրած, հայերենում բաց են թողնված: Գ. թվականները վրացերենում ավելի մանրամասնորեն և ճշտորեն են առաջ բերված, քան թե հայերենում, ուր արդարևորներն լերբեմն (որինակ Շուշանիկի մահվան մասին) նուշխակ բաց են թողնված: Դ. ժամանակագրական ավաշներն ու գործող անձանց անունները (որինակ՝ ըղճշի գրան լեպիսկոպոսի և գրան լերեցի) վրացերենում ամենայն բարեխղճութեամբ են առաջ բերված, մինչդեռ հայերենում արդարևորները բաց են թողնված: Ե. հայերենում տալկասում են մի շարք արևելի տեղեկութիւններ, վորոնք այն ժամանակվա տատմութիւնն ու աշխարհագրութեանն են վերաբերում (որինակ՝ Հերթի և Յուրտալի մասին), ինչպես և Շուշանիկի անձնավորութեան, բնավորութեան, մատենակերպի և քնորոշ առանձնահատկութիւնների նկարագրութիւնը: Զ. հայերեն տեկտը՝ համեմատաբար վրացերենի հետ ավելի կրճատված լինելով հանդերձ՝ ավելի ընդարձակ ձևով ե ներկայացնում դանադան աղոթքները, վորոնք վրացերենում քիչ տեղ ունեն գրաված, և այլն:

Շուշանիկի վկայարանութեան վրացերեն ընդարձակ խմբագրութիւնից ստորև քաղած տեղեկութիւնները, ճիշտ ե բուն Հայաստանին (Հայքին) չեն վերաբերում, քանի վոր ի նկատի ունեն Հայոց (Հայքի) և վրաց (Քարթլիի) սահմանակից Հերթ=Ռանը, բայց և արևելս մենք արդարևորներն առաջ ենք բերում, վորպեսպի նպատաւ լինենք Դուդարքի տատմութեանը, վորն այնքան տերտ կապված ե նուշն Հայոց և վրաց անցյալի հետ:

Քաղվածքների թարգմանութիւններն առաջ ենք բերում համաձայն Ա. Դարգանիի հրատարակութեան (համեմատութեամբ Մ. Սաբիմիի հրատարակածի հետ), կողքին ղնելով հայերեն վերսիայի համապատասխան հատվածն ըստ «Սոսիերք»-ի:

Պարսից [Պերոզ] թագավորի [Իշխանութիւն] ու թերորդ տարին¹ դեպի արքունի դուռն ուղեւորվեց Վաղդին ըղեշխն (Վարսքեն պիտիախշն)² Աշուշայի վորդին, վորը սկզբում քրիստոնյա լեր, քրիստոնյա հորիցն ու մորից ծնված։ Յնվ նրա կրնն եր հայոց սպարապետ Վարդանի ղուստորը, վորի մասին ահա գրում եմ Ձեզ հորից նա Վարդան եր կոչվել, իսկ ըստ սիրո նրա անունն Շուշանիկ, աստծուց լերկւելած, ինչպես արդէն ասացինք, մանկութիւնիցն իսկ...³

Հեռանալով Պարսից թագավորից՝ ըղեշխն (պիտիախշն)... մոտեցավ Վրաց (Քարթլի) սահմաններին, Հերեթ⁴ յերկրին...
...[Յնվ նա] լեկավ մուրտավ⁵ կոչված ավանը...

Իսկ ըղեշխն (պիտիախշն) դրան յնպիսկողութը, վորի անունն եր Ափուտ⁶, այնպիսի շերտերովում, վորովհետև դնացել եր սրբազու (Շուշանիկի) մտերիմներից մեկի տունը... և չես ել [Հակոբ]՝ Շուշանիկ տիկնոջ (թագուհու) յերեցս՝ այն յնպիսկողութի մոտն ելի...

Իսկ ըղեշխն (պիտիախշն) ուղեւորվեց Ձորդ⁷, ըսլց նրա յեղբալը Ջոջիկը՝ չհանգիսեց նրան [այնտեղ]... և՛ ըղեշխն (պիտիախշն) լեռներիցն ընկնելով՝ հասավ

Նւ եղև ի ժամանակս Պարսից թագաւորութեանն՝ ըղեշխն Վասդեն, որդի Աշուշայ ըղեշխնի, որ ի դուռն արքունի երթեալ՝ ուրացաւ զքրիստոնէութիւն, և եղեալ ընդ պարսկական օրինօքն ի կամաց և ոչ ի հարկէ և ի բռնութենէ։ Նւ կին ունէր զղուստր Վարդանայ Հայոց սպարապետի Մամիկոնէի, թոռն սրբոյն Սահակայ Պարթևի և Հայոց չալապետի՝ ի դատերէն Սահակաւուշայ, և անունն նորա Վարդենի ի ծնողացն կոչեցեալ, Շուշանիկ չորջրանօք յետոյ անուանեալ։ Բարեպաշտոն և երկիւղած լաստուծոյ ի մանկութենէ իւրմէ...

նրան Հերիթի սահմաններում...

[Յերկիրն, ուր գտնվում է Յուր-տավը⁶, նկարագրելի է այսպես⁷]. ամուսնացանքն արևի կեռութունը կրակի պես և այրում, քամիները տաք և ջրերը միախառն. այդ-տեղի բնիկները լի չեն ախտով, ջրով ուռած և դեղնած են, մար-մինը ծակծկած, հոբոցած, քոսոտ, կարմիր քամուց [վնասած], չեր-սը ուռած. և նրանց կլանքն և կարճատև. և վոչ մի ծեր չկա նը-րանց յերկրում

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լատ Ս. Գորգանելի (Ս. Շուգանիկի վնասարանությունը, էջ 26), 458 + + 8 = 466 թվին, ըստ Խվ. Ջավաթիշվիլու (հին վրացական պատմական գրա-կանությունը, էջ 16), 456 կամ 457 + 8 = 464 — 465 թվին:

2. Նույն Ռանք:

3. Տես 6. ծանոթություն:

4. Նույն Սփոքը ըստ «Գրքը թղթոց»-ի (էջ 176), վորը Յուրտավի թեմի առաջին յեպիսկոպոսն յեղավ (Կ. Կեկելիձե, Նվիրապետական կազմը հին Վրաս-տանում, վրացերեն, — «Bulletin de l'Université de Tiflis, X, 1910, էջ 313):

5. Չորը կոչված ավտոր, ըստ յերեվոյթին, Տաջուլմն և յեղել, վորովհե-տև Տաջիբն ևր Չորգուլունել իշխան երի առնոր:

6. Յուրտավը դանադան հեղինակներ յերկար ու ձեռ գտերի ընթացքում սկսած գեո ևլի X դարում՝ այլ և այլ տեղերում ևլին փնտռում Այս հարցը, անկասկած, Հայաստանի և Վրաստանի պատմական աշխարհագրության հիմնա-կան պրոբլեմներից մեկն է, քանի վոր Գաղաղաց ընդհանրության յերեմեի կենա-րոնի և սահմանները հարցին և վերաբերում Լատ Ուխտանեսի, այն X դարում կոչվելիս և յեղել Գամենք, դանվելով «յեղը Գետոյն» որ կոչի յիւր անուն Գա-ղանապետ, ի նահանգին որ կոչի Վրաց-գաղա, որ է միջասանան երկուց աշխար-հացն Հայոց և Վրացի... Կանգնել լերին Կանգառու, որ է սահմանակից... Սեծի մայրաքաղաքին Տփլիսեաց (Վրաստանի բաժանման վրաց ի Հայոց), Վագար-չապաա 1371, էջ 34): Ստեփաննա Որբիյանի որոք ևլ Յուրտավը կոչվելիս և յեղել «Գալանք», զորոյ զթեմն — ասում և Ստեփաննոսը — այժմ ունի Հախպաա (Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքե-պիսկոպոսի Սիւնեաց [Հուկասեան մատենագարան՝ Դ]. Թ. 1911. էջ 105):

XVIII դարու վրաց աշխարհագիր Վախշադ ժնտոում ևր Յուրտավը Ախ-տալա վանքից դեղի արևելք, Բերդուշ կամ Դերեդի լեռան շրջանում (Descrip-

tion géographique de la Géorgie par le *Isarécitch Wakhoucht*, publiée par M. Brosset, S. P. B., 1842, p. 142, n. 1): *Մեկնելով Վախուշտի խոսքերը*. Մ. Բրոսսեան յնկել էր այն յնդրակացության, զոր Յուրտավը գտնվում է ա' Բ. d' Akhtala, sur le Berdoudj, la Kamenka de Bussesa (M. Brosset, Deux historiens Arméniens, S. P. B. 1870, p. 295—296. n. 2. *Հմտ.* Additions et éclaircissements à l' Histoire de la Géorgie, p. 109, n. 3), զոր առանց այլեայլության կրկնում է և զրացեղեա Թ. Ժորգանիսի տարրերինսն մեկնարանությանը՝ «Յուրտավը, այժմյան (?) Գալինքը, Վախուշտը Գալինքը (Ախալայից մոտ, առաջինս Կамենка դուրը) գտնվում էր Գուգարքում, Հերկիլի և Բարթիլի սահմանաւոր (Բրանդիանից, զրացեղեն, I, Տփլիս 1892, էջ 320, ձեռնթ. 42) Մ. Զանաշվիլին (Վախուշտի տեղաբնակչութունը, զրացեղեն, Տփլ. 1901, էջ 31, ձեռնթ. 22), կանգ առնելով «Յուրտակետ» անվան առաջարկանության վրա, վերով հայանի յն Զարարուլուխի շրջանը, գտնում է Հնդկաստան, զոր Շուշանիկի ջաղաքը հետագայում վերադարձրել Յուրտակետաւ Ըստ Ն. Ալիշանի (Յուշիկի հարկանեաց Հալոց, I, 375) և ապա Ն. Ալիշանի (Կիւրդոն կամ Թուրքիա Վրաց, Վրեննա 1910, էջ 169), Յուրտավը գտնվելիս է յնդիկ «Բողնոփոր դաւառին հարաւային ցամաքայն ծայրն» — «հինասուր ճամբով միայն հետև» Տփլիսից 1912 թվին Սարգիս Կախարանին (Սուրբ Դուռնին ու Նրա Դղանաղութունը Վաստանի պատմության մեջ, Վրացեղեն, էջ 8) այն կարծիքի յնը, զոր Յուրտանն «այժմյան Մանգլիսից դեպի արևմուտք էր գտնվում» 1914 թվին հրատարակած իր «Վրաց մոլոդզդի պատմության» (զրացեղեն) II զրրում Իվ. Զովաթիշվիլին ուղղակի ասում է՝ «Հերկիլուսն էր համարվում Յուրտավը, սակայն իսկապես վերահղ էր այն գտնվում, չորսանքս (էջ 207) 1913 թվին հրատարակած մեր հատուկ փոքր հոդվածում «К вопросу о местоположении Цуртвы» (Известия Кавк. отд. Рус. Геогр. О-ва, т. XXIV, № 3) մենք՝ ամերիկեյից հարցիս զրկանությանը՝ այն միտքն էլ յնը հայտնել, զոր «Յուրտավը պիտի վերանշել կամ այժմյան Ախալայի մոտքը, Բերդուշի կամ Դերեղալայի (Կամենկայի) շրջանում, կամ ինն Գալինքի տեղում Բցիս կամ Ջրամ գետի աջ ափին» (էջ 341—345, համ. նաև մեր «Гадженк-Гачнан», «Христ. Восток», т. VI, изд. 1918, стр. 94-95): Զնամանակնիցով մեզ հետ՝ Սարգիս Կախարանին (Վրաց պետականության գեներալիս հարցերը, զրացեղեն, «Bulletin Historique», Տփլիս 1924, Գ. 1, էջ 74-75) գտնում է, զոր Յուրտավը Գալինքի շրջանից քարանդուն, զոր Ուշալովն էր կազմել, Զրոուս էր կոչվում՝ գտնվելով Ջրամ գետի ձախ ափին, զոր, ըստ յերեկույթին, Յուրտավ անվան աղավաղումն է. Նույնը Ս. Կախարանին կրկնում է և 1923 թվին (К истории названия города Тифлиса, «Исторический сборник» II, 67) հետևյալ խոսքերով. «Эквивалент названия Гачнан-и — Цуртаа (Ухтанес, как известно, считает эти названия идентичными) находит объяснение на арм. яз., именно *ցурт* холодный (само слово праисконого происхождения) с суффиксом -ав, встречающимся и в других древних географических названиях на Юго-Кавказе (например, Тел-ав, Ман-ав, Зан-ав, Парт-ав и пр.). В этом же значении Гачнан-и при сопоставлении саварским коачан — холодный вполне покрывает термин Цурт-ав, который, таким образом, представляется простым переводом термина Гачнан-и в его аварском, так сказать, аспекте. Гачнан-и — Цуртаа, повидимому, находился в районе нынешнего Хоша-Клиса на правом берегу р. Храм (притока Куры), у слияния с ним р. Машавер»:

Վերջապես, 1925 թվին հրատարակած «Վրաց ժողովրդի պատմությա (վրացերեն) I հատորի Գ. հրատարակության մեջ ԽՎ. Զավախիշվիլին նորից պնդում է 1914 թվին արտահայտած այն դրույթը, զոր Յուրտավը Հերեթումն եր գտնվում:

1928—1932 թվականներին ընթացքում մենք հնարավորություն ունեցանք պրոպագանդիստական գրեթե ամբողջ Գուգարբում (Լոռի-Տաշիր, Թրեխլեթ-Մալիա, Չուրաակեթ-Ղարաբուլախ և այլն) և ամենայն մասնամասնությամբ հետազոտելնք Յուրտավի հարցն իր բոլոր յեկեղնեքով՝ հաշվի առնելով դրականության մեջ արտահայտված գրեթե բոլոր կարծիքներն ու ցուցմունքներն այդ մասին, և յեկեղնք այն վերջնական յեզրակացությամբ, զոր Յուրտավ-Գաղնաքը Դաշինանը՝ Գուգարաց բղեխներին մայրաքաղաքը՝ Բորչալուի (այժմյան Լյուկսեմբուրգի) շրջանի թուրքական Առախլու գյուղն է, զոր յերբեմն վրացերեն ճանաչողներն է կոչվել, այսինքն կամբջատեղ (ըստ Վախուշտի արաբեղներին)՝ Խրամ կամ Բցին գետի աջ և ձախ ափերին, ուր վոսոդիշ առուներն են սկիզբ առնում և, ի միջի այլոց, «Վախտանգ թագավորի արես» կոչվածը XVII դարում^{*)} իսկ Ուխտամնսի Գաղնաքեղ գոշ այլ ինչ է, բայց յեթե նույն Խրամը. և հենց այդտեղ են մնացել բազմաթիվ յեկեղնեքներին ավերակներ, զորոնց մեջ աչրի յե ընկնում Վաղարշապատի Ս. Գայանեի ձևով կառուցված կաթոլիկեն, իսկ փոքր յեկեղնեքներին մեկում աչքի յե ընկնում Մանգղայաց հիշավորք քարի խաչի (վրացերեն «Մարիամ Ջվարի», ռուսերեն՝ Каменная невеста, սուրեն՝ «Մամուկա» կոչվածի) տեղաբեր: Այս Առախլույի մասն է գտնվում և XVIII դարու վերջերում վրաց Հերակլ II-ի այրիի՝ Դարեջան թագուհու վերանորոգած ընդարձակ «Բուրգի»^{*)} «Բալադի» (հմմ. Կախեթի «Բուրգի», այսինքն Բաղամա-տեղ) բերդը, զոր թյուրքերեն «Աղ-գալա» յե կոչվում (Դարեջանի վերանորոգության մասին տես Ս. Թաղաշվիլի. Վրաստանի հնությունները, վրացերեն, III, Տփլ. 1910, էջ 299—300): Ընդ մինչ, այս Առախլու-Բուրգի բերդը գոշ շատ հեռու գտնվում է և պատմական Սամբուլա-Սամբլիլ գեղաքաղաքը, յերբեմն Կորիկ-յանց աթոռանիստը, զորի մայր եկեղեցին (VIII դարում կառուցվածի) արևելյան պատի վրա փորագրված վրացերեն յերկաթագիր արձանագրության յերկրորդ տողում ստված է, զոր տաճարի շինողները՝ բղեխներին զարմաց (նախնա-վիթ պիտախաչի) են յեղել (Е. Такайшвили, Археологические раскопки, рр.ыскания и заметки, вып. II, Тфл. 1905, стр. 42):

Յուրտավի ու, նրա հետ, ամբողջ «Վրաց գաղա»-ի այսպիսի գիրքին, զոր մենք գտնում ենք Առախլույում, միանգամայն համապատասխանում է, ի միջի այլոց, և հետևյալ յերկու հանգամանքը՝ Նախ՝ 506 թվին Դվինի (Դունայ) ժողովի մասնակիցներին շարքում «[Տ]ո[ւ]րտաւ»-ի յեղիսկոպոսի անունը հիշվում է «Բուրգի»-ի և «[Բ]ուսթաւ»-ի յեղիսկոպոսների անվանց միջև, զորոնց արգեն հետևում են «Տփղեպա»-ն ու «Մանգղեպա»-ը. ուրեմն, պարզ է, զոր իր աշխարհապահան գիրքով Յուրտավը Բողնոփորի և Թուսթավ-Դարաքանին կամ Հերեթի ձեռնագրն պիտի լինեք, զորպիսին միմեյան Խրամ գետի ավազանը կարելի յե համարել իր ներքին մասում, ուր Առախլույի (Նախիդուրից) դատվոյ մի ուրիշ՝ փոքր յե շատե նշանավոր՝ կենտրոն յի յերևում Յերկարզ՝ կարծեցյալ «Յուրտավներին» և վոչ մեկը — վոչ Ախտալախի զիմաց գտնվող լեռան

^{*)} Նախիդուրի-ի նկարագրությունը տես՝ Ս. Գ. Զավախանց, Ճանաչարհուրութիւն ի Մեծն Հայաստան, II, 92-93):

մանքը, զինչ կամենական, զինչ Զուրառակեալը և զինչ էլ Մանգլիսի շրջակայքը — կլիմայական հատկութիւններով սկիւ չեն համապատասխանում այն միանգամայն սոսկալի պատկերին, զորի մանրամասն նկարագրութիւնը տալիս և մեզ Շուշանիկի վկայաբանութեան վրացական բնագիրը:

Բացի դրանից պարզօրէն, զոր նույն բղերիներն (պիտիախններն) ունեցել են և մի ուրիշ բնակավայր, ուր նրանք, հալանական և, բռնկելուս են յեղել սոսկալ սահմաններին իրենց ամբողջ զերդաստանով, մերձավորներով, ծառաներով ու աւագար-փոխարով, և այդ յերկրորդ բնակավայրն (յայտն) և այժմայն Վերին-Մալկայի հունական Ալբանիոն: Արմանի գյուղը, զորը, յերբեք, ըստ VI դարու քարտզիչ Արիտոս Նեկրոսեցու վկայաբանութեան (Սարգիս Կակաբաձե, Ասորի հայերի վարուց նախատիպերը, վրացերէն, Տփղ. 1928, էջ 44-45), «Ռեխա» և կոչվել լինելով VI դարու ժողովրդներին (բնագրու սխալմամբ «ժողովրդաներին») բնակատեղը իր հակայական «մեկալիթիկ» կամ «կիկլոպիան» (ալիստարյան) սխառմի բերդաքաղաքի ավերակներով, ուր ամփոփված և «Արիտոս» կոչված վանքը (ըստ Վաթնուշի) և նույնպէս ինչպէս և Ասորիսն՝ ջրաբաշխական ամբողջ սխառմով Այդ «Ռեխա» անունն և, զոր այժմ կրում և Ալբանիայից վերև, Խրամի ձախ ափին, դանձող գյուղը: Մյուս կողմից, հիւստականի յե, զոր նույն Խրամի ձորը Ալբանիոն՝ Արմանի — Ռեխայի շրջանում Վաթնուշի քարտեզում (XVIII դար) կոչվում և «Սապիտախն» (ուղի՝ «Սապիտախն»), այսինքն բղերական, զորի նմաբը մինչև որս հասել և մեզ նույն Վերին-Մալկայի Բուրնաշեթ գյուղի վերինց դանձող և «նախապատմական» զույգ մենիքներ պարտեռակող և վաթուս, զոր հայերէն, հունարէն և թուրքերէն «Սապիտաղան» և կոչվում և զորը, անկասկած, նույն վրացերէն «Սապիտախն» — «Սապիտախն»-ի ուրույն արտասանութիւնն և՛ նոր քարտեզներում Յագագլա — «Զուրառաղան»-ի վերածված (այս «Սապիտաղան»-ն այժմ հայոց Ղզլ-թիլիսս գյուղի շայանն և ներկայացնում) Վերջուպն, Ռեխա — Սապիտաղանից զուշ ըստ հետոս դանձում և և «Գուգարեթ» կոչված ավանը՝ «Գուգարեթ» ձորով, զոր, անկասկած, վաղեմի «Գուգարեթ»-ի, այսինքն «Գուգարեթ»-Դադարդի-ի արաբական - թուրքական հորջորջումը պիտի լինի (Նժժ. Н. Ахонц, Армения в апоху Юстиниана, Спб. 1908, стр. 425, прим. 2-а). Իվ. Ջավախիշվիլի Վրաստանի սահմանները, վրացերէն, Տփղ. 1919, էջ 16):

Վոր «Սուրաթ»-ը ջրաբաշխական սխառմի հետ կապված յերբեքն կենտրոնի և միաժամանակ «բիլլադ»-ի անուն պիտի լինի, ցույց և տալիս այն հանդամանքն ևս, զոր ինչպէս ինքը «Սուրաթ» անունն, նույնպէս և «Ռեխա»-ն (նույնիսկ այժմայն «Արիտոս»-ն, զոր «արի», առաւ արձատն և պարունակում) կապված են ջուր իմաստ ունեցող արձատներէց. 1) վրաց «Յարվա» լոգալ՝ «Սարվա» քամի (Նժժ. հայի, ծոր, ծորակ, ծորան, ծորիկ, ծորակ, ծորում և այլն) և 2) առաւ. *pe-ka, be-pe-r, oze-ro, py-yeil, py-cio, py-cajka, ze-ba, mo-pe, ov-pa-r, Pā Rā (Bozra), Pexy;* յեփրոպ. *mare, rivus, rivulus, riviere, ruisseau, Renos; Reyn, Rona* և այլն. (կամ. Սանկը. *ri-na*): Հարցին վերաբերյալ մանրամասնութիւնները տես մեր աշխատութեան մեջ՝ «Թրիալիթ-Մալկայի անցյալից» (վրացերէն), զորը հանձնված և տպագրութեան:

ԿՅՈՒՐԻՈՆ ՍԿՈՒՏՐԵՑԻ (ՍԿՈՒՐՏԱՑԻ)

(VI—VII դ.դ.)

Խոսելով Վրաց Կյուրիոն (Կիրիոն) կաթողիկոսի մասին, Վոլբ-
 ծաղումով Զավախքի Սկուարի գլուղիցն եր, և տալով նույն
 Կյուրիոնի կենսագրութունը ըստ «Գիրք Թղթաց»-ի և Ուխտանեսի-
 պատմության, Հ. Ներսես Ակիմյանը իր հատուկ ուսումնասիրության
 մեջ՝ «Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմութիւն հայ-վրական լա-
 բարեութեանց եօթներորդ դարու մէջ» (Ազգային մատենադա-
 րան, Կ, Վիեննա 1910) համապատասխան Ժ.Գ. Գլխում («Կիրիոն
 իրրև մատենագիր») առանձնապէս կանդ և առնում Կյուրիոնի
 գրական գործունեւութեան վրա: Հարց տալով՝ «արդեօք ստացած
 լուսական կրթութիւնն և այն պաշտօնները, զորս ստանձնեց նա
 ալ և ալ ժամանակներ, չընծայեցի՞ն առիթ գրականութեամբ ալ
 պարագիւր, ըլլալ ինքնագրութեամբ, ըլլալ թարգմանութեամբ
 յունարէնէ՞ կամ հայերէնէ՞ վրացերէն», Ակիմյանը պատասխանում
 և՛ «գծրախտարար, սակայն, Վրաց հին գրականութենէ շատ քիչ
 բան ծանօթ ըլլալով՝ ոչինչ կրնանք բնել այս մասին ստուգութեամբ:
 Բայց իւր գրական գործունէութենէն ունինք ալ և ալ նշխարքներ
 Հալ Մատենագրութեան մէջ, որոնք բաւականաչափ կը պարզեն
 իւր ընդունակութիւնն այս ճիւղին մէջ ալ: Այս նշխարքները
 իւր Թղթակցութիւններն են, պահուած Թղրոց գրին մէջ և Ուխ-
 տանիսի քով» (եջ 261—262). «Յայտօր այս Թղթակցութեանց ոչ
 վրացերէնը գտնուած է և ոչ ասորերէնը», — առում և Ակիմյանը,
 և ապա շարունակում. «Բայց ապահովապէս վրացերէն գոյութիւն
 ունէին երբեմն *), զոնէ առաջին թուղթը Մովսէս Կաթողիկոսին
 Թղթին հետ Ժ. դարուն վրացերէն կը զօնուէր*, Թարգմանուած,
 ինչպէս կը կարծեմ, հայերէնէ. այնպէս որ մեզ հասած օրինակը

*) Հնդգծումը մերն և:

(առ Ուխտանիսի) լեռս թարգմանութիւն (Rückübersetzung) է լուծ»
(հղ 262—263):

Դասելով Կյուրիոնին վրաց գրական գործիչներին (մտավորա-
կաններին և մեկնաբան-թարգմանիչներին) շարքը և տալով, ինչպես
և Ն. Ալիկյանը (Թեև սրանից բոլորովին անկախ) նրա՝ Կյուրիոնի՝
կենսագրութեան ժողովն ըստ Ուխտանիսի, Կոմ. Կեկելիձեմ (Վրաց
գրականութեան պատմութիւն, I, 124—125) առանձնապես մատ-
նանշում և այն փաստը, Վոր Կյուրիոնը «գրագրութիւն և ունե-
ցել Յերուաղեմի և Հոռմի հայրապետներին հետ» Դադկեղոնի ժո-
ղովի քրիստոսաբանութեան (քրիստոլոգիայի) հարցի շուրջը և,
ի միջի այլոց, Հոռմի պապին դիմել և նեստորականներին վերա-
բերել հարցով, ի հետևումն Վորի Գրիգոր I պապից ստացել և
ընդարձակ պատասխան Epistola S. Gregorü I Qurino vel Quirico
Episcopo et ceteris Episcopis in Hybernia catholicis վերնագրով, Վոր
հասել և մեկը (P. Michel Tamarati, Histoire du catholicisme en
Géorgie avec les documents justificatifs du XIII-e au XX siecle, Tif-
lis 1902, p. 375—377), Իր տեսութիւնը Կ. Կեկելիձեմ վերջաց-
նում և հետևյալ նշեղրակացութեամբ. «Մի խոսքով, Կյուրիոնն
առաջին վրաց գրողն և, Վորը անկախ պայքար և մղել նեստո-
րականութեան-միաբնակութեան դեմ, Թեև նրա լերկասիրութիւն-
ները մեզի չեն հասել (op. cit., 125):

Ի հարկէ, ցաւալի յի, Վոր ախպիսի հնազույն հեղինակի
գրութիւններէց, ինչպիսիս և Կյուրիոնը, Վոչ մի բան չի մնացել
վրացերէն լնգվով, Վորից մենք կարողանայինք ոգտվել Հայաս-
տանի և հայերի մասին նշութիւն քաղելով¹⁾:

¹⁾ Մի քանի խոսք Կյուրիոնի ծննդան տեղի՝ Զովաթքի Սկուարի գյուղի
մասին — Այժմ Զովաթքում Վիդաթքի անունով գյուղ չկա, բայց կա «Կատե-
լիս», Վոր գուցե նույն ՎՄԿ(Վարդ)ի հետագա մեծափառութիւնը լինի: Ի դեպ,
մասնաբնակչի յի նաև այն, Վոր Կյուրիոնը, իբրև Թուրք քաղկեդոնիկ, հայ հա-
կաքաղկեդոնիկներին ատելութիւնն եր գրովն ալ աստիճանի, Վոր նույնիսկ
Սկուարի գյուղից նրա ծագումը, ասացելուց յայտ Սկարիտաթքի Հուդային հիշեց-
նելով՝ նրա հովառակորդները մասին գրութեան էջին գործերը Յով ալպիսով
միանշանակն հասկնալի յի Ուխտանիսի հետևյալ բնորոշումը, Վոր նա ապիւն
և Կյուրիոնին. «զոր մերժեալ և հերձեալ հեռացայց [գ՛լիբս] ի մէնջ Կիւրիոն
Սկուարտցի՝ հանգ-յն և հաւասար լիւս Յուդայի Սկարիտաթքայ» (Պատմութիւն
բաժանման Վրաց ի Հայոց, հղ 25):

ԱՆԱՆՈՒՆ (IX Դ.)

«ՎՐԱՑ ԴԱՐՁԻ [ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ]»

«Վրաց (Քարթլիի) դարձը» կամ «Վրաց (Քարթլիի) դարձի պատմությունը», վրացերեն «Մոքցեմալ Քարթլիսայ», *mesl. «Քարթլիս մոքցեմալ»* կոչվածը, վրաց գրականության պատմության մեջ նույն նշանակություն ունի, ինչ վոր «Հայոց դարձի պատմությունը» կամ «Աղաթանգեղայ պատմությունը» հայ գրականության պատմության մեջ, Այն հասել է մեզ լեռկու վարխանտով, վորոնցից մեկը 973—976 թ. թ. գրված Շատրերդ վանքի հայտնի ժողովածուի մեջն է (այս պատճառով ել կոչվում է «Շատրերդի վարխանտ»), իսկ մյուսը՝ համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակվա, այսպես կոչված Ծելիշի վանքի ձեռագրում (վորն ըստ այսմ «Ծելիշի վարխանտ» է կոչվում), «Պատմությունը» բաղկացած է լեռկու մասից. առաջինը ներկայացնում է իրենից «Վրաց դարձի» ժամանակագրականը կամ քրոնիկոնը, իսկ յերկրորդ՝ հատկապես ս. Նունեյի (Նինոյի) վարքը, վորոնք, հավանական է, տարբեր հեղինակների կազմածն են, սակայն մեկի ձեռքով ի մի հավաքած. լուրագանչուր մասն, իր հերթին, պարունակում է, անշուշտ, հնագույն գրվածքներ այլևայլ հեղինակների (որինսով վոմն Գրիգոր սարկավադի VIII դ., վորը, համեմատյան դեպս, «Քարձի պատմության» հորինող չի կարող համարվել. և այլն), վորոնք, սակայն, նրանից անկախ դեռ հայտնագործված չեն։ Յերկու մասերից և վոչ մեկը մեծ պատմական արժեք ունեցող գրվածքներ չեն ներկայացնում, վորովհետև լի լեն սխալներով, անաքոնիզմներով և այլն։ Հրատարակվել է «Վրաց (Քարթլիի) դարձի պատմությունը» մի քանի անգամ։ Սկզբներում, լեռը այն հայտնի լեռ միակ՝ Շատրերդի ձեռագրում, նրա բնագիրը փոքրիկ ուսումնասիրությունը և ծանոթություններով հանդերձ լույս ընծայեց

ն. Թաղայեւլիին՝ առաջին մասը ժողովածուի մեջ «Յերեք պատմական քրոնիկա» (վրացերեն), Տփղիս 1890, էջ 1—115, իսկ լերկրորդը առանձին զբոսւիկով՝ «Ս. Նունչի վարուց նոր վարիանսը կամ Վրաց դարձի [պատմութիւն] լերկրորդ մասը» (վրացերեն), Տփղ. 1892, էջ 1—74. Նույն 1892 թվին Թ. ժողովմիան նորից հրատարակեց «Դարձի» միմիայն առաջին մասն իր աշխատութիւն՝ «Քրոնիկաներ»-ի I հատորում, էջ 11—79, 1900 թվին վերոհիշյալ Ս. Թաղայեւլիին ներկայացրեց «Դարձի» ամբողջ տեկստի (այն է լերկու մասերի) ռուսերեն թարգմանութիւնը իր հայտնի աշխատութիւն մեջ՝ վերնագրով Источники грузинских летописей — Три хроники («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXVIII, отд. I, стр. 1—116, և առանձին), ուր այն առաջին տեղն ունի գրւած. I. Обращение Грузии (в христианство), իսկ անգլիացի հայտնի վրացագետներ Marjory Wardrop and Y. O. Wardrop լուս ընծայեցին «Դարձի» լերկրորդ մասի, այն է Ս. Նունչի վարքի, անգլիերեն թարգմանութիւնը՝ Life of st. Nino («Studia Biblica of Ecclesiastica», Volume V, Part. I, Oxford 1900 p. p. 1—88). Ընկի Վարիանսը հայտնադործելուց հետո նույն Ս. Թաղայեւլիին «Դարձի» տեկստն ամբողջութեամբ կրկին հրատարակեց ղուգընթացաբար՝ ըստ Շատերբրդի և Զելիշի վարիանտների՝ սակայն առանց թարգմանութիւն, իր սովոր աշխատութիւն մեջ Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. II, Тифл. 1906—1912, стр. 708/710—727 (ա. մասը) և 727—805/813 (բ. մասը): Այսպիսով, այժմ մենք ունենք Շատերբրդի վարիանտի ա. մասի յերեք, իսկ բ. մասի լերկու հրատարակութիւն, հանդերձ ռուսերեն թարգմանութիւն լերկու մասերի ևս, և անգլիերենի՝ լերկրորդ միմիայն մասի, իսկ Զելիշի վարիանտինը միմիայն մի հրատարակութիւն՝ լերկու մասերինը՝ առանց վորեն թարգմանութիւն:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ով է «Դարձի» հեղինակն և լերկ է այն գրւած, դրա մասին դեռ ելի վերջնական լուծում չկա: Հեղինակի անունը կատարյալ մթութիւն մեջ է իսկ զբոսւթիւն ժամանակի վերաբերյալ գոյութիւն ունի մի քանի կարծիք. մինչդեռ հեղինակները մի մասն, այն է Ս. Թաղայեւլիին (Յերեք պատմական քրոնիկա, XCII—XCV) և Ս. Կակաբաձեն (Պատմական պրպութեմեր, վրացերեն, Տփղ. 1924, էջ 56—92, К истории названия города Тифлиса, — «Исторический Сборник»

II, 1928, հջ 69—70), վերագրում է այն VII դարուն, մյուս մասն, այն է Իվ. Զավախիցիին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, հջ 85—91, 73—85) և Կ. Կեկելիմեյն (Վրաց գրականության պատմություն, I, 569—579). համարում են այն IX դարու դործ, վերջինս նույնիսկ IX—X դ. դ. (համեմայն դեպս. վոչ ուշ քան 882—912 թ. թ.): Հիշատակելի չէ նաև «Դարձի» տարբեր մասերի նախատիպի մասին գոյություն ունեցող հետևյալ կարծիքները. ըստ Ս. Կակաբաձեյի (op. cit., 67—71), ա. մասի սկզբնական հատվածը համանուն է հունարեն լինելը գրված 365—400 կամ 380—400 թ. թ., իսկ ըստ F. C. Conybeare-ի («Studia Biblica et Ecclesiastica», 1900), բ. մասը կարծես թե ասորերեն լինելը գրված:

Ստորե բերած քաղվածքների թարգմանությունը կատարված է համաձայն Ե. Թադայելիու 1906—1913 թ. թ. հրատարակության:

Ա. ՄԱՍԻՑ

[ՎՐԱՑ ԴԱՐՁԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ]

Այն որվանից (Կոստանդիանոս կայսեր պարտկելուց 310 թ.) տասերորդ տարին¹ զնաց Հեղինե [կայսրուհին] Յերուսաղեմ [Գրիստոսի] պատվական խաչը փնտռելու, և տասնուչորսերորդ թվականին² մի ինչ վոր պատճառով փախուստի դիմեց արքունի կանանցից մեկը՝ անունով Հռիփսիմե, իր դայակով հանդերձ:

Յեվ նրա հետ գտնվում եր վոմն գեղեցիկ գերուհի անունով Նունե (Նինո), վորի դործ[ունելություն]ը հետադատել եր Հեղինե թագուհին, և եր նա (Նունեն) իշխանուհի Հոռմից, վորը լինքն եր սկսել իր ճանապարհ[որդություն]ը՝ բուժելով [հիվանդներին]՝ և հասել Հունաստան. նա [լինքն] ուսուցանում եր իր իշխանուհի Հռիփսիմեյին:

Անցնելով ծովով՝ Հռիփսիմե, Գալանե, Նունեն ու նրանց ուղեկիցները մտան Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները, Տրդատ (Թրդատ) թագավորի բնակատեղը, և բոլորը մարտիրոսացան այնտեղ³:

Մնաց միայն Նունեն, վորն ուղեվորվեց հյուսիսային լեռների ուղղությամբ:

Յեւ թագավոր նստեց նրա (Բակուրի) լեղբայր Տրդատը (Թրդատը), իսկ լիպիսկոպոսապետ եր Ներսես (Ներսես) հալոց կաթողիկոսի Յոր սարկավազը...

...Ապա պարսից թագավորի բղէշն (պիտիախշ) Բրամ-խուար-Բոր-Ջարդը մտաւ Տփղիս քաղաքաբերդն, և Քարթլին նրա հարկատու դարձաւ, նույնպէս և Հալքը (Սոմխիթը) և Սյունիքը և Վասպուրականը...

Յեւ նրանից (Փարսմանից) հետո թագավորում եր Բակուրը և կաթողիկոսն եր Մակարը. այս պահին եր Վաղգեն բղէշը (Վարսքեն պիտիախշը և Շուշանիկը վկայեց Յուդաւովում...⁴ Այս Բակուրի որոք վերջ լեղաւ վրաց (Քարթլիի) թագավորութիւնը...

Պարսիկները տիրապետում էին Քարթլիին և Հալքին և Սյունիքին և Վասպուրականին...

ՄԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աւրեմ 310+10=320 թ.

2. Աւրեմ 310+14=324 թ.

3. Անկախ Վրաց դարձի պատմութիւնը-ից, Հոփսիմյանց և Գրայնյանց պատմութիւնը դարձի պատմութիւն ունի վրացերէն զանազան վերսկաներով. ա. իբրև մասն Գրիգոր Պարթևի վրաց (տես *А. Меликсет-Беков*, *Грузинская версия Ага-фангеля*, т. II, с. 2, значение для грузинской историографии.— «Христ. Восток», т. IV 1915, стр. 155—170, հատկապէս 168—169. *Vita S. Gregorii Parthianensis*, edidit Leo Melikset-Bek [Monumenta georgica, I, Scriptores ecclesiastici, № 2], Tiflis 1920), և բ. իբրև ուղղւոյն վկայարանութիւն Հոփսիմի, Գրայնի և այլոց (տես *А. Цагарели*, *Сведения о памятниках грузинской письменности*, т. I, в. 3, стр. 160, *М. Джанашвили*, *Каталог предметов церковного музея грузинского духовенства*, Тфл. 1914, стр. 1, *А. Меликсет-Беков*, *Новый список «Жития свв. Рписмни, Галини и сподвижниц» на грузинском языке*,—«Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 313—314, *Robert P. Blake*, *Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library*,—«Harvard Theological Review», vol. XXV, July 1932, Number 3, p. p. 216, 220—221. *E. Takischvili*, *Les manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Nationale de Paris*, etc, Paris 1933 p. 26):

Ի զեպ, անհրաժեշտ և մասնանշելի, Վոր «Հոփսիմյանց» հիշատակութիւն մասն վրաց դարձի պատմութիւն մեջ՝ դրուութիւն ունին տարբեր կարծիքներ. զոմանց կարծու էն, Վոր սա արտահայտութիւն է հնազույն ազնազութիւն, ըստ Վորի հայերն ու վրացիները քրիստոնեացել են Գրիգոր Պարթևի քաղաքութիւնը, Թիւ ինքը Գրիգորը «Գարձի» պատմութիւն մեջ սկի չի հիշում, մինչդեռ նա ծանոթ է ինչպէս իր տեղում կտեսնենք, Արսեն Մափարացու Վրաց

և Հայոց բաժանմանն՝ մեջ, ուր, մյուս կողմից, Հոփսյանց մասին գու՛մը հիշատակությունն չկա, իսկ մյուսները այն կարծիքին են, զոր սա հետադադարեւում հորինված դասակարգային-իդեոլոգիական վերոջ մթնոլորտի արտահայտություն է, ի հարկին, քաղկեդոնականության հաղթանակների հետ կապված (համաձայն Կեսարիա-բյուզանդական թերթիայի)՝ հմմ. հինգերորդ գլխի 7 ծանոթությունը:

4. Ըստ այսմ, Շուշանիկի վկայությունը վերագրվում է VI դարուն, զոր, ի հարկին, անաքրոնիզմ է (հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական դրականությունը 90):

5. Համաձայն 532 թ. «հայկառնական դաշնագրության», (Իվ. Ջավախիշվիլի, վրաց ժողովրդի պատմությունը, I, 1928, հջ 326—327):

Բ. ՄԱՍԻՑ

[Ս. ՆՈՒՆԵՆ ՀԱՅՔՈՒՄ]

Հասնելով Կիսոեթ լերկրի Բուդի^{*)} ավանը, [Նունեն] հիվանդացավ և ապա վախճանվեց...

Իսկ [մինչ նրա մահը] ժողովեցան նույն յերկրի թագավորն և իշխան-իշխանուհիները, և ժողովրդի հոծ բաղմունքուն...

Սալումե Ուշարմացի տիկինն (թագուհին) և Պերոժավր Սյունեցին և նրանց հետ գտնվող բոլոր իշխանները զիմեցին Նունեին հարցնելով. «Ո՞վ էս դու և ի՞նչպես յեկար մեր յերկիրը...»

Ապա Նունեն պատասխանեց. «...յեթե ցանկանում եք գիտե՜նալ [թե ինչպիսի եր] իմ՝ ձեր խեղճ աղախնու՝ ուղին, կասեմ...»...

Ապա Սալումե Ուշարմուցիին և Պերոժավր Սյունեցին բերին թանաք ու դրիչներ, և Նունեն սկսեց պատմել. իսկ նրանք զբուծեցին: Նա (Նունեն) սկսեց պատմել իր ծնողների մասին...

«...Իսկ պատրիարքն իմ մորս հանձնել եր թշվառ և հիվանդ կանանց ծառայելու, իսկ յես ծառայում եյի պառավ հայուհի Նիափորա^{**)} Դվինեցու մոտ յերկու տարի...

«[Այդ Նիափորան, ի միջի այլոց], ինձ ասաց. «Հյուսիսային յերկիրը [ուր Մցխեթում Բրիստոսի շապիհն է թաղված], գտնվում է Հայոց [յերկրի] լեռնաստանում. այն հեթանոս յերկիր է, հունաց և խուժկաց պետությունն ստորադրյալ...

«[Կոստանդիանոս կայսեր մկրտվելուց] լոթերորդ տարին տեղի ունեցավ Նիկիո ժողովը և մեր փախուստը Հունաստանից: Հոփսյանն տիկինն (թագուհին) և Կալանե դայակը, և հիսուհի հոգի [ուրիշները] լեռանք առաջին ամսվա տասն և հինգին:

*) Var. Բողիսյու **) Var. Միափորա:

«Յեւ վիելանք Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները Տրդատ (Թրդատ) խաղաղորի պարտեզը, ուր նրանք և սպանվեցին առաջին ամսվա իրենսունին՝ ուրբաթ որը»:

«Իսկ յես մնացի վարդենիի փշերի մեջ... և յես լեկա հասա Ուլուպորեթ»^{*)}, ուր և մեծ թշվառութիւն մեջ անցկացրի ձմեռը:

«Յեւ վ չորրորդ ամսին անցա Ջավախքի (Ջավախեթի) լեռներէ կողմը, վորպէսզի տեղեկանամ, թե ուր և Մցխեթը...»²⁾...

ՇԱՆՈթՈՒթՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ուլուպորեթի գիրքը դեռևս անհայտ և, համեմայն դեպք, այն չպետք է ընթերցել Ալան Ուրբան-Ալբանոպուլիս-Ուրբանոպուլիս-Պորթնորսլիս-Արեբան-Աղբակի հետ:

2. Անհասարակ «Վրաց դարձի պատմութեան» մանրամասնութիւնները նորագույն լուսարանում հարելի չե գտնել Կորն. Կեկելիճեյի համապատասխան աշխատութեան մեջ, «Վրաց դարձի գլխավոր պատմութեան» մասնակցութեան խնդրները, վրացերեն, — «Միմոսիլիլի», I, 1928, էջ 1 — 53, գերմաներեն ռեզյումեով. նույնը գերմաներեն՝ K. Kekelidze, Die Bekehrung Georgiens zum Christentum [«Morgenland», Darstellungen aus Geschichte und Kultur des Ostens, Heft 18], Leipzig 1928, S. S. 1—51, նաև, Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, վրացերեն, I, 1928, էջ 162—215 (ուր, ի միջի այլոց, հարելի չե գտնել և Կեկելիճեյի յեղբակցութիւնների ըննադատութիւնը):

*) Var. Ուլիպորեթա:

ԱՆԱՆՈՒՆ (IX Դ.)

«ԿՈՆՍՏԱՆԴ-ԿՍԻԻ ՎԱՐՔԸ»

Կոնստանդ-Կաթը վրաց այն իշխաններիցն էր, Վորը «Ափ-խաղաց» Թագավորի զորաբանակումն էր զտնվում Բուղայի 853 թվի ոգոստոսյան արշավանքի պահին Քարթլիի վրա և վորին՝ Տփղիսի ամիրա Սահակի պարտվելուց հետո, նույն թվի 26 ոգոստոսի ձերբակալեցին ու տարան Տփղիս Բուղայի մոտ, իսկ այստեղից Ա. Ասխալի Սամարիա քաղաքը, ուր և զխառնեցին նույն 853 թվի 10 նոյեմբերի:

Յեղ ահա այս պատմական անձնավորութւյան «վարք»-ն է, Վոր դրվել է նրա ժամանակակից անանուն հեղինակի կողմից, Բյուզանդական «Թեոգորա Թագուհու որոք», մինչ վերջինիս Միքայել վորդու չափահաս դառնալը, ուրեմն 853—856 թ. թ. (Վ. Գեկելիձե, Վրաց գրականութւյան պատմութւն, I, 566—567. հմմ. Իվ. Զավախովի, Հին վրացական պատմական գրականութւնը, 52—58):

«Վարք»-ի մեջ առաջ բերած տեղեկութւնները միանգամայն զուգահեռում են այն տվյալներին, Վոր տալիս է Ատենի (Գորու մոտ) Սիոն հինավուրց տաճարի 853 թվի հաղվադուտ արձանագրութւնն (տես *И. Джавахов*, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпитафическим памятникам.—«Христ. Восток», т. I 1912, стр. 277—285) ու Թովմա Արծրունի (Պատմութիւն տանն Արծրունաց, զարութիւն Գ, գլուխ ԺԱ), մասամբ նաև արաբացի մատենագիր Ալ-Տարաքին (հմմ. Բ. Խալաբյանց, Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին [«Ազգային մատենադարան», ԶԴ], Վիեննա 1919, էջ 98—101):

Ատենի արձանագրութւնն ուղղակի նշում է, Վոր «ոգոստոս ամսի 5-ին, շաբաթ օրը, քրոնիկոնի 73 [=780+73=853],

արարական 239 թվին, Բուդան ավերեց Տփղիս քաղաքն և ձերբակալեց ու ապանեց Սահակ ամիրային, և նույն ոգոստոս ամսվա 26-ին, նույնպես շարաթ որը, Ջիրաքը ձերբակալեց Կախային ու նրա վորդի Թարխուշին» (H. Джавахов, op. cit., 278—279, հմմ. Իվ. Ջավախիսիի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, Տփղ. 1914, էջ 376)։

Թոմմա Արծրունուն (հրատ. Ղուկասյան Մատենադարանի № 2, Տփղիս 1917, էջ 304—305) ևս ծանոթ է «Կախայ վերին աշխարհեցին», վորի մասին պատմագիրն ասում է, թե ինչպես նա և «Սողովմոն որ Սևորդին ճանաչի»՝ չկամենալով ուրանալ «աստուածային օրինացն»՝ «մեծաւ համարձակութեամբ» պատասխանում էլին թագավորին, վորի հրամանով լենթաբեկիցին չարչարանքի ու «նահատակեցան արխարաք»։ «Եւ եղևալ ի վերայ փայտին զերանելին Սողովմոն, — ասում է պատմագիրը (էջ 305—306), — և մօտ առ փայտն կացուցին զսուրբն Կանայ^{*}), զի զոնեայ մինն ի միւսոյ տանջանացն երկուցեալ հնազանդիցի հրամանի թագաւորին»։ Այդպէս պատմվում է, թե ինչպես «նոյն ժամայն եւ հրաման յարքունուստ, զի զսուրբն Սողովմոն ի նմին փայտի սպանցեն... իսկ զսուրբ Կանայ հրամայեաց սրով սպանանել» և այլն։

Կոնստանդ-Կախի «վարք»-ի վրացերէն ընազիրը հրատարակել է Մ. Սաթիբիճր («Վրաստանի գրախարք», էջ 363—370)։ Նույնը հրատարակած ունի և «վարք»-ի ռուսերէն թարգմանությունը (Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. III, Спб. 1873, стр. 89—96)^{**}։ Դժբաղդարաբ վերոհիշյալ միակ հրատարակությունը զուրկ է ակներև աղավաղումներից, վորոնց մեջ առանձնապես աչքի չի ընկնում «Կախա» անվան փոխարեն «կացի» բառի ընթերցումը, ինչպես վաղուց մատնանշեց Y. Marquart-ն (Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, S. 413, B. 1), թեև վերջինիս միանգամայն իրավացի ուղղումը միմիայն նորերս ընդունելությունը գտավ վրացագետների կողմից (տես՝ Իվ. Ջավախիսիի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, էջ 54, ծան. հմմ. II. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене etc. стр. 283, прим. 1)։

^{*}) Անկասկած, նույն «Կախայ»-ն է

^{**} Իսկ P. Peeters-ը տվեց վրացերէն անկասի յատկերէն թարգմանությունը համապատասխան ուսումնասիրությամբ հանդերձ (De S. Constantino, martyre in Babylonia, commentar. praevious.—«Acta sanctorum», Novembris, t. IV. Bruxellis 1925, p. p. 363—370)։

չէ՛ վոր Marquart-ի առաջարկած ընթերցման հիման վրա միմի-
այի հնարավոր դարձավ Կոնստանդ վիպիին նուշնացնել Կախա
իշխանի հետ, իսկ «Կոնստանդ» և «Կախա» անուններն ընդունել
իրրև միենուշն անձի՝ առաջինը մկրտության, իսկ չերկրորդը հե-
թանոսական՝ անուններ։

Ապա Կ. Կեկելիմեմ վերջերս իր հատուկ հոգվածում (Կոնստանդ
Կախի մարտիրոսությունն ու ձվ լինելը, վրացերեն, — «Bulletin
de l'Université de Tiflis», VII, 1926, էջ 160—173) մի շարք
սրբագրութուններ մտքից վկայարանական տեկտի մեջ, ապա-
ցուցելով միաժամանակ, վոր հնագուշն ձեռագրերում մոշ թե
«Կոնստանտին Կախա» չե կարդացվում, ինչպես սովորաբար ըն-
դունված եր, այլ «Կոնստանդ Կախ» (Կոնստանտին Կախի)։

Ստորև բերած հատվածի թարգմանությունը կատարված և
համաձայն Մ. Սարխիճի հրատարակության։

[ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ ՍԱՄԱՐԻԱՅՈՒՄ]

...[Տփղիս բերելուց] մի քանի որից հետո կապեցին նրան
(Կոնստանդ - Կախին) զարհուրելի չերկաթե կապանքներով և
հանձնեցին Բաբելոնյան՝ չերկիրը՝ Սամարիա կոչված քաղաքն,
[ուր և] ներկայացրին իսմայելացվոց թագավորին, վորի անունն
եր Զափար՝ վորդի Արահամի, ... վորը հրամայեց լենթարկել
նրան (Կախին) սաստիկ բանտարկության և ուղարկեց նրա
մոտ այն յերկու իշխաններին, վորոնց գերելով բերել ելին Հալեից
(Սոմխիթից) և վորոնք՝ Բրիստոտին ուրանալով՝ պատվելի ելին
զարձել թագավորից¹։ մոտենալով չերանելին՝ նրանք (իշխան-
ները) ասացին, «...Մի լինիր դուրագրգիւ...»։

Ապա սուրբ Կոնստանդը պատասխանեց նրա մոտ ուղար-
կած հալերին՝ «...հեռացեք ինձանից...»։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Բաբելոն» և կոչվում վրաց հին դրականության մեջ Բազազը։ Այս-
պես և բացատրված «Բաբելոն»-ը, ի միջի այլոց, Միսթար Սեբաստացվո յերա-
կանության եցանելի՝ հիման վրա կազմված հայ-վրացերեն բարդբույժ (XVIII
դարում), վորը առայժմ ճ ձեռագիր որինակով և հայտնի մեզ։

2. Թովմա Արծրամիմ (Պատմութիւն տան Արծրունեաց, Տփղիս 1917, էջ
310) մի առ մի հիշատակում և այն իշխաններին, վորոնց «թագացուցին ի Սա-
մարիայ», այն և. Եսէր Սմբատ սպարապետ Հայոց, և Գրիգոր Բուրդկայ որդի
Մամիկոնէից տէր, և Ատրնեռնէ Աղուանից իշխան, և Գրիգոր Սիւնեաց տէր,
և Մահլ Սմբատայ որդի, Ետրէոյ տէր, որ զԲաբելոն կալաւ, և իշխանական Վա-
սակ Հայոց ձորոյ տէրն, և Փիլիպպէ իշխան Սիւնեաց, և Ներսէճ իշխան Գա-
րիթայանից, և ապա նուայի Աղուանէն։ Գարզ և, ուրեմն, վոր Կոնստանդ-Կա-
խի «Վարդ»-ի մեջ հիշատակված արարացվոց թագավորին հաժապարիմ յեր-
կու հայ իշխաններն, անկասկած, վերահիշյալ իշխաններէն պէտք լինելին։

ԱՐՄԵՆ ՍԱՓԱՐԱՑԻ (IX Դ.)

«ՎՐԱՑ ՅԵՎ ՀԱՅՈՑ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ»

Արսեն Սափարացուն, Վորը վրաց գրականության մեջ ավելի «Արսեն կաթողիկոս» կոչումով և հայտնի, Վոմանք համարում էին X դարու, իսկ Վոմանք XI կամ XIII դարու գործիչ. իսկ պրոֆ. Բրանց-Նիկ. Ֆինկը (Franz Nikolaus Fink, Die georgische Literatur, — «Die Kultur der Gegenwart», I. 7. Sonderabdruck Berlin und Leipzig³ 1906, S. 306) քաջեցնրան նույնիսկ XIV դար. Վերջերս վրացագիտական գրականության մեջ այս հարցին վերաբերյալ նկատելի և յերկու հոսանք, Վորոնցից մեկը դասում և Արսենին IX դարու գործիչների շարքը, իսկ մյուսը՝ VII դարու. Դեռ ելի 1920 թ. հունվարի 23-ին Մոսկվայի հնագիտական ընկերության կողմից հրատարակված նիստին կարդացած մեր զեկուցման մեջ Тракта́т грузинского католика Арсения (IX века) о разделении Грузии и Армении, как памятник армянно — грузинских церковных отношений, *մենք ապացուցեցինք, Վոր Արսենը IX դարու հեղինակ և (այս զեկուցման մասին տես «Известия Кавказского Отделения Московского Археологического Общества», вып. VI. Под редакцією А. М. Меликсет-Бекова и Д. П. Гордеева, Тфл. 1921, стр. 55): 1921 թվին յերկրորդ բարեփոխված հրատարակությամբ լույս ընծայած իր «Հին վրացական պատմական գրականությունը (V—XVIII դ. դ.)» աշխատության մեջ Իվ. Զավախիցիի և առաջին անգամ վրաց գրականության մեջ փորձեց վերագրել Արսենին IX դարուն (հջ 60—63), Վորին այս հետևեց Կոմ. Կեկելիձեն՝ 1924 թվին հրատարակած իր «Վրաց գրականության պատմության» I հատորի մեջ (հջ 134—135), Մխաթամանակ՝ նույն 1924 թվին Սարգիս Կակաբաձեն իր հատուկ գրվածքում «Յերբ և գրված Վրաց և Հայոց*

բաժանման մասին լերկասիրութունը» (Պատմական պրպատմաներ, վրացերեն, հջ 38—35) և ապա մի շարք այլ գրութուններում (Պատմության ժողովածու, վրացերեն, I, 1928, հջ 124, Ասորի հայերի վարուց նախատիպերը, վրացերեն, 1928, հջ 11) արծարծեց այն դրույթը, վոր Արսենը VII դարու գործիչ է:

Ինչպես 1920 թվին, նույնպես և այժմ մենք այն կարծիքի լինք, վոր Հայոց և Վրաց բաժանման պատմության հեղինակ Արսեն կաթողիկոսը IX դարու Մեծն Արսեն կոչվածն է՝ Գրիգոր Խանձթեցու (վախճանված 861 թ.) աշակերտը: Այդ լերկում և հետևյալ տվյալներից:

Արսեն կաթողիկոսի լերկը կրում և հետևյալ ընդարձակ վերնագրերը. «Մեր սուրբ հոր՝ Մցխեթի կաթողիկոս Արսեն վարդապետի, վորը ծագումով Սափարայի շրջակայքիցն էր, վոր է Սամցխե, ճառ Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխեթի) բաժանման մասին»: Այսպիսով, այս վերնագրից կարելի է լեզրակապիցնել, վոր Արսենը ծագումով Սամցխե, ալսինքն Մեսխե (ապագայում Ախալցխեի) գավառիցն է լեղել: Սա անկասկած, այն Արսենն է, վոր քանիցս հիշատակված է Գրիգոր Խանձթեցու «Վարք»-ի մեջ (տես *Георгий Мерцул. Житие св. Григория Хандзтийского*, грузинский текст, введение, издание, перевод *Н. Марра* ["Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии", VII] Спб. 1911): Խոսելով Գրիգորի բարեկամների՝ Թեոդորոսի և Քրիստափորի մասին, «Վարք»-ի հեղինակ Գեորգ Մերչուլը (վախճ. 951 թ.) նկատում է, վոր նրանք՝ «գալով Սամցխե՝ ասածու հրամանով աշակերտ վերցրին իրենց մոտ մեծն Միհրան (Միրիան) աղատի (աղնվականի) վորդուն Արսեն անունով, վորն ըստ արժանվույն կոչվեց մեծն Արսեն՝ կաթողիկոս վրաց (Քարթլիի) և Մցխեթի աթոռի անթառամ պսակ» (ibid., հջ Վրաց. տեկատի Կբ = ուու. Թարգմ. 100, գլուխ XIX): Բայց Գեորգ Մերչուլը հաղորդում է Արսենի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ: Այսպես, նույն «Վարք»-ից մենք տեղեկանում ենք, թե ինչպես Արսենը՝ Սամցխեի «մեծ Միհրան աղատի (աղնվականի) վորդին» նախ քան կաթողիկոսանալը ստանձնած ուներ Ածղուրի չպլակոպոսական աթոռը և թե ինչպես նույն «մեծն Արսեն ապագայում լեղավ Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոս, Մցխեթի կաթողիկե չեկեղեցում» Քրիստոսի շապկի ոթևանում» (ibid., վրաց. մե = ոուու. 119, գլուխ XLII): Նույն «Վարք»-ից մենք տեղեկանում ենք նաև, թե ինչպիսի հանգամանքներում Արսենը դարձավ կաթողիկոս, ինչպես

բեկանվեցին առաջին ընտրութիւնները, վոր՝ վրաց լեպիսկոպոս-
ների ու Տեր Գուրամ Մեծն Մամիային հակառակ՝ անց երկաց-
քել նրա հայր Միհրանը (Միրիանը) միմիայն Մամցխելի ուժեղ
դինավորութիւն աշակցութիւամբ ու մի քանի լեպիսկոպոսների ներ-
կայութեամբ, և թե ինչպիս ծագեց անհրաժեշտութիւն հատուկ
լեկեղեցական ժողով հրավիրելու լեպիսկոպոսների կանոնավոր
թվի մասնակցութեամբ, վորպիսի ժողովը, վոր իսկապես հրավի-
րել եր հիշյալ Գուրամ Մամիայը, Գրիգոր Խանձթեցու կրակոտ
ձառից հետո վորոշեց վավերացնել առաջին ընտրութիւնն Արսե-
նի ի կաթողիկոսութիւնը։ Հաղորդելով, վոր Արսենը շէտձոքն
աստուծո լեկաթողիկոս» (ibid., վրաց. մղ = ռուս. 121, գլուխ XLII),
Գեորգ Մեդուլը ապա մասնանշում է, վոր այս Արսենը «սոբեց
ուրախութիւն Վրաց (Քարթլի) բոլոր լեկեղեցիների վրա, վո-
րովհետե հալրապետական Թոռը զարգարեց կատարելապես և
[ինքը] զարգարվեց շնորհօք» (ibid., վրաց. մր = ռուս. 123, գլուխ
XLII)։ Ընդ սմին Գեորգ Մեդուլը ավելացնում է. «[նա] կաթողի-
կոսեց քսան և յոթ տարի և ապա փոխվեց այս աշխարհից» (ibid.)։

Այս բոլոր տեղեկութիւնները Գրիգոր Խանձթեցու «Վարք»-
ից մենք առաջ բերինք միմիայն այն նպատակով, վորպեսզի
պարզելինք վերջան արդոք հնարավոր և այս «Վարք»-ում հիշ-
վող Մամցխելի Միհրան (Միրիան) ազատի (աղնվականի) վորդի,
մեծն Արսեն Մցխելի կաթողիկոսին նույնացնել հայ-վրացական
լեկեղեցական բաժանման պատմութեան հեղինակի հետ, վորը
կոչվում է «Մցխելի կաթողիկոս Արսեն վարդապետ, ծագումով
Սափարայի շրջակալքից, վոր է Մամցխե»։ Ի նկատի ունենալով,
վոր «Սափարա»-ն, իրոք, Մամցխե (Մեսխե) լեռերում եր գտնը-
վում, վոր ապա մայրավանքի վերածվեց և ալժմ ել գոյութիւն
ունի (Ախալցխելից մի քանի կիլոմետր հեռավորութեամբ), այս
հարցը մենք լուծում ենք դրական խմատով։

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե վոր ժամանակվա հեղի-
նակ է Արսենը, սա շատ հեշտ լուծվում է նույն «Վարք»-ի տրվ-
յալներով։ Ըստ վերջինի, Գրիգոր Խանձթեցին աղբեց մինչև 861
թվականը, իսկ Արսենի մասին ասված է, վոր նա Աշոտ Կուրա-
պադատի մահվան թվին (826) 6 տարեկան հասակում մտավ վանք,
ուրեմն ծնված պիտի լիներ 820 թ., նաև այն, վոր նա հայրա-
պետեց 27 տարի։ Յեթն ի նկատի առնենք, վոր Արսենը խորե
կաթողիկոս անձամբ բժեց Խանձթայի մենաստանի հին լեկեղե-
ցին դեռ ելի իր ուսուցիչ Գրիգոր Խանձթեցու կենդանութեան

որոք և, բացի դրանից, ներկա չնդավ վերջինիս թաղմանը, վոր տեղի ունեցավ 861 թվին, իսկ կաթողիկոս կարող եր դառնալ, համաձայն չեկեղեցական կանոնների, առնվաղն 35 տարեկան հասակում, այն և մոտավորապես 855 թվին, միանգամայն հասկանալի չե, վոր նույն Արսենի կաթողիկոսութւան ժամանակաշրջանը 855—882 թ. թ. մեջ պիտի ամփոփել, և ուրեմն «Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխիթի) բաժանման մասին» լեռկասիրութւունը գրված պիտի լինի վոչ ուշ քան 882 թ., ըստ Կորն. Կեկելիճեյի (op. cit., 137) հավանական և մինչև 862 թ.: Մի խոսքով, Արսեն Սափարացին պիտի համարվի IX դարու լեռկերոգ կիսի հեղինակ:

Այժմ տեսնենք, թե վճիռ տվալների հիման վրա չե Սարգիս Կաղաբաձեմ ապացուցում Արսեն կաթողիկոսի VII դարու հեղինակ լինելը: Ըստ Ս. Կաղաբաձեյի, հայ-վրացական չեկեղեցական բաժանման պատմութւան հեղինակը «VII դարու վերջերում կաթողիկոսական աթոռի վրա բաղմած՝ մինչ այժմ անհայտ Արսեն Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսը պիտի լինի» (Պատմական պրպութեան, 1924 թ., էջ 55): Այսպիսի դրույթի ղլխավոր հեռակետն այն և, վոր Արսենի «պատմութւունն ընդհատվում և խաբլել կաթողիկոսով (667—683 թ. ըստ Կիրակոսի, 667—677 թ. ըստ Ասողիկի) և Գրիգոր մարդպանի (+ 682) շրջանով» (ibid., 43): Ապա նույն Ս. Կաղաբաձեմ ավելացնում և. «Զարմանալի չե, թե ինչպես պատահեց, վոր հեղինակը, չեթե նա 9-երորդ դարումն եր ապրում, վորը կուսակցորեն, կարելի չե ասել, շահագրգռված եր պատմութւունը շարունակելու, ընդհատեց իր աշխատութւունն մի ալիպիսի անհարմար տեղում, մինչդեռ Հայոց չեկեղեցիո 8-երորդ դարու պատմութւունը նրան ավելի ձեռնտու նույթեր եր տալիս, որինակ Հովհան կաթողիկոսի շրջանը, չերը 726 թ. ղուձարվեց Մանաղկերտի ժողովը, վորը կրկին և արդեն վերջնականապես հաստատեց Հայոց չեկեղեցիո ընդունած գիծը» (ibid.): Մի ուրիշ տեղ իր այս կարծիքը Ս. Կաղաբաձեմ կրկնում և հետևելալ խոսքերով. «Այժմ պարզված և VII դարու վերջերում հայտնի գրող՝ Վրաց լիվ Հայոց բաժանման մասին լեռկասիրութւունն հորինող Արսեն կաթողիկոսի գոյութւունը: Հիշյալ լեռկասիրութւունը, բնագրում բնրած տեղեկութւունների համաձայն, հասցրած և մինչ 680 թվականը: Այսու յինթադրելի չե, վոր լեռկասիրութւունը գրված պիտի լինի մոտավորապես 685—700 կամ 690—700 թվականներին: Յեւ իրոք, իր ընդհանուր բնույթով, իր ներքին իմաստով և, վերջապես, վրձով ի լեռկասիրութւունը շատ լավ համապատասխանում և նշած շրջանին» (Ասորի հայրերի վարուց նախաախդերը, 1928 թ., էջ 11):

Ս. Կակաբաձեյի գրույթն ջրելու համար բաժական ե մատնանշել, վոր, նախ՝ Արսենի լերկասիրությունն ընդհատվում ե վոյթե VII դարու վերջերի դեպքերի արձանագրությամբ, այլ VIII դարու, լերկորդ՝ նույն Արսենը 726 թվի Մանազկերտի ժողովի մասին վոյթե չի լուսւմ, այլ վորոշակի հիշատակում ե այն, ինչպես ե Հովհան Ռձնեցուն, ե լերկորդ՝ մի վորեւ լերկասիրության VII կամ VIII դարով ընդհատվելը դեռ ելի չի նշանակում, վոր այն անպայման նույն VII կամ VIII դարու հեղինակի հորինվածք լինի (չե՞ վոր XX դարումն ես կարելի չի գրել VII դարու պատմությունն՝ չհասցնելով մինչ մեր որերը)։

Վոր Արսեն Սափարացին վոյթ մի դեպքում չի կարող լինել VII (կի վոյ ել VIII) դարու հեղինակ, այլ միմիայն IX դարուն ե պատկանում, կարելի չե ապացուցել նաև նրանով, վոր նրա լերկասիրությանն աղբյուր են ձառակել այնպիսի դործեր, վորոնք VIII դարումն ես գրված։

Ինչպես իր ժամանակին Իվ. Զավախիւիլիին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, հջ 67) մատնանշեց, «Վրաց ե Հայոց բաժանման մասին» լերկասիրության հեղինակը ձեռքի տակ ե ունեցել զանազան աղբյուրներ, առաջին հերթին, բացի վրացերենից, հայերեն, նաև հունարեն, վորպիսիները նա, սակայն, չի հիշատակում։ Վաղուց II. Goussen-ը (*Die Georgische Bibelübersetzung*, — «Oriens Christianus», VI, Roma 1906, S. 315) այն միտքն եր հայտնել, վոր նույն լերկասիրությունը շատ կետերում շփվում ե *Combesis*-ի հրատարակած *Historia haeresis Monothelitarum*-ի ե մեծն Միքայելի «Ժամանակագրության» հետ։ Իսկ Ն. Ակիմյանը (*Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, 289—290*) կարծում ե, վոր «Արսեն հիմնում ե ընդհանրապէս... *Narratio de rebus Armeniae* գրութեան վրայ, որուն թէև այժմ միայն լուսարէնն կայ, բայց եղած է երբեմն նաև հայերէնը»։ Իսկ *Narratio de rebus Armeniae*-ն թեև ըստ նույն Ն. Ակիմյանի (*ibid.*, հջ 99, ծանոթ. 1) «է դարու ր. կիսէն կ'երևայ», բայց իրոք VIII դարու գործ ե (*S. Weber, Ueber die Versuche, den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier*—*Migne, Patrologia graeca* 132, S. 1154 ff., zu bestimmen,— «Յուշարձան», Վիեննա 1911, հջ 175—180)։

Առանձնապես հետաքրքիր ե Արսենի լերկասիրության՝ հայկական աղբյուրներին հետ առնչության հարցը, վորի մասին մանրամասն խոսում ե Իվ. Զավախիւիլիին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, 67—72)։

Մատնանշելով միմիայն մի-յերկու որինակի վրա, չերբ Արսենը վորակն վրացական կամ հունական աղբյուրների աղբյուրթյան տակ և գտնվում, իվ. Զավախովիին ասում է. «Էնչպես պարզվում է, մեր պատմաբանը (Արսենը), համենայն դեպս, զխափորապես հայկական աղբյուրներով և ոգտվիլ. վոր նա տեղակ և հայերենին, հաստատվում է այն հանգամանքով, վոր Արսենը լերբեմն առաջ և բերում հայերեն բառեր, թեև վրացերեն էլ ուղիղ թարգմանված, որինակ՝ Ներսես կաթողիկոսին անվանում էյին ռուսյ, վոր և հայերեն միջին, Վարդան Մամիկոնյանին անվանում էյին չոֆսի, վոր և ուր» (էջ 67): Բայց նույն գիտնականը ուղում է ապացուցել էլ ավելին՝ Նրա տեղով, «Արսեն կաթողիկոսի տեղեկությունները հաճախ միանգամայն համաձայն են հայ պատմագիրների տեղեկություններին, իսկ հաճախ նրա խոսքերը հաստատվում են առանց ավելացություն» (էջ 67):

Գալով այն հարցին, թե հատկապես վճր աղբյուրներով և ոգտվել Արսենը իր չերկասիրությունն գրելիս, նույն իվ. Զավախովիին ասում է. «Էնչպես պարզվում է, վոր Արսեն կաթողիկոսը կամ դուցե նրա հայկական գրավոր աղբյուրները Քաղկեդոնի Ժողովին հետևող հայ կաթողիկոսների մասին վոչինչ վատ բան չեն ասում, նույնիսկ զովասանությամբ էլ են նրանց դարդարում, իսկ հայ պատմագիրները, վորոնց չերկասիրությունները պահպանվել են, չեթե այս չերեցապետներին հիշատակում են ամոթալից դատ վոչինչ լավ բան չեն ասում: Հավանական է, վոր վրաց պատմագիրն էլ, կամ դուցե նրա աղբյուրը, կողմնապահությամբ են վերաբերում իր դավանակիցներին, իսկ հանդեպ միարնակ հայ պատմագիրներին՝ իրենց դավանական հակառակորդներին՝ ցույց են տալիս անվատահիլ վերաբերմունք» (էջ 70): «Իր հերթին, — շարունակում է նույն գիտնականը, — Քաղկեդոնի Ժողովին հետևող ռուսագրիս» վրաց պատմագիրը և, հավանական է, նրա աղբյուրն էլ սկի չեն վստահանում հակառակորդ ճհերձվածող՝ միաբնակ հայ չերեցապետներին: Հանամտությունից ու քաղաքական բռնադատությունից կամ կողմնապահությունից դատ Արսեն կաթողիկոսն ու նրա աղբյուրները նրանց դործունեություն և ուղղության մեջ ուրիշ վոչինչ չեն տեսնում» (էջ 70—71): Այս, քննություն չենթաբնելով Արսենի հաղորդած տեղեկությունները հայ միաբնակ կաթողիկոսներին մասին՝ նա տեսնում է. «Պարզ է, վոր այս տեղեկություններն վրաց պատմագիրը քաղած պիտի լինի հայ պատմական աղբյուրներից, սակայն այս պատմական

աղբյուրներն անպայման Քաղկեդոնի ժողովին հետևող «ուղղա-
փառ» հայ հեղինակների գրածը պիտի լինի, և հենց այս պատ-
ճառով է, Վոր աշտեղ Քաղկեդոնի ժողովին հակառակ միաբնակ
հայ հոգևորականութ յունն ալսպիսի ստորացուցիչ տեղեկութ յուն-
ներով և առատ զարգարված. [իսկ] քանի վոր մեզ հասած հայ
պատմական գրականութ յան մեջ, վորն ամբողջապես միաբնակ
հեղինակներին և պատկանում, ալսպիսի տեղեկութ յուններ չեն
գտնվում, մնում և չենթադրել, վոր նրանից հետո, յերբ հայ միա-
բնակութ յունը վերջնականապես հաղթող դուրս չեկավ, հակառա-
կորդ չերկրնակ քաղկեդոնիկ դավանութ յան հետևողների չերկա-
սիրութ յուններն խապառ վոհնչացվել են» (եջ 71—72)։

Իր տեսութ յունը Իվ. Ջավախիսիսիից վերջացնում և Արսենի
չերկասիրութ յան ալսպիսի պնահատումով. «Անաչառ և անաւիկ
պատմական չերկասիրութ յան փոխարեն Արսեն կաթողիկոսի
գրվածքը, ինչպես և հայ հեղինակների չեկեղեցական - պատմա-
կան աշխատութ յունները, դասակարգւալին կողմնապահութ յամբ և
դավանական աստիւութ յամբ են թելադրված և տողորված» (եջ 72)։

Միանգամայն համաձայնվելով Իվ. Ջավախիսիսիու հետ, վոր
Արսենը՝ չհիշատակելով իր աղբյուրները՝ «ձեռքի տակ և ունե-
ցել վրացերեն, հունարեն և, մասնավանդ, հայերեն աղբյուրներ»,
Կ. Կեկելիան (op. cit., 138—139) գտնում է, վոր «հայկական աղ-
բյուրներից նա (Արսենը) ոգտվել է, մասնավորապես, վրաց և
հայոց բաժանման ժամանակվա գրագրութ յունից (Գիբբ դրոքը),
նաև Ղազար Փարպեցի պատմութ յունից, քանի վոր Ղազարն
էլ, ինչպես Արսենը, պարսից քաղաքականութ յունն և ընդգծում
վրաց, հայոց և աղվանից դավանական հալածանքների ժամանակ,
[Իսկ] նրա հայկական աղբյուրների մեծագույն մասը քաղկեդո-
նական Փրակցիայիցն է բղխում և այս պատճառով Արսենի աշ-
խատութ յան մեջ հարուցած հարցը կատարյալ անաչառութ յամբ
չէ լուսարանված»։

Ավելորդ համարելով «ժամանակագրական անհամաձայնու-
թիւնք և այլն մատնանշել, որոնք այնպէս կարկառուն կեցած
են» Արսենի չերկասիրութ յան մեջ՝ «տեսանելի ամէնուն», Ն. Ակիմ-
յանը (Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, 291) վաղուց այն չեղրակա-
ցութ յանն եր յեկել, վոր «Արսէն ուղածին պէս հասկացած է
յոյն անանուալի պատմածները և իւր ճառը յօրինած՝ ինչպէս թե-
լադրած է իրեն աղգասիրութ յունը»։

Ըստ մեր հետազոտութ յան, վորի արդունքները իրենց ար-

տահայտութիւնն ունին գտած ստորեւ հրատարակվող մեր թարգմանութիւնը կցված բաղմաթիւ ծանոթութիւններէ մեջ, Արսենը իր աշխատութիւնը գրեթէ ոգտագործել է, մի կողմից, Արեւոյի և նմանորինակ հալ պատմիչների գործերը, վորոնք X դարուց աղբյուր են ծառայել, ի միջի ալլոց, Հովնան Գրասխանակերացուն և Ասողիկիմ, իսկ մյուս կողմից և, առաւելապես, հուն-բլուզան-դասկան գրականութեան մեջ հայտնի անանուն (վոմն «Սահակ» Հայոց Մեծաց կաթողիկոսին» վերագրվող) գրվածքը, վորը Narratio de rebus Armeniae յե կոչվում: Ընդ սմին, վերջինս էլ, հավանական է, ոգտագործված լինի հայերեն թարգմանութեամբ, քանի վոր հակական հատուկ անունները թե անձանց և թե աշխարհագրականը, չնչին բացառութեամբ, ներկայացրած և հարադատութեամբ և վնջ թե հունարեն բնագրի աղավաղումներով հանդերձ:

Ի նկատի ունենալով, վոր Արսեն Սափարացու «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» լերկատիրութեան միակ հրատարակութիւնը, վոր տվել է Թ. Ժորդանիան իր «Գրոնիկաներ»-ի I հատորում (եջ 313—332), հեռու յե կատարել գիտական հրատարակութեան լինելուց, ստորեւ մենք տալիս ենք նույն լերկատիրութեան հայերեն թարգմանութիւնը՝ գրեթէ ամբողջապես կամ ուղիղ ասած, չնչին կրճատումներով (վոր դաժանաբանական ֆորմուլաներին են վերաբերում), ըստ վերականգնած բնաւրի, վոր մենք ունենք պատրաստած տպագրութեան՝ համաձայն մինչ որս հայտնագործված 3 ձեռագիրների, այն և Տփղիսի նախկին յեկեղեցական թանգարանի հովաքածուի № 691 (XVII դ.), եջ 129—152, և 735 (XVII դ.), եջ 1—10, նաև Վրաց մեջ գրագիտութիւն տարածող նախկին ընկերութեան հովաքածուի № 3270 (XIX դ.), եջ 1—16, վորոնցից լավագույնն է № 735-ը:

ՎՐԱՑ (ՔԱՐԹԼԻԻ) ՅԵՎ ՀԱՅՈՑ (ՍՈՄԻԹԻ) ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

... Բայց թե ինչպես հեռացան հայերը ուղիղ դաժանութեանից¹, պատճառն այս է....

Հունաց (բերձենների) Արկադ թագավորի և Հայոց (Սոմիթի) Արշակ թագավորի որոք² հայերն հաստատապես հունաց (բերձենների) կրոնին ելին մասնակից, ինչպես նրանց ուսուցել եր սուրբ Գրիգոր Պարթևացին, և [հունները] արեալար [ու] բաղում ջանքերով գրաված ունեյին նրանց (հայոց) լերկիրը [աղաատելով] պարսից ծառայութեանից, իսկ հունաց (բերձենների)

թագավորներն ոգնում էին [ներանց] դորքով և լերեքն էլ մեծ ուժով պաշտպան էին կանգնած նրանց մոտ. և այսպես եր նրանց դործը: Իսկ Արկադ թագավորը, Թեոդոսի վորդին, անուշադիր լեղավ նրանց (հայոց) դործերի վերաբերմամբ, և պարսիկները հաղթեցին հայերին ու քեցին իրենց լերկրից, իսկ փախչա-տականները Յեկեղյաց (Նլեկեցի) [գավառից] բազմիցս անցել են հարևան լերկիրները և ազաչել Արկադին, վորպեսզի զորք ուղարկի՝ իրենց լերկիրը նվաճելու համար, սակայն տերը չլսեց նրանց ազաչանքը: Ապա հայերը հնար գտան և հարկատու դարձան պարսիկներին, և յերգումով ու լերաշխավորությամբ հավաստեացրին պարսից թագավորին, վոր անջատվում են հուլյներից (բերձեններից) և միանում նրանց (պարսիկներին): և այսու շատ ուրախա-ցավ թագավորը, վորը մեծ խնդությամբ և նվիրատվությամբ վերադարձրեց նրանց լերկիրը⁴: Յեվ ֆեսցին հայերը մի առժա-մանակ խաղաղ [և] ուղիղ հավատով:

Իսկ սատանան, վորը մահով և պալքարում մարդկային սեռի հետ, անաստված Նեստորի աղանդակից մի ազգին դրդեց, վոր-պեսզի վոսկու մեծձմեծ կաշառներով խնդրե թագավորից բարվոք դարձնելու Հալքը (Սոմխիթը) դեպի իրենց կրոնը. և փոխեցին թագավորի սիրտը՝ հավատացնելով, վոր հայերը հենց վոր գտնեն [բարեպառեհ] ժամանակ, նորից հուլյների (բերձենների) կողմն կանցնեն.... Յեվ Պերոզ թագավորը⁵ ստիպեց հայերին պաշտել անաստված Նեստորի կրոնը. իսկ հայերը կտրականապես հանձն չառան այս և դեսպանի միջոցով դիմեցին թագավորին՝ [հայտնե-լով,] վոր «այս չի իրագործվի վոչ միայն լերկրի, այլև մեր և մեր դավանների գերության ու մահվան [գնով նույնիսկ]»: Իսկ թագավորը նորից այլ նենգության դիմեց և հայտնեց իր վճիռը [հայերին] հուլյներից (բերձեններից) բաժանելու մասին և՛ վերա-դարձնելով դեսպաններին՝ [առաջարկեց] անել լերկուսից մեկը. «Կամ ընտրեցեք ասորական բոլոր կրոն[ներ]ից [վորևե մեկը] բացի մելքիտներինը⁶, վորոնք կրոնով հուլյն (բերձեն) են, կամ թողեք ձեր լերկիրը և հեռացեք մեզանից»: Ապա հայերը շատ տխրեցին այս լերկու առաջարկության առթիվ, վորը նրանց հոգ-սեր պատճառեց, և խորհրդակցութուններ ունեցան նրանք բա-զում որերի ընթացքում, և հանձնեցին այս գործը Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսին, վոր կոչվում էր «Միջին»⁷: Յեվ ասաց Հայոց

⁴ Բերած և հայերեն, սակայն վրացերեն տառերով և առանց վորևե թարգմանու-թյան նույնը կրկնվում է և ներքև, բայց արդեն վրացերեն հոմանիշով հանդերձ:

Թագավորն ու ամբողջ ժողովուրդը հետևելու. «Մեղանից լավ դու [ինքդ] գիտես. ինչ վոր լավագույնը հրամայես հոգվոց անքննու-թյան համար, կհնազանդվենք քո հրամանին»:

Իսկ նա՝ վոդոբմելին (Ներսեսը)՝ հոգիները հնազանդեցրեց մարմիններին... և ասաց. «Մեզ համար ավելի լավ է մահը, քան թե այս պաշին կրկին վերադառնալ հունաց (բերձենների) [կողմն] և նորից թողնել չերկիրը և ընաջինջ լինել պանդխտությամբ»։ Յեվ ամբողջ նրա մտածելակերպը բողոքական էր և զոռոգամիտ։ Յեվ [դեսպաններ] ուղարկեցին տրամուլթյամբ Թագավորի մոտ՝ խնդրելով հակոբիկներին կրոնը, քանի վոր բոլոր մյուսներին առավել նդովեցին։ Իսկ փոքր մեղքը վերածվում է մեծի՝ պորտաբուծության մեջ, ինչպես գրված է։

Իսկ Թագավորն վստահացավ և ուղարկեց նրանց մոտ հակոբիկ չար[ամիտ] վարդապետներին [թվով] ինն, իբրև նենգ ազվես-ների, ինչպես ասաց Սողոմոն՝ իմաստունն աստուծո. և նրանք ապականեցին Հայքում (Սոմխիթում) սուրբ Դրիգորի վաստակը, վորը վոռոգված էր նրա բազում յեռանդով ու արցունքներով. և սրանց անուններն են՝ Աբդիշո (Աբդիրո*)⁸, Պետրոս Բափիչ⁹, չարա[միտ] Սիմեոն, Հակոբ, —վորոնք իրենց հետ բերին Փիլոքսենոսի (Փիլաքսոսի) [և] Հուլիանոս Ադիկառնացվո գրութունները, — նաև Տիմոթեոս Կուղ¹⁰, Սեբրոս [և Փիլոքսենոս] Նարբոկացին¹¹։ Յեվ ժողով գումարեցին քաղաք Դվինում, ուր և ընդունեցին «խաչեցար»¹²... և այսու հեռացան ուղիղ և ճշմարիտ դավանու-թյունից և ոտարացան սուրբ և մեծ առաքելական կաթողիկե լեկեղեցուց... և նույն Դվինում հաստատեցին առաջ[ավոր]—ն¹³, ասելով. «Այս է մեր հավատո առաջին որը»¹⁴։ Յեվ չարը չարին ամիլացրին ու նդովքով անիծեցին իրենց [չլուխը], քանի վոր չմիաբանեցան Բաղկեդոնի ժողովին¹⁵...

Յեվ չբրբ Վրաց և Հերաց կաթողիկոսն Կյուրիոն (Կվիրիոն) Մցխեթացին¹⁶ տեսավ, վոր հայերն Աբդիշո (Աբդիրո) Ասորվո

* Յեկեղեցական վրացերեն այբուբենում ք և շ տառերն իբրև նման են. ուստի և հաճախ չգիթության հետեանքով տեղի ունի անունների աղավաղումներ. Աբդիշո—Աբդիրո, Արշակ—Արթակ, Արտաշիր—Արտարիկ և այլն։

** Բնագրում՝ «Տիմոթեոս Կուղ և Սեբրոս Նաջիկեցի (Նաջիկի)», ռի-ցիթե Վնաչիկիչին կարգալ Վնաբիկիչին, կստացվո Վնաբիկեցին, վորը մոտ է Վնաբիկա»։ Վնաբեդիկա—յին, այսինքն Վնաբեդկացին—ին. իսկ վերջինս վոչ թե Սեբրոս, այլ Փիլոքսենոսի հիշատակության հետ պիտի կապել, զոր բացակա-յում է զրացերին ընագրում և վոր մենք վերականգնել ենք, անկյունագրո փա-կազմի մեջ զննելով։

ձեռքով ժողով դռնաբացին քաղաք Դվինում և նդովքով հեռացան
 ս. կաթողիկե լեկեղեցվո զավանուխյունից ու բաժանվեցին չորս
 պատրիարքութիւնից, և զրօնքին այն ուխտին, վոր սուրբ Գրի-
 օրը զրեւ էր Կեսարիայի լեկեղեցուց հովիտայնս չքաժանվելու՝
 այնտեղից առնելով լեպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն չորից
 Հայոց (Սոմխիթի) համար¹⁷, Հայքն (Սոմխիթն) հրաման ստա-
 ցավ պարսից թագաւորից, վոր [իրենց] լեպիսկոպոսները իրենք
 ձեռնադրեն: Արդ, յերբ այս ճշմարտությամբ լսեցին Կլուրիոն
 (Կլիրիոն) [Վրաց և Հերաց] կաթողիկոսն, Աբաս (Աբաղ) Աղվա-
 նից (Հերաց *sic*) կաթողիկոսն¹⁸ և Գրիգոր Սլունայաց լեպիսկո-
 պոսն¹⁹, մեծ վեճ ծագեց Հայոց (Սոմխիթի) և Վրաց (Քարթլիի)
 միջև Վրացիք ասում ելին, վոր «սուրբ Գրիգորը Հունաստանից
 բերել տվեց մեզ [այն] հովատքը, վորը՝ իրրև նրա սուրբ դա-
 վանութիւն՝ դուք թողեցիք և լինթարկվեցիք Արդշտ (Արդիբո)
 Ասորվալսն և այլ չար հերձվածողներին... և չհնազանդվեցիք սուրբ
 Գրիգորի դավանությանը²⁰ և կիրք հատկացրիք անչարչարիկի
 չերբորդությանը, ինչպես ձեզ ավանդեց ամբարիշտն Պետրոս թա-
 փիչ Անտիոքացին»: Այս հալերն ամբաստանեցին վրացիներին
 (Քարթլին) պարսից թագաւորի մոտ, թե նրանք հոռոմոց հա-
 վատքն են դավանում: Յեւ մեծ վեճ տեղի ունեցավ հայոց և
 վրաց միջև Ներսես (Ներսե) հայոց կաթողիկոսի որոք և [նույն]
 Ներսեսի մահվան պահին: Ներսեսը (Ներսեսն), վոր կոչվում էր
 միջին (չուալ), չարությամբ փոխվեց այս աշխարհից (կյանքից),
 և նրա աթոռը զբաղեց Աբրահամը²¹: Յեւ քշեց Կլուրիոն՝ Վրաց
 (Քարթլիի) կաթողիկոսն՝ Մովսես Ծուրտավացուն²² իր աթոռից,
 վոր հաստատված էր սուրբ Շուշանիկի մասունքներին կից՝ Հայ-
 քում (Սոմխիթում)²³, և Աբրահամը պահանջեց Կլուրիոնից նրա
 աթոռը: Բայց վերջինս չխոնարհվեց²⁴: Յեւ խորացավ վեճը նրանց
 միջև²⁵, և զիմեց Աբրահամը Արարատյան [լեռկրի] քահանա-
 ներին, ասելով. «Կամ նդովեցեք ժողովն Քաղկեդոնի, կամ հե-
 ոացեք ձեր բաժնից»: Յեւ վորոնք հնազանդվեցին, ինչպես
 զրված է, մեծաբնի զարձան,... իսկ վորոնք չհնազանդվեցին,
 հանվեցին իրենց բաժիններից և ոտարության մեջ մահացան: Աբ-
 րահամից հետո [կաթողիկոս] նստեց Կոմիտասը (Կոմիտոսը)²⁶,
 վորն ընչավետ էր և հարկատու զգեստների և զբաստների և վորն
 ազնիվ բլուրեղաքարով էր զարդարում իր գավազանի ծայրն
 (զլուխն): Սա ամենից առավել ևս խորացրեց վեճը Քաղկեդոնի
 ժողովի մասին և լոթն լեպիսկոպոսութիւն զիջեց Աղվանից (Հե-

բաց) կաթողիկոսին, վորի [սիրտ]ն գրավեց և մերժել տվեց ժողովն Քաղկեդոնի. և խաչ շնորհեց Սլունյաց լեպլակոպոսին, վորպեսզի խաչով ընթանան նրա առաջ՝ ինչպես կաթողիկոսի²⁷, և ընդարձակեց նրա բաժինը, և ապա այլ լեպլակոպոսներին ել ընդլայնացրեց նրանց բաժինները, և ոչսպես ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը) միացրեց Քաղկեդոնի ժողովի ընդգծմ։ Յեվ Մալրադոմեցի (Մալրեգուեմեի) վոմն անիծյալ Հովհաննին, վորն, լերեակայեցեք, վարդապետ կոչվեց, հակաճառական գրություններով զինեց Քաղկեդոնի սուրբ ժողովի ընդգծմ²⁸։ Յեվ սրան ուխտեց [Կոմիտասն] բազմել իրենից հետո իր աթոռի վրա²⁹ և մեկնաբանեց հերձվածողական գրություններն Տիմոթեոս Աղեքսանդրացվո, վորը Կուզ կոչվեց³⁰, և Պետրոս Թափրիչինը, վորը Գալլ կոչվեց³¹, և Սևերոսի (Սևերիոսի) և այլ հերձվածողների. և [այս գրություններն] մակագրեց [այնպես], իբր թե ուղղափառ վարդապետների՝ սուրբ Սահակի և Մովսիսի՝ ճառերն են, և աչսպիսի կեղծիքով հավատացրեց ամբողջ լերկիրն Հայոց (Սոմխիթը)³²։

Յեվ շատ ընթերցվածքներ հորինել տվեց [Կոմիտասն] և իր անվանը վերագրեց³³, նույնպես և առաջին [հալլերի] կանոններն ու կարգերը փոխեց, նրանց տեղը դնելով շեղը, վորով հինը խանդարվեց և նորն ել չհաստատվեց. սակայն ամեն մարդ իր համար և հոգս քաշում՝ մինչև այժմ։ Յեվ այս բոլորը [Կոմիտասն] իրագործեց կատաղած Հովհան Մալրադոմեցվո (Մալրեգուեմեի) ձեռքով³⁴... Ապա [կաթողիկոս] նստեց վոմն Քրիստափոր, վորը թշնամի լեր Մալրադոմեցուն (Մալրեգուեմեիին), և տրամեց Հովհաննի։ Յեվ լերը ինչ-ինչ պատճառով զահընկեց արին [Քրիստափորին]³⁵, Հովհանն ուրախացավ, սակայն այս դեպքուցն ել նա չարժանացավ աթոռին, քանի վոր այն գրավեց Յեղըը (Նգրան), վորն առավել ևս հուզեց նրա (Հովհանի) նենգ հոգին... Յեվ աչսպիսի նենգությամբ մեծարեցին վերոհիշյալ Կոմիտասին (Կոմիտոսին), վորն տիրեց սուրբ Գրիգորի մասունքներին. և Մալրադոմեցվո (Մալրեգուեմեիի) ձեռքով Հայոց (Սոմխիթի) լերկիրը լցվեց մահուլափ խաբեբալական ուսմունքով³⁶։

Այստեղ արդեն կատարվեց սուրբ Գրիգորի տեսիլքը, վոր նրան հալտնադործեց սուրբ հոգին, իբր վոչխարների մի մասը՝ կերպարանափոխվելով և դալլերի վերածվելով՝ հարձակվեց վոչխարների վրա և անողորմ պատառտեց նրանց։ Նմանապես կատարվեց սուրբ Սահակի տեսիլքը, վորը տեսավ վոսկե գունդ և նափորտ սուրբ սեղանի վրա, քանի վոր Արշակունյաց (Արբակ-

յան*) Թագավորութեան անկումով բարձավ և քահանայ(ապետ)ութիւնն սուրբ Գրիգորի դարմէցն³⁹... Այսպես նրանք հարեցան Մալրազոսեցիւ (Մալրեղոսեմելի) վարդապետութեան:

Սակայն վոչ աննշան ուխտ տվեց Պոսրով (Պուսարո) Թագավորը Ներսես (Ներսէ) կաթողիկոսին, վորով կոչվում էր ԵՈՒԱՅ, ախնիքն և հալիւրեն «միջին», վորով խախտեց նրա [առանց այն ել] անխոհեմ սիրտը: [Յեվ Ներսէսը] զուժարեց առաջին ժողովն Դիմիւմ, վորով [հալիւրը] հեռացան կրօնով հուշներէր (բերձեններէր) ու Յերուսաղէմից:

Իսկ ամբողջ Քարթլին և Չորբորդ Հայքը (Սոմխիթը) հրաժարվեցին հալիւրից քահանայական ձեռնադրութիւնն առնելուց: Իսկ աղվաններն (հերացիք) ու սյունեցիք մի առժամանակ հեռացան և կրկին հարեցան Ներսէսին⁴⁰, վորն իր մարուքը վտակվով էր ներկում⁴¹, [Ապա] ժողով զուժարեց հալոց Հովհան կաթողիկոսն Մանազկերտում և ջրախառն [գինին] ու խմորահացը վտարեց սուրբ խորհրդից՝ հաստատելով բաղարջն ու անխառն [գինին]⁴¹...

Յեվ բազմատեսակ էին նրանց (հալոց) հերձվածքները՝ Սաբելիանոսի, Հակորի և Տիմոթեոս Կուղի հետեղներէր, վորոնց ախտը լուրացրել էին մանիքեյացիք...

Յեվ լուր տարածվեց, վոր Հայքը (Սոմխիթը) հեռացավ սուրբ Գրիգորի դավանութիւնից և Կեսարիայից ձեռնադրութիւնն [առնելուց], ինչպես վերջինս էր ուսուցել⁴², Յեվ [դեսպաններ] ուղարկեցին [հալիւրն] Ներշապու Տարոնի յեպիսկոպոսի մօտ, վորին պարսից Թագավորն էր նշանակել հանդերձ յերկու ընկերներով, և հայտնեցին, վոր Երուրը [դավանա]փոխ են յեղել՝ ընդունելով Նեստորի աղանդն և հաստատելով Քաղկեդոնի ժողովն, և մենք չունինք աթոռ, ուր ձեռնադրութիւն կատարենք: ուստի և զիմում ենք ջո բարեպաշտութեան, վոր մեզ յեպիսկոպոսներ նշանակես, քանի վոր Երուրը ճանաչեցին նրանց՝ աղանդի մեջ ընկելը»:

Յեվ քանի վոր պարսից Թագավորները ստիպում էին հալիւրին, վոր հեռանան հունաց (բերձեններէր) դավանութիւնից, ինչպես վերև հիշեցինք, և վորպեսզի կրօնափոխութեամբ նրանց միջև թշնամութեան ընկնի, և այսու առաջիկա հնազանդ լինեն պարսից պետութեան, մեծամեծ կաշառներ խոստացան հայոց վար-

* Տես 36-րդ յերեսի * մանութիւնը:

դապետներին իրազործելու այս, յերբ բարձավ քահանայապետությունն Գրիգորի զարմիցն⁴³,

Յեվ հենց վոր ներշապու լեպիսկոպոսը տեղեկացրեց ներսես (Ներսես) կաթողիկոսին, վոր եր Աշտարակեցի (Աշխարակ[ե]ցի?)⁴⁴ և Հար հերձվածող, և Վոմե Պետրոս Քերդողին⁴⁵, այլ և ուրիշ յեպիսկոպոսներին և ազատներին (ազնվականներին), հրամայեցին յերկրորդ մեծ ժողովն զուսարել նուչն Դվինում⁴⁶ նուչն ներսեսի [կաթողիկոսութեան] յերկրորդ տարին, Հուստինիանոս (Իստվինիան) թագավորի տասնուչորսերորդ տարին, Սոսրով (Սուսարո) պարսից թագավորի յերկրորդ տարին, այն տարին, յերբ վիպից սուրբ Յիդտիրսուզիտը (Ադիդ-բուզիտը)⁴⁷ և կրկին նզովեցին նուչն սուրբ ժողովն Քաղկեդոնի⁴⁸, վոր կոչեցին նստորական՝ համաձայն անաստված Արդիշուի (Արդիրուի). և նուչն թվին յերեսն հանեցին մեկնողական գրությունն Տիմոթեոս և Փիլոքսենոս (Փիլաքսոն) հերձվածողների, վորոնք ասորի հյին և առաջինները յեղան, վոր գրեցին Քաղկեդոնին ու Քրիստոս աստուծո յերկու բնութեանն ընդդիմադրելու մասին. և Կուզի դրվածքին⁴⁹ ստորագրվեցին իրենց իսկ մեռցնելու համար և ասացին «մի բնությունն բանին աստուծո և մարմնոց», և անմահական բնութեամբն իսաչեցյալ և մեռյալ Քրիստոսն քարոզեցին, այսինքն՝ «Իսաչեցյալ» ավելացրին «սուրբ աստված»-ի մեջ, վոր ե «Իսաչեցար», համաձայն Պետրոս Անտիոքացիոն⁵⁰, վոր Սարեկիոսի (Սարելի) ախտով եր վարակված։ Յեվ նզովքով կրկին սահմանեցին ուղիղ դավանությունից բաժանումը և վերո՛խշյալ հերձվածող վարդապետներին ուղարկեցին՝ ամբողջ Ասորիքում ավետելու, վոր միարանությամբ հավիտյանս ընդունել են նրանց աղանդն⁵¹։

Յեվ իրենց մետրապոլիտ կացուցին մահադործ (մահաձեռն) Ադիկառնացիո և մասամբ Արդիշուի (Սրդիրուի) կողմնակից [համարվող] մեկին։

... [Յեվ] հեռացան ճշմարտությունից, վոր ուլիղ սովորել էին սուրբ Գրիգորից։

Յերեք տարի անց Քաղկեդոնի ժողովից հետո սուրբ Սահակն ու Մաշտոցը (Մաստոցն)⁵², Գրիգորի շառավիղները (թոռները), և նրանց բոլոր աշակերտներն ու վարդապետներն՝ առաջինները մեկնաբանեցին Դեոնդ (Լեոնտի) և Հովսեփ Հալոց (Սոմխիթի) վարդապետների և այլ անթիվ սրբոց [վիպա]բանությունները (գրքերը), վորոնք բարի (սուրբ) սերմ[եր] ցանեցին նրանց (հալոց) մեջ⁵³։ Իսկ նրանք (հերձվածողները) տարաշեկ տատախով դիտ-

մամբ խոցեցին նրանց հոգիներն ու անմեղ ժողովրդին. և ինքն Մովսէս Քերդոդն [նախա]զգուշացրեց նրանց կործանումը⁵⁷, բայց [հերձվածողները] նրան ել չլսեցին:

Մբանից հետո անցավ մի քանի ժամանակ, [և] մեռավ Վահան Մամիկոնյանը (Մամկուհնի), վորն իր քաջազորածուխյամբ զրա-վեց պարսիկներից մարդպանութլուէն, ձեռք բերեց քրիստոնյա-նեւրի իրաւունքները, Տրդատ (Թրդատ) Թագավորից սահմանված՝ յեկեղեցական և չքավորաց կարգերն, գաւառներն վերադարձրեց ու առանց հարկի ազատեց⁵⁸, Այս ժամանակից պարսից մարդ-պանները զրավեցին Հալէն (Սոմխիթը), և քրիստոնեւական կարգն արհամարհեց ու յեկեղեցական վարչապետութլուէն վնասցավ, և ազատների (աղնվականների) իշխանութլուէն տապալվեց պարսից մարդպաններից, և կաթողիկոսներն ու յեպիսկոպոսները ճշը-մարտութլուէն շեղվեցին և հանդգնութլուէն սովորեցին պար-սիկներից ազատների (աղնվականների) ընդդէմ [զործելու], և դա-վառների հարկն [ել] իրենք եյին վճարում՝ հանձնելով յերկիրն յեպիսկոպոսներին ու քորեպիսկոպոսներին, վորպէս պարսից Թա-գավորութլան հլուհերին:

Յեւ կաթողիկոսներից ու յեպիսկոպոսներից վոմանք վորդե-գրեցին պարսից Թագավորներին և վորդեգիր եյին անվանում Կավառին ու Պոսրովին (Պուսարովին), վորի պատճառով կառա-վարութլան իրավասութլուէն յուրացրին և վարվում եյին վոչ թե համաձայն ճշմարտութլանն որինաց, ալլ ըստ իրենց քմահա-ճույքի, և յեկեղեցիներէ պետքերը սկի յեկեղեցիներէ համար չեյին սահմանված, ալլ իրենց ծառայեցնելու նպատակով, [վոր] և մարդկանց ցույց տալու համար ցիրուցան եյին անում. [և] այս [պատճառ]ով ըստ յեպիսկոպոսներն ու ըստ վանահայրերն՝ անաստված Թագավորների հաճութլամբ՝ աստուծո գալուէթն հա-րուցող ունայն գանձումների յետեցն ընկան: Յեւ ապա ազատ-ներն (աղնվականներն) ու զինվորականներից վոմանք՝ նրանց որինակին հետեւելով՝ միանգամայն հեռացան սուրբ Ներսէսի⁵⁹ և սուրբ Սահակի⁶⁰ սահմանված կանոններից: [2Բ] վոր Վահան Մա-միկոնյանի (Մամկուհնի) որոք վորոշվեց՝ ըստ մեծամեծների տներում տարին մի անգամ տոնել սրբերից մեկի հիշատակը, վոր-պէսզի սիրո սեղանով (ագապով)⁶¹ միխթարվեն նրանց տներում ի փառաբանութլուէն աստուծո՝ չքավորները, տկարներն ու ցավա-գարները, վորբերն ու անանկները: Այս բոլորը նրանք վերացրին իրենց սեպական գանձումների համար, և խանգարվեց ու խախտ-

վեց հոգեվորական բոլոր բարի սովորույթն ու կարգը, և որեցորհաստատվեց չարն, և յեպիսկոպոսարանները դարձան կռատներ. և լերը նախարարները զնուժ ելին յեպիսկոպոսական դուռն, ժամանակ չեյին գտնում այնտեղ մտնելու և ամթալի վերադառնում եյին ինչպես պարսից մարդպանի դռնից. և ավելին⁵⁹, Այս [պատճառ]ով այս մեծ անպատվությանը չհանդուրժեց Վարդան Մամիկոնյանը (Մամկունենը), վորը Չոխ⁶⁰ եր կոչվում, այն և «կամակոր» (sic), և նրա ազգական ուրիշ նախարարները, վորոնց անպատվել եյին, սպանեցին վոմի պարսիկ Սուրեն մարդպանին՝ նրա տունը կրակի յենթարկելով, և ընտանիքով հանդերձ փախուստի դիմեցին դեպի Կոստանդնուպոլիս: Գնալով այնտեղ, նրանք բարաց[ակամ] ընդունելություն գտան Հուստինիանոս (Իստմինիան) Թագավորի կողմից: Սակայն նրանք չմիաբանեցան հույների (բերձենների) հետ. և Թագավորը զարմացավ և հարցրեց պատճառը: Յեւ նրանք ասացին, վոր «վեճ լեղավ Քաղկեդոնի ժողովի մասին, վորը մեր վարդապետները չընդունեցին»: Յեւ Թագավորը հրամայեց կանչել Հայոց (Սոմխիթի) վարդապետներին ու յեպիսկոպոսներին, վորպեսզի հարցուփորձի լենթարկվին և ճշմարիտն ճանաչեն: Յեւ գումարվեց մեծ ժողով Կոստանդնուպոլսում, ուր մեծ քննություն արին և ճշտվեց այն, ինչ վոր իրավացի լեր, և բոլորը միաբերան ընդունեցին ժողովի Քաղկեդոնի, և ամբողջ Հայքն (Սոմխիթն) իսկ անիծեց և նզովեց նրա կշտամբողին և՛ միանալով հույների (բերձենների) հետ՝ խնդրեց Թագավորից բարձր [ընդունի], վոր նրա (Հայոց) ծախքով շինվի Սոփիայի արևմտյան դուռն, վորն այն պահին եյին կառուցում: Յեւ Թագավորն [իրավունք] շնորհեց կատարելու նրանց (հայերի) բաղձանքը, և նրանք տվին շինության գինը՝ մաքուր արծաթ հարյուր հազար (տասը բյուր) և կոչեցին այն տղուհն Հայոց», [ինչպես այն կոչվում ե և] մինչ որս⁶¹:

Յեւ վերադառնալով նույն ժողովից՝ [ժողովական հայերը] հասան Հայք, և վումանք ջերմեռանդությամբ ընդունեցին [այն] և հնազանդվեցին միաբանությանն, իսկ վումանք՝ իբրև ոճեր՝ առավել ևս ուժ տվին ժողովրդի զբաղմանն ու վրդովմունքին՝ Մալբաղոմեցի (Մալբեգուեմեխի) դրամամբ. և այս յեղավ Հովհանն կաթողիկոսի որոք:

Մրանից հետո Մորիկ (Մավրիկ) կալսն⁶² [Խոսրովի մոտ] ուղարկեց Հայոց (Սոմխիթի) մեծ զորավար Մուշեղ (Մուշեղ) Մա-

միլիոնյանին (Մամկուհնին), և Հայոց (Սոմխիթի) Թագավորութունը տվեց Պոսրովին (Պուսարովին) ⁶²,

Իսկ ամբողջ [Հայքը՝ սկսած] Դվինից՝ Պոսրովը (Պուսարովը) լենթարկեց կայսեր, և խաղաղութուն ընկավ նրանց միջև. իսկ Մուշեղին (Մուշեղին) մեծամեծ ընծաներ տվեց և ուղարկեց արքայանիստ [քաղաքն]։ Յեվ հասավ Մուշեղն (Մուշեղն) Կոստանդնուպոլիս խաչվերացի տոնին ⁶³, և [խնչպես] ինքը, [նույնպես] և նրա ուղեկիցները չհաղորդվեցին հուլնների (բերձենների) հետ. և հարցրեց Թագավորը [պատճառի մասին] և պատասխանեցին, վոր «Քաղկեդոնի ժողովի և Քրիստոսի լերկու բնության համար է»։

Իսկ Թագավորն ասաց. «Քիզանից (Մուշեղից) առաջ Վարդանն ու նրա [կողմնակից ազատները (ազնվականները) ձեր իսկ քահանայապետների ձեռքով ու դրոց բազմազան քննությամբ ընդունեցին [ժողովն Քաղկեդոնի]»։ Մուշեղն (Մուշեղն) պատասխանեց. «Դուք տգիտությամբ կամ ձեզանից յերկուզ կրելով [արին այդ]՝ իսկ լեթե քրիստոսասեր արքայութունդ հրամայե և ճշմարտությամբ, լինիս միջնորդ, դու սրա մասին մեր վարդապետներից ճշմարիտն կգտնես»։

Յեվ հրամայեց Թագավորն Հայոց (Սոմխիթի) կաթողիկոս Մովսիսին ⁶⁴ և բոլոր լեպիսկոպոսներին, վորպեսզի դան Կոստանդնուպոլիս և նորից քննեն ու հաստատվի ճշմարիտն։

Բայց Մովսես կաթողիկոսը չհամաձայնվեց գնալու, այլ այսպես պատասխանեց դեսպաններին. «Ձեմ անցնի Ազատ գետն ⁶⁵, վոր ե սահմանն պարսից, չեմ ուտի հունաց (բերձենների) թըխվածքը և չեմ խմի նրանց թերմոնը ⁶⁷»։ Նույնպես և Վասպուրականի լեպիսկոպոսները, վորոնք պարսից պետութան ներքո եյին, չկամեցան գնալ. Միմիայն Տարոնի լեպիսկոպոսն ու բոլոր [այն] լեպիսկոպոսները, վորոնք հունաց (բերձենների) ձեռքի տակ եյին, շտապ կերպով ուղեվորդեցին դեպի արքայանիստ [քաղաքն] և՛ կրկին անգամ քննելով նորից հաստատեցին ժողովն Քաղկեդոնի բոլորը միաձայն Մորիկ (Մավրիկ) Թագավորի առաջ, և [ստատովանեցին յերկու բնութունն Քրիստոսի ճշմարիտ, նույնպես և միաբանութան լերդումն զրեցին, և վերադարձան։

Բայց լերը նրանք լեկան Հայք (Սոմխիթ), նրանց [վորդունքն] չընդունեցին Մովսես կաթողիկոսն ու այլ լեպիսկոպոսները, վորոնք պարսից մասունք եյին ⁶⁸,

Յեվ բաժանվեց Հայքը (Սոմխիթը), և սրանք (քաղկեդոնիկները) կաթողիկոս կացուցին Հովհան Կոզովիսեցուն ⁶⁹, և սրանից

հետո տասնևյերկու տարի՝ մինչև Մորիկ (Մավրիկ) Թագավորի մահը՝ բազում ընդդիմադրություններ եր ընթանում [Հայքը] Քաղկեդոնի ժողովի ու մեր տեր աստված Քրիստոսի լերկու բնության պատճառով:

Յեվ վերոհիշյալ Արբաշամ կաթողիկոսն քեց Այլարատից [Քաղկեդոնի ժողովի կողմնակից] քահանաներին և Հովհան՝ վանահորն սուրբն կաթողիկոսին, վոր կոչվում ե նաև Շողակաթ (Շուլկաթ), և [վանահայրերին] սուրբն Հովսեփոսին, և՛ Ոչականի (Ուշականի) և՛ Յեղվարդի (Նիվարդի) և՛ Արամոնաց և՛ Գառնիի և բոլոր վանքերի ու ամբողջ Այլարատի, իսկ վոմանց հարկադրեց նորովել սուրբ ժողովն [Քաղկեդոնի] ⁷⁰:

Յերեք տարուց հետո պատերազմ ծաշեց Բասնում (Բասիանում), ուր հուլյները (իոնները) պարավեցին պարսկներեց, և [վերջինները] դրավեցին Կթոն քաղաքն [Հաշտոնից. իսկ չորրորդ տարին անաստված Փոկա կայսեր, վորը սրով սպանեց Մորիկ (Մավրիկ) Թագավորին ու նրա] վորդոց, Կարնո (Կարնու) քաղաքն [և] հանվեց ասպարեզից:

Սուլն թվին Ահմադը դրավեց [նույն] Կարնո (Կարնու) քաղաքն [գերելով նա] և Հովհան կաթողիկոսին, վորը [Հայքի] հունաց (բերձենների) մասումն եր ⁷¹, և սուլն թվին Մովսես կաթողիկոսը բաց թողեց (քեց) իր ձեռքից Հովհանի կողմնակից քահանաներին, վորոնք գնացին՝ մի մասը հուլյների (իոնների) մոտ, մյուսը՝ Տալք (Տառ) ⁷², և սրանց կոչում են (?) «Շողակաթ» (Շուլկաթ):

Ինչպես սուրբ Գրիգորին լերևաց տեսիլքում, վոր լերկինքը բացվեց և լույս իջավ այն տեղում ⁷³ [նույնը կատարվեց այժմ]: Յեվ մի առժամանակ անց Հերակլ կայսրը ⁷⁴ լեկավ Հայք (Սոմխիթ) և՛ տեսնելով Հայոց հերձվածքն՝ շատ ցավեց նրանց կործանման առթիվ, [վոր հետևանք եր նրանց իսկ] ակամա շեղման. և հրամայեց գումարել մի մեծ ժողով Հայոց (Սոմխիթի) լեպիսկոպոսների ու վարդապետների, և գիր գրեց Յեզը (Նզրա) կաթողիկոսին ⁷⁵ ու ազատներին (ազնվականներին), վորպեսզի ժողովեն Կարնո (Կարնու) քաղաքն ⁷⁶ և քննեն հավատքը, Քաղկեդոնի ժողովի առթիվ, և հայերը ճշմարիտ ճանաչեն Քրիստոսի լերկու բնութունը:

Յեվ լեկան բոլորը միասին Թագավորի մոտ և չորրորդ անգամ մանրամասն քննեցին ու հաստատեցին ճշմարիտն և հնազանդվեցին հայերն լերդումով [ու] ստորագրություններ, վոր նրա

(Քաղկեդոնի) մասին վիճելով՝ վոչվոքի չեն ընդդիմադրի։ Բայց չերբ Դվին վերադարձան, նույն կործանիչ ազանդին լենթարկվեցին, վորովհետև նրանց (ազանդավորների) վարդապետութւան տեղն այն եր, ուր ամեն ինչ ճշմարիտն խեղաթոյւրելով ե ասվում։

Իսկ նույն Մայրապետեցին (Մայրեզուեմելին) զրգուռւմ եր վոմն հերձվածող վանականներին (մոնողոններին) և Ստեփանոս (Ստեփանն) Գարգմանից լեպիսկոպոսին⁷⁷ և Մաթուսաղա (Մաթուսալա) Սյունյաց քերդողին⁷⁸ և այլ պատահական մի վոմն քահանայի, վորոնք ներկա չեյին լեղել այն (Կարնո) ժողովին, վորպեսզի չհաղորդվեն Յեզր (Նզրա) կաթողիկոսից և [բոլոր ներանցից], վորոնք նրա հետ եյին միացել։ Մի քանի որից հետո Ստեփանոս (Ստեփանն) լեպիսկոպոսն ու Մաթուսաղան (Մաթուսալան) լեկան Յեզր (Նզրա) կաթողիկոսի մոտ և հաղորդվեցին նրա մոտ։ Հենց վոր չարամիտ] Մայրապետեցի (Մայրեզուեմելի) վանականը լսեց, վոր նրանք միացան Յեզրին (Նզրային) և Մաթուսաղան (Մաթուսալան) Սյունյաց լեպիսկոպոս ձեռնադրվեց, մեծ վիրավորանքով հաչնուում եր Ստեփանոսին (Ստեփաննիին) և Քերդողին, ասելով. «Փոքր ե Յեզրի (Նզրայի) ուրացումը ձեր սխալմունքի հանդեպ, քանի վոր նա՝ Թադավորից լերկուղ կրելով կամ գիտուն մարդկանց հետ մերձենալով՝ ուրացավ կրոնը, իսկ դուք սնափառութւան ու շողոքորթութւան համար անբուժելիորեն կործանվեցիք»։

Հենց վոր Յեզրը (Նզրան) իմացավ այս, դիմեց այն չարամիտ] վանականին և բոլորի ներկայութւամբ ասաց. «Յես լերեք անգամ կանչեցի քեզ և լերեք անգամ Մաթուսաղային (Մաթուսալային) և Ստեփանոսին (Ստեփաննիին), — քանի վոր դուք եք լերկրի[ս] վարդապետներն ու գիտնականները, — վոր գայիք և պատասխան տայիք Թադավորին, բայց դուք չեկաք, և այժմ մեր վորոշմանը հանդիմորեն ընդդիմադրում ես, մեր [դեմ], վորոնք զրքերից ու վարդապետներից ճշմարտապես քննեցինք արդարացին, ընդունեցինք տեր մեր Հիսուս Քրիստոսի լերկու բնութւունն կատարյալ աստվածութւամբ և կատարյալ մարդկայնութւամբ, մի դեմք և մի պատկեր, նախախնամութւամբ անբաժան. և առաջին սուրբ հայրերի գրութւունները, վոր կարդացինք, նույնն ելին վկայում. և մենք հնազանդվեցինք նրանց (հայրերի) հրամաններին և տրամադրվեցինք դեպի բարին. և այժմ վոչինչ չե անցած՝ աստվածային զրութւունները մեզ մոտ են, վերցնենք և ճշմարիտն սովորենք»։

Յեւ վերոյ վկայությամբ փակեց նա (Յեզրը) բերանը թի վոչ, [վանականը] գարշահոտությամբ վորձկաց՝ նման չար հերձվածքին, և ասաց. «Եւ վիճակի չեմ ընդունել ալդ գիրը, վորովհետեւ սուրբ գրքերին նետաորականներն են ալդ ավելացրել»։ Յեւ զնաց բազում մարդկանց գալթակղեցնելու, ... և նրա աշակերտներն իր գյուղի անունով «Մալրեւլանեցի» (Մալրենեցի) եյին կոչում նրան⁷⁹,

Իսկ նա (Մալրագոմեցին) զնաց Հունաստան նույն ընդդիմադրությունն ցուլց տալու համար և մի փոքր [հունարեն] լեզուն [եւ] սովորեց, վորպեսզի գրանով ավելի ևս հալատացնել տա [իրեն] հայերին, և վերադարձավ Հալք (Սոմխիթ). առաջվանից վատթար տարածում էր հերձվածքն և աշխատում եր՝ մեծամեծ մարդկանց աջակցությամբ ու հերձվածողների ցանկությամբ՝ Յեզրից (Նզրայից) հետո գրավել նրա աթոռը, վոր նրան խոստացել էյին Քաղկեդոնի ժողովին ընդդիմադրություն ցուլց տալու համար⁸⁰,

Իսկ Յեզրից (Նզրայից) հետո աթոռը գրավեց Ներսես (Ներսես) Իշխանցին, վորը կամոքն աստուծո արժանի և ուղղահալատ մարդ էր. և բոլորովին հուսախար լեղավ այն նենգ[ամիտ] Հովհան վանականը, նամանավանդ նրա համար, վոր Ներսեսին (Ներսեսին) տեսել էր Հունաստանում հաղորդվելիս Կոստանդին Փոքր թագավորի հետ, և վոչվոք չէլավ ընդդիմադրելու և ասելու, վոր «Քաղկեդոնից հետո Ներսեսն (Ներսեսն) եւ Յեզրի (Նզրայի) պես սխալվեց»։ Այս պատճառով եւ Ներսեսը (Ներսեսն) կանչեց նրան, և բազում յեպիսկոպոսների և վարդապետների ու աղապետների (ազնվականների) ներկայությամբ մեծ քննություն արին նույն վեճի առթիվ, և նրանք բոլորը վճիռ կայացրին կարգաւորութեան նրան (Մալրագոմեցուն) [և քչիւ] յերկրից իւրեւ խաբեբայի. և սուրբ Ներսես (Ներսես) կաթողիկոսն ցասմունքով արտաքսեց նրան [Հալքից]⁸¹,

Յեւ թեոդորոս՝ Ռշտունյաց տերն, իշխանն Հալոց (Սոմխիթի), պղնձե աղվեսն տաքացրած նրա ճակատին կպցրեց իւրեւ նշան հերձվածքի, հանդերձ նրա լերկու ընկերակից — վանականներով (մոնողոմներով)։ Ապա նա փախուստի դիմեց դեպի Կովկասյան լեռները և այնտեղից շուտով վերադարձավ, վորովհետեւ լեռնականները նրան չեյին ընդունել, քանի վոր վերջինները կռապաշտեցին եյին, և անցավ Կամրեյ[ով]ան՝ տիրելով փոքր ձորին, վոր «Հալոց (Սոմխիթի) ձոր» և կոչվում, և շատերին աշակերտ վերցրեց վոչ այնքան ալդ [ձոր]ում, վորքան Կուր [դետի] հայսկույս՝

Ալլաբաբաում, Գարգամանում, Ջորոփորում (Ջորոթորում) և Սոմ-խիթում և շատերին վանական (մոնոզոն) դարձրեց նույն ան-կանոն վարդապետութեամբ. և լցվեց լեռները վորոմով:

Յեւ Ներսես (Ներսիս) կաթողիկոսի մահից հետո, Անաստաս կաթողիկոսի որոք⁸², [Մալրադոմեցին] յեկավ Ալլաբաբա աշա-կերտլաներով հանդերձ:

Յեւ Անաստասի մահից հետո [նույնը] զազանի պես ներս խուժեց Հայք (Սոմխիթ)՝ առաջին [հերթին] իր իսկ զավառն Բջնի (Բիջնիս) և Մալրեվանքը՝ նույն ընդդիմադրութեան [փափաղով] լի. և հերձվածքով մեռավ այնտեղ այդ՝ լկտին ու Հայքն (Սոմ-խիթն) աղակաւորող՝ քոփակ շունը, վատ որում ձէր թվին⁸³, Իսկ նրա աշակերտները՝ մի առժամատնակ վանականներ լինելով Մալ-րեվանքում, Յեզվարդում (Ելվարդում) և Սուրբ-Թեոդորոսում՝ Իսրայել կաթողիկոսի և Դրիգոր իշխանից քշվեցին և ցերուցան յեղան ամբողջ Հայքում (Սոմխիթում), այս ու այն տեղ՝ քա-ղաքներն ու գյուղերը, գայթակղեցնելու բոլոր մարդկանց որեցոր և մինչև այսօր⁸⁴:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վրաց պատմիչ խոսքերը՝ Հայերը հեռացան ուղիղ զավանութեանից՝ արդեն ցույց են տալիս, զոր նա սկզբից և յեթ զորոշած ունի, թե Վրաց (Քարթ-լի) և Հայոց (Սոմխիթի) բաժանման խնդրում ձվ ե իրաւաբի և ձվ անարդար, ճիշտ այնպես, ինչպես, մյուս կողմից, հայ պատմիչ Ուխտանեսը տալիս և մեզ «պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց» (և զոչ «Վրաց և Հայոց»), հմմ. Իվ. Ջա-վախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականութեանը, հջ 64 և ծանոթ. *.
Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», հայ-վրացական փոխ-հարաբերութեանց հարցերի հետ զուգընթաց (փորձ պատմա-գրականական հետազոտութեան), վրացերէն. Տփղիս 1928, հջ 76, ծանոթ. 4):

2. Հունաց Արկադ Թագավորի (395—408) և Հայոց Արշակ Թագավորի (378—387), իբրև ժամանակակիցների, միասին հիշատակելը, անկասկած, այն անարբոնիզմներն են, զորոյ առհասարակ լի յե Արսենի յերկատիբութեանը:

3. Հունաց (բերձենների) կրոնն ասելով հեղինակը հասկանում և քաղկե-զոնիկ կամ յերկաբնակ (դիոֆիլիտ) զավանութեանը, զոր նա համարում ե ռուղոսեւոմատ և ռուղոսեւոմատ՝ հակադրելով «Ասորիոց» կրոնին, զորը հակա-քաղկեզոնիկ կամ միաբնակ (մոնոֆիլիտ) լինելով՝ նրա կարծեքով, «չարափառ» ե և հերձվածողական (հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, օր. cit., 66, 65):

4. Ինչպես Կ. Կելիլիճեմ (Վրաց գրականութեան պատմութեան, I, 139) իրա-վացիորեն մատնանշեց, այս դեպքը տեղի ունեւ զոչ թի 1V՝ զարու վերջում, այլ V-ի կիսում՝ 450 թվին: Համմ. Յեղիշեյի համապատասխան վկայութեանը

ն գրէիլն պատմութիւն Վարդանանց [«Հուկասեան Մատենադարան» ԺԱ, Թիֆլիս 1913, էջ 89—93].

5. 458—484 թ.թ.

6. Այսինքն քաղկեդոնիկ-ասորիներէ:

7. Տարորինակ է, զոր այստեղ ներսեւ կաթողիկոս Միջինի մասին խոսում է իբրև Գլխողի (158—484) ժամանակացի մասին, մինչդեռ մի ուրիշ տեղ, ստորև, նույն ներսեւի մասին խոսում է իբրև Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի (VI—VII դ.) կամ նաև Պաւղոս Ա-ի (577—579) ժամանակացի մասին. հ.մ. Կ. Կեկելիձե, op. cit. 139:

8. Սա այն «Արդիւնայ եղիսկոպոս Ասորեոց»-ն է, զոր քանիցս հիշատակում է «Գիրք Թղթոց»-ի մեջ (էջ 54, 55, 57, 59, 62, 66, 68, 73, 78, 81, 344 վերջնական «Արդիւնայ») և զորի Թղթերից մի քանիք ամփոփված են նույն ժողովածուի մեջ (էջ 59—69)։ Հ.մ. նաև Narratio de rebus Armeniae (Migne) Patrologiae cursus completus, series graeca, t. CXXXII, col. 1244 et pass).

9. Պետրոս Թափչի (Kvatsia) մասին հատկապես տես. А. Меликсет-Бекоев, Грузинский извод сказания о посто «араджавор», — «Христианский Восток» изд. Р. Академии Наук, т. V, Пгр. 1917, стр. 100—108:

10. Տրմոթեոս Կուզի մասին հատկապես տես. Տրմոթէոս եղիսկոստպետի Աղէքսանդրեայ՝ հակաճառութիւն առ սահմանադրւած ժողովոյն Բաղկեդոնի, հրատ. Կարապետ վ. Տէր-Արսէնյանի և Երուանդ վ. Տէր-Արմատեանի, էջմիածին 1906 (նույնը ղերմաներեն առաջաբանով՝ Timotheus Chalcedon des Patriarchen von Alexandrien Widerlegung der auf Synode zu Chalcedon Festgesetzten Lehre. Armenischer Text mit deutschen und armenischen Vorwort, herausgegeben von lic. Dr. Karapet Ter-Merkertschian und lic. Dr. Ervand Ter-Minassiantz, Leipzig 1908). Գալատ Տէր-Արսէնյան, Տրմոթէոս Կուզի հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը և սուրբ զորի երրորդ եւս նորարիւր հայ թարգմանութիւնը, — «Արարատ» 1908, էջ 564—589, 707—708. Ներսէս վ. Ալիմեան, Տրմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ, և Հրայնայ Անտան, Հայերեն նոր բառեր Տրմոթէոս Կուզի հակաճառութեան մէջ [երկուսը միասին «Աղգային Մատենադարան»-ի ՄԸ զբոսւմ], Ղիկննա 1909. Հ. Անտան, Տրմոթէոս Կուզ և ս. զորի նորարիւր թարգմանութիւնը, — «Շողակաթ», I, Վաղարշապատ 1913, էջ 1—22. Н. М[арр], Сирійская версия Возражений Тимофея Элура против Халкедонского собора, — «Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 405—406, հ.մ. Изв. Акад. Наук, 1914, стр. 457. հ.մ. նաև Լ. Միլիսեք-Քիկ, «Վարդապետաց Հայոց հիւսիսային կողման», etc, վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 70—71.

11. Գլխող Թափաճորի կողմից 9 հակորդի վարդապետների ուղարկելը Հայք այն նպատակով է այն պարզ պատճառով, զոր այս հատվածում հիշատակված Սեկոսը, ինչպես և Փրլոսնեոս [Մարուզցի] ու Հուկիանոս Աղիկոս-նացի (Հայրկանացի) VI դարու գործընկեր են (հ.մ. Կ. Կեկելիձե, Վրաց դրականութեան պատմութիւն, I, 139):

12. «Մաշեկար»-ի մասին մանրամասն խոսում է Narratio de rebus Armeniae-ի մեջ (Migne, PG, t. CXXXII, p. p. 1240, 1242, 1243). Ըստ Կարապետ եղ. Տէր-Արսէնյանի, այն ընդունված է հայոց մեջ V դարու վերջում. տես՝ Ծնիք հաւատոյ, հրատ. Կարապետ եղիսկոպոսի, էջմիածին 1914, էջ LXXIII—LXXV. հ.մ. А. М[еликсет]-Б[екоев], Тезисы о восточной у армян, — «Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 198—199. Յուլի, Грузинский извод сказания о посто «ара-

дзавор», т. V, стр. 105—108. *Հմմ. նաև* Исповедание христианские веры Армянския церкви, переведенное с Армянского на Россійскій язык и изданное тцаніем преосвященнаго *Иосифа* Архиепископа всего Армянскаго народа обитающаго в России и Кавалера Князя *Ариутинскаго-Долморукое* Спб. 1799, стр. 73—75, *И. Троицкий*, Изложение веры церкви Армянския, Спб. 1875 стр. 203—210

13 Հայ ժառանգութեան մեր գոյութեան ունին այլ և այլ վկայութեանք տալովորաց պատմասին հետեյալ հղենակներէ. 1) Ձեմոր Դիւի Գրք պատմութեանց երկրէն Տարեայ, որ կոչի Ձեմոր, Կ. Գոլթո 1708, էջ 104, 2) Պաղտ Տարանգվ (Յազգոս տալանորացն պահոց... Պաղտսն տալանոյ [չհրատարակւած], տե՛ս՝ Յովսէփոս Վ. Տաշեամ, Յուդայի հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միսիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 769, Գ. Զարքամանյան, Հայկական, հին դարձութեան պատմութիւն, Ե. տգ., Վենետիկ 1897, էջ 605. Հմմ. Լ. Մելիքեան-Բեկ, Վարդգէսեանք Հայոց հիւսիսային կողմանց etc., էջ 150). 3) Նիքոս Եմարալվո (Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայտատանայց եկեղեցւոյ... ինչորոշ գերպատիւ փետայի ինքնակալ Թադաւորին Հոռոմոց Մանուէլի Ալէքսի մեծի պատասխանատու... տե՛ս «Թուղթ ընդհանրական», Էջմիածին 1895, էջ 126—127, 141—143), 4) Միսիթար Գոչի (Գծադրութիւն... յազգոս Վրաց, տե՛ս [Կարապետ Վ.] Թուղթ Միսիթար վարդապետին, որ Գոչի կոչուի, — «Արարատ» 1901 թ., էջ 60. Հմմ. Լ. Մելիքեան-Բեկ, օր. cit., 216). 5) Հովհաննէս վամիկանի Տավաշեցի (Պատեառք վանն առաջաւորացն պահոցն, արարեալ Վանական վարդապետի՝ Վանն հակառակացն և այլանոցանքն դուրս տալն [չհրատարակւած], վոր մենք պատրաստած ունենք տալագրութեան. տե՛ս Յ. Կարիմանց, Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի սրբոյ աթոռոյն Էջմիածին, Տիֆլիս 1863, էջ 65, 129, Գ. Զարքամանյան, օր. cit., 735, Հ. Համբարձում Ոսկեմ, Յովհաննէս վանական և իւր գործը [«Ազգային Մատենադարան» ԶԳ], Վիեննա 1922, էջ 31. Հմմ. Լ. Մելիքեան-Բեկ օր. cit., 233), և այլն հարցին վերաբերյալ գրականութեան տե՛ս հետեյալ մեծագրութեաններէ մեկ՝ Լ. Մելիքեան-Բեկ, Գրչեսեցի-Բեկ, Գրչեսեցիի նշանակութիւնը և նախնական քաղաքականութիւնը, «Христ. Восток», т. V, стр. 73—111, ուր, ի միջի այլոց, ամփոփած և զրաց գրականութեան տվյալներն «առաջաւորաց»-ի մասին, վորը վրացերէն «աւաջորէ» յե կոչուած. Հմմ. Մեքսոյ Վ. Մախալյանցի գրախոսականը այս մեր աթոռաւորութեան մասին, — «Արարատ» 1918, հունվար-մարտ, էջ 148—150, Դիւի. Հ. Աղեւամար Վ. Մատիկեան, Արայ գեղեցիկ. համեմատական-ընկերական ուսումնասիրութիւն [«Ազգային Մատենադարան» շԶ], Վիեննա 1930, էջ 153—170 (նույնը տե՛ս նաև՝ Ա. Մատիկեան, Դիւցաբանական շուքը յարաբերութեան Միքայէլ-Գարեգինէ հրեշտակներու և ու Մարգարէ, — «Հանդէս ամսօրնայ» 1927 թ., էջ 43—55)։ Հույն գրականութեան տվյալներէ, ուր այս պատը կոչուած և 'Αρτζεβουριος, առանձնապէս հիշատակելի յե Sancti patris nostri Isaaci Magnae Armeniae catholici Oratio invectiva adversus Armenios գրվածքը, ուր այս հարցին հատկապէս և մանրամասն նվիրւած և առաջին «Հատի» (Oratio I contra Armenios-ի) XIV դուիւր, վոր կրուած և հետեյալ վերնագիրը՝ Περὶ τῆς σατανικῆς νηστείας τοῦ 'Αρτζεβουρίου — De satanico jejunio, quod Artzeburii vocant (Migne, PG, t. CXXXII, p. 1197—1209) և յերկրորդ «Հատի» (Oratio II contra Armenios-ի) 23-րդ կէտը, վոր կրուած և հետեյալ վերնագիրը՝ Περὶ τῆς σκοτισμένης νηστείας τοῦ 'Αρτζεβουρίου — De obscuro Artzeburii jejunio (ibid p. 1233—1235). Հարեանցի կերպով նույնը հիշատակվում և նաև համոզմունք.

Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici (ibid., 1257—1260); *Տես նաև* И. Троицкий, Изложение веры церкви Армянская, СПб. 1875, стр. 215—220. И. Мансветов, О постах православной восточной церкви, Москва 1886, стр. 46—53 (վերջիններում, ի միջի այլոց, ամփոփված են և սլավոնական գրականության ամպլյաները նույն պատի մասին, վոր կոչվում է «принур» կամ «ардибурне»); *Ինչպես պարզվում է, Հասկանալիքը ըստականին տարածված է յնդկ հնում հոգաների, հարաշներն և այլ քրիստոնյաների միջև* (В. Болотов, Из истории церкви сиро-персидской, СПб. 1901, стр. 172, «Исторические Известия», издаваемые Историческим Обществом при Московском университете, 1917. г. № 2, стр. 209), *ինչպես և ծանոթ է յնդկ քուրդներին* (С. А. Еша-заров, Краткий Этнографический очерк курдов Эриванской губернии, — «Записки Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва», кн. XIII, вып. 2, Тифл. 1891, стр. 190 и прим. Н. Марр, Еще о слове «челеби». К вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии, — «Записки Вост. Отд. Рус. Археолог. О-ва», т. XX, в. 2—3, 1911, стр. 130, прим. 2).

14. Այստեղ միանգամայն հասկանալի չէ Կ. Կեկիլիճյի (op. cit., էջ 139—140) տարակուսանքը յերբ նա գրում է. «խաչեցար»-ն ու պարբ-ը հայոց մեջ մտցրեց, առում է Արսենը, ներսես կաթողիկոս Միջինը, և այս նորմուռները կարծես թե Դվինի առաջին ժողովումն և կատարվել 527 թ. [պիտի լինի 507 թ. Լ. Մ.—Բ], սակայն մի այլ տեղում մասնանշում է, վոր այս առերի ունեցավ Դվինի յերկ-րորդ ժողովում (551 թ.) [ուղիղ 554 թ. Լ. Մ.—Բ.], բայց «խաչեցար»-ն իսկապես ընդունված է հինգերորդ դարու վերջը, իսկ առաջորդ հնագույն պատ և արևել-քում, վորն արժամանեք հետագոր անցյալում պիտի վնասենք»:

15. Վրացի հեղինակն ի նկատի ունի Դվինի 554 թ. ժողովը, վորի կանոն-ները քանիցս հրատարակվել է. տես. Ներսէս Վ. Մկիթ-Փանգիսմ, Հայոց եկեղե-ցական իրավունքը, I, Եռւղի 1903, էջ 370—389, Արսեն Վ. Ղլտման, Կանոնք ներսես Բ. կաթողիկոսի և ներշնչուհ Մամբկունէից նաղիկոսոսի, — «Արարատ» 1905 թ., հոկտեմբեր, հավելված, էջ 943—968. Ասլիք, Կանոնգիրք Հայոց [«Հու-կասեան Մասնագործան» ԺԲ], Թիֆլիս 1916, էջ 107—116, լատիներէն թարգ-մանութիւնը՝ Aug. Maius, Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, t. X, p. 2, Roma 1838, p. p. 272—276 (մանրամասն ընթեր-իտ-գրաֆիան հմտ. А. Меликсет-Бекоев, Об источниках армянского права, — «Христ. Восток», т. II, 1917—1925, стр. 153, 156, прим. 2, 157): Սակայն մա-մանակադրական անհամաձայնութիւններն այս կետում բազմականն ակներև են:

16. Կյուրերնի մասին, բացի Ն. Ալիմյանի ուսումնասիրութիւնից (Կիւրերն կաթողիկոս Վրաց), տես նաև՝ И. Джавахов, История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века, — «Известия И. Академии Наук», 1908, стр. 433—446, 511—536.

17. Զորս պատերազմության և Դերիգոր Գարթնի Կեսարիայից ձեռնադրվելը՝ Հայոց յեկեղեցի մասին հորինած այն թեորիաներն են, վորոնք սկիզբ են առնում VI—VII դարուց. «Կեսարիայի» թեորիայի մանրամասն վերլուծութիւնն տես. Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия), СПб. 1905, նույնը հայերեն՝ Միլետոսի չափոյն, Վրաց, Արևիկաց և Ալանաց ի որոշին Դերիգորէ; Թարգմ. Յուսիկ արքեպիսկո-պոս, Վաղարշապատ 1911, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք. «Հայ գրականու-

թեան մէջ ազգային հոսանքն երեան դաւուց առաջ տեղի է ունեցել յունական եկեղեցական զօրեղ ազդեցութիւն, որը, բնականաբար, կարող էր առաջ մղել կենսաբանական քարոզչի գործունէութիւնը։ Երբեք եկեղեցական հոսանքը կարող էր տեղական քարոզչից, որ գործում էր բնիկանդական անմիջական ազդեցութեան սահմաններում մի որեւէ տեղ, ստեղծել համահայկական լուսաւորչի տիպ, գրեթեմբ շահանքաւ տարով սերբական եկեղեցական ազդեցութիւնը։ Կենսանքն նայելով, յունական ազդեցութեանը ոչ միայն ստեղծել է իսկապէս հաբկաւոր տիպը, այլև կարողացել է յաջողօրէն որ յուր հայերը ճանաչեն նրան. այնպէս որ, ազգային ուղղութեամբ զբոսնելին Ֆուսմ էր Ս. Գրիգորի, որպէս համահայկական լուսաւորչի, փառքը, որ իրանց ժամանակին արդեն հաստատուած էր, առաւել եւս հռչակելը Ս. Գրիգորի պատմութեան զարգացման առաջին շրջանից, երբ նրա քարոզչական գործունէութիւնը զեւ տեղական էր, ժամանակը չէր պահել որեւէ ժամանակակից մշակուած զբոյց։ Չեմ վրձնում, թէ զեւ կարող է այն էլ խնդրել լինել, նշմը է արդեն որպիսի սկզբնական զբոյցն է, զրի առնուած է, թէ միայն բերանէ բերան էր խօսուում։ Առ այժմ կարելի է գուշակել, թէ սկզբում, այդ մի աւանդութիւն էր Կապադովկիայի յոյն եկեղեցու նախնային քարոզչի գործունէութեան մասին Լաղրի Բմերնի (Թարգմանութեան մեջ Բմերնի Գրիգորի, sic. Լ. Մ.-Բ.) սահմանակից, արեւմտեան Հայաստանում, հասմական կայսերութեան մերձաւոր ազդեցութեան շրջանում։ Բոլոր խմբագրութիւններն էլ պահպանել են թէ Գրիգոր լուսաւորչը և անգամ նրա սերունդը կենդանացած էին Հայաստանի այդ մասում... Կապադովկիական Կեսարիայի եկեղեցու սան և այդ եկեղեցու կարգած մի նման տեղական քարոզչի համատարած ստեղծագործող զերի վերայ կարող էին ի հարկէ պնդել իրանք յոյնները, իսկ հայերըք նրանք՝ որոնք ընդհանրապէս յունական եկեղեցականութեան կուսակիցներն էին և խմբուած էին ամենից առաջ, քննադատաբար, բնիկանդական կայսերութեան կողմից մէջ զտնւոյ հայ դաւաններում և ընտելացած էին յունական կուսակցային անմիջապէս։ Այսպիսի յունահայկական միջափայլը կարող էր տեղական քարոզչական գործը ընդհանրացնելու առաջին փորձը տալ...» (ԿԳ 95)։

Մասնափորձապէս այս կետում վրացի եկեղեցական, ըստ յիշուածի, ոգտագործած ունի Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici (Կամ որա նման մի փորձն այլ գրութիւն, ուր, ի միջի այլոց, կարգուած ենք (Migne, PG, t. CXXXII, col. 1264). «'Εν οἷς καὶ ὁ ἀγιος καὶ θεοφόρος Πατὴρ ἡμῶν Γρηγόριος ὁ τῆς μεγάλης Ἀρμενίας χριστονομιθεὶς τῇ ἀγιοτάτῃ μετροπόλει Καισαρείας, ὅρους καὶ κανόνας εἰθετο τοῦ μὴ ἔχειν εἰσεσεῖν ἀλλ'αὖθις χριστονομιθῆναι τὸν τῆς μεγάλης Ἀρμενίας ἀρχιεπί, εἰ μὴ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Καισαρείων»։

Ինչ վերաբերում և «չորս պատրիարքութեան» խնդրին, զրա մասին խոսում և Կյուրիոնը Աբրահամին ուղղած թղթի մեջ (Դերբ թղթ, 179)։ Նույնը հայ մասնապատրիարքային մեջ արձարում և VIII դարու գործիչ Սողոմոն կարգիկոս Մսիսնացիին, փորն գրութեանը բառացի առաջ և բերում Մովսէս Կաղանկատվացիին X դարում և, ըստ վերջինիս՝ Ամեթիա Սամեհնցիին XI դարում (մանրամասնութեանը այս հարցին վերաբերալ Մովսէս Կաղանկատվացի և Ամեթիա Սամեհնցիին համապատասխան հատվածները զուգընթաց հրատարակութեամբ, տե՛ս՝ Լ. Միխանք-Բնի, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., ԿԶ 110—120 (ուր 112—120 էջերի վրա զետեղած են լուկ հայերեն բնագիրները)։

18. Այս Աբասը լավ հայտնի չե Աղվանից պատմությունից (Մովսիսի Կաղանկատաւացոյ Գատմութիւն Աղուանից աշխարհի [Հուլիանեան Մասեմադարան, Ը], Թիֆլիս 1913). Ենչաւ գաւառութիւնս այս (ժողովոյն Քաղկեդոնի) և յաշխարհս Աղուանից ի ժամանակս տեառն Աբասայ կաթուղիկոսի, որ յոյժ քննութեան առնելով իւրով եպիսկոպոսօք... նոցօք հանդերձ հայածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ...» (եջ 142—143 [հատոր յերկրորդ, զլուխ Ը]). նաե՛ւ «Տէր Աբաս, որ ի սկզբան թուականս Հայոց փոխեաց զաթոս հայրապետութեանն ի Չորայ ի Գարաւ՝ կայեալ ամս քառասուն և չորս, եպիսկոպոսութենէն Մեծիւրանց կոչեցեալ Աս սոփա կալան սոփորութիւն զրիւ ի պարուակի թղթոյն «Աղուանից, Լիփնաց և Չորայ կաթուղիկոսի» Եւ առ սո գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել «Մի ընութիւն աստուածութեան և ժարդիւթեանն Բրիտտոնի», և յաւելուլ ի Սուրբ Աստուածն «անձա՛ն և խաւեցար» (ibid., եջ 391—392 [հատոր երրորդ, զլուխ ԻԴ]): Բացի զորանից, նա (Աբասը) հայտնի չե այլ և այլ զբաղմություններով, վորոնցից մեկին Մովսես Կաղանկատաւացիմ նվիրում և իր «պատմութեան» յերկրորդ հատորի ամբողջ է գրուիք հետեւյալ վերնագրով. «Թուղթ Յովհաննէսի Հայոց կաթուղիկոսի առ տէր Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս սակա հաւատոյ հաստատութեան երկնաւոր շնորհօք սուցեալ» (ibid., 137—142), իսկ մյուսը հրատարակել և Կարապետ Վ. [Տեր-Միքայէլեան] առանձին զրքույկով. «Ներուստդիմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի թուղթը առ Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս», Վազարշապատ 1896 (= «Աբարատ» 1896 թ., եջ 252—256): նմ. Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG, CXXXII, 1245) վկայութեանը նույն Աբասը մտինւ ը... «Εγγράφον τοῖς τοῖς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ἀπὸς τὸν καθελοῦν Ἀλβανίας γώρως, πατριάρχῳ οὐτως...» (նմ. Ն. Ալիմետ, Կիւրիոն կաթուղիկոս Վրաց, 99—100):

19. Ըստ յերեւելիքն, Գրիգոր Քերզոզն և, զորը հայտնի չե «Գիրք թղթոց»-ից (եջ 153—160). «Սրբասիրի տեառն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի ի Գրիգորէ նուաստէ Քերզոզէ»։ նմ. Ն. Ալիմետ, օր. cit., 152—153:

20. Այստեղ կրկնվում և այն զբաղվել Գրիգոր Գարթնի Հայոց և Վրաց լուսավորչ լինելու մասին, զոր ընդհանրապես արժարժված և «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (նաև Ուխտանեսի մոտ). «Եւ ճգնաբառապատումս սուրբն Գրիգորիոս զնոցայն ուսոյց մեզ» (Գատմաւք Դ. ժողովոյն երկաւանկացն Մովսէսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի, եջ 123), «Երկնցուցանելով զսուրբ և զուղիկ հաւատս զոր մեծին որդոյն Գրիգորի սերմանեալ էր յայս ի Կաւկասոյն կողմանս» (Գատմաւք խանի թղթոյն տեառն Վրթանիսի, եջ 132), «Ճիւ եղիցի նորոգաձեւութիւն հաւատոց ի մէջ երկուց աշխարհացս, որ սքանչելի հիմնադրութեամբ անկեցաւ յանդանդիտող և ի քաջ նահատակէն Տեառն Գրիգորի» (Տեառն Կիրովիսի ի Վրթանիսի, եջ 138), «Վասն հաւատոյ զրեալ էր, թէ հարցն մեր և ձեր տալարան ունէին յորմէնեաէ և սուրբն Գրիգոր զուղղափառ հաւատ կարգեաց» (Գատմաւք խանի թղթոյն Սմբատայ Վրկան մարդպանի ի Կիւրիոն Վրաց կաթուղիկոսի, եջ 171), «հարցն մեր և ձեր զմեղաւորէմի հաւատն ունէին, և սուրբն Գրիգոր զայն եւ նոցա, և մեզ զնոյն ունիմք» (Գատմաւք խանի թղթոյն տեառն Սմբատայ ի Մովսիսի, եջ 174), «զուրք այժմ եւ պարծելով զրեցէք առ մեզ, թէ հարցն մերոց և ձերոց սուրբն Գրիգորիոս զմեղաւորէմի հաւատն եւ, և մեզ զնոյն ունիմք» (Թուղթ երկրորդ տեառն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի առ Կիւրիոն Վրաց կաթուղիկոս, եջ 176), «Եւ միաբանութիւն էր Վրաց և Հայոց ընդ միմեանս, և

ամենայն իսկ վիճակին սրբոյ տեան Գրիգորի մեաբանութիւնն էր ընդ հաւատոյն նրաւստդէմը, որով Հոռոմք վարին» (Պատասխանի [թղթոյն տեան Արաւամայ Հայոց կաթուղիկոսի ի Կիւրիոնէ Վրաց կաթուղիկոսէ], հջ 179), «արդ մե հեղգասցուք զսէրն հոգեոր, որ կայր ի մէջ հրկուց ազգացս, նորոգել զայն, որ ի միոջէ ազրերէ առեալ էր զվարդապետութիւնս... որպէս ուսուցինս... նախ երանելին սուրբն Գրիգորն և ապա Մաւռաց և զլրոց ծանաթութիւն ի պնդութիւն հաւատոց, և այժմ ազաթեացուք նովմք կալ մեզ» (Թուղթ երբորդ տեան Արաւամայ Հայոց կաթուղիկոսի առ Կիւրիոն Վրաց կաթուղիկոս, հջ 180 [հմմ. Կիւրի հաւատոյ, հջ 139]), և այլն:

Ն. Մար (Крещенне армян, грузин, абхазов и алаван св. Григорием, 153—154) — Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, հջ 91—92) առանձնապէս կանգ է առնում վրաց զրականության մեջ պահպանված նյութերի վրա «Գրիգորի մասին», վորոնք, նրա ասելով, «բաւական տաւան են»։ «Կան վարքադրութեան զանազան վերաբաներ, հետաքրքրէր օրհներգներ»։

Այս ամենը ինձ մի միայն էր ներշնչում, — ասում եւ ապա նույն զեանականը (ibid.), — թէ Գրիգորի վրացական պատմութեան մէջ մենք ունենք հետք տառիւն Հայ-վրացական այն եկեղեցու, որ հաստատուած էր տիեզերական եկեղեցու անդամ աւելի հին-սիրիացիներէ ձեռքով իմ մէջ տարակոյս է յարուցանում միայն այն՝ որ յիշեալ յիշատակարաններէ ոճը այնքան էլ հին չէ։ Սակայն սկսած այն ժամանակից, երբ սկսեց պարզուել վրաց եկեղեցու սերտ յարաբերութիւնը Հայկական հետ յետին ժամանակում եւ, յատկապէս հայ քաղկեդոնական եկեղեցու հետ, վրացիներէ՛ առ Ս. Գրիգոր պատմութեանը ստանում եւ այնպիսի բացատրութիւն, որ շատ լաւ պատշաճում է յիշուած յիշատակարաններէ լեզուէ յատկութիւններին։ Աւելի յետնագոյն, նմանօրէնակ յիշատակարաններէ զոգոստած մտերք, քանի որ յունարէնից չեն թարգմանուած, կարող են առաջ եկած լինել հայ աղբիւրից, բայց հայ-քաղկեդոնական աղբիւրից, այսինքն. այդ յիշատակարանները, ուրեմն, մօտաւորապէս Ը-Թ. դարերին են պատկանում եւ, յամենայն դէպս, ոչ առաջ քան Է. դարը»։

Այս հարցին վերաբերել, հիշատակած աղբիւրներից և Ն. Մարի զետեղութիւններից զտաւ տես Խ. Ա. Жавახов, История церковного разрыва между Грузией и Арменией, стр. 513—527. Ն. Ակիբյան, Կիւրիոն կաթուղիկոս Վրաց, հջ 83—84. Կ. Ակիբյան, Վրաց դարձի գլխավոր պատմական-ժամանակագրական խնդիրները, վրացերէն, հջ 12—13. К. Kekelidze, Die Bekehrung Georgiens zum Christentum, S. S. 17—20 (գլուխ IV)։

21. Այսինքն Արաւամ Աղաթանեցի (607—615), վորը հայտնի յե իր զբաղրությամբ Կիւրիոն Վրաց կաթուղիկոսի հետ (Իրբք Թղթոց, 164—165, 174—177, 180—185 (յիշեալ Թղթեր), Նաե այսպէս կոչված «չըջադայական Թղթով», (ibid., 189—197). որա մասին առհասարակ տես Ն. Ակիբյանի «Կիւրիոն կաթուղիկոս Վրաց», 149—157։

22. Ըստ Ն. Ակիբյանի (ibid., 197—199) աղբած է 570—604 թ. թ. հայտնի յե իր զբաղրությամբ Վրթանես Քերզողի, Արաւամ և Կիւրիոն կաթուղիկոսների հետ (Իրբք Թղթոց, 110 pass.), Նաե իրեն հեղինակ գրվածքին «Պատճառք Գ. Ժողովոյն երկաթնակացն Մովսէսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի» (Իրբք Թղթոց, 119—127). որա մասին առհասարակ տես. Ն. Ակիբյան, օր. cit. 497—223։

23. Այսինքն ծուրաագում, զորի մասին մանրամասն տես այս պրակի առաջին գլխի Ե-րդ ծանոթությունը:

24. Մանրամասնությունները «Գիրք թղթաց»-ի, նաև Ուխտանիցի «Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց»-ի մեջ, հատկապես Է. Ղլխում (զնայն Մովսիսի եղբորդու) Յուրառեայ տա Կիւրիոն), էջ 19—20:

25. Սկսած խորհրդից՝ «...Ենի Պերսզ թագապոր ստեղծեալ հայերէն պաշտել տնտեսական նեւասորի կրօնը» մինչև այստեղ, ամբողջ հասկածքը, Ն. Ալիմյանը յերում եւ բացատրաբար՝ հայերէնի վերածելով դերմաներէն թարգմանութիւնը, զորի մասին տեսեմ եւ. «Վրաց Արեւն կաթողիկոսի (Ժ. զար) դրութեան» կրօնը մասերը այսպս առջև. ունիմ դերմաներէն թարգմանութեամբ Հ. Գաւառի, որ համեցաւ. զայն ձեռագիրը արամազրուէր եւսն տակ գնելը (օր. cit., 289—290):

26. Այսինքն Կոմիտաս Աղցնցին (516—528), զորը առանձնապէս հայանի յի իրիկ հեղինակ կամ, ալիկի Հիւսն առած, «տապարդ» կամ խմբագիր «Կնիք հաւատայ» կոչված ժողովածուի եւ այլ զրվածքների (արա մասին տես ստորին), նմանապէս իրիկ Խորազդ Հոսիսիմելի տաճարի եւ վիշաբանի, զորի արեւելյան abside-ի կոնքում փորագրած ունի նեւեկայ ուշագրաւ արձանագրութիւնը ձ աղիք լաղկացած, զորը վերագրվում ե 618 թվին. «Եւ, Կոմիտաս եկեղեցապան սրբոյ Հոսիսիմելի, կոչեցայ յաթոս սրբոյն Գրէգորի, զինեցի զաւանորս սրբոյ վկայեց Քոս» (տես Գրեգորի Վ. Յովսէփեան, Կոմիտաս կաթողիկոսի մի նոր արձանագրութիւն, — «Արարատ» 1898, հոկտեմբեր, էջ 441—442. Յուլիք. Գրչոսիմեան արուեստը Էնի Հայոց մէջ, մասն Գ. Քարտեղ հայ հաղորդութեան. Վարդապետ 1913, էջ 6. Կ. Օրբելի, Шестъ армянских надписей VII—X вв., I. Надписи католическа Комитаса, — «Христ. Восток», т. III, 1914, стр. 72—76): Մանրամասնութիւնները նոր մասին տես Սերոսի պատմութիւն մեջ (Պատմութիւն Սերոսի եղբորդու ի Հերակլիս [«Ղաւկասեան Մատենագրան» է], Քիֆիւ 1913, էջ 124, 132, 186, 141, 156—157, 197, 272—273, 281, 288, 295—296, 304—306: Narratio de rebus Armeniac-ի մեջ եւ (Migne, PG, t. CXXXII, col. 1249) կոչվում ե Կոմիտա:

27. Այս հարցի ճշգրիտ հատկապէս խոսքում ե IX դարու հեղինակ Մաշտոցի (աղագայում կաթողիկոսի) որոշման մեջ՝ «Թուղթ Երանելոյն Մաշտոցի, նախ քան զկաթողիկոսութիւն, առ Տէր Գէորգ Հայոց կաթողիկոս՝ վասն Սիւնեաց խաչին, թէ է՞ր աղագաւ տուաւ (ՎՊ. տուեալ եղի)» (տես [Յ. Գիւլիսեան] Մայր Աթոսի Գիրք թղթաց ձեռագրերէն մէջ ամբողջութեամբ տնայր ձեռագր թղթեր, — «Արարատ» 1903 թ., համըված հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 748—753, հմմ. Լ. Մելիսեթ-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., էջ 77):

28. Հովհան Մայրապոմեցի մասին հատկապէս տես՝ Կարապետ Եղ., Յովհան Մանգալիւնի եւ Յովհան Մայրապոմեցի, — «Շողակաթ», Վաղ. 1913, էջ 84—136. Յուլիք, Կնիք հաւատայ, էջ XXVI—XXXII, LXXXIX—CVII, 52—55, 142—146, 253—256, 281, 288, 327—330, 363—364: Գրեգորի Եղ., Պատմութիւն Յովհաննա Մայրապոմեցի, — «Արարատ» 1917 թ., էջ 735—744:

29. Միանգամայն համապատասխանում ե Սերոսի (օր. cit., 273) նեւեկայ խորհրդին. «Եւ ի սրա (Կոմիտաս) ժամանակս փայլէր վարդապետութեամբ Յովհան Մայրապոմեցի, որում զկաթողիկոսութիւնն հաւատացեալ էր Կոմիտաս»:

30. Հմմ. 10-րդ ծանոթությունը

31. Այսինքն Պետրոս Առաքելի պատրիարքի (471, 475—478, 485—488), զոր, ըստ Շիրք Թղթոց-ի ([Զրուցատրութիւն ընդ մէջ հայրապետին Հայոց Կաթողիկոսի և պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ], էջ 491), իբրք, «Գոյոյ» և հոգեկե-
զ Պետրոս Առաքելոսային՝ Գոյոյ հոգեկոյ։ Հմմ. ժամրամանութիւնները՝ *A. Melnik-
set-Бекоев, Грузинский извод сказания о поете «араджавор», стр. 100—102*։

32. Կաթողիկոսի զրեան զործուծնութան մասին հասկացիս խոսում են Ասողիկն ու Վարդան պատմիչն, զորք զրեթե բառացի կրէնում և առաջինն խոս-
րերը, նաև *Narratio de rebus Armeniae* զրգածքը, ըստ զորի նա բրան բա-
ղունա արար։

Ըստ Ասողիկի (Մանգանուր Տարօնեց-
ւոյ Ասողիկան պատմութիւն տիեզերա-
կան, Բ. տղ., Սար. 1883, էջ 87).

«Սա (Կաթողիկոս) զրեան կրէս զիբա, և
զանուն իւր զոչ զիբազրեանց ի նոսա.
վան չընդունելոյ ժողովրդանն. անուն
միոյն՝ Խրատ վարուց, և անուն միւսոյն՝
Հաւատարմատ, և անուն միւսոյն՝ Նոյն-
ման»։

Ըստ Վարդանի (Հաւատումն պատմու-
թեան Վարդանայ Վարդապետի լուսա-
րանեալ, Վենետիկ 1862, էջ 62).

«Սա (Կաթողիկոս) զրեան կրէս զիբա,
զանուն իւր չընդոյ ի նոսա. զմինն կո-
չեան խրատարմար, զմինն Հաւատարմատ,
և զմինն Նոյնման»։

Վրացի հեղինակի ցուցմունքն համապատասխանում է *Narratio de rebus
Armeniacis*-ի տգած տեղեկությանը (Migne, PG, CXXXII, 1249—1251)՝ «Ὁδτος
ὁ Κομιστὴς μέλλων ὅτις πάντας διέτιμα τὴν φιλονεικίαν, εἰς τὸ ἀναθεματίζειν τὴν σύ-
νθεσιν Χαλκιδόνος. ὅς καὶ λόγους πολλοὺς πεποίηκε τῷ ἰδίῳ ὄνοματι τοῦ ἁγίου Ἰωάν. ἐν
βιβλίῳ τοῦ ὄνομα ἐστίν Ἀρμενιανὸν κατὰ τὴν Ἀρμενίαν διαλέκτου» (Հմմ. մասումը
Գիրք հաւատոյ, էջ XXIV)։ Ըստ Կարապետ յեղ-ի (Գիրք հաւատոյ, էջ XXVI),
այստեղ չհրգած՝ Առաքելու-ը (Ամարանանի)՝ «Հաւատոյ նամակ»-ը պիտի լինի
«Գորա ապացոյցը, — ասում է ապա նույն հեղինակը (ibid.), — համարում եմ նոյն
դրուածքի այն օտարաւի յիշատակութիւնը, քէ Կաթողիկոս բանը է հրատարա-
կել ու Սահակի անունով, որն համար զմուտը կլինի ուրիշ բացատրութիւն
զանել, քայք եթէ այն, որ Թղթոց զիրքը սկսում է ու Սահակի և Պրոկոյ ու
Ակակի կայսերպետներէ մէջ տեղի ունեցած Թղթակցութեամբ»։ Հմմ. Լ. Մելիքեթ-
Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» ըլւ., էջ 73։

33. Կաթողիկոսի անունն կրող ժողովածուներից, ծանօթից ու Թղթերց առայժմ
հայտնաբերված են հետևյալները. 1) «Գիրք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեց-
ւոյ յուղղափառ եւ ու հոգեկիր հարցն մերոց զաւանդութեանց յաւուրս Կաթողիկոս
կաթողիկոսի համահաւանութեամբ» (Կրատ. Կարապետ յեղ. [Տիր-Միլլայիսի], էջմիա-
ծին 1914, էջ I—CXXXVIII, 1—439). 2) «Տնան Կաթողիկոսի Հայոց կաթողիկոսի՝
Վասն հաւատոյ» (Գիրք Թղթոց, էջ 212—219). 3) «[Զրուցատրութիւն ընդ մէջ
հայրապետին Հայոց Կաթողիկոսի և պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ]» (Թերի,
ibid., 481—497). 3) «Թուղթ Մողեստու երկու առ Տէր Կաթողիկոս և պատա-
խանի ի Կաթողիկոսայ կաթողիկոսի առ Մողեստու» (Պատմութիւն Սերեոսի
եպիսկոպոսի ի Հերակլն, էջ 132—140)։ Բացի դրանից, ի նկատի առնելով այն
հանգամանքը, զոր Կաթողիկոսի «Վասն հաւատոյ» զրգածքին, զորն «Գիրք Թղ-
թոց»-ի մէջ հետեւում է «Յովնանու իմաստասրի Հայոց կաթողիկոսի՝ Սակո
ժողովոց որ եղին ի Հայք»-ը. անմիջապէս կցված է մի ուշադրով հիշատակա-

բան (Գերբ թղթոց, էջ 219), ուր, ի միջի ալյոց, տաճած է, զոր «աւերինակ դրոս», որ լեւել էր Տէր Գրիգորիոսի Վիսյաութին, մինչև ցայս փայր էր. և նա այսպես էր գրեալու, նախ Ն. Աղանց (Амеллий, епископ Херсонский. К критике армянской Книги посланий, — «Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 175—176) և ապա Կարապետ յեզ. (Գերբ հաստատ, էջ XXV—XXVI) այն կտրծիժն ունին հայանաժ, զոր Գերբ թղթոցի իրմանակն մասը տմբոփել և և մի փորոք մոզոգման յն դարձնել Կամրատար ձևերով կամ նրա որով. հմմ. նաև Լ. Միլիսեր-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» ըււ, էջ 72:

34. Հմմ. Կարապետ յեզ., Գերբ հաստատ, էջ XXX—XXXI:

35. Բրիտաափորի (628—639) զանրնկեցութեան մասին Սիրեւսը (Պատմութիւն ի Հերակին, 157) հազարդում և հետեյալ մանրամասնութեանները. «Սա (Բրիտաափոր) բազում խառնութիւն յուզեաց և արկ սուր ի մէջ ընդ Ասպեա և ընդ Կորայր իւր շարախոսութեամբս կալաւ սա զաթոս հայրազանութեան ամա ր. և յամին երբորդի եղին ի վերայ նորա բամբաստանս նւ. մոզոգմալ ամհնայն կոյկոկոպոսուած և իրիսան արարին քննութիւնս նւ. եկեալ արք երկու ի նորին ընտանեաց և վկայեցին զմամն առաջին ամհնայն բազմութեանն. ապա արձակեալ զմամն յեղկոկոպոսաց անտիս նւ. առին ի նմանէ գգտեկեղ պատուոյ բաճանապարհաութեանն, և ընկեցին զմա ի կարգէն և հալածեցին զմա անարգանաքսէ Հմմ. Յովնանու. կաթողիկոսի Դրասխանակերտեայ Պատմութիւն Հայոց [«Ղուկասեան Մատենադարան» ն], Թիֆլիս 1912, էջ 75—76, Ստեփանոսի Տարսնեցոյ Ասոզկան Պատմութիւն տիեզերական, էջ 57:

36. Վրացի հեղինակի ալյալները Բրիտաափորի ու Սեղբի մասին գրեթե ըփոփում են այն վկայութեանը, զոր մենք զամում ենք Narratio de rebus Armeniacis-ի մեջ (Migne, PG, CXXXII, 1252)՝ անմիջապէս Կամրատար գործունէութեան ընտրողումը առաջց հետո. «O: καί τινε Ἰωάννης ἐβόλετο διψόσων γεύεσθαι τοῦ θύρνου αὐτοῦ. ὃ οὐ συνέβη αὐτῷ, ἀλλὰ τῷ Χριστοφόρῳ. Καὶ ἐν τῷ κατὰ βιβλίῳ τούτῳ Χριστοφόρος ἀπὸ τοῦ θύρνου, ἔγραψεν ὁ Ἰωάννης. ἀλλ' ὅθεν τούτῳ ἐπέτυχεν. Ἐρίστω γὰρ ὁ «Κόδρα» ὁ Καθολικός. Ὁ δὲ Ἰωάννης, βίβλας τῷ οὐ βιβλίῳ αὐτοῦ ἐπέβλεπεν»:

37. Ի նկատի յն տաճած «ս. Գրիգորի տեսիլքը», զորը զամմում և հւայոց դարձնէ պատմութեան մեջ (Ազատեանգեղայ պատմութիւն Հայոց, աղբաւ. Գ Տէր-Սիւրպետ և Սա. Կանայեանց [«Պատմադիրը հայոց», հ. I. Գ. II], Տիֆլիս 1909, էջ 381—392. նաև՝ Н. Морр, Крещение армян, грузин, абхазов и албанов св. Григорием (Арабская версия), стр. 98—101 — Սկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Արեւադաց և Ալանաց ի որոշոյն Գրիգորէ, էջ 33—36), և զորին զրաց հեղինակի խոսքերը միանգամայն համապատասխանում են.

Ըստ Ազատեանգեղոսի (էջ 385—386).

նւ. զառնինն դայլը եղին թոխը, և յարձակեցան ելին ր մէջ հօտիցն, և սկսան կոտորել. և եղեն արեան ճապղղիք:

Ըստ արաբական վերախի (էջ 35—36).

Իսկ այնպիսի, որք լեւա զարձան ի համարաութեան, եղեն անորէնք, փոխեցան և զարձան ի գայլս՝ այդորիկ են առաջնորդքն, որք հետին և զհետ իւրեանց զառածաննն դայլս և տանեն ուր և կամին:

Նույն տեսիլքը փրաց դրականութեան մեջ հայտնի յն Հայոց դարձի պատմութեան X դարու Սիմեոն Լագրիստոսի այսպէս կոչւած մետաֆորատ խմբա-

գրությամբ, Վոր վրացերենն յի վերածված 1081 թվին Կ. Գրիգոր (վրացերեն տեկետար տես մեր հրատարակության մեջ, Vita s. Gregorii Parthianensis, editio Leo Melikset-Bek, Tiflis 1920, p. p. 32—33): Ըստ Կ. Անկիվիանի (Վրաց գրականության պատմություն, I, 535—536), այն գոյությունն ունենցել և առանձին IX—X դ. դ. Թարգմանությամբ. իսկ մեր կարծիքով՝ մոշ ուշ քան IX դ.:

38. Ի նկատի յի առնված Ես. Սահակի տեսիլքը, Վոր վրաց ժամանակից մտած և Ղազար Փարպեցվա պատմության մեջ (Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրքի առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատ. Գ. Տէր-Ավրադանի և Ստ. Մալխասյանի [«Պատմագիրք Հայոց», հ. I, Գ. IV], Տիֆլիս 1904, էջ 28—37)՝ ըստ զոյությունն ունի և առանձին (Սոփեր Հայկականը, II, Վեն. 1853, էջ 43—57): Ըստ յերևույթին, Թեթե վերամշակված և Թարգմանված և յեղել վրացերեն IX դարում կամ դուրեք ավելի առաջ (վրացերեն տեկետար տես մեր հրատարակությամբ և ուսումնասիրությամբ. Լ. Մելիքսեթ-Մեհ, Սահակ Պարթևի «Վարդարայության» վրացական վերսին, վրացերեն, «Bulletin de l'Université de Tiflis» № 2, 1921—1922, էջ 200—221, տեկետար՝ 207—217. հմտ. նույնը ուսերեն [միջին ուսումնասիրությունը]՝ Ա. Меликсет-Бекон, О грузинской версии апокрифического Вадения Саака Парфянина о судьбе Армении, — «Известия Кавказского Историко-Археологического Института», т. II, Ингр. 1917—1923, стр. 164—176):

Ի դեպ, ավելորդ չի լինի վրացի հեղինակի խոսքերը համեմատել «Տեսիլքի» համապատասխան աղբյուրի հետ (հայերենը՝ Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 29—30, 34 — վրացերենը՝ «Bulletin de l'Université de Tiflis», № 2, էջ 208, 213). Եւ և Վրացի սկստին կայր նախորդ մի քննեղեայ ծաղեայ և եղեայ, և առ նմին դուռ մի ոսկի բուր, և մաղաղաբ հատուածմա չորերկուսի, զրեայ ի սկզբանն կարգս ինչ սակա՛ւ՝ ոսկեանիլ զրո՞վ սքանչելապէս, իբր Թէ՛ ձեռամբ զրէի մարտարի. և ի միջոյ կողման մաղաղաթին, հեռի յոսկէ՛զիր կարգան, երեկին այլ կարգը ինչ եղծնալը Զեփադիրը, որոց ոչինչ բնաւ երեկը տեսիլ զրոյն և կամ կերպարան... եւ զի երեկեայ ի միջոյ կողմն մաղաղաթին, հեռի յոսկէ՛զիր կարգան, կարգը ինչ խոնդարեայը և Փեփադիրը գրեան, զի նստեցոյ են քանանայապետը ոմանը յաթոս սրբոյն Գրիգորի, որք... ըստ յիտապ աշխարհիս ձգան ի պատին յանդգնութեամբ... եւ այլ կարգս և միւս եւ կէս կարգին, որ երեկեայ քեզ զրեայ սքանչելապէս ոսկի զրո՞վ ի օտորին եղեր մաղաղաթին՝ ծախի՛ր հաստատեալ, զի մերձ յերևումն պղծոյն անպատել դարձալ յառնէ Թաղաւոր յաղգէ՞ղ Արշակունեայ, և Խորդի աթոս հայրապետութեան ի շուտանդէ սրբոյն Գրիգորի:

39. Վրացի հեղինակի խոսքերը ներսես Միջինի մասին այս դեպքում միանգամայն համապատասխանում են այն հատվածին, Վոր հայտնի յի «Վան սուրբ ժողովոցն, որ եղին ի Հայս ի սրբոյն Գրիգորէ սկիւեայ» վերնազրոյ մանան զրվածքի մեջ, ուր կարգում ենք հետեայլը (Կարապետ Վ., Նրուսաղէմի Յովնանեայ եպիսկոպոսի Թուրքի առ Արաւ Աղուանից կաթողիկոս, էջ III). «Վեցերորդ [ազգայնի] ժողով արար Ներսէս Միջին ի Գլուխ և բաժանեաց զՀայս ի շուտոց և Նրուսաղէմ զնալոյ յորում խոստմունս մեծ արար Խորդի, Թաղաւոր Պարսից, Ներսէսի, և ի ձեռն այսր ժողովոյ Վերք և Զբրորք Հայք որոնցան ի Հայոց ձեռնադրութենէ. իսկ Աղուանք և Միւնիք առ ժամանակ մի և զարձեայ միացան»:

40. Մորուքը մոսկով Ներկելու շախտով, Վոր վրաց աղբյուրները հատկապէս վերադրում են հակաբողիկեղծիններն, ըստ նույն աղբյուրներէ, Վա-

բակիմած» և յեղեղ վաչ միայն այս ներսեսը, այլ և վերջինիս փակեալս (լուսա-
բար) զոմն Սարգիսն ու Պետրոս Բաբելէ Ամարտապետն (մամրամատնությանները
տես այս պրտիկի հետագա գլուխներում, իսկ առ այժմ՝ *А. Меликсет-Бекоев*,
Грузинский взвод есакинина о посто «араджавор», стр. 93, 102): Այս գեղ-
ութւմ վրացի հեղինակն, ըստ յերեսւթին, ի նկատի ունի այս տփնդությունը,
փորձ մեկի հասցնել և հայ գրականությանն համեմատ ձգլիւմն Դրասխանակեր-
տեցվո և Առաքիլի վոչ թե ներսեսի, այլ հոգւան Աննեցոյ նկատմամբ և ձգլիւմն
Դրասխանակերտացին (Հոգւաննու Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց,
էջ 101) գրում և. «[Յովհաննէս] յայժեաց ցոյսիս զժողովրդերս զգետաւորէր իսկ
զարաւարչսն ի պտաւաւական երանդէ նիւթից զգետաւորեալ պնտադարգէր նւ.
ոսկի մանր խարտիւ. աղացեալ և իւղովք անուշիւք յայն բնդխտանեալ՝ փչէր ընդ
ժողկոյս ալեօք ժորւան, որ իջանէր մինչև ցորդանս զգետաւ. նորաւ Մատա-
վորապետ նույնը կրկնում և և Առաքիլը (Ստեփանոսի Տարանեցոյ Առաքիւն
Պատմութիւն արեղերական, էջ 103) հետեյալ խոսքերով. «Ան ինքն Յովհաննէս
էր յայժ գեղեցիկ տեսեալմամբ, լի ամենայն աստղինութեամբ. ունէր զգետաւ
այժեալս, և ի վերայ պայծաւերանց նիւթով զգետաւորեալ պնտադարգէր. և
ոսկի մանր խարտեաւ. աղացեալ՝ անոյց իւղովք խառնեալ և փչեալ զժողկեալ
ալեօք ժորւացնէ: Ըստ յերեսւթին, ժորւարք կամ մաղերք վտակեղանելու մեջ
պրտի վորանել արմատները մահմեդականներին «հրնա»-ով ներկելու. սովորոյ-
թի յիշու

41. Վրացի հեղինակն ի նկատի ունի Մանազկերտի 726 թ. ժողովք, փոր-
ժառն Առաքիլը (Ստեփանոսի Տարանեցոյ Առաքիւն Պատմութիւն արեղերա-
կան, էջ 102—103), ի մէջի այլոց, հաղորդում և հետեյալոր. «Սա (Յովհաննէս) արար
ժողով ի Մանազկերտ քաղաքս, որքիւով յաղիտրեւէս զժողկեղանականացն եր-
կարնակ խոտաւոյնութիւն և զաւանդութիւն՝ որ խժորով և ջրով աղականեն
զսուրը խորհուրդն: Նույն ժողովի կանոնները տես՝ Սաւուէլի Անեցոյ Հա-
ւարմունք ի դրոց պտաւապարաց, հրատ. Արշակ Տէր-Միքայէլեանի, Վարդապետաւ.
1892, էջ 237—238, ծանոթ. 36, Արսէն Ղաւնեան, Կանոնդիրք Հայոց, էջ 149—166
Վազկերտի արձանագրությունը ասորերեն՝ *Chronique de Michel le Syrien*,
patriarche Jakobite d'Antioche (1166—1199). Editée pour la première fois
et traduite en français par Y.-B. Chebat, t. II, 3, Paris 1904, p. p. 457—461
(ասորերեն բնագիրը), 492—500 (Պրտաներեն թարգմ.) հայերեն թարգմ. Արամիզ վ.
Տէր-Միքաէլեանի, Հայոց եկեղեցւոյ յարարերութիւնները Ասորւոց եկեղեցիներին
հետ, էջմիածին 1906, էջ 179—183, նույնք՝ Gregorii Barhebraei *Chronicon*
Ecclesiasticum, ed. *Abbeloos et Lamy*, I, Lovanii 1872, p. 299—303. հայերեն
թարգմ. Ե. Տէր-Միքաէլեանի, օր. cit., էջ 183—185, ծանոթ. 1: Մանազկերտի ժո-
ղովի մասին առնաստաւ տես՝ Ե. Տէր-Միքաէլեանի, օր. cit., 118—119, 173—
—176 etc. Զայնք, Մանազկերտի 726-ի ժողովի Ասորի եղևնիպաւանները և Մա-
րովիկ թարգմանչի յիշած երկու ասորական վանքերը, — «Արարտա» 1907 թ., հուն-
վար, էջ 75—80. բիրլիդարաֆիան տես. Ե. Տէր-Միքաէլեանի, օր. cit., էջ 173—176,
ծանոթ. 2. *А. Меликсет-Бекоев*, Об источниках армянского права, стр. 135 и
прим. 4, стр. 158:

42. Տես 17-երորդ ծանոթ.

43. Սկսած նախադասութիւններից՝ «Յեզ [զեսպաններ] ուղարկեցին [հայերն]
ներքապու Տարունի յեղևնիպաւան մաս» մինչ այսուրդ համաստաւություն և Nat-

Հայերեն բնագրում ժամանակագրությունը ներկայացրած է հետևյալ կերպով.
«Առաջագին բաժնութեամբ վիսայեաց սուրբն Յիզաիրուդիս ի քաններորդի երրորդի
ամին Խոսրովոս թագաւորի, որ որ երկու էր քաղց ամսոյ, յաւուր կիւրակէի
երրորդ ժաման», եջ 130: Ըստն. Ալիքմյանի (Սղիշէ վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն
Հայոց պատմաբանի) [Աղգային Մատենագարան, ՃԼԴ], Վիեննա 1932 թ. կ'էջ 553:

48. Ամբողջ հասփածը սկսած նախադասութիւնից՝ «Յեզ հենց վոր ներ-
շաղուս յեղիւկեպոսը տեղեկացրեց» մինչ այստեղ հետաքրքիր է համեմատել
Ասողիկի (Մանգանուսի Տարածեցւոյ Ասողիկան Պատմութիւն արեղերական, եջ
82—83) հետևյալ հաղորդագրութիւն հետ. «Առ ի սորա (Մեծիւ Գնունայ) եւթ-
ներորդ ամին եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Ներսէս ի գաւառէն Բաղրեանդայ
ի գեղջէն Աշտարակաց՝ առաքի Սա ի չորրորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ
եւ ի առաներորդ ամի իրթնանութեան Մեծէմայ արար ժողով ի քաղաքն Գուրն
ու էին զիրաւորք ժողովոյն Պետրոս կաթիկոսոս քերթող Սուրենայ եւ Ներսա-
պուս ի Տարոնոյ, եւ կարգեցին զթուականն Հայոց ի ժղն Յուստիանոսի կայ-
սեր, որ գտարին Սոփիոս զինեաց, եւ ի իղն Խոսրովայ, որդւոյ Կաւառայ Պար-
սից արքայի Յորաշ ամի սուրբն Յիզաիրուդիս (var. Յիզաիրուդիս) կառարեցուս
ի Քրիստոսու և. Հայր յայգմ ամի եւ յայգմ ժամանակի ի բաց կացին ի Յունաց
հաղորդութիւնն»:

49. Տես 10-երորդ ծանոթ :

50. Տես 12-երորդ ծանոթ :

51. Սկսած նախադասութիւնից՝ «Յեզ հենց վոր ներշաղուս յեղիւկեպոսը
տեղեկացրեց» մինչ այստեղ գրեթէ կրկնութիւնն է, միմիայն չնչին տարբերու-
թյամբ, *Narratio de rebus Armeniae*-ի (Migne, PG, CXXXII, 1244—1245) հա-
մադասաւորումն հասփածի. «Αποτα Γνωρίτας Νικοπολι επίσκοπος τῶ Νικοπόλεως τοῦ κα-
θολικοῦ τῶ ὄντι ἀπὸ Ἀσσυρίῃ, καὶ τοῖς Ἀζάτοις ὁμολώσας. "Ὁρισαν δὲ μεγάλῃ συνέλει
ἐν πόλει Τιβρίη, τῇ αὐτῇ ἔτει τοῦ αὐτοῦ καθολικοῦ Νικοπόλε, καὶ τῇ ψῆ ἔτει Ἰουστινιῶν
Καίσαρος, καὶ τῇ αὐτῇ τοῦ Χοσρόη τῶν Παρσῶν βασιλείας, καὶ τῇ ἐκινετο ὃ ἐμαρτύρηται
Νεστοριανῶν, καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ἀρμενίων. ὅτι καὶ τὴν ἁγίαν συνέλει τῇ
ἐν Χαλκηδόνι ἀναθεμάτισαν ὡς Νεστοριανήν, κατὰ τὸν λόγον Ἀππιῶ, ὅτι αὐτῷ τῷ χρόνῳ
τὰς Γραφεῖς ἐμαρτύρεσσαν, τὰς ἐνεχθείας ἀπὸ τοῦ Ἀππιῶ, τὰς προσηγορευθείας, τὰς
γραφείας παρὰ Τιμοθέου καὶ Φύλλου τῶν Σύρων, κατὰ τῆς συνέλει τῇ ἐν Χαλκηδόνι
καὶ κατὰ τῶν ὁμολογούντων δύο φύσεις ἐπὶ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καὶ ἐκινετο
συνέλει ἐνοχράτισαν, λέγοντες, μίαν φύσιν τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ τῆς σαρκὸς, καὶ τῇ ἀθε-
νωτῇ φύσει αὐτὸν ἱσχυροῦσθαι καὶ ταῖν ἀναι. ὤθεν καὶ το, Ὁ σ τ α ο ρ ω θ α ι ε, προσι-
θῆκαν εἰς τὴν Ἀ γ ι ο ς ὁ Θε ο ς, κατὰ Πέτρον Κναιρία, τὸν παθόντα τὰ Σαβαλλίον.
Ὁρισαν μετὰ τοῦ ἀναθεματισμοῦ ἀποστῆναι τῆς κοινωνίας Ἱεροσολίμη, καὶ ἐκ τῶν
νέων Ῥωμαίων, καὶ ἐκ τῶν ὁμολογούντων μετὰ τῇ ἐκινώσῃ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν
δύο φύσεις. Ἐχρηστούνησαν δὲ τὸν Ἀππιῶ ἐπίσκοπον καὶ ἑτέρους β', ἀποσταλάντας
αὐτοὺς εἰς Μεσποταμίαν Σύριαν, ἔχον συμφωνίαν μετὰ ἀλλήλων εἰς αἰῶνα, ὡς ἡμῶν
πράξαντες καὶ ἀπορρίπτοντες»:

52. Վրացի հեղինակի կողմից դարձածովս «Մատուց» անը՝ զոթանակ
«Մաշտոց»-ի՝ ինքնին ապացույց է նրա հուշական ծագման, բայց թե հատկա-
պես վոր աղբյուրից, զգալոր է դուշահերի համեմայն գեղոս, խնդիրն առայժմ չի
կարող լուծվել վոչ *Narratio de rebus Armeniae*-ին կցված *Catholici Armeni-*
ae-ի ցանկի ողակն, ուր նա (Migne, PG, CXXXII, col. 1256) հոգումս է Մատինչի,
վոչ էլ Pothii Myrobiblon sive Bibliotheca 51-ի ողակն (Յաւջը, CIII. col. 281),

ուր նա հիշված և իբրև Մատթթիոս: Միամամանակ, տարրերնակ և թվում, վոր ն. Ալոնցն իր հասուկ ուսումնասիրության մեջ «Մաթթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» [«Աղղային Մասնադարան» ձեռն., Վիեննա 1923] հաշվի առնելով վերահիշյալ *Catholicus Armeniae*-ի և Փոսի վկայությունն Մատթթիոսի—Մատթթիոսի մասին՝ միանգամայն անտես և անուշադրաց աղբյուրներին և մասնավորապես Արսենի հիշած «Մաստոց»-ին՝ հիշատակելի յե նաև, վոր Թ. Ժորդանյանի հրատարակության մեջ (օր. cit., 325) «Մաստոխ (Մախտոց?)»-ը թյուրեմացություն տրցվածք և ձմ. սույն պրակին վեցերորդ գլխի 3-րդ ծանոթ:

53. Խոսքն այսպես կոչված «Վարդանանց» պատմությունից հայտնի դործիչներին և վերաբերում, վորոնց թվում, ի միջի այլոց, հիշվում են ռուսերն Յուզեֆ Ի Վայոց ձորոյ՝ ի գեղջէ Հոգոցմանց» և «Ղեկոնդ երեց ի Վանանդայ» և գեղջէ Իջուանից» (նշվելին Պատմութիւն Վարդանանց, 231. հմմ. Ղազարայ Փարսկեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, 101):

54. Ի նկատի յե առնված Մովսես Խորենացւոյ անվամբ մեկի հասած «գողբը» (Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, առիաւ. Մ. Արեղեմն և Ա. Յարսիսնեան [«Պատմագիրքը Հայոց», հ. II, գ. I, Տփղիս 1913], էջ. 358—366), վորը ներսես Ափիմյանը քառում և վերագրել Ղեկոնդ յերեց պատմագրին՝ վերջինիս պատմության վերջարան համարելով այն (տես. ն. Ափիմյան, Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակն և աննաւորութիւնը—«Անահիտ», նոր ժրջան, 1929 թ., № 4, էջ 67—77 ը. N. Akinian, Moses Chorenatzi. Die Abfassungszeit der «Geschichte Armeniens» und die Persönlichkeit des Geschichtsschreibers in neuem Lichte betrachtet, «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XXXVII, 1930, S. S. 204—217. նշաւս Վ. Ափիմյան, Մասնադարանի և հատադարանութիւններ, ըրննութիւն և ընդգիր. հատոր Գ [«Աղղային Մասնադարան» ձեռն.], Վիեննա 1930, էջ 127—201, հատկապես 127—181):

55. Հմմ. Պատմութիւն Սերէոսի եղբայրուոյն ի Հերակն, էջ 37—39, նաև Մանգանոսի Տաղանցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, էջ 79—82 (հատկապես էջ 81. «Ըսել Վանան ղեկեղեցիս տառուծոյ լուսադարձեալ նորողէր, զօղանտանայս ուխտին մեծարելով, քարեղէն դաշխարհս առնելով»):

56. Ի նկատի յե առնված Ներսես Մեծի (353—383) անուշով հայտնի կանոնները, վոր քանիցս հրատարակվել ե. տես. Արսէն Արմեան, Մանանց և կանոնը կարգի եկեղեցւոյ սրբոյն Ներսեսի Հայոց (կաթողիկոսի) Հայրապետի, — «Հանդէս ամսօրեայ» 1908 թ., 133—139, 161—166, 227—232, նույնը, Կանոնգիրք Հայոց, 117—121. լատիներեն թարգմ. A. Maino, օր. cit., 312—314 (բերվողը փրան հմմ. A. Меликсет-Бекон, Об источниках армянского права, стр. 159):

57. Ի նկատի յե առնված Սահակ Գարթեի (387—439) անուշով հայտնի կանոնները, վոր քանիցս հրատարակվել ե. տես. Սոփերք Հայկականք, II, Վենետիկ 1853, էջ 72—134. Արէլ Միքրարեան, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ 1874, էջ 40—52. ն. Միլիք-Թանգեան, օր. cit. I, 532—588. Ա. Արմեան, Կանոնգիրք Հայոց, 15—56, լատիներեն թարգմ. A. Maino, օր. cit., 276—290, անգլիերեն՝ F. C. Conybeare, The Armenian Canons St. Sahak catholicos of Armenia, «The American Journal of Theology», v. II, № 4, 1898, էջ 832—848 (բերվողը փրան հմմ. A. Меликсет-Бекон, ibid., 159):

Դասի, յամենան արեղի բաներկուսն ամայն, որ է փառաւարի, յաւուր երեք-
շարաթաւոյ եւ իշխանն Հայոց համարէն ազատամեղալ է Պարսից՝ ձեռն ետուն
ի Յունականն, նորոց ընդդէմ կայոյ սասանի մարտիւ։ Իսկ Վարդանայ ասեալ
զընտանիս իւր ե զայլ պայազատան՝ փախտեալ անկանի յաշխարհն Յունաց
ի Թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս եւ երթեալ յանդիման լինել Թա-
ղաւորին Յուստինեանի, որ զսուրբն Սոփիոս շինեաց. ե հաղորդի ընդ նմա օրե-
նաց, ե իւր անուն անուանել զուսի զուսն սուրբ Սոփիայ, որ մինչեւ ցայսօր
կոչի զուսն Հայոցն՝ հմմտ «Հանգէս ամսօրեայ» 1932 թ., էջ 369—370։

62. 582—602 թ.թ.

63. 590—628 թ.թ.

64. Այսուկ, քառ Կ. Կեկելիձեյի (Վրաց զրադանութեան պատմութիւն,
I, 139) նկատողութեան, անտրոնդիմ եւ այն պարզ պատճառով, զոր խաչկերացի
կամ խաչի հարուցման անդ իսկապէս սահմանեց Հերակի կայսրը՝ Կառնաւական
խաչը՝ Պարսկաստանից Կ. Պոլիս վերադարձելուց հետո՝ 629 թ.ին

65. Այսինքն Մովսէս Յեղիփարեկեան (574—604). հմմ. մանրամասն Ե. Ալի-
Անան, Կիւրինի կաթողիկոս Վրաց, էջ 108—124։

66. Վոր պարսկական ե հունական Հայրի մինչեւ Մորիկի ե Մուրովի որբ
սահմանը, իբրեւ Ազատ գետովն ե անցել, զրան ապացոյց կարելի չի բերել
Հովհաննէս Դրաշնանկերտեցալ (Հովհաննէս կաթողիկոսի Դրաշնանկերտեցա-
լի Պատմութիւն Հայոց, էջ 72—73 հետեյալ վկայութիւնք. «...Ըստ հրամանի
կայսերն Մորիկայ զՅովնոս ոմն ի դուստել Կոպայ ի Բազարան զեղջէ կացուցա-
նեն կաթողիկոս Յունական կողմանն՝ ընտելցուցանելով զնա ի քաղաքազուլն
Աւան... իսկ մեծ հայրապետն Աբրահամ... ի Դիլն քաղաքի բնակէր ի Պարսից
քաժնի անդ. փասն զի զնան Ազատ գետման քաժնիցն հրկացուց ընդ մէջ հասա-
նէր»։ հմմ. Իվ. Հովսիսիւրիլի, Լին վրացական պատմական զրադանութեան, 68։

67. Այսինքն Էսաթ ջրախան զինն. հմմ. Լր. Անանեան, Հայերէն արմա-
տական քառարան, II, 1203—1204։

68. Ամբողջ հաւաքածը սկսած նախադասութիւնն է՝ «Մեռնից հետո Մորիկ
(Մարզիկի) կայսրն [Մուրովի մտ] ուղարկեց» մինչ այստեղ զրեթէ կրկնութիւն
ե Narratio de rebus Armeniacis-ի (Migne, PG, CXXXII, 1245, 1248—1249) հե-
տեյալ կարգի. «Ἐν αἷς ἡμέραις πολλαῖς συστασιεὶ ἐγένοντο, διὰ τὴν ἀποστασίαν τῶν
ἀρχόντων, ἐν πολλαῖς ἡμέραις, ἐν τῇ Ῥωμανίᾳ καὶ τῇ Παρθίᾳ, συζητούντων τῇ
πίστει ἐπὶ α' ἑτη, ἐν ἡμέραις τοῦ Βασιλέως τοῦ καθολικοῦ, καὶ Μωσῆ, ἕως ἔτις ἔτος
Χαορόχ, ὃς ἐβασίλευεν ἐν χερσὶ Μαυρικίου Καίσαρος, ἐν πολλῇ δυνάμει τῶν Ῥωμαίων.
Ὁ δὲ στρατηλάτης Μουσίλης, τοῦ Μαγλόν τὸν ἐπικληθῆντα Ταρωνίτην, ἀπέλειπεν ἐν
Παρθίᾳ. Ἐτη λ' ἐβασίλευσε καὶ ἡ, ὃς ἔδωκε τὴν Ἀρμενίαν πᾶσι Μαυρικίῳ Καίσαρι
ἕως τοῦ Τιφί, ἀνθ' ὧν ὅπ' αὐτοῦ κατέστη βασιλεὺς, καὶ δῶρε πολλὰ παρ' αὐτοῦ
ἔλαβεν αὐτὸς καὶ τὰ στρατεύματα αὐτοῦ. Τῷ αὐτῷ ἔτι ἀπίστιυε τὸν Μουσίλην πρὸς
τὸν Μαυρικίον, καὶ φθάσας ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς μεγάλης ἑορτῆς
τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ἐκ τῆς κοινωνίας αὐτοῦς ἔβωσαν ὁ Μουσίλης, καὶ οἱ σὺν αὐτῷ
στρατιώται. Ἐρωτήσαντες δὲ τοῦ βασιλέως, καὶ τὴν αἰτίαν μαθεύοντες, αὐτὸς ἔλεγε
ὅτι διὰ τὴν σὺνθεσιν τῆς Χαλκηδόνος, καὶ διὰ τὸ ὁμολογεῖν ἡμῶς δύο φύσεις. Ὁ βα-
σιλεὺς εἶπεν· ε' Ὁ πρὸ ὧν ὡν βασιτεῖα, διὰ τὴν συνωμολόγησιν, καὶ οἱ σὺν αὐτῷ Ἀζάτος, καὶ
διδόνταί αὐτῶν ἐγγράφοις συνταξάμενοι. Λίγαι ὁ Μουσίλης· «Διὰ ἄγνοian, ἢ διὰ φό-
βον. Εἰ σὺν προστάτεις καὶ απιστικῶς ἀκούεις, καὶ ἐν δικαιοσύνῃ κρίμα κατευθύνῃ, εὐ-

(Հոգեմանուս կաթողիկոսի Դրասխանականութեան Պատմութիւն Հայոց, էջ 77—79):

Աւելորդ... յանձն առնու երթալ առ կայսր Աւելորդ զոգաւ՝ ոչ տանելք ընդ իւր գնահան գաղտնիալ սրբայն Դրեղորի, որ էր յայնմ մամանակի փխխոփայ կատարեալ և աստուածային զրոյց զիտութեան բանիբուն ծանաշէր. այլ զայլ սին զիւր քննորդի՝ կիտակատար ուսմամբ, տակալ զնայր նոյաւ փմարել զգործ իրինն Աւելորդի կայսերն՝ ինչքեւն առ ի նմանն ձեռնարկ հաւատ նստակի. որ և փոքրօքսի իսկ զրեալ ևս նոցա՝ նոյնիալ դամենայն հերձուածոցս բայց ի մոզոյն Քաղկեդոնի։ Իսկ Աելորի և իւրայոցն սղիտարար ինն իւր տնծանոթի զրոյց աստուածայնոց՝ ոչ կարողացաւ ի միտ տանալ զխորամանկ նստարկութիւն հերձուածոյն, որ ընդ կայսերականն ձեռնորդին իւր ընդ զրուստուս էր թագուցեալ, դաւաճանեալ խորեցան ընդ նոսա ըստ օրինի սոսմարին Լեւոնի։ Աւելորդ մեծարեալ յարքայէ և ընկալեալ պարզեւ զերիւր մասն զիւրաքաղաքին Պոքրայ և զոգս նորուն բոփանդակարար՝ դառնայ մեծաւ շքով ի տեղի իւր։ Իսկ ի չուել զալ նորա՝ ըստ օրինի սոփորական կառգացն կղերք եկեղեցայն իւրոյ փութացեալ ընդատալ Լեւոնին։ Բայց փխխոփան Յոհան, զոր վերադոյն ասացար՝ ոչ ևս ընդ այլան երթալով չնուլ զտակ հարկին, որ ի վերայ կայրու։ Աւելորդ զնայր։ Աւելորդ տակալանայր ի Մայրոյ վանս, որ ի ծործորս լերինն տարոյնն Բշնայ. և սակա ի նմա բնակելոյն Յոհաննու՝ փոխեալ Աելորի դանուն տեղւոյն Մայրոյ վանաց, Մայրեղոսմ զնա նստուանէր, և զՅոհան՝ Մայրեղոսմեցի։

80. Այս կեանս (ամբողջ արդար շարադրելիս) վրացի հեղինակը, ըստ յերևույթին, օգտագործել է մի ինչ վոր՝ առ այժմ մեզ համար անհայտ՝ արքայաւոր

81. Այս ներքեւը (641—652, 658—661) իբրև «Իշխանցի» հայտնի չև միմիայն Սեբեոսին (op. cit., 228—229), վորի տվյալները վրացի հեղինակը չուղտակաւ կը

(Սահմանոր Տարանցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, 87—88):

Աս (Աելոր) հանդիպեալ Հերակլի ի Կարնայ քաղաքի, ոչ տանելով ընդ իւր գնահան փակեալ սրբայն Դրեղորի, որ յայնմ մամանակի կատարեալ էր աստուածային զրոյց զիտութեամբ, այլ զսին կիտակատար զիտութեամբ ընդ իւր տանայր։ Աւելոր ի մոզոյն՝ ինչքեւ ի նմանն Հերակլ ձեռնարկ հաւատայ։ Իսկ նորա իւրի տղէւ զսլով աստուածային զրոյց՝ խորեալ խորամանկութեամբն Յոհան՝ նոյնիալ դամենայն հերձուածոցս բայց ի մոզոյն Քաղկեդոնի, հագորդելով նոցա ըստ օրինաց, մեծապարզեւ փառք զստանայն։ զիւրք մասնեղեաց փոխան հաւատայն։ Որոյ ընդ տալ էրեալ նմա ուխտ եկեղեցայն՝ իսկ Յոհանն ոչ էր... [որ] զնայր յերևայ նորա տնարդանոր։ Աւելոր ընակեաց ի Մայրոյ վանս. ուստի նախածեալ զնա Աելորի կուլ գտեղին Մայրոյ գոմ, և Յոհանն՝ Մայրեղոսմեցի։

պով և սպասարձեց. «Արզ՝ տապից փարս մի ի շատե՛ վասն Հայոց կաթուղիկոսին ներսեօր, զի էր նա բնակութեամբ ի Տայոց, ի գեղջկն՝ որում Բշխանն կոչեն: Եւ անեալ ի մանկութենէ յաշխարհն յաւոյ և աւանդ զիզաւ և զզարսթիւն Հոսովն, և զքնեալ ընդ աշխարհս դաւաւ կարգաւ զինսարսթեան, և հաստաւեալ զմիտ իւր ի վերայ մագովոյն Քաղկեդոնի, և ի վերայ աստարին Լեւոնի: Եւ ոչ ումեք ի վեր հանէք զխարստըս ամբարշտութեանն՝ մինչև հնաս յեպիսկոպոսութիւն յաշխարհն, և անտի կոչեցաւ յաթեա կաթուղիկոսութեան: Եւ էր այլ աստրինի փարս, պահար և աղաթիւր: Բայց ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս գասնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Քաղկեդոնի մագովոն, բայց ի վեր հանել զրանն ոչ համարձակէր: Մինչև եկն արքայ Կոստանդին և նստաւ ի ասն կաթուղիկոսն, և բարեցեաւ յեկեղեցւոյն որոյն Դրիգորի մագովն Քաղկեդոնի յաւար կիւրակէի: Եւ մասեաւ պատարագ հասմբն ի հոսով երկցաւ, և հազարեցաւ թաղաւորն և կաթուղիկոսն և ամէն եպիսկոպոսանն, որ կամաւ և որ ակամայ: Եւ ապա զսեալ մամանակ, կատարեաց [ներսէս] զկամս իւր, մասնէր զմի մի յեպիսկոպոսացաւ: [որ] նոյովէր զմագովն Քաղկեդոնի և գասնարն Լեւոնի, և մերժէր ի հազարցութենէ Հոսովն:»

82. 661—667 թ. թ.:

83. Այսինքն 133+551=684 թվին— Ամբողջ համաժամին սկսած նախադասությանից «Բոկ Սեղրից (Սեղրայից) հետս ավասար զթովցն Ներսես (Ներսէ) Բշխանցին» մինչ այսօրեկ Narratio de rebus Armeniae-ի մեջ (Migne, PG. CXXXII, 1253) համապատասխանում է հետևյալ՝ համեմատաբար համասու հազարագրությունը. «Οὗτος δὲ τοῖς αὐτοῖς ἔσχετο πρὸς τοὺς, ὅστις ἀνταγωνίσαντο αὐτῷ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ «Εὐδὲν ἐβόησαν οὗτοι οὗτοι ἐξέστησαν τοὶ ἀγῶνες, [καὶ] τῇ βουλῇ, τοῦ μαρτυρήσαντος. «Οὗ δὲ ὁ Νορσίδης ἔσχετο τοῦ ἀγῶνος, αὐτοὺς δὲ οὐκ, ἐπὶ τοῖς ἐν ἐκκλησίᾳ. «Εὐδὲν τῶν αντιμαρτυρούντων αὐτῷ τοῦ βασιλέως τοῦ Περσέως. Καὶ πάλιν ὁρῶντες εἰς ἀντιμάχους, οὗ κατὰ τοῦ «Εὐδὲν καὶ αὐτοὺς ἐπὶ ἐκκλησίᾳ. «Οὐ πρόβλεπον καὶ ὁ Νορσίδης, κατενόησαν πάλιν ὁρῶντες καὶ ὁδοιπορήσαν, καὶ «Αἰθέριον, πάλιν ὁρῶντες πούποτε παρὰ τῶν ἀντιμάχους, κατενόησαν αὐτῶν ἐβόησαν ἔσαν. Καὶ ἐβόησαν παρὰ τοῦ καθεύοντος καὶ τοῦ ἀρχόντος τῶν Ἀρμενίων, καὶ πούποτε τὸ μέγιστον αὐτοῦ ἀνέστησαν αὐτὸν τὸν πικροχαιρώμενον σὺν τῶν ἐκ τοῦ ἐκκλησίας αὐτοῦ, ἐβόησαν αὐτῶν εἰς Κωνσταντίνον. «Εὐδὲν δὲ ὁρῶντες καὶ ἐπὶ ἐκκλησίᾳ παρὰ τοῦ βασιλέως πούποτε αὐτῶν, καὶ παρὰ ὁρῶντων τοῦ ἀγῶνος. Ἀναστάντες, ἐβόησαν εἰς τοὺς ἐπὶ ἀρχῆς αὐτοῦ οὗτος, ἐπὶ ἐκκλησίᾳ ἐν γέφυρᾳ.»

Բոկ Հովհան Մայրապոստոլեանի կյանքի վերջին որբի նկարագրությունն, մասնագործակա, ապրիս ևն Հովհան Դրասխանակերտցին (եջ 79) ու Ասողիկը (եջ 88) հետևյալ խոսքերով.

Բայց վանդի [նոր] յայնմ տեղւոյ (ի Մայրոյ վանոց) ես հրամայէր զմա (զԵսան Մայրապոստոլեանի) հալածել, ապա չուէ՛ր զնայ ի դաւանն Դարգամանայ. և անց ապա խառամբեր վարս իւր ստացեալ՝ նեղ և անձուկ պոզոսայիւ հետեի զինի ամենայն ստաբինի փարսւց: Զամանէ ապա համբաւ ամբաստանութեան պատմի, իբր գասն ներձուածս իմն նմա մաւձանկ յեկեղեցի սուրբ:

Բոկ նորա (Յահանայ) զնայեալ ի Դարգաման՝ անց կատարել զկեանս իւր ստաբինաջան հանդիսեալ:

84. Ի վերջոս, զնուսմ ենք Արսենի յերկատիրության մեջ հիշգրտմ գորոշ կարգի աշխարհադրական և անձանց անունները (Ortsnamen und Personennamen-ը) համեմատական աղյուսակը վրացերեն, հայերեն և հունարեն, գորոշեալի ընթերցողի համար պարզ լինի, վեր վրացի հեղինակը կույրաբար չի վերաբերվել զեպի հունական աղբյուրները կամ, մի դուցե, ձեռքի տակ և ունեցել այդպիսիները հայերեն թարգմանությամբ ևս:

Վրացերեն	Հայերեն	Հունարեն
Ելիկեցի	Յեկեղյաց (դաժառ)	
Արդիքս (Ը)	Արդիշո	Ἀρτιση
Փիլարոսս	Փիլոբսենոս (Փիլիբսենոս)	Φιλιβένος
Ալիկարենի	Ալիկանացի (հալիկանացի)	τὸν Ἀλικαρνακίαν
Կվիբին	Կյուբին	Τίβη, Τιβήν
Դվին	Դվին Դուին	Τίβη, Τιβήν
Արազ	Արաս	Ἀρὰς
Ներսե	Ներսես	Ναρσέσης
Կոմիտաս	Կոմիտաս	Κομιτάς
Մրմուկիթա	Մյունյաց	τὸν Μυνίς
Եղրա	Եկզր	Ἔζρα
Ներշապո	Ներշապու	Ναρσάπφ
Աշտարակելի (Աշտարակելի ?)	Աշտարակելի	ἀπὸ Ἀστρακί
Բառվինիան	Հուստինիան	Ἰουστινιανός
Ադաս	Ադաս	Ἀδὰς
Ալիկզրուզիտ	Յեղատիրուզիտ (Յեղեղբուզիդ)	Ναρσισσίδι
Մաստոց	Մաշտոց	Μαστήντζι
Լեոնտի	Ղեոնդ	
Վարդան	Վարդան	Βαρτάν (Βαρτάν)
Մամիկոնյան	Մամիկոնյան	
Սուրեն	Սուրեն	Σουρέν
Մուշեղ	Մուշեղ	Μουσιλές
Վասպուրական	Վասպուրական	Ἀσπασούρην γῆρα
Գողթնաբեր	Կողթնաբեր	Κωλτσνῆ
Շուգիկաթ	Շողակաթ	
Ուշական	Ուշական	
Ելիվարդ	Յեղվարդ	
Արարատ	Այրարատ	
Բասին	Բասին	Φρασιάνος
Կիթրիշ	Կիթնիշ	πίλις Κιτρί
Աւանիկա	Հաւանիկ	
Կարնու քաղաքի	Կարնո քաղաք	Θαλσσοπόλις
Տառ	Տալր	Ταίς

Արացեբե

Պարզամանեա

Մաթուադա

Չարսթար

[Տաշէր]

[Արցաբ]

Բըջնի

(Բիզնի)

Մայրեգան

Հաշեբե

Պարզամանից

Մաթուադա

Չարսթար

[Տաշէր]

[Արցաբ]

Բըջնի

Մայրեգան

Հաւաթե

Հ Καταμάν (Κατα-
ταμάν, Καταμάν)

Μαθουαδ

Չարսթար

Տաշի

Արցաբ

ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (IX Դ.)

ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՅՈՑ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՓՈՐՁԵՐ

Արսեն Սափարացու «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» յերկասիրության հորինման ժամանակ, IX դարու յերկրորդ կիսում, կամ դուրս նրանից մի փոքր առաջ՝ նույն IX դարու առաջին կիսում, վրաց դրականության մեջ նկատվում և մի հոտանք՝ վրացերենի վերածելու հայոց կամ հույն-բյուզանդական դրականության մեջ գոյություն ունեցող բոլոր այն գրվածքները, վորոնք պարունակում են իրենց մեջ վորևե տեղեկություններ հայերի «փորձանքի» մասին, սկսած Պրեհնացվո «վոդր»-ից ու Սահակի տեսիլք»-ից և մինչ զանազան՝ «պատմություն» Narratio կոչված յերկերը։ Ի հարկե, բոլոր այս գրվածքները մեզի չեն հասել, բայց այն, ինչ վոր աչմ մեր ձեռքի տակ և, IX դարու դրոշմ և կրուճ։ Բաղական և մատնանշել, վոր Տփղիսի նախկին յեկեղեցական խանգարանի № 735 ձեռագիրը (արտագրած XVII դարում), վորը պարունակում և Արսեն Սափարացու վերոհիշյալ յերկասիրության լավագույն և հնագույն որինակը, ներկայացնում և իրենից 20 հոգվածից բաղկացած մի ժողովածու, վորոնցից և վոչ մեկը IX դարուց այս կողմը չի անցնում և, սրանց թվում, աչապես կոչված «Պաթմոթին» (=Պատմություն) գրվածքը, Դորոթեոս Տլուրացվո (VI դ.) «12 առաքյալների մասին» հատվածը, Սահակի տեսիլքը, Թեոդորոս Յեպիկո-բայի հակաձառությունները, նաև Բարսեղ Կեսարացվո, Յեպիկոս Կյուլարացվո, Հովհան Դոսկերեբանի, Գրիգոր Նաղիանդեանի, Մաքսիմ Խոստովանոզի, Յեփրեմի և ուրիշների հառերը (հմմ. Փ. Жордания, Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея, кн. II, Тифлис 1902. стр. 195—197)։ Այս հոգվածներից «Սահակի տեսիլքը», վոր մենք ենք հրատարակել (տես նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 38-րդ ծանոթ.), նույնիսկ աղբյուր և ծառայել Արսենի յերկասիրությանը՝ Թարգ-

մանված լինելով, ուրեմն, նրանից առաջ կամ զույցի հենց նրա ձեռքով:

Ստեփան, բոլոր այսպիսի գրվածքներից առանձնապես հիշատակելի չե այսպես կոչված «Պատմություն»-ների շարքը, վորոնցից մեկը նույնիսկ ծանոթ է յեղեղ XI դարու վրացի հեղինակ Յեփիմիոս Երուսաղեմացուն (տես սույն սրտիկի 13-երորդ գլուխը) և վորոնցից առաջիմ հայանադարձված է միմիայն յերկուսը՝ Մեկն և վերահիշյալ № 735 ձեռագրում ամփոփված՝ անանուն հեղինակի կազմած հայոց «նահապետների» և թագավորների մենագրանությունը նախարարների ցանկերով հանդերձ, վորը հեռեկալ ընդարձակ վերնադիրն է կրում. «Հայոց թագավորությունը՝ սկսած Նոյի վորդուց. [այս տեղեկությունները]՝ գտնված լինելով Պարսիսի-ի մեջ՝ ներկայացրած են այս գրքում նախարարական տոհմերի մասին քաղվածքներով հանդերձ», և վորն առաջիմ unicum է: Հրատարակել ենք մենք հանդերձ ուսերին թարգմանությունը. *Л. Меликсет-Бекков*, Экспериты из древней «Истории Армении» по грузинской рукописи XVII века («Известия Кавказского Историко-Археологического Института», т. II. 1917—1925, стр. 135—142): Իսկ մյուսը՝ վրաց մեջ գրագիրությունն առածող նախկին ընկերություն № № 312 և 248 ձեռագիրների մեջ (XVI և XVIII դ. դ.) ներկայացրած՝ զարձալ անանուն հեղինակի (ըստ մեր հետազոտության, հավանական է նույն Արսեն Սափարացու) կազմած Հայոց լեկեղեցական պատմությունն է, վորը կրում է «Պատմվածք պարսիսի-ից» վերնադիրը: Հրատարակված է Խ. Ժորղանիայի «Գրոհիպաներ»-ի I հատորում (եջ 336—341):

Ինչպես առաջին, նույնպես և չերկրորդ «պատմությունը» ինքնուրույն գրվածքներ չեն, այլ ներկայացնում են համառոտ Հայոց «պատմության» փորձեր կոմպիլատիվ բնույթի, մեկը՝ հայ, իսկ մյուսը՝ հույն-բյուզանդական աղբյուրների վրա հիմնված:

Առաջին հոգվածը, ինչպես մենք մանրամասն կերպով հետազոտած ունենք (*Л. Меликсет-Бекков*, Экспериты из древней «Истории Армении», стр. 136—138, հմմ. նույնը, О грузинской версии апокрифического Видения Саака Парфянина о судьбе Армении, стр. 166), հիմնված է գլխավորապես Մովսես Խորենացու պատմության այս կամ այն տեղեկությունների վրա, իսկ չերկրորդը, ինչպես վաղուց հարևանցի կերպով հայտնել ելինք (Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Սահակ Պարթևի «մարգարեություն» վրացական

վերսիան, վրացերեն, Եջ 202) և այժմ պիտի մանրամասն հիմնադրենք, *Narratio de rebus Armeniae*-ի ալլ և ալլ տեղերի ու վերջինիս կցված *Catholici Armeniae* (Migne, PG. CXXXII, 1253—1257) կոչված ամբողջական հատվածից կազմված մի կոմպիլացիա յե:

Ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, Վոր Յեփիմիոս Յերուսաղեմացին Սոսթենես Մարմաշենցու հետ վիճարանելիս (տես այս պրակի տասնույնըկույնորդ գլուխը) հենվում և պատմության կոչված գրքի վրա, ինչ Սոսթենեսը չի կարողանում հանդուրժել, ուստի և ասում և՛ «Անիծեալ լինի ով վոր քեզ ծանոթացրեց պատմություն-յն հետ», Կ. Կէկէլիանն (Վրաց գրականութիւն պատմութիւն, I, 535) միանգամայն իրավացիորեն այն միտքն և հայտնում, Վոր այս պատմություն-ն քաղկեդոնիկ ուղղութիւն կրվածք պիտի լիներ:

Յեւ, իրոք, մեր ձեռքի տակ գտնվող չերկու պատմութիւն-ներն էլ, ինչպես պարսիկն, նույնպես և պախսիսիկն, քաղկեդոնական վոգվով գրված չերկեր են:

Առաջին հոգվածը՝ Հայոց «նահապետների» և թագավորների ծննդաբանութիւնը նախարարների ցանկերով հանդերձ՝ մենք ստորև տալիս ենք Ա. գլխում ամբողջական թարգմանութեամբ համաձայն մեր խիհրատարակած բնագրի (Жеруриты из древней «Истории Армении», стр. 139—142):

Յեկարդ հոգվածը՝ Հայոց յեկեղեցական պատմութիւնը՝ վորը մենք Արսեն Սափարացուն ենք վերագրում, ստորև տալիս ենք Բ. գլխում դարձյալ ամբողջական թարգմանութեամբ ըստ վերակազմած բնագրի, վոր մենք պատրաստած ունինք ապագութիւն համաձայն մինչ որս հայտնադործված 2 ձեռագիրների, ալն և վրաց մեջ գրագիտութիւն տարածող ընկերութիւն հովաքածուի A. A. 312 (XVI դ.), Եջ 65^a — 67^a, և 248 (XVIII դ.), Եջ 173—178 (հմմ. Թ. Ժողովնիայի «Գրոնիկաներ»-ի I հ., Եջ 336—341): Թարգմանութեանը կցված բազմաթիվ ծանոթութիւնները արդյունք են մեր խիհ հետադոտութիւն:

1.

Հայոց քաղաքաւորյաւնր՝ սկսած նայի վարդաւց. լայս ճեղկաւ-րյաւնները՝ գտնված լինելով պատմութիւն-ի մեջ՝ ներկայացում են այս գրքում նախաբանական տոմարի մասին քաղվածքներով

Նոյի վորդվոց տնուցներ՝ Սեմ, Բամ և Յափեա՝ դանձաժ են՝ մարաց կամ պարսկց լեզվով։ Թարգմանարար հետեւալն են՝ Զրոան, Տրաան և Յասկառ։

Իսկ Յափեաւ ծնեց Գամերին, Գամերը ծնեց Ռեփաաին, Ռեփաաւ ծնեց Թիրաաին, Թիրաաւ ծնեց Թորդոմին (Թորդամունին)՝ հաչոց Նախա[ն]որը, Թորդոմը (Թորդամուն) ծնեց Հալկին, սա՝ Արմենակին (Արմենեկին), Արմենակը (Արմենեկը)՝ Արմաչիւին, սա՝ Ամասիային, Ամասիան ծնեց Դեկալին, սա՝ Հարմաչին, Հարման ծնեց Արամին, Արամը ծնեց Արայ-գեղեցիկին, վորին պատերազմում սպանեց Շամիրամը¹⁾։

Արայն ծնեց Անուշադմանին²⁾, սա Պատերին, Պատերը ծնեց Արշակին, Արշակը՝ Դպադանին, սա՝ Փանասկորին, Փանասկորը՝ Հադանակին, սա՝ Վաշտակին, Վաշտակը՝ Հալկակին։ Հալկակի մասին տառն են, վոր նա Բելոքողի որոք եր։ Այս տառն բերեց անմիա տպատաժութուն, վորի ժամանակ սպանփեց։ Այս նրա սերունդը (վորդոց-վորդիք) այս են։ Ամրայի, Առնակի, Շափարը, Նորայր (Նուարար), Վատամ, Կար .. [Զարմայր]։ սա ողբակաճ Պր[ի]մու Տեստից³⁾ ուղարկեց եթիոպական զորքի հետ, և սպանեց հեղինական հերոսներին⁴⁾։

Հրայի, Փառնափայ (Փառնեփայ), Պաճույն, Կոռնակ, Փառս, մլուս Հալի, Յերփանդ սակափայկաց, Տրգրան⁵⁾ մեծն⁶⁾։

Այստեղ խախտեց հաչոց թագավորութունը։ Ազնջասնդը Մակեդոնացին նախնեց աշխարհիս մեծ մասը։ Սա քսան և չորրորդն եր Աքերիթից։ Նրանից հետո Սելեկոս նեկտորը թագավոր նստեց Բարելունում և հնազանդեցրեց պարթևներին, վորի պատճառով կոչվեց Նիկանոր⁷⁾։ և թագավորեց 31 տարի։ Ապա Անախոքոզը, նրա վորդին, 19 տարի։ Անախոքոզի [թագավորութան] տասնութներորդ թվին պարթևները ազատվեցին Մակեդոնացիոց լծից (ստրկութունից)։ Ամգահակը նույն Ատուհակն և՛ մարաց թագավորը։ Սրան սպանեց Տրգրանը։ Յեղ Ազնջասնդը թագավորի քուսաներորդ տարին թագավոր նստեց Հալքում (Սոմխիթում) մեծն Արշակ, վորը Աքրահամի զափակներինցն եր՝

¹⁾ Բնագրում՝ Անուշադման։

²⁾ Բնագրում՝ «Սա վաղ նա, Կոմայրա, Միլասեփառ» (անուանները շարք և), վոր ազգավորումն և հայերեն «սա ողբակաճ Պր[ի]մու ի Տեստ[մայ]»։

³⁾ Բնագրում՝ Տրգրին։

⁴⁾ Բնագրում՝ Նիկանորա։

Պետորից ծնւած, ինչպէս աստիւած ուխտ տվեց Արրահամին՝
ասելով «Թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն^{*)}»⁴:

Արշակը ծնեց Խոսրովին (Խփասրովին), Խոսրովը (Խուսարոն)
ծնեց Տրդատ (Թրդատ) Թագաւորին: Տիրանը նստեց հայոց Թա-
գաւոր, վորը Խոսրովի կրտսերի վորդին եր և Տրդատի (Թրդա-
տի) Թոսը, վորին կուրացրին: Սրանից հետո նրա վորդի Արշակն
եք, վորին պարսից Թագաւոր Շապուհը (Մարութը) սպանեց, իսկ
նրա սպասակա Վասալից կաշին պոկեց: Սրանից հետո Թագաւոր-
ութիւնը դրովեց նրա անաստիւած վորդի Պապը, վորը սպանեց
Գրիգորի Թոսան՝ անմեղ մեծն Ներսէս (Ներսէ) կաթողիկոսին, և
ուրիշ շատ շարություններ եւ արաւ իր սրտք: Սրանից հետո
նստեց Վարդգաթը, վորը ծնկով սպանեց Մուշեղ (Մուշեղ) սպաս-
ակաին: Այս Վարդգաթ Թագաւորին քչեց Մանվել (Մանուել)
Մամիկոնյանը (Մամիկունը) և դաստարակեց Պապի վորդվոյ:
Յեւ Թագաւոր նստեցրին Պապի վորդի Արշակին: Յեւ Մանվելի
(Մանուելի) մահից հետո Հայոց (Սոմխիթի) Թագաւորութիւնը
լերկու մասի բաժանվեց, մի մասը Արշակինն էր, իսկ մյուսը՝ Խոս-
րովի (Խուսարովի), վորոնք հպատակ էլին պարսից: Սրանից հետո
նրանց բոլոր գործերը անաստաս յեղան: Իսկ ալն Ներսէսը
(Ներսէն), վորին հիշեցինք, վորդի լեր Աթանագինեսի (Աթանա-
գենի), վորդվո Նուսիրի (Ոսիրի), Թոսան՝ Վթթանիսի (Որթանի)^{**)}
սուրբ Գրիգորի շառավիղի (Թոսներից մեկի վորդվո), չորրորդ
աստիւծանի: Յեւ այս լերանելի Ներսէսի (Ներսէլի) վորդին եր
սուրբ Սահակը՝ Գրիգորի շառավիղը (վորդին), չորրորդ աստիւծանի
(sic), վորին յիշեաց աստծուց Հայքին (Սոմխիթին) [չնորհած]
լերկնային տեսիլքը⁵:

Այս եւի Հայոց (Սոմխիթի) նախարարներ. Արշակունիք, Բաղ-
րատունիք, Ամատունիք, Մամիկոնյանք (Մամիկունք), Ման(ղ)ա-
կունիք, Պարթևք, Սուրե[ն]անք, Արծրունիք, Կամսարականք
(Կամսարագանք), Ռշտունիք, Սլկունիք, Գթթունիք, Բղ[ն]ունիք
(Գղ[ն]ունիք), Մանավաղյանք, Փառավաղյանք, Որդանիք (Որ-
դանք), Արևելյանք, Մահրունի տիկիներին (Թագուններին) շա-
ռավիղները:

^{*)} Մանգոց XVII, 61

^{**)} Հմմ. վթթան — « Երեման », աղանական || աղանական — « վաղանական »:

ՄԱՆՈՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ըստ Մ. Խորենացվո, գ. 1, գլուխ 5 (1913 թ. հրատ., էջ 19). «Յարեթի ծնունդն զԳամեր, Գամեր ծնունդն զԹիրատ, Թիրատ ծնունդն զԹարգամ, Թարգամ ծնունդն զՀայկ, Հայկ ծնունդն զԱրամանակ (ՎԱՐ. զԱրամանակ զԱրամանակ զԱրամանակ զԱրամանակ), Արամանակ (ՎԱՐ. Արամանակ Արամանակ Արամանակ) ծնունդն զԱրամայիս (ՎԱՐ. զԱրամայիս), Արամայիս ծնունդն զԱմասիայ (ՎԱՐ. զԱմասիայ), Ամասիայ (ՎԱՐ. Ամասիայ) ծնունդն զԳեղամ, Գեղամ ծնունդն զՀարամայ (ՎԱՐ. զՀարամայ), Հարամայ ծնունդն զԱրամ, Արամ ծնունդն զԱրայն զԳեղեցիկ»:

2. Ըստ Մ. Խորենացվո, գ. 1, գլուխ 19 (ՎԱՐ. 20) (1913 թ. հրատ., էջ 62—63). «Արայեան Արայ (ՎԱՐ. մոմայն՝ Արայ)։ Անուշաւան, Պարէտ, Արբակ, Զատան, Փառնակ (ՎԱՐ. Փառնաս)։ Սուր, Հաւանակ, Վաշակ, Հայկակ, Զամանէ առնէ յինկ առ Բելորթիս. և ամբոս իմն արարեալ ամբարտաբզս և մեռանէ ի նմին՝ Ամպակ (ՎԱՐ. Ամբակ), Անակ, Եւաւաշ, Նորայր, Վաստակար (ՎԱՐ. Վաստակար), Գուր (ՎԱՐ. Գուր), Գուրակ (ՎԱՐ. Գուրակ), Զաւան (ՎԱՐ. Զաւան), Լինար, Գեղակ (ՎԱՐ. Գեղակ), Հորայ (ՎԱՐ. Հորայ)։ Հաւրայ (ՎԱՐ. Հաւրայ), Զարամայր (ՎԱՐ. Զարամայր)։ Սա օգնական Պարամու ի Տեառմայ առարեալ ընդ Էթովդայի դօրան՝ մեռանէ ի բաջանն Հելլեմացայ»:

3. Ըստ Մ. Խորենացվո, գ. 1, գլուխ 22 (ՎԱՐ. 23) (1913 թ. հրատ., էջ 68—69). «Պարայր որդի Սիայորպայ, Հրաշեայ։ Փառնասայ (ՎԱՐ. Փառնասայ), Պանայ (ՎԱՐ. Պանայ), Կանակ (ՎԱՐ. Կանակ), Փառս (ՎԱՐ. Փառս), Փաւս (ՎԱՐ. Փաւս), միւս Հայկակ, Երուանդ սակաւակեաց, Տիգրան»:

4. Ըստ Մ. Խորենացվո, գ. 11, գլուխ 1 (1913 թ. հրատ., էջ 102) - Յեա տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղէքսանդրի Մակեդոնացոյ, որդւոյ Փրիպոյեայ և Որմոյնոյ, որ էր բան և չարքոր յԱրիզայ, բազմայ տալով գաղութիւնն հաւկաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն՝ Մակեդոնացոցն անուանեցր ի նրն մեռան։ Զկնի որոյ թաղաւորեաց Բարելաթի Սելեկիոս, զյալովից կարգելով զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթևս նապանդեաց մեծաւ տառերազմաւ, և կոչեցաւ. նիկիանոյր այնորիկ տաղաւա։ Սորա տիրեալ ամա երեսուն և մի՝ թողու. զթաղաւորութիւնն որդւոյ իւրում Անտիոքայ, անուանեցելոյն Սաւաթը, ամա ինն և տասն։ Զսա յաջորդէ Անտիոքոս, ստացեալն Թեւոտ, ամա տասն և ի մեռաւանս բարդին ապստամբին Պարթևը ի ծառայութիւնն Մակեդոնացոցն։ Ուստի և թաղաւորեաց Արշակ քաջ, որ էր ի գաւակն Արքաւամաւ, ի Քեսաւրական ծննդոց, առ ի հաստատել բանին տեսան առ Արքաւամ, թէ «թաղաւորք տղայաց ի ընդհեցն»:

5. Տեա նիւղերորդ գլխի 38-րդ ծանօթ։

Պատմութիւն Գաղտնիքի

Սուրբ Գրիգոր աստղը՝ 21 տարի: Սուրբ Արիստակեսը (Ռոստակէն)՝ 20 տարի: Սուրբ Վրթանէսը (Որթանը)՝ 3 տարի: Գրիգորիսը՝ 12 տարի: Հոսիկը (Ոսիկը)՝ 6 տարի: Փառներսեհը (Փառներսիսը)՝ Ապրակունեաց (Ապրականանցովոյ) լերկրից՝ 4 տարի: Սուրբ Ներսիսը (Ներսէն)՝ 4 տարի, վորին թուշնով մահացին: Սրանից հետո Սահակը՝ 4 տարի: Ասպուրակեսը (Ասպուրակիսը)՝ 7 տարի: Այս լերեքը Քարկան լերկրի՝⁹⁹ լեպիկոպոսներ ելին՝ ունենալով միմիայն կաթողիկոսական կոչումն, բայց լեպիկոպոսական ձեռնադրութիւնից խուսափում ելին, վորովհետեւ մինչ սուրբ Ներսիսի մահը [լեպիկոպոսները] կարգվում ելին Կեսարիայի լեպիկոպոսապետից (արքեպիսկոպոսից)՝¹⁰⁰

Սրանից հետո սուրբ Սահակը ստացավ Հալքին (Սոմաթիէն) լեպիկոպոսներ ձեռնադրելու իրաւասութիւնը, իսկ ինքն լեպիկոպոսութիւն աւրավ 40 տարի: Մի քանի ժամանակից հետո [աղատներից վոմանք] պարսից թագաւոր Վրաշապուհու մոտ բամբասեցին իրենց թագաւոր Արտաշէրին, և սուրբ Սահակը, քանի վոր համարեւ չէր նրանց բանտարկութիւններին, հեռացվեց աթոռից: Յեւ սուրբ Սահակի գահընկեցութիւնից հետո պարսից թագաւորի հրամանով և իրենց ցանկությամբ կաթողիկոս կարգեցին Սաուրմազ Ծաղկեցուն, վորը սուրբ Սահակի զրպարտիչն եր: Իսկ վերջինիս (Սաուրմազի) զրպարտիչները հանեցին սրան աթոռից և խնդրեցին պարսից թագաւորից հետեւալը. «Տէր մեզ [կաթողիկոս վորեւ մեկին] քո լերկրից և թող նա հաչչինի»: Յեւ տվեց նրանց թագաւորը ասորի Բրքիշուն¹⁰¹, վորին Պերկիսոս ել ելին կոչում: Բայց լերեք տարուց հետո սրա զրպարտիչները սրան [չես] հանեցին, և [թագաւորը] կրկին տվեց նրանց ասորի Սամվել (Սամոն) Մուսրեցուն: Յեւ սա ել՝ բազում կսկիծի մեջ լերկու տարին ավարտելով՝ վախճանվեց¹⁰²:

Իսկ արևելից [լեպիկոպոսները] ձեռնադրութիւնը խափանված եր Կեսարիայից՝ սուրբ Սահակի գահընկեցութիւն առթիւ: Սրանից հետո Հայոց աղատները (աղատնի) գնացին սուրբ Սահակի

⁹⁹ Հռոմեական՝ 6 ԳՊԴԴԴ:

¹⁰⁰ Հուն. 'Αχιλλεύς:

¹⁰¹ Բնագրում՝ Բրքիսո, վորն նույն Արգիշտի և, այսինքն Արգիշտի:

մտա՝ խնդրելով, Վոր նրանց ի չարն չհիշի և վերադառնա իր աթոռը: Բայց նա չլսեց նրանց և պատմեց նրանց այն տեսիլքը, Վոր տեսել էր նրանց քակվելու մասին: Բայց իրեն փոխարեն աթոռի պահապան ավեց լեռանելի Մաշտոցին (Մաստոցին)⁵: Յեմ նրա (Սահակի) ու Մաշտոցի (Մաստոցի) մահից հետո լեռիցապետական աթոռի վրա կարգեցին Դուռաին (Կիսին), Վորը Ութմիս (Ասմիսո) ավանդին էր, և [կաթողիկոսաց] 17 տարի: Յեմ սրա որոք [հաստատվեց այն կարգը], Վոր պարսից թագավորի հրամանով էր կատարվում Հալոց (Սամիթի) լեպիսկոպոսների [և] կաթողիկոսների ձևնադրութունը, [վոր շարունակվում և] մինչ այսօր⁶:

Իսկ սրանից հետո [կարգվեց] Հովհան Մանգակունին՝ 6 տարի, և սրանից հետո Բարդես (Պապնիկեն) [Ոթմիս (Միսո) ավանից՝ 5 տարի, Սամվել (Սամոնյ) Արտազ (Արտաշ) ավանից՝ 11 տարի, Մուշեղ (Մուսիկի) Այլարերդ (Ալպիր) ավանից՝ 50 տարի, Իսահակ (Իսակ) Ուղկեցին (Ավկեցին)՝ 7 տարի, Քրիստափոր Տիրատեցին (Կուրավրեցեցին)՝ 6 տարի, Դեոնդ (Լեոնտի) Առեստեցին (Արեթեցին)՝ 3 տարի, Ներսես (Ներսիս) Արպարակեցին՝ 9 տարի⁷:

Սրա որոք կալացավ ժողով քաղաք Դվինում Արդիշո (Ավսիսոս) ասորի հակորեկի ձևներեցութլամբ: Յեմ քանի Վոր ուրացել [էին] սուրբ Դրեդորի և ալլհալրեբի ավանդներն, ուստի [ուղիղ] հավատքն ու Քաղկեդոնի ժողովը [նդովելով], Քրիստոսի աստվածայնի և մարդկայնի մի բնություն դավանողները լերեքսբբլան «սուրբ աստված» սրբասացութլանը ավելացրին «վոր խաչեցար»⁸, և լերդումով ու նդովքով, նաև փոխադարձ դրադրութլամբ իրենց իսկ ձևքով հաստատեցին հնուանալ այսորինակ դավանութլունից հավիտանա: Իսկ նվախեալ (նվառքին), հակորեկներն ու յերկու էլ ուրիշ համախոհները, մեկը կարծես հուլիանիտ, իսկ մյուսը՝ մի ալլ հերձվածքի ներկայացուցիչ, լեպիսկոպոս ձևնադրվեցին և ուղարկվեցին Միջագետք⁹:

Սրանից հետո Հովհան (Հաննի) Դաբեղենացին (Կապելյենեցին)՝ 17 տարի, Մովսես Յեղիվարդեցին (Նլիվարտեցին)՝ 30 տարի, Աբրահամ Ռշտունյացը (Արիստոնեցին)՝ 23 տարի, Հովհան Բազարանցին (Կապրանայեցին)՝ 26 տարի, Կոմիտաս (Կոմիտա) Արազածոտեցին (Արկացուցեցին)՝ 8 տարի, Քրիստափոր Ապահունեցին (Աբրամեցին)՝ 13 տարի, Յեզը (Նզրա) Նիգայեցին՝ 10 տարի, Ներսես (Ներսիս) Իշխանցին՝ 8 տարի, Անաստաս Ակո-

ռեցին (Ակորայեցին)՝ 6 տարի, Խորալի Ութմիսեցին (Առմիստ-
յեցին)՝ 10 տարի⁹։

Հայոց բազմաթիւներ. — Վաղարշի (Վաղարրի) Թագաւորու-
թիւնից մինչ Արտաշէր 21. և սրանից հետո իշխանները՝ Գնունի
(Կինունի) պատրիկը՝ 4 տարի, Դավիթ Մահարունին (Մարտին)՝
3 տարի, Թեոդորոս (Տոթրուս) Թշաունյաց (Որուստունի)՝ 10 տա-
րի, Համադասայ (Ամադասայ) կուրապալատը՝ 4 տարի, Նրա չեղաւր
Դրիգորը՝ 24 տարի, Աշոտ Բագրատունին՝ 3 տարի, Ներսես (Ներ-
սե) Կամսարականը՝ 3 տարի, Սմբատ (Սումբատ) Բագրատունին
(Բագրատունիանը)՝ 12 տարի⁹։

Իսկ Դովինի ժողովից հետո յերկար ժամանակ անց Սուրեն
(Սվիրինե) պարսից իշխանին սպանող վոմի Վարդանը՝ հայերից
հալածվելով՝ զաղթեց Կոստանդնուպոլիս Խոսրովի (Խուսարուի)
[Թագաւորութեան] 40 թվին և Հուստինիանոսի՝ 30 թվին, վորը
ուրբ Սոփիան կառուցեց։ Հենց վոր Թագաւորը նկատեց Վար-
դանի չհաղորդվել [հուլյների հետ], հրամայեց ժողով գումարել, և
հրովիրեց հայոց յեպիսկոպոսներին ու վարդապետներին¹⁰, Յեւ
հայերը հալածուցին ու նզովեցին Որիգենիսին, Յեւդոքին, Դիդ-
վիմոս նեստորականին, հակոբիկներին, հուլիանիտներին և դա-
յանիտներին և եվտիքեսի ազանդի բոլոր մասնակիցներին։ Բայց
յերբ վերադարձան Հայք (Սոմխիթ), վոմանք հաստատուն ֆաւցին
[Քաղկեդոնին] իսկ վոմանք չեղվեցին՝ Հովհան կաթողիկոսի որոք,
և [վերջինները] դիւր գրեցին ազվանից կաթողիկոսին և Վրթանես
(Վորտանես) Սյունյաց⁹ յեպիսկոպոսին, վոր՝ «ինչպես Պետրոսն
ու Դրիգորը, մեր առաջին յեպիսկոպոսներն, ուսուցին հալածաբի
մասին, նաև սուրբ առաքիլս. վոչ կկրճատեմ և վոչ եւ կավելաց-
նեմ»։ Նմանապես [գրեցին] և վրացիներին, բայց նրանք զայրա-
ցան [և] չընդունեցին¹¹։

Յեւ նորից՝ Մորիկ (Մավրիկ) Թագաւորի որոք՝ Կոստանդ-
նուպոլիս հրավիրված Մուշեղ (Մուսլի) հայը չհաղորդեց [հուլ-
ների հետ], և նորից քննութիւն արին, և նորից զբով հաստա-
տեցին ու յերդում տվին չուրանալ [հուլյներին]։ Իսկ Հայք (Սոմխիթ)
վերադարձածները չընդունվեցին Մովսես կաթողիկոսի և յեպիս-
կոպոսների ալն մասի կողմից, վորոնք Պարսից և Հայոց (Սոմ-
խիթի) սահմաններումն ելին գտնվում։ Իսկ նրանք իրենց կաթողիկոս
կացուցին Թեոդորոս Կոզովիտեցուն (Կոկուստեցուն) Բագարան

⁹) Բագրատւմ՝ «Ստրուտա» — Մտուդլին (sic):

(Պապրանուան) լերկրից: Յեւ բազում ընդդիմադրութլուն յեղով լերկուաի միջև Քրիստոսի լերկու ընության ու Քաղկեդոնի ժողովի մասին [ամբողջ] 14 տարով [ընթացքում], մինչ Մորիկ (Մայրիկ) կայսեր մահը, Յեւ Խոսրով (Խուսրո) թագավորը գրովեց Հալքը (Սոմխիթը) ու Արաւանմին կաթողիկոս նշանակեց, և ստիպեց [կամ] նշովել Քաղկեդոնի ժողովը կամ հետեւել նրան: Յեւ նրանք (հալքը) նշովեցին¹²:

Ապա Հերակլ կայսրը իր թագավորութլան 23 տարին՝ հասնելով Հալք (Սոմխիթ)՝ հրամայեց մեծ ժողով դուստրել, մի որով, Հալցոց (Սոմխիթի) բոլոր լեպիսկոպոսներից ու վարդապետներից Յեզը (Եզրա) կաթողիկոսի և բոլոր աղաանների (աղաաթա) հետ Խեաղոսիւսապոսում, [և] քննեցին լերկու ընութլան ու Քաղկեդոնի ժողովի [հարցը], և հովատացին հալքին սուրբ գրվածքները, և լերդվեցին և իրենց իսկ ձեռքով գրեցին, վոր ալլ ևս սրա հակասակ չեն լինի, և այսպես վերադարձան Դովին, Իսկ Հովհան [Մալքապոսեցին] ճշշում էր դորձ վնում ալն լեպիսկոպոսների վրա, վորոնք [այն ժողովին] ներկա չէին գտնվել, վորպեսպի չհովատացին Յեզրին (Եզրալին), բայց նրանք էլ հովատացին: Ապա Հովհանն կշտամբում էր նրանց և թշնամութլուն ցուլց տալս նրանց հանդեպ, և Յեզրի (Եզրալի) մահից հետո հովատացած էր, վոր ինքը կստանա աթոռը՝ իշխանների աջակցութլամբ¹³:

Իսկ յերր Ներսեսին (Ներսեչին) վիճակվեց [գրովել] աթոռները, և նա ախքան էլ չէր վրդովվում, [Հովհանը] նրան էլ սկսեց կշտամբեր: Ապա [Ներսեսը] բերեց նրան բազում յեպիսկոպոսների ու վարդապետների առաջ և նրա բամբասանքը քննութլան յենթարկեց: Յեւ աղվիսի ձեի գրոշմ կայրին նրա ճակատին: Յեւ աչսպես [Ներսեսը] աքսորեց նրան ընկերներով հանդերձ դեպի Կովկաս: Չընդունվելով նրանց (լեռնականների) կողմիցն էլ՝ [Հովհանը] Անաստասի մահից հետո կրկին վերադարձավ Հալք (Սոմխիթ), [ուր և] վախճանվեց ծերութլան մեջ, Իսկ նրա գալթակղված բոլոր աշակերտները շեղվեցին ճշմարտութլունից, և նրանց աղանդը ցանկեց նուլն (Հալոց) լերկրում մինչ Հուստինիանոս (Բուստինոս) կայսրը¹⁴:

Ապա նա (Հուստինիանոս) կայսրը կանչեց Իսահակ կաթողիկոսին¹⁵ իր լեպիսկոպոսներով հանդերձ Կոստանդնուպոլիս և միացրեց նրանց մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի յերկու ընութլունն՝ աստվածալին ու մարդկալին՝ մի դեմքում անխառն ու անբաժան դավանողների հետ, և սրա մասին գրով լերդվեցին, վորպեսպի

նրանց (հուլիների և հալիների) միջև սրա մասին այլևս չլինի հա-
կառակութիւն: Իսկ չորր կրկին վերադարձան իրենց չերկիրը՝
[գաւան, վոր] Հալթուս (Սոմխիթում) ֆառացիները տիրել էին
նրանց վրա հունաց վերահսկողութեան [հաստատման] առթիւ, [և]
այս պատճառով հակառակորդները քննութեան չենթարկեցին Իսա-
հակի ու նրա հետ գնացածների [վարմունքը], աւելով՝ «Յեթե չեք
վերադառնա [մեր] գավառութեանը, և չեք նոսրի նրանց (հուլի-
ներին), այլ ևս չենք ընդունի ձեզ ձեր տեղերում»: Իսկ նրանք՝
[քանի վոր] մարդկային փառքը [գերադասում էին] աստծո փառ-
քին, կրկին նոսրեցին իրենցից հաստատվածը, վորով հաղորդել
էին հուլիների (բերձենների) հետ: Սրանից հետո հուլիները (բեր-
ձենները) գաւան, վոր [հալիբը] չարիքներից անբուժելի չեն¹⁴:

ՄԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ամբողջ աղբալը գրեթե բառացի թարգմանութեան և Catholici Arme-
niae-ի (Migne, PG. CXXXII, col. 1253, 1256) հետեւյալ համաձայն, միմեայն այն
տարբերութեամբ, վոր Թագեան նշանները վրացի հեղինակը յարասեաւի կերպով
ուճի հասկացած և բժաւ այն, աղափաղած (հմմ. 16-րդ ծանոթութեան հափի-
փածը). «Օ օրոց Դրդորոց օ քօսէր, էդ Կ՝. Օ օրոց Բօսէրոց օ սո՛ւս օտօ՛ւ, էդ
Ի՛. Օ Յարտի, էդ Դ՛. Օ Դրդորոց, էդ Կ՝. Օ Խօսէր, էդ Զ՛. Օ Փարտիս օթ
տօն Լօսթիսոց չօրօ, էդ Ը՛. Օ օրոց Նօրօսից, էդ ԼԸ՛. Օն օթիտեա Փօրօ, Էի՛ծ՝
օթօ: Խօսէր, էդ Դ՛. Օ Զարնից, էդ Ը՛. Օ Լօսթիսոց, էդ Զ՛. Օթու օի տրէ
տի Լօրօ չօրօ օթիտեա յօն, օթօմ մօն յօնտ: Կօթիտեա Կօրօ-
տիս սո՛ւս օթիտեա, օթի՛ծ ձե՛ տօն Թիտեա տօ օրօ Նօրօսից օթիտեա քօրօ
օթիտեա Կօրօսիս օի չօրօտեա տօն օթիտեա տից մօրօց Լօրօսից:

2. Այս՝ յերկրորդ աղբալն ևս գրեթե բառացի թարգմանութեան և Cath-
olici Armeniac-ի (Migne, PG. CXXXII, 1256) հետեւյալ համաձայն, վոր նախորդի
անմիջապէս շարունակութեան և. «Էնտ օ օրօց Խօսի Ըլօն Էլօսիս չօրօտեա
էիս Լօրօսիս օթիտեա, ձե՛ քօ օթիտեա էիս Կ՛. Մե՛տ ձե՛ չօրօս տնօ յօթիտեա
տօ Սօրօն Բօսիլ, տօ Բօթ Լօթ, տօն Էնտ Բօսիլ Լօրօսից, քօ տօն օրօն Խօսի,
օ՛ օթիտեա էիս տօն Բօսիլ օթիտեա, քօթիտեա օթիտեա օթիտեա օթիտեա օթիտեա.
Կօ քօ տօն օթիտեա տօ Խօսի, տօն Սօրօն (Սօրօն. sic. Լ. Մ.-Բ.) օթիտեա
տօն օթիտեա տօն Սօրօն Բօսիլ, քօ տօն օթիտեա օթիտեա, քօթիտեա օթիտեա
քօթիտեա, քօթիտեա տօն Խօսի. Մօթիտեա ձե՛ օթիտեա, քօթիտեա օթիտեա օթիտեա
օթիտեա, [քօ] օթիտեա տօն Սօրօն Բօսիլ, քօթիտեա: «Էնտ քօն էիս չօրօս օթիտեա,
քօ քօ օթիտեա քօն Լօրօսից. քօ օթիտեա օթիտեա օ Բօսիլ տօն Սօրօն (Սօրօն.
sic. Լ. Մ.-Բ.) տօն Սօրօն. քօ քօ տօն օթիտեա քօ օթիտեա, քօթիտեա. Սօն
օթիտեա օթիտեա տօն Մօրօսիս տօն Սօրօն. Կօթիտեա ձե՛ չօրօս քօթիտեա, էիս քօն
քօն քօն քօն քօն:

3. Տես հիմնական գլխի 32-րդ ծանոթ:

4. Այս՝ յերկրորդ աղբալն ևս գրեթե բառացի թարգմանութեան և Catho-
lici Armeniac-ի (Migne, PG. CXXXII, 1256) հետեւյալ համաձայն, վոր նախորդի

Հայր և Կաթողիկոս, իդ Գ. Գրգորիոս և Թեմիսթոս, իդ ԿԺ. Տոմար Խառատո-
նի, իդ Դ. Օ Նորիշի Կաթողիկոս, իդ Դ. Օ Խառատոնի Տաթևաթոս:

10. Այս՝ աթերորդ արգացի առաջին մասը բառացի Թարգմանության և
Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1215) համադասարան
հատվածի, վոր մենք առաջ ենք բերել նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 61-րդ ծանո-
թության մեջ սխառ խառերից «Մեռ ձի չրոնս տունս և մինչ շնուստոս և
ծծատնոս տնոս Դրանոս»:

11. Նայն այս՝ հինգերորդ արգացի չերհորդ մասը սխառ նախադասու-
թյանից «Յեզ հայերը հաճախացին» մինչ այսուպի բառացի Թարգմանության և
Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1215) հետևյալ հատված-
ների «Ե՛տա, ինձիստան տն Օրդանը, տն Բոսրան, տն Դոնուս, տն Նափոստան,
տն Խառնիստ, տն Դոսանիստ, և տն Դանիստ, և տն իսպի անուս Երոնս
սն տն Նափոստ [ա. Բոսրոս] սրսոն. Կոստրիստան ձի սնոն սի Դրանս, սի
մն քոծոմս քոծնանո սն Դոսոն. սի ձի քոծոսանոն ին տն Կմրս Բոսնից [ա.
Բոսնից] տն Կաթոլիկոս, քի զն տն իսպի տն Լիցն քոծ միս. Երթան տնոն
քոծոլիկոս քոծ տն Լիցն քոծ Կաթոլիկոս Դանիստ շորս, քոծոլիկոս տն. Ե՛թի
սմ՝ դմոն Դոսնից տն քոծ, ին տն Լիցն միս քոծ Նրստոն տն Թոս, և ին տն
Լիցն և Թոս, Օ ստառոթնից ձի Կմրս. Օ ձիս տառնիստ Լիցն. ծն
Օ Դանս և Օ Գրգորիոս սի քոծ քոծ տն, տնոն Լիցն, տն Լիցն և Թոս, Եթ
ձի սի քոծնից, տն Թոս. Օրսոն և ին տն Դանս Երթան. Օ ձի, սրծոն
նոստանոն, սի քոծնից»:

12. Այս՝ առաքելորդ արգացի աղբյուրը դեռ անորդ և Միայն առաքելոսի
և, վոր հոգանի փոխարին Թեոփոսոս և հոգնած Վաղգիկոսի Բաղարանի
չերհորդ (Կաթողիկոսի Գաղարանառ քոծնից) = տն Կոստան Խառնից շորս,
հմ. հինգերորդ գլխի 68-րդ ծանոթությանը:

13. Այս՝ առանձին չերհորդ արգացի համադասարան ծանոթության և Narratio de rebus
Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1252—1253) համադասարան հատվածի,
վոր մենք առաջ ենք բերել նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 79-րդ ծանոթության մեջ:

14. Այս՝ առանձին չերհորդ արգացի կրկնության և ընդհանուր գծերով
Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1253) համադասարան
հատվածի, վոր մենք առաջ ենք բերել նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 83-րդ ծանո-
թության մեջ:

15. Այս՝ «Թանակ կաթողիկոս» այն Մանակը չե կամ, ուղիղ առած, այն
Մանակներից և վոչ մեկը չե, վոր հայանի յե Վերը Թղթոց-ից (Բաղայայառ-
իկոն համաձայն առաջածարանութեան նոգիլից հարցն սրոյ ըստ առաքելա-
սանման աւանդիցն եկեղեցւոյ Քրիստոսի, հանդերձ հաւատարմութեամբ հմա-
րիտ ուղղահառ դաւանութեան հայաստանեայց, առացեալ սրոյ վարդապետին
Մանակայ հայոց կաթողիկոսի և մեծի Թարգմանի ընդդէմ երկարակաց նեա-
տարակայան»), և՛ 413—418, և «Կանանագր»-ից («Հարցմունք կանանական
Յովնանու Միւնականի և առնթերագրեալ դաստաբանիք նմին Մանակայ հա-
յոց կաթողիկոսի և նորին աթոռակցաց Կոթիկոսոսաց բաղմաց»), Կաթողիկոս,
Կանանագրը Հայոց, 131—135, A. Maini, op. cit., 300—302, հմ. C. Կիրակոս,
Древне-армянская Книга канонов [„Записки Рос. Акад. Наук“, VIII сер.,
т. XIII № 3], Пгр. 1918, стр. 67.

16. Այս՝ առանձին չերհորդ և վերջին արգացի գրեթե բառացի Թարգմա-
նության և Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1253) հե-

ակայա հասարակութիւն. «Οἱ δὲ μαθηταὶ αὐτοῦ πληθυνθέντες, πάντας ἐπέλεξαν ἀπὸ τῆς ἀρχιερατικῆς καὶ διακονίης ἣ ἀπαιτοῦσιν αὐτῇ ἐν τῇ γῶργι ἐκείνῃ, ὡς Ἰουστίνος Καίσαρος τῷ 1 τῆς 1, ἐν ᾧ καιρῷ καλεῖται τὸν Ἰουστὶν τὸν καθολικὸν σὺν τοῖς ἐπισκόποις εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἤκουσιν αὐτοὺς τοῖς ὁμολογεῖν τὰς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ αὐτοῦ ἡμῶν, τῆς Θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν μιᾷ ὑποστάσει, ἀφύρτους, ἀδιαίρετους καὶ διὰ τοῦτο ἐγγράφως ὁμολοῦν, τοῦ μακάριον γενέσθαι εἰς αὐτοὺς ἀντιλογίαν. Πάλιν δὲ, ὑποστρεφέντων αὐτῶν, οἱ καταλειφθέντες ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ, ἀποστρέφονται τῇ τοῦτων ἐπιστάσει, ὡς ὁμοφροσύνωντος μετὰ τῶν Ῥωμαίων. Καὶ λοιπὸν στάσεις καὶ συζητήσεις ἐποιοῦν μετὰ τοῦ Ἰουστῆ καὶ τῶν συναπολυθέντων αὐτῷ, λέγοντες, ὅτι «Ἐάν μὴ στραφῇτε καὶ ἀναθεωρεῖτε αὐτοὺς, οὐ δεχόμεθα ὡς εἰς τὸν αὐτὸν ἡμῶν». Αὐτοὶ δὲ ἀπατήσαντες τὴν ὁδὸν τῶν ἀνθρώπων, ἣ τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ, πάλιν ἀναθεωροῦσαν πρῶτον αὐτοὺς, ὡς κτιστοὺς γένετας τοῖς Ῥωμαίοις. Εὐφραδίζονται δὲ πάντες ἐν ταῖς κακίαις».

— Ի վերջո, զոսմ ենք «Պատմագած Պատմարկի-բց» յերկամբումով մեջ հիշված փոքշ կարգի աղյուսագրական և անձանց անուններ (Ortsnamen und Personennamen-ը) համեմատական աղյուսակը գրաչերեն, հայերեն և հուսարեն.

Վրացերեն	Հայերեն	Հուսարեն
Թաւաակ	Արեւատակ	Դաւաակ
Որթան	Վրթան	Երթան
Գրդու	Գրդար	Գրդու
Ուրի	Հարի	Մարի
Փարսերու	Փարսեր	Փարսի
Աղարականիթա	Աղարականայ	տօն Ասթրակա չօւր
Եւրակ	Եւրակ	Նորսի
Մանակ	Մանակ	Ման
Վրաճապու	Վրաճապու	Երթա Մար
Մուրմու	Մուրմու	Մարթ
Մարիկի	Մարիկ	տօն Արթու
Բրբի (Բրբի ?)	Բրբի	Իրաւի (Իրաւ ?)
Կիւս		
Մամու	Շմու	
Մուրիկ	Մուրիկ	տօն Մուսու
Մաւաղ	Մաւաղ	Մարթու
Կիւ	Գիւ	Կի
Ամմու	Ուրմու	Արար
Մանդակու	Մանդակու	Մարթու
Պաղիկ	Բարակ	Արաւակու
Միւս	Ուրմու	Միւ
Արաւ	Արաւ	Արաւ
Մուրիկ	Մուրիկ	Մուրիկ
Արար	Արար	Արար
Արիկ	Արիկ	տօն Արար
Կարապիկ	Տրաւակ	տօն Կարապիկ
Լեւակ	Հեւակ	Արար

Արեթելի	Ասեսացի	τὸν Ἀρὲν
Արազարակելի	Արազարակելի	τὸν Ἀσπαραξ
Բզին	Բզին	Τὸν, Τὸν
Աժգլխատ	Արգին	Ἀππὼ
Հանան	Հոգնան	Βῶνινος
Գաղելինելի	Գարեղնացի	ἀπὸ Καπλινῆς
Ելի՛զարակելի	Եղի՛զարակելի	τὸν Ἐλξάραι
Արիստանելի	Ռշտունյաց	ἀπὸ Ἀραπουνῆς
Կապրանակելի	Բազարանցի	τὸν Παρτινα
Կամխատ	Կամխատ	Κωχατῆς
Արեղածակելի	Արաշածականցի	Ἐλξίγερτακῆς
Արքամեղի	Աղաճունցի	ἢ Ἀδραμῆς
Եղգրտ	Յեղր	Ἐδρα:
Նիդակելի	Նիդակելի	τὸν Νικᾶ
Իշինելի	Իշինանցի	τὸν Ἰσλᾶ
Ակարակելի	Ակոսելի	τὸν Κωρᾶ
Աամիսակելի	Ութմիսակելի	ἀπὸ Τραπῶ
Վաղարշ	Վաղարշ	Βαλκρίως
(Վաղարշ ?)		
Արտաշէր	Արտաշիր	Τατῆρ
Կինուան	Կնուան	Κοινωνῆς
Սարուն	Սանաուն	ἢ Σαρωνῆς
Տասրուս	Թեղորոս	Τετρώτης
Որուստունի	Ռշտուն	ἢ Ρωστανῆς
Ամադասդ	Համադասդ	Ἀμαζᾶτης
Աչտ	Աչտ	Σώτης
Բաղրասունի	Բաղրասունի	Πακρταουνῆς
սունիանի		
Ներսե	Ներսես	Νερσῆχης
Կամաբական	Կամաբական	Καμῆτακᾶν
Սուճրատ	Սճրատ	Σομπάτης
Սժիբին	Սուրն	Σουρῆν
Վարդան	Վարդան	Βαρτῆς
Խուսարո	Խսարո	Χορῶ
Կոկուսակելի	Կոկոկիսակելի	Κωκωστῆ
Պաղրանախ	Քաղարան	Πατρίττον χῶμα

Ողագրելով տռիբից, ստուգում ենք և ժամանակագրական այդուսանկն բոս
վրացիներն բնագրի և խուճարն աղբյուրներն՝

	Քանի տարի			Քանի տարի	
Գրիգոր	21	30	Փանկերսեհ	4	4
Արթստակես	20	2	Ներսես	4	34
Վրթանես	3	3	Հուսիկ	—	3
Գրեգորիս	11	12	Սանակ	4	4
Հուսիկ	6	6	Ասպուրակես	7	7

Սահակ	40	40	Յեզր	10	10
Գյուլա	17	17	Ներսես Իշխանացի	8	20
Հովհան Մանգակաւնի	6	6	Անաստաս	6	6
Բարդէն	5	5	Իսրայէլ	10	10
Սամվէլ	11	12	[Իսահակ]	—	—
Մուշեղ	50	50	Ղազարշ	—	—
Իսահակ	7	7	Արաշիբ	—	—
Քրիստափոր	6	6	Գնունի պատրիկ	4	4
Ղենուց	3	3	Դավիթ Սահարունի	3	3
Ներսէս	9	9	Քեղզարոս Ռշտունի	10	10
Հովհան Գարեգինացի	17	17	Համազասպ կուրապագատ	4	4
Մովսէս	30	30	Գրիգոր	24	24
Արրաւամ	23	23	Աշոտ Բաղրատունի	3	3
Հովհան Բաղրատունի	26	26	Ներսէս Կամսարական	3	3
Կամիւտաս	8	8	Սմբատ Բաղրատունի	12	—
Քրիստափոր	13	3			

ԴԱԶԻ (IX—X Դ.)

«ՅԵՊԻՓԱՆ ԿՅՈՒՊՐԱՑՎՈ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ԴԱՎԹԻ»

«Մեղի հասել ե Յեպիփան Կյուպրացվո «Մեկնութունն սաղմոսաց Դավթի», վոր փոխադրել ե հայերենից վոմն Դալի-ն», — այսպես ե սկսում Կոռն. Կեկելիձեն (Վրաց գրականության պատմութուն, I, 140) իր տեսութունը Դաշիի գրական գործունեության մասին, և ապա շարունակում. «Ո՛վ ե այս Դաշին, մենք չգիտենք, սակայն միայն մի բան պարզ ե, վոր նա իննեբորդ դարու վերջերի և տասներորդի սկզբների գործիչ ե», և «այս աշխատից ե յերևում, վոր իր յերկասիրութունը նա ուղարկել ե Ստեփան Տբեթցուն (Ստեփանն Մտբեվարիին), վորը... առաջին յեպիսկոպոսը լեղավ նշանակված Աշոտ Կուխի († 918 թ.) չիմնած Տբեթի աթոռի վրա»։ Ըստ Ն. Քաղապելիյու (Յերեք պատմական քրոնիկա, XVI), նա ժամանակակից ե Ստեփան Տբեթցու 881—923)։

Այս մեկնության կցված գրութունից հանուն Ստեփանին՝ Դաշին բացատրում ե, թե թե՛ պայմաններում նրան վիճակվեց կատարել հիշյալ թարգմանութունը, վորտեղից և քաղել ենք մենք մեզ հետաքրքրող հատվածները, վոր առաջ ենք բերում թարգմանաբար՝ համաձայն վրացերեն ընագրի, վոր քանիցս հրատարակվել ե, այն ե. 1) Ն. Քաղապելիյի — «Յերեք պատմական քրոնիկա» վրացերեն, Տփլիս 1890, էջ X—XIII. 2) Ք. Ժորդանիս — «Քրոնիկաներ», վրացերեն, 1892, էջ 99—101. և 3) Նույն Ն. Քաղապելիյի — «Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. II, 1906—1912, стр. 640—643 (վերջինում հանդերձ ռուսերեն թարգմանությամբ)։

[ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆՎԱՏԱՀԷԼԻ ՅԵՆ]

...Յերկար ժամանակ ջերմեռանգութեամբ փնտռում եյի սաղ-
մասներէ մեկնութիւնն այն գրքում, վոր գրեց մեր սուրբ հայրն,
կյուպրացի չեպիսկոսոս Յեպիփանը, բայց չգտա այն վրացերէն.
այն գտա հունարէն, սակայն չկարողացա վերծանել, քանի վոր
այն [խնձ համար] անմատչելի և անգնահատելի աղբյուր էր. ապա
[նուէնը] գտա հայերէն՝ գրված նուէն կարգով և նուէն թվով, ինչ-
պես և հունարէնը, նախանձեցի հայերին, սակայն վախեցա թարգ-
մանել, վորովհետեւ անղղուէ՞ թարգմանութիւնս երբ մեծ կշտամ-
բանք են առաջացնում¹:

Իսկ յի՞թէ վոր առաջին անգամ լրիվ թարգմանե, չերկրորդ
թարգմանութիւնը կերեա նրան հակառակ...

Դային և թարգմանել ալս հայերենից. աստված, փառաբանի՛ր
նրա հոգին:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հմմ. ասանջորսերորդ գլխի 3-րդ ժանաթութիւնը:

ՍՏԵՓԱՆ ՏԲԵԹՑԻ (IX—X Դ.)

«ԳՈՐՐՈՆԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Ինչպես Իվ. Ջավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական գրականությունը, 91—92) և Կոմ. Կեկելիձեյի (Վրաց գրականություն պատմություն, I, 143) հետազոտություններից լերեում է, Ստեփան Տբեթցին (Ստեփանե Մարեվարին) իններորդ դարու վերջերի և տասներորդի առաջին քառյակի գործիչ էր Յերբ Ասոս իշխանաց-իշխանն, վորը Կուլսի մականունով էր հայտնի, Տբեթի յեպիսկոպոսական աթոռը հիմնեց, վերջինիս անդրանիկ յեպիսկոպոս Ստեփանին կարգեց, հետևապես՝ տասներորդ դարու սկզբում, քանի վոր Աշոտ Կուլին 918 թվին վախճանվեց. «Սևոխան, — Կ. Կեկելիձեյի (ibid.) ասելով, — իսկապես հռչակավոր և բեղմնավոր դրող է չեղել։ Նրան, ինչպես լերեում է, հետաքրքրում էր մեկ-նաբանական (հզդեգետիկ) գրականությունը, վորովհետև Խաչիմ Յեպիփան Կյուպրացու Սալմուսայ մեկնության իր թարգմանությունը նրան էր ուղարկել ծանոթանալու, այսինքն խմբագրելու և գնահատականը տալու (ոեցենդիայի) համար... Բայց Ստեփանը ավելի հայտնի չէր վորպես վկայարան (հագիոգրաֆ)», և «սբա մասին մենք տեղեկանում ենք [ի միջի ալլոց] ...այն լերկասիրությունից, վոր կոչվում է Վ կայաբանություն Գորբոն սուրբ վկայի, վորին հանցյին Ղ.Վիլի բերդից»:

Իր լերկասիրության մեջ Ստեփան Տբեթցին նկարագրած ունի ամիր Աբու-Ղասիմի արչավանքը Հայաստան, Հայաստանի ավերումն և արևելյան Վրաստանի հափշտակումը, վորի ժամանակ ձերբակալեցին և նահատակեցին Գորբոնին» (Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 92): Միաժամանակ տրվում է տեղեկություն և Սմբատ խոստովանողի նահատակության մասին, վորը տեղի ունեցավ, ըստ հայկական աղբյուրների, 914 թվին։ Ըստ այսմ

և ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, Վոր այս յերկասիրութիւնը Ստեփանը գրել է, ինչպես ինքն և ասում («Վրաստանի գրախոսը», 393), «Առաւ լռութեանսց-լռութեանս հրամանով» պարզ է, Վոր այն պետք է վերադրել 914—918 թ. թ. (հմմ. Ի. Զախարովիի, *op. cit.*, 91—92, Կ. Կեկելիձե, *op. cit.*, 144):

«Բացի նրանից, Վոր մեր պատմիչը, — Իվ. Զախարովի (op. cit., 96) ասելով, — Վրաստանի և Հայաստանի քաղաքական կացութեան ու Արաւ-Ղ'ասիմի արշավանքի կենդանի և ճշշտ պատկերն ունի նկարագրած, նրա յերկասիրութեան ուշադրութեան արժանի չե նաև իբրև վրաց հոգևորականութեան և Մեսխեթի կառավարիչ շրջանների պղծածուքներն բնորոշող մի հիշատակարան»: Յեղ իբրեւ, «Ստեփան Տրեթցու յերկասիրութեանը, — նաւն գիտնականի ասելով (*ibid.*, 95), — այն ժամանակաշրջանին և վերաբերում, յերբ Վրաստանում տեղի ունեւ անշեղ պաշար միավորման համար Այս պահին վրացիների և հայերի միջև մրցումն ու թշնամութուն ել ընկավ: [Յեղ] այս պատճառով է, Վոր Ստեփան Տրեթցու կրքոտ՝ աշկոծութեամբ լի՝ պղծածուքը գեղի հայերը և կրոնական ասելութեանն ել ազդայնական-քաղաքական գունավորում ունի»:

Գրեթե նույն կարծիքն և արժարժում Ստեփան Տրեթցու յերկասիրութեան մասին և Կ. Կեկելիձե (*op. cit.*, 144). «Այս յերկասիրութեանը տիպիկ ներկայացուցիչ է այն դրական արտադրութեանների, Վորոնք մեղանում (վրացոց մեղ) դոյացան սկսած տասերորդ դարուց և Վորոնք լի չեն ազդայնական-կրոնական ասելութեամբ և դաշրութով գեղի հայերը»: Ապա թե վոն՝ ինչով բացատրել այն հանգամանքը, Վոր Հայաստանի դժբաղդութեանը Ստեփանը կապում է նրա «մեղապարտ» բնակիչների բացասական հասկնութեանների հետ՝ միանգամայն մոռանալով, Վոր ազգային դժբաղդութեանից զուրկ չի մնացել և Վրաստանը:

Ստեփան ներկայացրած քաղվածքների թարգմանութեանը կատարված և համաձայն «Վրացաբանութեան» բնագրի միակ հրատարակութեան, Վոր տվել է Մ. Սարխիճը իր «Վրաստանի գրախոս» աշխատութեան մեղ (եղ 393—400), հմմ. ռուսերեն համառոտութեանը մուլի Փолное жизнеописание святых грузинской церкви աշխատութեան II մասում (Спб. 1872, стр. 57—63):

Դադվածքները դիտաւորապես հետաքրքիր են իբրև նյութեր, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան վերաբերալ:

[ՀԱՅՔԻ ՎԷՃԱԿԸ X ԴԱՐՈՒ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ ՅԵՎ ՍՄԲԱՏ
ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԸ]

[Ուրիշ հերձվածողները հեռ միասին] մեղանչեց նաև Հալոց (Սոմխիթի) մեծ Տուհն, ինչպես ասաց Յերեմիա մարգարեն իր վարդի մեջ...

Յեվ լեռնթաղվ[ի]կեց ալն (Հալքը) [հրի և] սրի՝ Հարարար, դերուխյանը՝ [ան]ողորմ, սողա[մա՜հ] Խառին և մահացու [և] անդուխ բնաջնջման, վորոնց առաջն առնող (վերկիչ) վոչ վոք չկար, և նրանք (հալերը) ընկան ինչպես ծառերը դեռնի վրա, համաձայն Յեսայա մարգարեյի խոսքերին..., վորովհետև նրանք դեն չպրտեցին առաքյալների կողմից՝ քարոզած սուրբ կաթողիկե լեկեղեցիո ռզղափառ¹ դավանությունը և անդատվեցին վարդապետների կողմից սուրբ ժողովներում աստծո [ներ]շնչմամբ հաստատված լեկեղեցական որենքը:

Այս [խակ] պատճառով դառնության արմատը տնկվեց նրանց (հալերի) մեջ և Հարության վորոմբ բուսավ, և հերձվածողական² մեղքը դարգացավ և՛ կործանման պտուղն ավելացավ նրանց գլխին, քանի վոր մոռեցավ նրանց, վորովհետև Հալոց (Սոմխիթի) ալն հողը հպարտացել և և նրա բնակիչները վատամիտ, ազա՜ւ[ասիրտ], հանդուգն և մեղանչկոտ, հպարտ, անդուխ, ատեցող և ամեն տեսակ Հարություններով լի լին, վորի մեջ ապավնն չգտավ Բրիստոսը և վորի համար վատ մեռավ Բրիստոսը³:

Յեվ այս են նրա (Հալքի) սահմաններն և [ալլ և ալլ] կողմանց (ձորերի) անունները. Վան[ան]դ (Վանդի), Աշորնիք (Աշոռնա), Ապահունիք (Ալապունիսի), Ծաղկոտն (Կալկոտնի), Ծակատք (Ծակատի), Կոզովիտի (Գոզովիտի) լերկու ձորը, Ծարուրը (Ծարուլը), [Վ]աս[ալ]ուրականի (Ասուրագանի) տասնեկերկու ձորը, Վա[ոց] ձորի (Վալձորի) չորս ձորը, Դիխադաշտի (Դափին, Ադաշտի?) յերեք ձորը, Գեղարքունյաց (Գեղքունիա) չորս ձորը, Սյունյաց տաս ձորը, Տաշիրն ու Կոլրոփորը (Կաքապարը)⁴:

Այս ուխտունելութ ձորերն⁵ աստծո անեծքով ավերվեցին՝ իբրև հետևանք նրանց (հալոց) մեղքերի, քանի վոր այս ձորերում⁶ չգտնվեց [և վոչ մի] ախոռ ռզղափառ⁶ լեպիսկոպոսների, և վոչ ել ռզղափառ⁷ վանք[եր] հավատացյալ կրոնավորների (մոնաղոնների), ինչպես հարցրեց Աբրահամը աստծուն... Յեվ աստծո

* Բնադրում՝ լեռնթաղ — անփերում (sic), պիտի լինի «խեղթա» — ձորերում:

հաճությամբ տեղից շարժվեց արաբացոց (սարկինոզներէ) թաղա-
վոր Արուստան ամիրայի վարդի Աբուլ-Ղասիմ կոչեցյալը և պար-
սից տերը, վորին հպատակ էլին վաթսուս մեծամեծ քաղաքներ
և հնազանդ էլին չոթն հզոր թագավորներ:

Սրանց բոլորին տալով զորք՝ բազում [և] ընտիր հազարա-
պետներով (կանաներով)⁸ հանդերձ, վորոնք ղեկավար էլին հա-
զարանոց և սառհապարանոց վաշտերի, [Աբուլ-Ղասիմը] մտաւ Գլին
քաղաքը, և նրա զաւրուքի [ն հետեւդ] հեծութունը նախադուշակում
էր Հալքի (Սոմխիթի) ամերմտը, ինչպես Նինուեցիոց կործանմանը,
վորպէսդի սրանք եւ զզջան. Իսկ նրանց (հալներ) սրտերը տա-
քացած էլին՝ ինչպես յերկաթը, և սառած՝ ինչպես տիեզերքը (?),
քանի վոր նրանց հերձվածողական մեղքը ազամանդյա չեղուն-
դով էր [վորա]դրված չերկաթի տախտակի վրա:

...[Յեւ] նմանվեց Հալոց (Սոմխիթի) այդ Տուսն այն անմիտ
մարդուն, վորը [իր] հիմքը գայթակղության և փխրուն ավազի
վրա դրեց, և հենց վոր շինվածքը բարձրացրին՝ այն [խսկուչն
և եթ] փլավ, և մեծ էր փլչումը...

Ինչպես սովորութիւն ունին, նրանք (արաբները) նախ և
առաջ ապստիկ [մնացած] հարկերը պահանջեցին, [նաև] ձիւր (նվեր)
և ընծաներ իրենց հազարապետներին, քանի վոր [հայերը] նրա[նց]
հարկատու էլին: Ապա անցլալի բեգարը խնդրեցին... և ալալիսի
մեքնալախան յեղանակներով ծծեցին նրանց նշութական մի-
ջոցները, վորպէսդի հեշտությամբ տիրեն, վոր և լեղավ ախպես:

Յեւ չերր արաբացին (սարկինոզը) սկսեց հաղթահարել, չհան-
դիպեց վոչ մի փորձի (հնարի), վոր հալոց թագավորը՝ ընդդի-
մադրութիւն ցուլց տար կամ փրկութիւն վորոնք, քանի վոր
աստված ճեղքել էր նրա թագավորութիւնը. ապա նա փախաւ
Աբխաղաց (Աբխաղեթի)¹⁰ լեռների կողմը, ուր վերջ ի վերջոյ
չխուսափեց մահից, իսկ [արաբացոց] այն արքան մեծ զալրութով
սկսեց նրան փնտռել, վորպէսդի մահվան դատապարտի:

Յեւ լեկան նրանք (արաբները) Դուրգեն իշխանաց-իշխանի
մոտ Դուսելի բերդն¹¹, ուր գտնվում էլին ազատները (ազնվական-
ները) ու նրանց հետ Քրիստոսի վկա լերանելի Դորբոնը...

Իսկ չերը Սմբատ (Սումբաթ) թագավորը սուրբ Դորբոնի
մարտիրոսութիւնից հետո վերադառնում էր իր լերկիրը, վոչ մի
հնարավորութիւն չգտաւ բացի նրանից, վոր մտնէր Կապույտ
(Կապոնա) բերդը: [Այս Սմբատին] այն ժամանակվա բոլոր մար-
դիկ իմաստնադուշն էլին համարում: Բալց չերը աստծո ոգնու-

խուճը նրանից հեռացավ և ամբողջապես ուժասպառ յեղավ, նա-
անկ փակվեց [ամբողջում] և հետն ունեւր բազմութիւն զորաց-
Բայց [Արուս-Ղաթիմը] այդ բերդին ել մոտեցավ, փոր և պայքա-
րից հետո գրավեց, և Հալոց (Սոմխիթի) բոլոր իշխաններին, իշ-
խանուհիներին և ազատներին (աղնվականներին) գերեց:

Յեւ [Սմբատ] Թագավորին յերկար տանջանքից հետո սպա-
նեց և զլխատած կախաղանի հանեց քաղաք Ղվինի կենտրոնում¹²:

ՄԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այսինքն բաղկեղտնիկ կամ յերկաթնակ (դեոֆիդրոս):

2. Այսինքն հակաբաղկեղտնիկ կամ միարնակ (մոնոֆիդրոս):

3. Տես հինդերբորգ գլխի 12-րդ ծանոթութիւնը:

4. Հայաստանի աշխարհագրութեան այս պատկերը վերին աստիճանի հե-
տաբերիւ և, փորքան ել այդ՝ X դարու սկզբներէ նկատմամբ՝ չենք դատում զնշ-
արարական աշխարհագիրներէ և զնշ ել հայ պատմիչներէ նկարագրութեանց
մեջ, եւմ. M. Brosset. Histoire de la Géorgie. t. I, p. 276, n. 3:

5. Տես նախորդ ծանոթութիւնը:

6. Տես 1 ծանոթութիւնը:

7. Նույնը:

8. Վրաց «Կանտա»-ը, բոտ Խվ. Ջավախիշվիլու (Վրաց իրաւունքի պատմու-
թիւնը, վրացերէն, դ. II, մ. 1, Տփղիս 1928, էջ 142), նույն արար «դ'աիգ»-ն
փոր կազարապետ և նշանակուած:

9. Սմբատ խոստովանողի մասին և խոսքը:

10. Արեւադիտ (Արեւադեթ) ասելով, վրացի հեղինակը, անկասկած, հաս-
կանում և արեւմտյան Վրաստանը:

11. «ՂՎինի բերդ» (Ղուսիխ ցրխե) հասուի անունը՝ զմանք՝ կապելով
հասարակ «ՂՎինի» բառն հետ, փոր վրացերէն պափիւր և նշանակում՝ մեկնել են
բոտ այնմ և հասկացել «Պանրի բերդ» կամ «Պանրաբերդ»։ և այս և պատճառը,
փոր Կոնստանդին Միրամաժիմը իր De administrando imperio-ի XLVI գլխում
(Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. CXIII, 357) այդ բերդը
կոչում և Τροχάστρον։ Նույնը Աստղիլը, ինչպես ստորե կտեաննք, անվանում և
«Կուսելոյ» բերդը։ Ինչ վերաբերում և այդ բերդի աշխարհագրական դիրքին, հայանի
յն, փոր այն գտնովին և յեղել Սամցխե-Մեթիսթում (Խվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց
ժողովրդի պատմութիւն, II, 1914, էջ 323):

12. Քորթունի վկայարանութեան մեջ նկարագրած անցքերի մասին հայ
մատենագրութեան մեջ, յեթե հաշվի չառնենք Հովհան Դրասխանակերտեցվո, Սամ-
վի Ամեցվո և Ստեփանոս Որբիլյանի կցկաուր տեղեկութիւնները, փորք ի շատե
մանրամասն խոսում և Աստղիլը (Ստեփանոսի Տարնեցւոյ Աստղիլան Պատմու-
թիւն տեղեկեական, էջ 164—165) «... Ատրնեբուն Վրաց Թագաւոր և Գաղիկ
իշխան Հաւաղւրափանի, որ էր քեռորդէ Սմբատայ, և Անուս որդի Շապոյն, եղ-
որ Սմբատայ, ամենայն զօրօքն իւրեանց միարանին ընդ նմա (Յուսուփայ), Թոդ-
լով ի րաց զթագաւորն Սմբատ՝ նենդագործն նախանձեալ ի շինութիւն աշխար-

Հիւ Հայոց: Չոր խմացեալ թաղաւորն Սմբատ գնենդաւոր խորհուրդս նոցա՝
հանգերձ տերաժբր Հայոց և ամենայն զօրսր գնաց ի դաւառն Տաշքանց ի դիւզն
Յձուն, և անդուստ յԱփեփազս անցանէ: Եւ Յուսուփ հեաաժուա լինի մինչ ցո-
մաւրն, և մարտացեալ բնդ Կուկոյ բերդին՝ տանու: Գնաւ ևւ յիս օշնարիկ ի Տփղիս
անցանէ: Իսկ թաղաւորն անդրէն ի Շիրակ գտանայ: Եւ ի դալ ամին միւսոյ
գարձեալ սասանդազոյն պորտ ևւանէ Յուսուփ յերկիրս Հայոց: Սրայ բնգզէմ ևւ-
թեալ ամենայն զօրսւն Սմբատայ ... և մարտացեալ բնդ միմեանս ... պարտեալ
զօրն Հայոց՝ ի զախուստ գտանայ: Իսկ թաղաւորն Սմբատ զախուսեալ ամրա-
նայ յամաւրն Կապուտայ: Եւ հեաաժուա ևւեալ տաճիկ զօրսւն՝ գան ի դաւառն
Բազրեանդայ: և ասպ ևւթեալ հասանն յամաւրն Կապուտայ: Իսկ թաղաւորն
ի դաւայ աղաաացն, որք աս իւրն էին մնացեալ, զարհուրեալ՝ ցուդ ի ձնոն ա-
սեալ [ևւթեալ] աս Յուսուփնս բղի Արուստանի ևւ անօրնն Յուսուփ հանգերձ թա-
ղաւորաւն ի Գուին չուեալ, և ևւթեալ մարանչէր բնդ զգեալ բերդին, որուժ
ևւրնջակ կոչնն, յորում ամրացեալ էին կանայք աղաաացն և զանձր նոցին: և
ասեալ զամբոցն՝ անդրէն գառնայ ի Գուին ևւ ասպ զթաղաւորն Սմբատ զփայտէ
հախեալ աղանանէ ի Գուին քաղաքի յԱԴ Թուախանինս:

ԱՆԱՆՈՒՆ (ՄԻՆՋ X Դ.)

ՈՐՀՆԵՐԳՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՎԻՆ

Մի որհներգի մեջ, վոր պահված է Աթոնի Իվերոն կոչված մայրավանքի վրացերեն ձեռագրաց հավաքածուի X-րդ դարու մի դրչագրում, վրացերենը գիմում են Ս. Գրիգոր Պարթևին (լուսավորչին) իբրև «լցնողի հայ աշխարհը աստվածային ուսման անուշահոտությամբ», այս բառերով.

«Հավատով դեռլի բոլորի աստվածը հաստատեցիր Գրիստոսի յեկեղեցին անդրդվելի ժայռի վրա»:

Մի ուրիշ որհներգի մեջ հին վրացերենը Գրիգորին մաղթանք են ուղղում.

«Ո՛վ Գրիգոր, դու, վոր Հալսաստանի աստղն ես, հիշիր քեզ հետ քո հոտին — իրկչի առաջ. շնորհիր մեզ վողորմություն և ծավալիր աշխարհում խաղաղություն»:

(Տես Н. Марр. Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием (Арабская версия), — Сиб. 1905, стр. 154 — նույնը, Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Արխաղաց և Ալանաց ի սրբոցն Գրիգորէ, Թարգ. Յուսիկ աբխալիսկոպոս, Վաղարշապատ, 1911, էջ 92):

Ժ.

Ա Ն Ա Ն ՈՒ Ն (X Դ.)

«ԴԱՎԻԹ ԳԱՐԵՋԵՑՈՒ ՎԱՐՔԸ»

Դավիթ Գարեջեցին (Դավիթ Գարեջեղին), ժորի անվան հետ են կոչված Տփղիսի «Մամա-Դավիթ» կամ «Մթածմինդա» (Մթածմինդա) կոչված վանքը՝ նույնանուն լեռան լանջին, և «Գարեաջի բաղմալերանց» (Գարեաջիս մբալալթա) ալրիվանքերից մեկը, այն և Ս. Դավթի մայրավանք-անապատը - Ղարալաղ կայարանից մոտ 30 կիլոմետր հեռավորութիւնով գեղի ալպիս կոչված «Տփարածատափ» (Իվ. Ջավախիշվիլի, Ղրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, Տփղիս 1914, էջ 308) = «Տափարածատափ» (Н. Аджан, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 314), այն և 5 վերասանոց քարտեղի «Տառքատափ»-ն, — այն զործիշներին և, ժորոնց սփորարար «ասորի հայրեր» են կոչում և ժորոնք VI դարումն են մուտք գործել արեւելյան Վրաստան (Քարթլ-Կախեթը) քարոզչական նպատակով։ Այս «ասորի հայրերի» մասին մինչև վերջին ժամանակները այն կարծիքն էր տիրապետում, ժոր նրանք իբր թե 13 հոգուց բաղկացած խմբով էլին միաժամանակ չեկել Վրաստան քրիստոնեութիւնն հաստատելու նպատակով։ 1925 թվին հրատարակած իր հատուկ ուսումնասիրութիւն մեջ «Ասորի զործիշների Քարթլի դալու հարցի մասին» (Bulletin de l'Université de Tiflis, № 6, էջ 82—107, դերմաներեն ռեդյուսմեյով) Կորճ. Կեկելիձեմ բաղականին հաջող կերպով ապացուցեց, ժոր այդ «հայրերը» չեկել են արեւելյան Վրաստան մոչ թե 13 հոգուց բաղկացած մի խմբով, այլ զանազան խմբերով և ընդհանուր թվով մոչ պակաս քան 17 հոգի, և այն էլ մոչ թե միանվազ, այլ զանազան ժամանակներ, և նրանց թվում առաջին հերթին Դավիթ Գարեջեցու խումբը բաղկացած իրեն՝ Դավթից, Ղուհկիւանոսից (Լուկիանե) և Դողոյից, մոտավորապես 520 թվին։ Ինչ վերաբերում և այդ

«Նալրերի» աղգային (սոհմական) ծաղմանը, դրա մասին տեղի ունի տարածախոսքյուն. մինչդեռ վրացագետներն ընդհանրապես և Գ. Փերսանկի (Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, Gotha 1927, S. 39—40) ու Իվ. Զավախիվիի (Վրաց ժողովրդի պատմություն, I, 1928թ., 347) մասնավորապես այն կարծիքի յեն, վոր դրանք «ասորիներ» են յեղել, Գ. Բաբանկի (Վրաստանի պատմություն, վրացերեն, Տփղիս 1889, էջ 183) ու Կ. Կեկելիանկի (op. cit., 102—105) նրանց բուն վրացիներ են համարում՝ Ասորիքում կրթություն ստացած, Նուշնպես տարածախոսքյուն և նկատվում այն հարցի վերաբերմամբ, թե ռվեր եյին «ասորի» կոչված հայերն ըստ դավանության։ Ընդհանուր տարածված կարծիքն այն և, վոր նրանք քաղկենդոնիկ-յերկարնակներ են յեղել, վոր յեկել են վրաց միաբնակների դեմ պայքարելու (G. Peradze, Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, S. 37—38. Իվ. Զավախիվի, op. cit., I, 342—343), մինչդեռ Կ. Կեկելիանկի (op. cit., 88—97) ջանում և ապացուցել, վոր նրանք հակաքաղկենդոնիկ-միաբնակներ եյին, վորոնք ապաստան եյին գտել Վրաստանում՝ Ասորիքում ընդհանրապես միաբնակների դեմ սկսած հալածանքներից փախչելուց հետո։

«Ասորի» կոչված «Նալրերի» վարքերը գրված են դանադան հեղինակների ձեռքով, վորոնց թվում Դավիթ Դարեջեցունը, իբրև անանուն գրվածք, ըստ Կ. Կեկելիանկի (op. cit., 84—85), X դարու առաջին կիսի գործ և, թեև Գ. Փերսանկի (op. cit., 6—8) կարծում և, վոր այն դրի յե առնված վոչ առաջ քան 1074 թ. և վոչ ուշ քան XII դարու առաջին քառյակը։

Դավիթ Դարեջեցու «վարքը», ի թիվս ալլ «վարքերի» հնագույն խմբագրությունների, հրատարակեց 1928 թ. Ստեփան Կապրանկի իր հատուկ աշխատության մեջ «Ասորի հայերի վարուց նախատիպերը» (վրացերեն, էջ 36—42), իսկ հետագա խմբագրությունը հայտնի յեր վաղուց համաձայն Մ. Սարխիևի 1882 թ. վոչ գիտական հրատարակության («Վրաստանի զրախոր», էջ 265—286)։ Վերջինիս ուսերեն թարգմանությունը ներկայացրած և նույն Մ. Սարխիևի գրքում Полное жизнеописание святых грузинской церкви (ч. I, Спб. 1871, стр. 133—140)։

Ասորի բերած հատվածի թարգմանությունը կատարված և ըստ Ս. Կապրանկի հրատարակության։

... Տեսնելով սուրբ [Դավիթ]ին, ինչպես նա կանգնած ազոթում երևալովը նստած երևալովը, որտեղից կողքին, որտեղից (բարբարոսը) գիմեց նրան՝ ասելով. «Ո՞վ ես դու». և նա (Դավիթը) պատասխանեց հայերեն (սոմիուրի) լեզվով. «Յես մարդ եմ մեղսապարս, ծառա մեր աստված Հիսուս Քրիստոսի...»²

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Սոմիուրի»-ի մասին մանրամասն տես Բ. պրակի 2 գլխի 8-րդ ծանոթությունը:

2. Կանգ առնելով այն հարցի վրա, թե ավերակ էլին իրենց ազգային (ասումական) ծաղումով բնակչության հայերը, Ա. Սալարանան (օր. օր., 16), ի միջի այլոց, հայտնում է. «Այն գաղտը, զոր Դավիթ Դարեղեցին բարբարոսի հետ հայերեն երխտում, զոր հիշատակված է համապատասխան վարույթ ինչպես նախատել, նույնպես է մեղադրում խմբագրությունից մեջ, ինքնորոշված ժողովի չի ազդեցություն: Իսկ մենք, բնականապես, կարծում ենք, զոր այս հանգամանքը զորք բան կարող է ազդեցություն, չեթե, ի հարկե, ի նկատի ունենանք այնպես կոչված «Գաթիկի և Հերեթի դեպքերը» այն տեղը, ուր X դարում անցքերի նկարագրությունն ժամանակ առավել է, զոր «միջի Դինար թագուհին ու որս զորդի Բելանին» Հերեթը հերեթից զեղյի ուղղափառություն» (Վրաց տարեգրությունը, վրացերեն, հ. II, Գ. Չարիճովի խմբ., ՍՊԲ. 1856, էջ 97. համ. Բ. Մար, Арк'аун-Монгольское название христиан в связи с вопросом об армянско-халкедонитах, «Визант. Временник», т. XII, 1905, стр. 7): Վարդ բան կարող է ազդեցություն, ըստ մեր հետազոտություն, նաև այն, զոր Դավիթ Դարեղեցու մայրավանդը հետո «համապատասխան» հայերի ամենաանբաված ուխտատեղին և յեղել, զորը հրապարակ և զեղյի իրեն ուխտավորներին զոչ միայն Տիֆլիսի ու Կաթիկից, այլև հայաստանից, և որս ազդեցություն և 20-ի շափ հայերեն արձանագրությունները XIII—XVIII դարերի (որանց թվում մի բանիսը հայերեն-վրացերեն, իսկ մեկը՝ 1352 թ. վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ուլիսերեն), զոր մենք չեք բնական ենք համել այդ մայրավանդի զանազան այրերում գեղ էլին 1921 թվին և ասուղի 1929 թվին և զորը պատրաստած ունենք ազգագրության աշխատությունն մեզ «Հայերեն արձանագրությունները Վրաստանում» (այդ արձանագրություններին մի բանիսի մասին առայժմ տես. Լ. Միլիսեյ-Ֆեկ, Տիֆլիսի վանդի նիմադրություն հարցի շուրջը, վրացերեն, «Bulletin de l'Université de Tiflis», IV, 1924, էջ 87 et pass. Լ. Միլիսեյ-Ֆեկ, Սայաթ-Նուփա, վրացերեն, Տիֆլիս 1930, էջ 27, 30, ծանոթութ. I): Ի զեղ, արժանի չե հիշատակել, զոր այս «Դարեղի» գնանային և, զոր հիշվում է Սո. Որբյանի պատմության հիշվում (համաթվարն Դարեղեցուն, Տիֆլիս 1911 թ. հրատ., էջ 355) «Դարեղեցուն» — «Դարեղեցուն»:

ԺԱ.

ԳԵՈՐԳ ՄԵՐՉՈՒԼ (X Դ.)

„ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՁԹԵՅՈՒ ՎԱՐԲԸ“

Գեորգ Մերչուլը (Գեորգի Մերչուլին), վարձ ապրում էր Ն Ղարում, հեղինակ է «Գրիգոր Խանձթեյու վարք» կոչված հազ-վագյուտ յերկասիրության, վոր դանվում է Յերուսաղեմի Հունաց պատրիարքարանի մատենադարանի վրացերեն ձեռագիրներից մեկում (երբև սunicum): Այդ յերկասիրությունը վերստին հրատա-րակ հանեց և լույս զնծայեց հանդերձ ուսուերեն թարգմանությամբ Ն. Մար իր սովոր աշխատության մեջ „Георгий Мерчул. Жи-тие св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод“ [Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII], Спб. 1911: Իսկ Ն. Մարի աշխատության համաձայն նույնը լատիններեն թարգմանությամբ հրատարակեց Paul-Peeters-ն իր Histoire monastique Géorgiennes-ի մեջ [Extrait des „Analecta Bollandiana“, t. XXXVI—XXXVII], Bruxelles 1923:

Ինչպես ինքը հեղինակը՝ Գեորգ Մերչուլին ասում է (եջ պ), նա իր յերկասիրությունը գրել է Գրիգոր Խանձթեյու մահվանից իննսուն տարուց հետո: Բայց քանի վոր վերջինս, ըստ նույն հեղինակի, վախճանվել է 861 թվին (ib.), ուրեմն այդ յերկասի-րությունը գրված պիտի լինի 861+90=951 թվին: Բացի սրանից, ուրիշ վոչ մի տեղեկություն Գ. Մերչուլի մասին գոյություն չունի: Նույնիսկ նրա մականունը՝ «Մերչուլ» դեռ լուսարանած չէ. այս-պես Ն. Մար վոչ մի խոսք չի ասում նույնիսկ նրա մասին, թե ինչ է այս վերջինս նշանակում՝ ազգանուն թե մականուն, իսկ P. Peeters-ը՝ համարելով այն աղավաղման հետևանք՝ առաջար-կում է (op. cit., 209—210) ուղղել «Մերչուլ»-ը «Մերնուլի»-ի⁹,

⁹ Սրա գետ տես. К. Дондо, Творение Мерчула в латинском пере-воде белгийского ориенталиста, — „Тексты и Разыскания по кавказской филологии, т. 1, Тифр. 1925, стр. 15, прим. 2:

հասկանալով զերջինիս տակ, ըստ յերևույթին, տեղի անման ցուցիչ (Մերկ — Մերկուլի Մերկյի), Դերջապետ, Պ. Մախմուտովիին՝ Ն. Մառի աշխատության վրա գրած իր գրախոսականում («Մախմուտի գաղեթի» 1912 թ. № 503) առաջարկում է կապել այն «բչուլ-ի» (= «բջուլ-ի» || «սջուլի» || «շջուլ-ի») բառի հետ, վոր նախանում է կրոնի, և ըստ այսմ մեկնել այն իբրև կրոնագետ, կամուկետ (կանոնիկոս):

Փեարզ Մերկուլի գրվածքի նշանակությունը հայադիտական տեսակետով բախականին հաջող արված է Ն. Մառի աշխատության մեջ, ուր, ի միջի պլուս, կարդում ենք. «Житие Григория Хандзтийского впервые открыло, что грузины никогда не прерывали в древности близкого общения и в церкви со всем армянским миром. Они ослабили связь лишь с одною его частью, конфессионально разномыслящею. Что же касается конфессиональных единомышленников, армян-халкедонитов, грузины поддерживали с ними интимную дружбу и самое тесное общение, завершавшееся постепенно полным слиянием этих армян с грузинами вплоть до утраты ими своей национальности. Из Жития Григория Хандзтийского узнаем, с каким уважением продолжали грузины относиться к памяти армянского католикаса Персеса, с каким благоговением вспоминали об его постройках, очевидно, в виду халкедонитских взглядов этого армянского патриарха^{***}»:

Սարկե մենք բերում ենք մի հատված Փեարզ Մերկուլի գրվածքից՝ Իշխանի աթոսին և Ներսես Իշխանցուն վերաբերյալ, համաձայն Ն. Մառի հրատարակած բնագրի:

[ԻՇԽԱՆԻ ԱԹՈՍԸ]

Կամոքն աստուծո Սարան յեպիսկոպոս կարդիկց Իշխանում յերանելի Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսի կառուցած կաթողիկե կեկեղեցում ու նրա աթոսին, վոր յերկար տարիներ այրիացած եր¹²:

^{***} Փեարզ Մերկուլի է նրա յերկասիրության մասին ընդհանրապես տես, բացի վերև հիշած գրականությունից՝ Իվ. Ջալալթիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, 96—111. Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմություն, I, 148—153. մասամբ Н. Марр, Батум, Аристан, Кере — исторический узел межнациональных отношений Кавказа, Пгг. 1922, стр. 13—16:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ներսես Բշխանյան մասին առհասարակ տես հինգերորդ դրի 81-րդ ժամանակի մեջ: Ինչ վերաբերում է Բշխանին, որտեղ մասին հետաքրքիր է հիշել Հակոբ Կարմինյան (Կ. Կաստանկանց, Յակոբ Կարմինյան, Տեղագիր վերին Հայոց. Միջատակարան ժե. դարաւ. Վաղարշապատ 1903, էջ 17—18) հետեյալ նշանակալից խոսքերը. «Եւ կայ ի մէջ ձորայն [ձորոխի] մեծամեծ վանորայր վրայ ի դիւղն Սախու[ւ], Ողկ է Բշխան, որ յարեւման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սափի ի Կաստանդինոպոլիս եւ էին բնակիչք երկրիս կէտն հայ ազգաւ եւ կէտն կրօնիւր վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»: Բշխանի յեկեղեցու վրացերէն արձանագրութիւնները, վոր բնագործնակի էր Վենետիկի միթրաքյան Լ. Ներսես Սարգիսյանը, հրատարակել է Մ. Brosset — Notices concernant les inscriptions géorgienne, recueillées par le P. Nerses Sargissian («Mémoires de l'Académie Imperiale des sciences», VII sér., t. VIII, № 10, p. p. 14—20, tabl. III, IV ibid.): Մանրամանութիւններն ու հարցիս բխրիւրողութեան տես մեր հասուի հոգովածու. А. Меликсет-Бекон, Местечко Инхан Эрзерумского вилайета (Историческая справка), — «Тифлисский Листок» 1915 № 107:

ՅԵՓԻՄԻՈՍ ԱԹՈՆԵՑԻ (X—XI Դ.)

V! ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՎԵՐՍԻԱ)

Յեփիմիոս Աթոնեցին (*Եփիմիոն Աթոնեցի*) կամ Սբէկոնեցին (*Մթածմիդեցի*) վրաց սքոլաստիկ-յեկեղեցական գրականութեան խոշոր գեմքերից մեկն է, զորը վախճանվել է 1028 թվին 65 տարեկան հասակում, ծնված լինելով, ուրեմն, 963 թվին: Յեփիմիոս մասնակցութեան այդ գրականութեան գրեթէ բոլոր բնագոյմաներում այնքան բազմակցմանի յե, զոր Կ. Կեկելիձեմ (*Վրաց գրականութեան պատմութեան, I, 183—211*) նույնիսկ նպատակահարմար է դանում առ այդ մասնակցութեան մանրամասն տեսութեանը, բաժանելով 9 ճյուղի. 1) բերդիպոլիս, 2) աղսկրիֆներ, 3) եկեղեցական (մեկնաբանական), 4) դամանաբանական-հակաճառական, 5) ասկետիկա և սխոլիկա, 6) հոմիլիտիկա (ներբողյաններ), 7) հաղիսգրաֆիա (վարժարանական), 8) լիտուրգիկա (առաջածպաշտական կամ ծիսակատարութեան) և 9) յեկեղեցական իրադունքը: Միաժամանակ՝ Յեփիմիոսը հայանի է վաղ միայն իբրեւ հեղինակ բազմաթիվ ինքնուրուշն գրածքների, այլև իբրեւ թարգմանիչ հունարենից վրացերեն և, նույնիսկ, վրացերենից հունարեն: Նրա «Վարուց» (կենսագրութեան) հեղինակ՝ Գեորգ Աթոնեցին (*Սբէկոնեցին*) ուղղակի ասում է (*Աթոնի իվերոն վանքի 1074 թ. գրչադիրն աղապներով, վրացերեն, Տփղիս 1901, էջ 4*—«Վրաստանի գրախոր», 403), զոր Յեփիմիոսը «թարգմանեց վրացերենից հունարեն Բալամիւմոն ու Աբուկուրաց և միքանի ուրիշ գրութեաններ»: «Բալամիւմոն»՝ դա, անկասկած. Բալամիւմոն և Հովսափի գրույցն է, իսկ «Աբուկուրայ»-ի հարցը մինչ որս լուծված չէ (*Л. Меликсет-Бекоев. К вопросу о Феодоре Абукуре в древнегрузинской литературе. — «Известия Кавказ-*

ского Историко-Археологического Института», т. IV, 1926, стр. 41—50):

Առանձնապես ուշադրով և Յեփիմիոսի դարձանիյությունը յեկեղեցական իրավունքի բնագավառում: Այստեղ նրա անվան հետ կապված և մի շարք «կանոնական» գրությունների թարգմանությունը հունարենից վրացերեն, վերջից թվում—1) այսպես կոչված՝ Հովհան Պատրի կանոնադրերն (Н. А. Заозерский и А. С. Хаханов, Помокамон Иоанна Постника в его редакциях грузинской, греческой и славянской, Москва 1902) և 2) VI տիեզերական ժողովի կանոնները (А. С. Хаханов, Правила VI вселенского собора, в грузинской редакции, Москва 1903): Վերջինի Յեփիմիոսի վերամշակել և և յարտատեսակ պատմորել¹ այսպիսի նյութեր մտցնելով մեջը, վոր հունարեն բնագրում չկա և չի յեղել²: Այսպիսի նյութերիցն և, ի միջի այլոց, 68-րդ կանոնը, վոր հատկապես վերաբերում և հայերին և վորի մասին Ա. Խախանովը (Ա. Խախանովի) գրում և հետևյալը (Правила VI вселенского собора, стр. 84, 87): «В груз. тексте правило 68 предлагает чтение, не имеющее параллели в греко-слав. тексте. Оно объясняется результатом религиозных прений между грузинами и армянами... Сличение грузинского перевода Правил с греко-славянским текстом показывает их разницу в составе, распределении и деталях материала; некоторые правила первого отсутствуют во втором и обратно. Это обстоятельство в связи с другими фактами дает основание предположить, что грузинский перевод или восходит к особой неизвестной греческой редакции, или же представляет самостоятельную переработку их на грузинской почве. Внимательное рассмотрение грузинского текста склоняет меня ко второму предположению. Самостоятельной переработкой следует объяснить устранение полемики против римской церкви и усиление состава правил против церкви армянской»:

Ստորև մենք գնում ենք այլ և այլ կանոնների թարգմանությունը քաղվածաբար, համաձայն Ա. Խախանովի (Խախանովի) հրատարակության:

¹ Հմմտ. նույն իմ. Ջավախիշվիլի, *Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, գ. I, Տփղիս 1928, էջ 30—31:*

[Կանոն] 16... Հարկավոր էն պահել յոթնյակի այն պատը, վորին առաջ[որ¹ էն կոչում [և] վորը պահում են հակորիկները...

[Կանոն] 17. Նույնպես լսեցինք, վոր Հայոց (Սամխիթի) յերկրում սուրբ պատերի շարաթ-կերակի [որերը] ուսում են պանիր և ձու և ամեն [սեսակ] կաթնեղեն. սա անթույլատրելի չի և անկանոն²...

Յե՛վ այս էլ լսեցինք, վոր Հայոց (Սամխիթի) յերկրում կաթնեղենը և ձուկը և դինին մթա[սեսակ] են գնահատում, և սա անմատթյուն և և հիմարություն³...

[Կանոն 33]. Այս էլ լսեցինք, վոր Հայոց (Սամխիթի) յերկրում և մի քանի ուրիշ յերկրներում «սուրբ [և] անմահ, վոր խաչեցար» վասն մեր, վարդմյա մեղ», վորը նրանց լեզվով «խաչեցար» և կոչվում... վորը [սակայն] Բագկեղոնում ժողոված հայերը... հանեցին⁴...

[Կանոն] 34. Այս էլ լսեցինք, թե [Խնչղես] Հայոց (Սամխիթի) յերկրում քահանայաթյան [ստաթճանները] բաշխում են [նրանց], վորոնք քահանաների ազգակից էին, և այս որևէք յերբայան կան և...

[Կանոն] 68. Այս էլ հասավ մեր տկանջին, վոր Հայոց (Սամխիթի) յերկրում էն ընդունում սուրբ և պատվական պատկերների նկարում և վոչ էլ յերկրապագում են նրանց (պատկերներին)⁵...

Վորովհետև անորեն Պետրոս Թափիչն ինչպես «խաչեցար»-ն ուսուցեց նրանց (հայերին), նույնպես էլ այդ չար հերձվածքը ջանեց նրանց մեջ⁶...

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես հինգերորդ գլխի 13-րդ ծանոթությունը:

2. Տես: А. Меликсет-Бекоев, Грузинский извод сказания о поете «арзавор», стр. 87—88, 103—105:

3. Ibid.

4. Տես հինգերորդ գլխի 12-րդ ծանոթությունը:

5. Հարցին վերաբերյալ տես: Արիտտիկն էդ. Սեդրակյան, Հայաստանեայց եկեղեցւո պատկերադարձութիւնը. Պատմական տեսութիւն. ՍՊԲ 1904:

6. Պետրոս Թափիչի մասին տես՝ А. Меликсет-Бекоев, ibid., էջ 100—108:

ՅԵՓԻՄԻՈՍ ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՑԻ (XII Դ.)

ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՄ ՍՈՍԹԵՆԵՍ ՄԱՐՄԱՇԵՆՑՈՒ

Յեփիմիոս Յերուսաղեմացին կամ Յեփիմիոս Յերկարը (Եփիմիոմն Գրձեկին) հայտնի չե իբրեւ ժամանակակից Բագրատ IV զրաց թագավորի (1027—1072), զորի պատվերով նա հատկապես կանչվել և Անշալից (Տալար-Կղարջից)՝ մասնակցելու 1046 թվի այն բանակովին հայոց Սոսթենես վարդապետ Մարմաշենցու հետ, զորը սեղի չե ունեցել Ղրախլայում։ Այդ բանակովիւ զորոշ արտահայտություն և գտել համապատասխան գրվածքի մեջ, զորը կրում և հետեյալ ընդարձակ վերնադիրը. «Կրօնավոր Յեփիմիոս Յերկարի (Եփիմիոմն Գրձեկին) հակաճառությունը Սոսթենես հայոց վարդապետի ընդդեմ» և զորը հրատարակել և Մ. Սաբիմիմը իր «Վրաստանի գրախոսը» ժողովածուի մեջ, էջ 615—621 (հմմ. նույնը համառոտ՝ Թ. Ժորդանիա, Քրոնիկաներ. I, 126—127)։ Այլպես այս Յեփիմիոս Յերկարն կամ Յերուսաղեմացին զրաց գրականության մեջ սկի չի հիշատակվում և մինչ Կ. Կեկելիմեյի հատուկ ուսումնասիրության հրապարակումը (Յերկու Յեփիմիոս զրաց հին գրականության մեջ. Միլեանցի թԲ Յերուսաղեմացի. Վրացերեն, — «Զգևնի մեցնիերերա», № 2—3, 1923 թ., էջ 102—121) նրան չիտթում եյին Յեփիմիոս Աթոնեցու կամ Միլեանցու հետ, զորը X—XI դարումն եր գործում։ Նույն Կ. Կեկելիմեյի (Վրաց գրականության պատմություն. I, 534—535) կարծիքով, Յեփիմիոսի Հակաճառությունը մեկն և այն յերկասիրություններից, զորոնց աղբյուր և ծառայել աշակերտ կոչված Պասխուրիե-ին (տես այս պրակի վեցերորդ գլխի ներածությունն ու Բ. մասը)։

Հայոց գրականության պատմության տեսակետից այս Հակաճառությունը հետաքրքիր և նրանով, զոր զուգադիրպում է, մեկ կողմից, Անանիա Ստանանցիով «Գիրք հակաճառութեան և

ընդդիմաբանութեան ընդդէմ երկարնակաց»-ին, Վոր զրօկել և 1054—1060 թ. թ., և ժյուս կողմից, Հակոբ Քարաբնեցիո ընդդիմախօսությանը հունաց դեմ կոստանդնուպոլսում 1059—1068 թ. թ. (մանրամասնությունները տես Լ. Մելիքսեր-Բեկ, «Վարդապետ Զայոց հիւսիսային կողմանց» etc., 97—120, առանձնապես 104—105),

Ստորև մենք գնում ենք Յեփիմիոս Յերուսաղեմացիո Հակոճաօսությանից քաղած համապատասխան կտորների թարգմանությունը համաձայն Մ. Սարխիսի վերահիշյալ հրատարակության

ՀԱՎԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՄ ՍՈՍԹԵՆԵՍ ՀԱՅՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Ասածս ծառս Բաղրատ թաղաժորի որդ ժողով կայացալ Ղրախլայում¹, զնչ իրր յեկեղեցական, ալլ տառիկ զինժորական² Կար ժի վանական (մոնղոսն) ծագումով հայ (սոմեխ), վարդապետ և Զատաղով (սաաջնարդ) նրանց (հայոց) կրոնի, անունով Սոսթենես³ (Սոսթենեսա), զորը ճարպիկ լիզու ունի և հույժ գիտուն էր զրոց և նրանց (հայոց) անհամատար ու թեք դամբանության: Սա, լսա սովորույթի, յեկալ Բաղրատ թաղաժորի մաս, և սկսեց մեծամասնությամբ ու հաղորտուն զովիկ իր (հայոց) կրոնը և կշատարել ու որախարակիկ մեր (մրաց) դամբանությունը: Յեզ ալն պահին [Բաղրատին կից] մոհոք չգանգեցալ ուժեղ ընդդիմախօս, բացի նրանցից, մորանք՝ ժի մոքը տեղյակ լինելով՝ հանդիպեցին նրան (Սոսթենեսին), [այն և] Մեկրածե Մուրթդարեցին, Սանանս Ղվեկեցին, Գրիգոր Արվիտեր-ձեն [և] զոմն Դաւրթիկ Ուկիս-ձեն⁴: Սակայն սրանք չկարողացան ընդդիմադրել [Սոսթենեսին]՝ նրանց (հայոց) զրոց անտեղյակ լինելու պատճառով: Ապա Դաւթիթ Բիձիս-ձեն զիմեց թաղաժորին՝ տեղով. «... Դիւացիւր, Վոր մեր ուժերից վեր և կատարելապես ընդդիմադրել Սոսթենեսին (Սոսթենեսային), յեթե չկանչես ալստեղ Յեփիմիոս Յերկարին (Եփեմիոս Դրձիկին)»: Թաղաժորը պատասխանեց Դաւթիթին. «Իմ թաղաժորության զմը տեղումն և դամբում հա ալժմ»: Դաւթիթը կրկին գիմեց թաղաժորին. «Լսել եմ, Վոր հա ալժմ Յերուսաղեմից յեկած և և զանդում և արքեպիսկոպոսական զբանը՝ Անչլայում⁵: Թաղաժորը, հենց Վոր լսեց այս, հույժ ուրախացալ և խկույն և եթ գիմեց արքեպիսկոպոսին, Վորպեսզի կրոնաժորին իրեն մոտ բերի: Իսկ արքեպիսկոպոսն անհապաղ յեկալ կրոնաժորի հետ միասին թաղաժորի մաս:... Հայոց (Սոսթիթի) մեծ վարդա-

պես Սոսթենենան (Սոսթենան) եւ յիկա՛վ իր քվերորդու հետ միա-
սին... Թագավորն կարգով վոզջուենց նրանց եւ հրամայեց նստել
բառ ծխել։ Ապա Սոսթենենան (Սոսթենան) բացեց բերանը եւ սասայ
թաղավորին... «Դու կանչեցիր քո թագավորութեան մեջ [դանվոդ]
բոլոր կրօնապետներին, վորպէսզի բոլորը միասին աղիւն ինձ.
եւ ա՛յն ժամանակ դու կհասկանաս մեր (հայոց) դավանութեան
ուժը եւ ձերի (գրացոց) թուլութեանը. բայց յես ձեր արքայա-
ւթեանից խնդրու՛մ եմ ա՛յնպիսի հրաման արձակել, վոր յեթե յես
քո կրօնապետները կողմից հաղթվեմ, ահադ դուրս հանեն ինձ քո
պալատից. իսկ յեթե նրանք հաղթվեն ինձանից՝ կարգաւո՛ւյժ
անես [ե] ահադ [նրանց] հանես քո պալատից»... Ապա կրօնա-
վորը [Սոսթենենան]՝ ... «Յես սուրբ քաղաք Յերուսաղեմիցն եմ
գալիս, ... վորպէսզի մերկայնեմ ձեր (հայոց) շարափառութեանը...
իսկ դու մօրակոյից ես գալիս, չգիտեմ. Արզիմայից՝⁶ եւ Մարմաշե-
նիցն՝⁷ Էս գալիս ու հեռո՛ւ բերում եմատրի, Սեբասիի եւ Պիարոս
Թափիչի ազանդը եւ քեզ թույլ ես տալիս բամբակն աստծո ժո-
ղովրդին եւ հակառակվել ուղիղ դավանութեանը»... Ապա կրօնա-
վորը (Յեփիմիոսը) նորից գիմեց նրան. «...Դուք (հայերդ) ես
տիեզերական ժողովներէ հետե եյիք մինչ չորրորդ ժողովը. իսկ
յերբ դուք ձեր թագավորին եւ յերկիրը մատնեցիք պարսկնե-
րին եւ՝ բամանվելով հույներից (բերձեններից)՝ միացաք պար-
սիկներէ հետ, Սոսրով (Սուսարոյի) ու նրա վորդի Շաղուհի (Սա-
րուրի) որոք ժողով դուժարեցիք Դվենում⁸ եւ թեք դավանութեանը
դժեցիք ներշնչմամբ Արզիոյի (Արզիրոյի)⁹, վորը Պարսից թա-
ղավորը գործակալն (վեդիրն) եր Հակոբ Բրատնեցիո ազանդից՝¹⁰,
քանի վոր ներշնչում եր Պարսից թագավորին թողնել կրակադաշ-
տութեանը, իսկ հայերին՝ հուշաց (բերձեններէ) կրօնը. [եւ դուք
(հայերդ) յանթարկվեցիք նրա միտումներին]... համաձայնութեամբ
ձեր ներսեա կաթողիկոսի. վորը մտկով եր ներկում իր մարուքը,
եւ նրա փակաղալ (լուսարար) Սարգսի, վորը նույն ազանդով եր
վարակլած¹¹, եւ այսպիս կատարում եյին սատանայի կամքը, եւ
վորպէսզի սիրաշահեն ժողովրդի [սիրտը], պատման շարակ-կերակին
[հայտարարեցին] ուսիս՝ կաթնեղենով¹², իսկ բարեկեանդանը՝
մսով, եւ այսպիս միացաք պարսիկներէ հետ Յեմ այս եւ կասեմ,
քաղելով ձեր գրքերից, թե ինչպիս եւ գրված Գրիգոր Լուսավորչի
տեսլան մեջ¹³, վոր դուք՝ վոյսարներ լինելով եւ ջուրն ընկնելուն
պես վիրավորվելով՝ կերպարանափոխվեցիք աշների. նաեւ սուրբ
Սահակի տեսիլքներից¹⁴ ... [ուր նախագուշակված եր], վոր փայ-

յիւլու յի հյուսիսային մեծ իշխանն Դավիթի դարմից¹⁵, վորն և կոճի հօգովմն աստուծո և բարձր կգաի ամեն ինչ ձեր պատմութան¹⁶-ից: Սոսթենեսը (Սոսթենան) ասաց կրոնավորին. «Անիծյալ լինի ով վոր քեզ ծանոթացրեց պատմութեան-յի հետ...»: Կրոնավորը պատասխանեց. «Անիծյալ լինի Պետրոս Թափէշը, վորը քեզ սովորեցրեց «խաչեցար»-ը և աղավաղեց յերեքսրբյան սրբատալարաւորութեանը...»¹⁷ Իսկ Սոսթենեսը (Սոսթենան) նորից սկսեց վիճել կրոնավորի հետ՝ գովարանելով Պետրոսի վարդապետութեանը. և կրոնավորն ասաց. «Ձե վոր նա (Պետրոսը) իրավացի և ըստ արժանութեան վաճառեց և անպատմութեան յենթարկեց ու կարգադրեց յեզով յերեցապետութեանից... ապա՝ գալով ձեր (հայոց) յերկիրը՝ լցրեց այն շար աղանդով և մարդկացրեց անկիրթ ժողովուրդը... [վորին] Միքայել Վրաց (Մարթիլի) կաթողիկոսն, ինչպես յերբեմն Դավիթ մարգարեն Գովթաթի վրա, քարով գլուխը ջարդեց՝ բռնաբարելու և հաղաթաթելու նրա հետևողներին ներկայութեամբ...»¹⁸:

Ապա թագավորը գիմեց Սոսթենեսին (Սոսթենային) ասելով. «Անի՛ն արդյոք ելի վորեւ ասելիք մեր դեմ թէ միանպասայն պարտութեանը: Սոսթենեսը (Սոսթենան) պատասխանեց թագավորին. «Յեա վոչ թե մարդուց հաղթութեան և վոչ ել հաղթութեան, այլ ճշմարտութեանիցն [ևս պարտութեան]: Կրկին գիմեց թագավորը Սոսթենեսին (Սոսթենային). «Եւ ինչո՞ւ չես լինում [պատման] փոխ: Սոսթենեսը (Սոսթենան) պատասխանեց. «Ենչպե՞ս թողնեմ Մարմաշենը: Իսկ թագավորն ասաց. «Երա (Մարմաշենի) փոխարենը մեղանից ստացիր: Սոսթենեսը (Սոսթենը) պատասխանեց. «Այդպես հեշտ չե ինձ համար թողնել Մարմաշենը»: Ապա կրոնավորը գիմեց Սոսթենեսին (Սոսթենային). «Այժմ իրադրութիւն այն ու խաղ, վորը քո իսկ բերանով արտահայտեցիր, և մերկ ու անքողարկված մարմնով դուրս յելիր, վորովհետեւ ուղիղ հալածաքի քող չունիս»: Իսկ թագավորն ասաց կրոնավորին. «Ենձ շնորհիւ այդ պատիւը, և բախտն և այն ամթիւր, վոր թափվեց նրա (Սոսթենեսի) գլխին: Ապա Սոսթենեսը (Սոսթենան) վեր յիւլավ միանպասայն հաղթված, ընկճված ու ամթեաշար բոլորի առաջ, և հետացավ...»

ՄԱՆՈՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս Ղաթիան վրացագիտներն ընդհանրապես և վերջերս Կ. Կեղեկիւնցե և մասնավորապես հայանի չե թե ինչ պատճառով Ճորժի ավագանուհի ելին փնտռում նուշնացնելով Արտանուշի հետ Բայց դա սխալ և խնդրեալ գեւ 1918

թվին իրազեկել մասնաձևից եր Իվ. Ջավախիշվիլին (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 322), «Ղարխան նույն Իրախյան և Փարսիանա լճերի» գեղի հյուսիս-արևմուտք, զոր նշանակված է այժմյան 3 վերստանոց բարեկից վրացի Իրաք. Իրախյան այժմյան Ջավախուսում և գտնվում Բարախիթ-Մամարի մասերում և հայտնի է իր հնություններով (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. вып. XIII, Тбл. 1892, отд. I, стр. 128—131):

2. Համաձայն Իվ. Ջավախիշվիլու հետազոտության (op. cit., II, 438—439), Բաղրատը Ջավախուսում և յեղեղ՝ դրազված լինելով պատերազմական զործուսթյուններով՝ մասնավորապես 1016 թվին Այս իսկ պատճառով նրա ձևներեցությունը հրաժարված «դինորակման» մոզովը, զորն մասին խոսվում է Յեփիմյանի Հակոնառության մեջ, նույն 1016 թվին պիտի վերադրել (հմմ. Կ. Կեկելիձե, Յեփիմ. Յեփիմյան վրաց չին գրականության մեջ, հջ 114):

3. Պատրի Ստիֆենա Մարմաշենցու մասին և, զորը հայտնի չէ Մարմաշենի 1029 և 1033 արձանագրություններից՝ (Написан Мармашена. Собрал и приготовил к печати Носиф Орбели [Наматинки арианской эпитафиика. I]. Птр. 1914, стр. 1, 3), նաև Գրիգոր Մաղիստրոսի թղթերից (Կ. Կառամանկե, Գրիգոր Մաղիստրոսի թղթերը, Աղերանդրագոյ 1910, հջ 101—104), իբրև «առաջնորդ սուրբ ուխտին Մարմաշենայ»՝ 1033 թվից՝ Տես նաև՝ Կ. Կեկելիձե, Յեփիմ. Յեփիմյան վրաց չին գրականության մեջ, 110—113, հմմ. Լ. Մեղիսեր-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց չինաստային կազմանց» ՎՍ, հջ 105, ման. 3:

4. Բայրն էլ անհայտ գեղերը ևն վրաց գրականության ասպարեզում:

5. Այսինքն նշադրում:

6. Հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստն էր (Շիրակում) 911—992 թ.թ., հասարակ մի վանք և աման (Լ. Ալիշան, Շիրակ, 12—13):

7. Մարմաշենի վանքը, զոր գտնվում է Ախուրյանի հովտում, անկասկած, շինված է (ուղեղ՝ հիմնադրված է) 988 թին Գրիգոր Մաղիստրոսի հորեղբոր՝ Վահրամ Պանդուխտ, մարաթի Սրան աղաջույց կարող և մասայել Մարմաշենի կաթողիկոսին հորազային պատի արձանագրություններից մեկը, զորը սկսվում է այսպես. «Շնորհին առաւմծոյ եւ Վահրամ իշխանայ իշխան ևւ անթիլապ պատրիկ որդի Գրիգոր իշխանի Հայոց Մեծաց ի ցեղէ Պանդուխտն ևւ ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի, որ յաղապ ի Գրիստոս յուսոյն հիմնադրեցի զսուրբ ևւ զաթիկերական ուխտս Մարմաշեն սկսեալ ի ՆԼԷ թուականին Հայոց...» (Մ. Օրբելի, Написан Мармашена, стр. 1): Բայց նույն Մարմաշենում կա նաև մի ուրիշ արձանագրություն, նույն կաթողիկոսին նույն հորազային պատի վրայ, զորը սկսվում է այսպես. «Շնորհին առաւմծոյ եւ Մարիամ Աթիսաղոց և Հայոց թաղուհի, զուսար մեծին Սենիթրիբում ևւ թուն Գաղկա Հայոց արքայի, որ ետաւ զպարոս ի սուրբ ևւ ի տիկերական ուխտս Մարմաշեն առաջնորդութեամբ հաւր Սաթենիսին...» (ibid., 3): Ըստ այսմ, Կ. Կեկելիձե (Յեփիմ. Յեփիմյան վրաց չին գրականության մեջ, հջ 113, ման. 2) հետևյալ սրամիտ կարծիքն և հայտնում Մարմաշենի անվան մասին. «Ինչպես յերևում է, Մարիամ [թագուհին] շատ շահագրգռված է յեղեղ Մարմաշենով և կենդանի մասնակցությունն և ցույց տվել նրա հիմնադրության-կարգավորման գործում. կարելի չէ յենթադրել, զոր Մարմաշենն անունը վույ թե «Մարմարաշեն» նշանակե, ինչպես Սեմ-Մարտեմն էր կարծում, այլ «Մարիամաշեն»՝ Սեփ իբր, մեր կարծիքով էլ, «Մարմաշեն» անունը տվելի շուտ «Մարիամաշեն»-ից կարող էր առաջանալ, քան թե «Մարմարաշեն»-ից:

8. *Տես Հինգերորդ գլխի 15-րդ ծանոթությունը:*
9. *Տես նույն գլխի 8-րդ ծանոթությունը:*
10. *Այսինքն հակադրել:*
11. *Տես Հինգերորդ գլխի 10-րդ ծանոթությունը:*
12. *Տես տասնայերկուերորդ գլխի (կանոն 17):*
13. *Տես Հինգերորդ գլխի 37-րդ ծանոթությունը:*
14. *Տես Հինգերորդ գլխի 38-րդ ծանոթությունը:*
15. *Ազատ է տանել՝ Բաղրատունյաց զրադ թագավորը:*
16. *Տես զեցերորդ գլխի ներածությունը:*
17. *Տես Հինգերորդ գլխի 9-րդ և 12-րդ ծանոթ:*
18. *Մանրամասն տես Ա. Меликсет-Бекоев, Грузинский извод сказания*
 «о поете «араджавор», стр. 94—97, 100, 101—102, նաև հետևյալ գլուխը:

ԱՆԱՆՈՒՆ (XI Դ.)

„ՊԵՏՐՈՍ ԹԱՓԻՉԻ ՅԵՎ ՍԼԱՋԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“,
 „ՀԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՒԲՈՒԼՅԱՆ ՎՈՐԴԻ ՍԱՐԳՍԻ ՄԱՍԻՆ“

Անանուն իրաց հեղինակի գրչին պատկանող գրվածքը առաջադրույց պատի մասին թեև մի յերկատիրութեան ձևով և հասել մեզ, սակայն այն իրոք յերկու տարբեր հատվածներ և ներկայացնում՝ տարբեր վերնագրերների ներքո, վորոնցից մեկն և «Պետրոս Թափիչի և ալաջի պատմութեանը», իսկ մյուսը՝ «Հաղորդագրութեան Սուրուլյան վորդի Սարգսի մասին»։ Յերկու հատվածների՝ իրեկ ամբողջական յերկի՝ առաջին վոչ դիտական հրատարակութեան ըստ յերկուլթին մի ձևագրի հիման իրաւովեց Մ. Սաբիմիւր իւր «Վրաստանի գրախորը» ժողովածուի մեջ, 1882 թվին, էջ 629—633: Իսկ յերկրորդ՝ քննական հրատարակութեանը 5 ձևագրերի համեմատութեամբ և հանդերձ ուսերեն թարգմանութեամբ en regard տվինք մենք մեր աշխատութեան մեջ Грудинский извод сказания о поете «араджавор» (Христ. Восток., т. V, в. II) 1917 թվին, էջ 85—96:

Ինչպես 1917 թվին, նույնպես և այժմ մենք այն կործինք յենք, վոր յերկու հատվածներն ևս՝ իրեկ մեկը մյուսի շարունակութեան՝ առատելիպեան «գրույցներ» են, ուր տեղ-տեղ վորոշ արձագանք ունին դրած դանազան պատմական իրողութեաներ, թեև այդ իրողութեաների նկարագրութեան ժամանակագրականը չափն ու վրա յե յեղած յեկ վո՛չ մի բնագրաստրիան չի դիմեցում (տես ibid., էջ 97—111, հմմ. նաև Մեսրոպ վ. Մախուրյանցի գրախոսականը մեր աշխատութեան վրա, — «Արարատ» 1918 թ., էջ 148—150):

Ինչ վերաբերում և հեղինակի անձին, այդ հարցը կատարյալ մթութեան մեջ և ի դուր հանդուցյալ Մեսրոպ վ. Մախուրյանցը

(ևջ 148) մեկ վերագրում էր կարծիք (յենթադրութ յան), զոր «առատուելլը... «տառաջնաւորաց» պահքին կատարմամբ վրաց եկեղեցւո մէջ... ծագած է 1103-ից յետոյ, երբ վրաց Ռուխ-Ռարբնիսի ժողովում հայերը պաշտօնապէս յայտարարում են հերետիկոս»։ Ուրիշ խոսքով ասած, սա նշանակում է, զոր վերահիշյալ «գրու յցնէր» գրի յեն առնված 1103 թվից հետո Այսպետի կարծիք կամ յենթադրութ յան համադաստախան աշխատութ յան մէջ մենք հայտնած չունինք և այժմ էլ զոչ մի հակումն չունինք այսպետի բան արտահայտելու։ Բայց լսենք, թե ինչ և այս հարցի մասին գրել 1923 թ. Կ. Կեղեկանն (Վրաց գրականութ յան պատմութ յան, I, 539). «Այս աշխատութ յանը (առատուելլը, I, Կ. Կ.) վերագրված պիտի լինի վրացերեն, ըստ լեզվի, այն ժամանակ, յերբ Արսեն Վաչեա-ձեն կազմում էր իր Գովմասիկանը, հաշմանական և նրա խի ձևքով լինի վերամշակված, վերաշինակ, թեև սակավ, բայց կան այնպետի ձևապիւրներ, ուր Գովմասիկանից քաղած հոգվածներն հետ միասին սրան էլ ենք հանգիպում»։

Մեր կարծիքով, զոչ մի անհրաժեշտութ յան չկա առատուելլի հեղինակին քաշել XII դարու առաջին քառյակը (Արսեն Վաչեա-ձեն, զորն ավելի հայտնի չէ Արսեն Իդալթոյեցի անվամբ, իրոք, XII դարու առաջին քառյակի գործիչ է), քանի զոր այն մի շարք մանրամասնութ յաններում շփվում և նախորդ գլխից լինիւրցողին արդեն ծանոթ Յեփիմիոս Յերուսաղեմացիի Հակա-ձառութ յան հետ^o. այնպես զոր, յեթև մենք ունինք վերեւ հնարավորութ յան վերագրելու այս առատուելլը վերեւ ժամանակաշրջանին, հարցն, անկասկած, պիտի լուծվի հոգուա XI դարու առաջին կիսի, կապվելով այն՝ առայժմ յենթադրար՝ Յեփիմիոս Յերուսաղեմացիի հեղինակութ յան հետ։

Սաորի մենք ասլիս ենք յերկու հատվածներից քաղած համադաստախան կաթները համաձայն մեր հրատարակութ յան։

^o Որինակ, քննդիմ Ստրեննիսի Հակամառարյան մէջ կարգում ենք «Միջու- չել վրաց կաթողիկոսն, ինչպես յերբեմն Դավիթ մարգարեն Գոլխաթի վրա», Սաքալյան վարդի Սարգսի մասին Հազարազրույթումն գրում է. «Սուրբ հոգին զընեց Միքայելին, ինչպես յերբեմն Դավիթին Գոլխաթի վրա», եւն։

[ՊԵՏՐՈՍ ԹԱՓԻԶԸ ՀԱՅՔՈՒՄ]

[Կոստանդնուպոլսից] նա (Պետրոս Թափիչը) գնաց Հայոց (Սոմխիթի) յերկիրն իր բազում համախոհներով և աշակերտներով հանդերձ, և սկսեց քարոզել հերձվածող կրոնն ու բամբասակ հուսաց (յերձեններին) կրոնը, վսրն բնդուենի էյին սուրբ և մեծ ժողովներն ու աստվածադպեաս հայրերը։ Յեվ բոլորը հավատում էյին նրա խոսքերին, քանի վոր աստվածաման հրեշտակ էյին տեսում նրա մեջ՝ տակով։ «Ահա այս մարդն արքայանիստ քաղաքի պատրիարքն և»։

Ապա Պետրոսը սատանայի ներշնչմամբ սկսեց կախարդութուններ անել և պատմել ամեն տեսակ հերձվածողական դործերի մասին, ուսուցանելով ժողովրդին թե ինչպես պահել կաթողիկե պատերը... Յեվ այսպիսով նա (Պետրոսը) անբխժ հայ ժողովրդին թեթևացնում էր կրոնը և հերձվածքն ուսուցանում ու իր միտումներին յենթարկում։

ՍԱՊԱ ՊԱՏՄՎՈՒՄ Ե „ԱԼԱԶ“ ԿՈԶՎԱԾ ԵՄՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՎՈՐ ԿԱՐԵԼԻ ՅԵ ԱՄՓՈՓԵԼ ԱՅՍՊԵՍ

Պետրոսը հետն ունենում և մի շուն ավաջ անունով¹, վորին վարժեցրել էր գնալու վորտեղ հրամայեր։ Մի անգամ Պետրոսն ալաջին ուղարկում և մի քահանայի մոտ, վորն իր աշակերտների ձեռով սպանել և տալիս շանը։ Պետրոսը դալիս և և հարցումարձ անում շան մասին։ Քահանան չիմանալ և ձևացնում։ Պետրոսը կարգադրում և հինգ որ պահք պահել, վորպեսզի աստված հայտնե ալաջի տեղը։ Ժողովուրդն սկսում և պահել և ալաջն յերևում և Պետրոսին տեսիլքում՝ տակով։ «Ահա այս ձորումն եմ ընկած մահացած»։

Ապա Պետրոսը կանչեց ժողովրդին և ասաց. «Ահա հրաշք մի մեծ և դարձուրելի։ այսուհետև պաս պահեցեք ալաջի համար այն որերին, վոր յես ձեզ համար սահմանեցի»։

Այսպիսի յե առաքյալների կողմից նդոված և ժողովների կողմից մերժած Պետրոսի որենքը, և թող նդովյալ լինին ալաջի ու սուրբ Սարգսի համար բոլոր պաս պահողները։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հաղանահան է, ժոր այս «ալաջ»-ն առաջացած լինի «անալ[ափոր]» կամ «անալ[ափորաց]»-ի ազատագումից: Հմմ. նաև «ալաջ» արմատն արխաղերեն «ալըշ» (→ «ալըշ[կինար]»)–ի հետ (1. Մելիսեթ–Բեկ, Մի քանի խոսք աղյուզի պաշտամունքի մասին, — «Արարտու», 1918 թ., էջ 125—128):

Բ. ՀԱՏՎԱՆԻՑ

[ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍԸ]

Նույն ժամանակներն ապրում էր մի վանն դյուցազն (հերոս), Սուրբալի՝ ժորդի Սարգիս անունով, ժորն՝ բնգունելով հուսակրոնություն (դառնալով մանուկոն)՝ մենաստան կառուցեց Արարատի ստորոտում, ուր և դիշիր-ցերեկ ապօրում էր: Իսկ այս մենաստանը կառուցված էր քաղաք Դվինի մոտերում¹:

Այս պահին յեկավ ազարացիաց սպասալարը՝ և՛ մոտենալով [այդ] քաղաքին՝ դրավեց այն: Այս այդ քաղաքի մարդիկ յեկան քաղաքից և առացին Սուրբալ Սարգսին. «Դուքս յեկ քո մենաստանից և մարանչիր Քրիստոսի թշնամի ազարյան զավակների հետ. և յեթև հաղթես ու խաղաղ վերադառնաս, մինք բոլորք քո ծառաները (սարուկները) կգառնանք, իսկ յեթև սպանեն, քո փոխարեն՝ ի հիշատակ քո՝ խաչ կդնենք»: Այս Սարգիսը դուքս յեկավ պաշտարելու ազարացիներին հետ և հաղթեց և վերադարձավ՝ նեկավ վերադարձված:

Մի քանի ժամանակից հետո նորից դուքս բարձրացրեց (դինսվեց) Սպահանի սպասալարը և մոտեցավ քաղաք Դվինին: Յեղ նրանց (ազարացիներին) դեմ նորից դուքս յեկավ Սարգիսը: Յեղ հենց ժոր սկսվեց պայքարը, Սարգսին դրավեցին և ամբողջ Հայքը (Սամխիթը) ավերեցին ու ամայի դարձրին: Իսկ Սարգսին քաղում դերիներին հետ միասին Սպահան տարան սուլթանի² մոտ: Իսկ սուլթանը տեսավ թե լոջ Սարգսին՝ շատ ուրախացավ, վորովհետև լսել էր նրա արիության և բարեծննդության մասին, և խնայեց նրան, քանի ժոր ծերացած էր: Յեղ սկզբից և եթ սկսեց նրան [զալթակդեցնել]՝ մեծ վարձատրություն և քաղաքներ ու դյուզներ խոստանալով և ասելով. «Ամբողջ Հայքն (Սամխիթն) և Ռանը ու նրանց խաղափորաւթյունները կթողնեմ քեզ, յեթև խոնարհվես ինձ և՛ ուրանալով խաչեցյալին՝ ընդունես Մահմեդ (Մուհամեդ) առաքյալից՝ մեղ ամամ կրոնը»: Իսկ նա ամենևին հանձն չառավ

այդ, և քանի ժոր նա (Սարգիսը) ծեր էր, [սուլխանը] հրամայեց անպատվարար մերկացնել նրան և ածելիչ, ժշրեկ տառամներն և անդթարար ծեծել, ծակծկել ժառների կոճերը և՛ գլխիվայր կախելով ուզտից՝ պտակցել ամբողջ քաղաքը: Յեվ այ՝ բոլորից նաև նորից նրան (Սարգսին) զցեցին արգելանոցը, ուր՝ արժանանալով հրեշտակի տեսլան՝ միանգամայն բուժվեց: Ապա նրան նորից ներկայացրին բռնաժորին, ժորն և հարցրեց կրոնի ու հաժաոթի մասին: Իսկ նա ամենայն հանգչութեամբ հայտնեց (մերկացրեց) սուլխանին, և ահա վերջինիս հրամանն համաձայն վճռւ կայացավ գլխատել նրան սրտո: Յեվ այն վայրերի մարդկանց մեջ ծաղկե հաժաոթ, ժոր աշնակո, ուր նա (Սարգիսը) մահացած ընկած էր, յերեսաց հրեղեն փ սյուն:

Յերկար տարիներ անց Սղահան զնացին [ուխտալորներ] Հայոց (Սոմխիթի) բոլոր քաղաքներից և բազում պատիվներով հանեցին նրա (Սարգսի) մասունքները, և նրա աջը գրին Գաղի յեկեղեցում, ժոր Պետրոսն էր շինել⁶:

Յեվ լուր տարածվեց Յերուսաղեմում, Կոստանդնուպոլսում, Անտիոքիայում, Ազնքսանդրիայում և Հոմում, նաև ամբողջ աշխարհում, ժոր Պետրոսը հերձվածողական կրոնին հիմք դրեց Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում: Յեվ ժողովեցան շորս պատրիարքներն ու Հոմին պապը և նղովեցին Պետրոսին, նմանապես բոլոր նրանց, ով պաս կառնէ ալաջի համար կամ կազոթի Սուրու: Սարգսին, կամ վերջինիս որենքով կընթանա:

...[Այս] անօրեն Պետրոս Թափիչը, վորն իր մարութը ժոսկովով էր ներկում: և՛ քանիցս բազմելով Անտիոքիայի աթոռի վրա՝ իր չար հերձվածքի պատճառով սուրբ հայրերից յենթարկվել էր նղովքի ու գահընկեցութեան, յեկավ Հայք (Սոմխիթ) և արեւելք...

Իսկ պալով մեր (Վրաց) յերկիրը՝ նա (Պետրոսը) բոլորին շարմայնում էր շքեղութեամբ ու հպարտութեամբ...

Ապա դառողացաւ այս [Պետրոսը] յեկավ Կանդարը և իրեն մոտ կանչեց յերանկի Միքայել Վրաց (Գարեթիթի) կաթողիկոսին⁷, ժորպետք վերջինն կամ նրա զարգապետութեանը (կրոնը) բնդունի կամ՝ յեթի հրաժարվի՝ նեռանա աթոռից: Իսկ սուրբ հոգին զինեց Միքայելին, ինչպես յերբեմն Դավթին Գոլիաթի վրա: Յեվ յեկավ [Միքայելը] Մցխեթից իրեն յեթեպես յեպիսկոպոսներով և քահանաներով ու հաժաոթացաւ ժողովրդով հանդերձ. և մոտեցան Կանդար[աց] յերկիրն: Յեվ հրեշտակի ցուցմունքով ազդ յեղավ, ժորպետք նա (Միքայելը) ինքն և նրա ուղեկիցները սուր քարեր

ջոկեն մերձակա ձորից և մտանան թե վոչ [ուր հարկն է], հանեն զլիտարկները և լցնեն այն քարերով: Իսկ շնորհապարզ (ստափա-
ծային) Միքայելը սովորեցրեց բոլորին աշուկա. «Ինչ վոր կտե-
սեք ինձ անելիս, նույնը արեք և դուք»:

Այդա Միքայել կաթողիկոսն յեկավ [Գագ] և յերկրպագեց Պետրոս Թափիչի աթոռին: Իսկ նա (Պետրոսը) ձգեց իր զգեստի թևերը, մարդկայի Միքայելն ևս համբուրի այն բոս նրա սովորութեան: Իսկ առաւելով քաջաւերված Միքայելը՝ բռնելով թևքից՝ ուժով քաշեց այն զեղի իրեն և քարշ տվեց ու վաչր զցեց [Պետրոսին] հոգի վրա, ապա զարկեց քար[եր]ով, վոր [ժողոված] ունեւ զլիտարկում և ձգվեց այն անտրեն և գոռոզ [Պետրոսին]՝ մահացու վերք հասցնելով նրան: Այդա նրա հետ յեղած բոլոր յեղիտարկողս-
ներն ու համախոհները պատեցին նրան (Պետրոսին) քարերով¹⁰։
Եւ յայտեա սպանեցին այն գալիին¹¹...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Սուրուչ, անխաղած, հայերեն «սուրբ» բառի աղավաղումն է. հետե-
վապես «Սուրուչ Սարգիս»-ը նույն «Սուրբ Սարգիս»-ն է, վորը հայոց համա-
տալիքներում հունազափանների կամ հռոմեացիների թշնամի յի. «ս. Սարգիսը հռոմ
պիս իրզգէ». ԲԵՐ. ԵԱ. Սարգիսը հռոմ չիրզգած չիլայ», կամ «ս. Սարգիսը
հռոմ պիս փառացունէ», ԲԵՐ. ԵԱ. Սարգիսը հռոմ չր փառացած չիլայ» (ն. Կա-
նաքի, Նոր-Նախիջհանը և Նոր-Նախիջհանցիք. — «Ազգագրական հանդէս»,
Գ. IX, 1902, էջ 14—16. հմմ. ն. Լալայեան, Բարչալուի գաւառ, — Նույնտեղ,
Գ. X, 1903, էջ 257), հմմ. Ա. Меликсет-Бекоев, Грузинский извод сказания
о поете «араджавор», стр. 110—111:

2. Այս աեղեկութեանը՝ քաղար Դվինի մաս մենաստան կոռուցանելու
մասին՝ անհրաժեշտ և համեմատել Կիրակոսի (Պատմութիւն Հայոց արարեալ
Կիրակոսի վարդապետի Դանձակեցւոյ, 58) հետեւյալ հաղորդագրութեան հետ
Ներսէս Բլայնացու. (641—661) շինարարութեան մասին նույն Դվինում. «Յետ
նորի առեւ. զկաթողիկոսութիւն տէր Ներսէս ամս բառն: Սա շինեաց զվա-
յարան որդոյն Սարգսի՝ որ ի Դուին. ի կառուրէն Թաժայէի զքաղաքն Դուին
երկոտասան հազար՝ արեամբ կառուրելոցն ծածկեցաւ. ուրք սեղանն և աւաղանն,
և զայն զերեցին աւելի քան զերեսուն և հինգ հազար: Եւ զսակերս աղանե-
լոցն տմիտփեաց հայրապետն ի նոյն վիպաստանն». հմմ. Ա. Меликсет-Бекоев,
op. cit., 97—98:

3. Մերայ Վ. Մառտիկանցն իր զրախոսականում մեր աշխատութեան վրա
(«Արարատ», 1918 թ., էջ 149—150), ուշադրութեան դարձնելով այս՝ ապաստար-
քառի վրա, «որ երկիցս զործածուած է վրացերէն բնադրում, երկրորդին՝ Սոյա-
հան քաղաքի անուան հետ միտան», հարց և տալիս. «Արդեօր այս գուռ պարս-
կական տիպոսը Սոյահան քաղաքի նման գուռ պարսկական մի կենտրոնի հետ

կապուսած՝ իրաւունք չի տալիս մեզ հեթազրեկու, [որ] Հաղարարուց մասին եղած հիշատակութիւնը թիւրբմայութեան արդիւնք է, մինչդեռ պարսկական արշաւանք ըրիստանեայ Հայաստանի վրայ հանգերած պարսկական ճնշումներով ընդդէմ ըրիստանելութեան միանգամայն պիտի համապատասխանէր եւ գտնուանցքերին: Այս առթիւ մեզ միմիայն մնում է մատնանշել, զոր մեր աշխատութեան մէջ (եջ 100) ինդկորը նենց տարցես ել լուծված եւ Հմմ. Դոսէ հետեւյալ ծանոթիւ:

4. Այս՝ *սուղթան*-ի հիշատակութիւնն եւ ակնհեր անարբանիզմ եւ Վ. դարու անցքերի նկարագրութեան մեջ (տես. Բ. Ժորճիան, *Քրտնիկաներ*, I, եջ 318, ծան. 26., *А. Меликсет-Бекоев*, *Грузинский извѣст сказания о поете «ира-икавор»*, стр. 100):

5. Հմմ. Դաթորդ ծանոթիւ:

6. Վար Դադի յեկեղեցին ու Սարգսի պաշտամունքի նկատ եւ յեղեղ կապված, որտ մասին վերջում են եւ հայ պատմիչները: Վիրապար (*Պատմութեան Հայոց պարսեայ Կրտսիսի վարդապետի Գանձակեցոյ*, 238) ասում է. «Էր ի Դադ խաչ մը սքանչելադարձ առ ամենայն նեղեալս, եւ մանաւանդ առ զերկո. զի որք անդաւնէին թալարով սրախ, ինքն խոյն սուրբ վրայն Սարգիս բանայր զգուան բանայր եւ արդեւանաց, եւ լուծանէր զերկաթն, եւ ասաջնորդէր մարմնաւոր տեսութեամբ ի տեղիս իւրեանց. եւ համբաւ սքանչելեացն անարածեալ էր ընդ ամենայն ազգոյ, զոր կանգնեալ տակին որոյն Մեսրոպայ վարդապետին մեայ: Վարդանը (*Հայաստանի պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեայ*, 143) հիշատակում է. «զԴադ անուանի բերդ եւ դասա ի Դադկայ թաղաւորէ շինեալ, ուր կայ հռչակաւոր եւ սուրբ ուխտն խաչ եւ եկեղեցի յանուն որոյն Սարգսի զարգարին, արնեալ ի որոյն Մեսրոպայ վարդապետին եւ թաղմանէն Հայոց, որ կայ ի գլուխ Դադայ, եւ հայի ի գաւառ լայնանիտ եւ երկայնատարած: Իսկ ու Սարգսին նվիրված շարականում (*Շարական, Էջմածին 1861, եջ 113*) ասված է. «Առաւել պայծառ ի զլուխ Դադայ, ի գաղթման տեղաւջն օրնեալ որոյն Մեսրոպայ, երազանա սուրբ Սարգիս լաղնեայ կրծմանէն Դադի նուսթաններէ նկարագրութեան տես՝ Վ. Խնկնեան, Ստորագրութեան հին Հայաստանի, Վննեայի 1822, եջ 313—314. Ա. Ջալալեան, *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան*, I, 1842, եջ 157—158. Մակար Բարխուդարեան, *Արցախ, Բուքու 1895, եջ 4, 393, 436*, եւն Հմմ. *А. Меликсет-Бекоев*, *op. cit.*, 98—99:

7. Տես հինգերորդ գլխի 40-րդ ծանոթութիւնը:

8. 471, 475—478, 485—488 թ. թ.:

9. 449—472 թ. թ.—բառ այս, պարզ է, զոր այստեղ եւ անարբանիզմի նկատները դորձ, բանի վար Պետրոսը Հայաստան եւ Վրաստան կարող եր գալ վառաջ բան իր վերջնական դաճընկեցութիւնը, զոր տեղի ունեցաւ 488 թ. ի զեղ, հիշներ, զոր այս Միքայելին «Վրաց դարձի պատմութիւնը» (*Е. Такашвили, Описание рукописей, II, 722*) վերադրում է Վրաստանի Գորգասայ թաղապորի յերեսին գտարով դարեկելու «բաջաշորութիւնը» Հմմ. *А. Меликсет-Бекоев*, *op. cit.*, стр. 100.

10. Հմմ. տառնայրեկութեան զլխի 18 ծանոթութիւնը:

11. Այստեղ, անկասկած, շփոթած են իրար նկատ Պետրոս Թափի Անտիոքացին (V դ.) եւ Պետրոս Հայոց յեպիսկոպոսը (VI—VII դ.): Այս իսկ պատճառով տփերորդ չի լինի լսել, թե ինչ են ասում հայ պատմիչները վերջին, ու մասին: Ախտանեղ (*Պատմութեան բանանման Վրաց ի Հայոց, եջ 91*) հազարգուս

և հետեւալքը. «Պետրոս այս եպիսկոպոս լիայ ի սան զբան եպիսկոպոսին յաւուր՝
Արքանամու հայաց. կաթուղիկասի, այր կորովամու, և ճոխախոս, և ճարտարա-
բան, և բանիրուն գպիր Ջոս ասարեալ Արքանամ առ Կիւրիոն գինի թղթոյն
բարայ հանգերձ ազատ արամբբ, զոր յերկրորդում նուագի անդ պատանայեալ
նմա իշխանն Վրաց՝ եթէ մի ասներ երթեկի ի մեզ վասն հաւատայ ինչ իրաց-
ապա եթէ ոչ՝ մեռանիս ի ձեռաց մերաց: Եւ կամ զի այդպէս յարձակեալ ես
ի վերայ մեր գայլարար գալով քո առ մեզ զբով և պատգամաւ. զոր յայտ բան,
պարծին գեւ ես բնակիչք վրաց աշխարհին, աւանդութեամբ ի միմեանց ասնե-
լով որդի ի հօրէ ուսեալք, եթէ զմեր Գայլ Պետրոսն սպանին իշխանն մեր
ի վերայ յերինն՝ որ կոչի Կանգարբ. բայց մեր ոչ գիտեմք այնպէս լիայ՝ որպէս
նորայն ասնել նաեւ հոռոմք կոչեն Գայլ զՊետրոս Անտիոքացին, որ փախեալ
բ շոր մոզովոյն Քաղկեդոնի.....: Եւ յոր կրկնում ե ե Սիրակաք (Պատմութիւն
արարեալ Կերակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, 46)՝ յերբ՝ հենովելով Ռիստամեալ
փրա՝ ասում ե, փոր վերջնա (Ռիստամեալ) պրեաչ... զբաշխասութիւնն Պե-
տոսի եպիսկոպոսի, որ պատգամաւոր էր ասանն Արքանամու՝ առ Կիւրիոն, զոր
վիրբ վասն համարձակութեան նորա՝ Գայլ կոչեցին զնա: Իսկ Թեոփր Սու-
գիաք իր Doctrina chronica monasterii Studii կամ Catechisis chronica կոչված
գրքումբի մէջ (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. XCIX,
pp. 1700) անվանում ե նրան «Πατρις ἐπισκοπος Ἀρμενίων, ὅς ἐστι Διοκίτης» ան-
ց ինչպէս անվանւի: Հմմ. A. Meunier-Bezon, op. cit., 100—101.

ԳԵՈՐԳ ԱԲԵՂԱ (X Դ.)

„ԳԵՈՐԳ (ԳԻՈՐԳԻ) ԱՅԿԼԵՌՆԵՑՎՈ ՎԱՐՔԸ“

Գեորգ (Գիորգի) արեղան կամ կուսակրոն քահանան (խուցեմանողան) հռչակավոր Գեորգ (Գիորգի) Այկլեռնեցի կամ Աթոնեցի աշակերան էր, վորը զրի յե առել իր ուսուցչի վարքը հետևյալ ձերնադրով. «Սուրբ և յերանելի մեր հոր Գեորգ (Գիորգի) Այկլեռնեցի վարքն ու գործերը»։ Այս յերկատիրությունն, ըստ Իվ. Ջալալսիւպիյու (Հին վրացական պատմական գրականությունը, էջ 125—137, հատկապես 137), «վստահության առաջիկ արժանի» արդյուր և, վորն, ըստ Վ. Կելկիձեյի (Վրաց գրականություն պատմություն, I, 257—259), 1065—1068 թ. թ. պիտի լինի գրված։ Հրատարակվել և այն 3 անգամ. նախ՝ 1846 թ. — Գ. Չուբինով. Վրացերեն քրեատմական, վրացերեն, ա. հրատ., մասն I, ՍՊԲ 1846, էջ 255—301, ապա՝ 1882 թ. — Մ. Մարիեիև, Վրաստանի գրախար, էջ 437—488, և վերջապես՝ 1901 թ. — «Աթոնի իվերոն վանքի 1074 թ. ձեռագիրն աղագներով», վրացերեն, Տիգրա, էջ 282—351. ուսերեն թարգմանությունը (գոչ ճիշտ, աղավաղումներով և հապավումներով)՝ М. Сабукхан, Полное жизнеописание святых грузинской церкви, II, 161—212:

Ստորև մեր բերած քաղվածքները թարգմանությունը կա տարված և համաձայն 1901 թ. հրատարակություն:

ՆԱՅՈՑ ԴԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ

...Սկզբից և ետ մենք (վրացիներս) ունե յինք գրականություն (գրվածքներ) ու ճշմարիտ և ուղիղ գաղափարություն. բայց մեր յերկերը հետու յեր հուշատառն յերկրից (Բերձենատանից). [այդ պատճառով] մեր յերկրում իրրե վորում ցանկեցին հայոց (սամելաների) շար սերմերը՝ բմրաստ և հենդ...

Յեղ Էյլեն այն պահին [Հունաց] թագավորի (Կոնստանդին Տուկիժի) ¹ մոտ վժռանք մեծամեծներից և յերևելիներից, հառու՛ և հաշերը, վարենց հեռ եր Գաղիկ Կարուցն* և թագավորութ յա՛ռ ալ իշխանները, քանի վոր ժամանակն ևլ հաջող եր և խաղաղ և... սկսեց թագավորը (Կոնստանդինը) հարցուվորք անել ազգա-
փառներին կրտսի մասին...

Ապա թագավորը հարցրեց [Գեորգին] հաշերի մասին. «Ունի՞նք անքանք արդյա՛ր վարեն առնչութ յուն քրիստոնյաների հետ: Ինչ սուրբը կարճ պատասխան տվեց. «Չար[ափառ] զա՛վանութ յա՛ռ անունը չգիտա՛ր առլ նույնիսկ: Յեղ նրանց բոլորի ներկայա՛ռ ք յամբ թագավորն ամենա՛նար զարձրեց հաշերին...»²

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կոնստանտին Տուկիժը 1059—1068 թ. թ.:

2. Հայոց զա՛վանութ յա՛ռ բնութ յա՛ռ մասին, վոր տեղի չե ունեցել Կ. Պոլսում Կոնստանդին Տուկիժի որսը հայոց Գաղիկ թագավորի ներկայութ յամբ մանրամասն տեղեկութ յուններ և հաղորդում Մատթեոս Ուսնայեցին (Մատթեոս Ուսնայեցի. Ժամանակագրութ ինն, Բ. տղա, Վաղարշապատ 1898), «Յայրմ տմ. (չմգ. 1065) Տուկիժ թագաւորն Հոռոմոց և պատրիարքն և ամենայն կղերիկոսն և ամենայն դասը ներքինեացն լծակիցը լիալ չարաշունչ և պիղծ խորհրդոյ անուրէն թագաւորին և ամենայն մեծամեծ իշխանն Հոռոմոց ձեռն առեալ խաւաքային խորհրդոցն. վասն զի կամեր թագաւորն չար մարտնչութ իւրովք բռնալ զհայոց հաւատոյ զաւանութիւնն և խորհէին եղծանել զհաւատս սուրբ Լուսաւորին Գրիգորի. և կամեաւ զիւր զիւարուն և զխառնափնդոր և զմեքաղատար զհաւատսն հաւատաւոր ի Հայր...» (եջ 159—160): Եւ...ն արդ անառաքեաց թագաւորն Տուկիժ ի Սերասաբիս քաղաքն և կուհաց զորդիւն թագաւորաց Հայոց զԱստմ և զԱպուսանլ զալ ի Կոստանդնուպոլիս ևւ նորա ծանեան առ սակաւ մի զչար խորհուրդն և առեալ ընդ ինքեան զՅակոբոս վորդապետն բառ աւելի անուանն Քարափնեցի, այր զիւանական զըցք բանից, և զնոցին ի Կոստանդնուպոլիս ևւ թագաւորն զառաջինն բարով ընկալաւ զորդեր թագաւորացն Հայոց և զկնի սակաւ աւուրց սկաւ յայանել զչար խորհուրդ մտաց իւրոց և աւեր, եթէ չհրամանը է թագաւորութեանն մերում՝ զի զուր և ամենայն իշխանը Հայոց աշխարհին առնուր յանձնին ձեր զկնուներ հաւատոյ ազգին Հոռոմոցն ևւ յայնժամ նորա ի մէջ Հոռոմոց անկան ի մեծ տաքակուսանք և առաջին ցթագաւորն Աստմ և Ապուսանլն. «Մեր առանց Գաղկայ Առոտոյ որդւոյն ոչ ինչ կարենք առնել, զի նա այր բաջ է և թագաւոր և մեր փեսայ. առարկա և կուհեա զնա այր, զի եթէ մեր առանց նորա իւր առնենք, նոյմ այրէ զմեզ ի դաւառն մերն ևւ լուեալ թագաւորն՝ ոչ կամեաւ զգալն Գաղկայ: Վասն զի այր հօր եր յիմաստասիրական ջսկան և անյայտ ի պատասխանին».

* Բնագրում «Գաղիկարեի» (Գաղիկ Կարսեցի):

գի սա ի սուրբ: Սափն ի յամբիանն նստելք ընդ ամենայն վարդապետան Հոսոմայ
 և յայնժամ Աստւ ե Աղաւառնդ զապա խնդիր հանին Գաղիկ ի Կոյնապետան
 իսկ թաղաւորն Տուկիժ արար բնութիւնն հաւատոյ իւր առաջի, ե Յակորոս վար-
 դապետն որ առի Սանաննեցի, արար գիմադրութիւն բազում յամենայն հարց-
 ժուանն ընդդէմ Հոսոմոյ: Բայց սակաւ մի վասն երկրնութեանն Բրիտանոս
 ի կողմն Հոսոմոյ դարձաւ և յամենայն պատանառն հաւատոցն հանալ թաղաւորն
 և հրամայեաց յայնք վերայ գիր միտրանութեան գրել ընդ Հայք և ընդ Հոսոմը-
 և վարդապետն Հայոց Յակորոս գրեաց գիր միտրանութեան Հայոց և Հոսոմոյ:
 Եւ հանալ թաղաւորն ի գիր հաւատոյն, հրամայեաց զննլ զգիրսն ի սուրբն
 Սափն, գի ահա յայտմ նեակ կոյցին ի միտղին միտրանեալ Հայք և Հոսոմը: Եւ
 ի նայն ժամայն իբրեւ դարձիւ թուեցեալ հասանէր Գաղիկ ի Կոստանդնուպո-
 լիս, և լուեալ թաղաւորն՝ ուրախ եղև յոյժ, և իբրեւ մտաւ առ թաղաւորն, հրա-
 մայեաց բերել զգիրս մշտրանութեանն: և առեալ ընթերցաւ Գաղիկ և իբրեւ
 ծանեաւ զգրեալսն Յակորոսի, պատանեաց զնա առաջի թաղաւորն յերկուս
 ծուէն և ընկելց զնա յերկիր, և թաղաւորն տեսնալ՝ ամաչեաց յոյժ և տսել
 Գաղիկ զթաղաւորն վասն վարդապետին, եթէ «Ահա սա այր կրօնաւոր է, և
 այսպիսի բազումք կան յայնքսն Հայոց, որք ոչ ընդունին: և ոչ որ հնազանդ-
 գրոյ արաւ, և մեր ընդ կոստանեալ վարդապետն Հայոց ոչ ունինք զսաւ և:
 յայնժամ առաջի թաղաւորն յանդիմանեաց զԵակորոս և տսել՝ թէ «Զիսնդ
 համարձակեցոր զայդ զորնեց, մտանել ընդ յաւելարանութիւն, զի այր կրօնապ-
 ար ես» և տասց Գաղիկ զթաղաւորն Տուկիժ. «Ահա ես այր թաղաւոր եմ -
 որպիս թաղաւորացն Հայոց, և ամենայն Հայք հնազանդին հրամանաց իմոց, և
 ամենայն կոստանդնուպոլիս աստուծոյ հնոյ և նորոյս հմուտ եմ, և ամենայն Հայք
 վկայեն բանից իմոց, զի հաւատար վարդապետացն ընդունին գիս: և ահա ես
 խօսեցայց այսօր ընդ Հոսոմոյ վասն հաւատոյ ազգիս Հայոց և եւ գրեաց Գաղիկ
 գիր հաւատոյ ձեռամբ իւրով այսպէս և տայր զնա ի թաղաւորն և ի պատրիարքն:
 և ունէր գիրն պատճէն այսպէս...» (Եջ 160—163): Ապա առաջ և բերված այսպէս
 կաշված «գիր հաւատոյ»-ի բովանդակութիւնը: Վերջապէս, Հակորոս Բարսի-
 նեցու մասին խոսելով՝ նույն Մատթեոս Ուռնայեցին գրում է. «այս Յակորոս
 էր, որ խօսեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս ընդ իմաստասէրն Հոսոմոյ ի յուսերն
 թաղաւորին Տուկիժն, յորժամ զնոց զնա Սննեքարիմայ որդւոցն, արա խօ-
 սեալ վասն հաւատոցն Հայաստանեայցս, և հանալ ի բանն նորա ամենայն
 տանն Յուճաց» (Եջ 227): Լ. Մելիքեք-Բեկ, Վարդապետք Հայոց հիւսիսա-
 յին կոչմանը, օր. ԵԼ, 97—99:

ԵՓՐԵՄ ԿՐՏՍԵՐ (XII Դ.)

„ԸՆԴԴԵՄ ԱՐԻԱՆՈՍԱՑ ՅԵՎ ՅԵՎՆՈՄԻԱՆՈՍԱՑ ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԻ ՃԱՌԻ ՄԵՎՆՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Յեփրեմ Կրտսերը (Յեփրեմ Մցիրեն) զբաղ սքոլաստիկ-յեկեղեցական գրականությամբ խոշոր գեմքերից մեկն է XI դարում (Կլ. Ջավախիսիյի, Հին զբաղական պատմական գրականությունը, 145—169, Կ. Կեկելիան, Վրաց գրականության պատմություն I, 259—283)։ Նրա մասնակցությունն այդ գրականության գրեթե բոլոր բնագավառներում, ինչպես և Յեփրեմիս Աթոնեցունը X—XI դարում, առաջին բաղմանագրմանի յե, վոր Կ. Կեկելիան (op. cit.) նույնիսկ նպատակահարմար է դառնում առ այդ մասնակցություն մանրամասն տեսությունը, բաժանելով 11 ճյուղեր. 1) բերլիտոլոգիա, 2) եկեղեցախիա (մեկնաբանական), 3) գաղմանաբանական-հակաճառական, 4) ասկետիկա և միտախիա, 5) հաղիոգրաֆիա (վարքաբանական) և պատմություն, 6) հոմիլետիկա (ներքոգյուններ), 7) թղթակցություններ, 8) եպիտաֆիաներ, 9) խոստատաբուական, 10) քերդոգական, 11) լիտուրգիկա (աստվածաբանական կամ ծիսակատարություն), 12) տաղեր։

Յեփրեմի բաղմանքով դարձերից մեկ համար առանձնապես հետաքրքիր է մի գրվածք, վորը կոչվում է «Ընդգնմ արխանուսաց և յեմմախանուսաց Գրիգոր աստվածաբանի ճառի մեկնությունը»։ Այդ գրվածքին հեղինակը կցած ունի մի հիշատակարան, ուր իբր կարծիքն է հայտնում հայերենից զբաղներին թարգմանություններ կատարելու մասին, կարծես թե վորոշ նախապաշարմունքով։

«Մեկնությունը» գեղեկ հրատարակված չէ, բայց մեկ հետաքրքրող հիշատակարանը քանիցս in extenso պատգործվել է զբաղ գրականության մեջ (Խ. Ժորգանիա, Քրոնիկաներ. I, 227, Կլ. Ջավախիսիյի, op. cit., 147, Կ. Կեկելիան, op. cit., 166—167), վորն է հիմք և ծառայել սուրբ բերած մեր թարգմանությունը։

ՎՐԱՑԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՈՐԴԻ ՅԵՎ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻ ԹՈՒՆ Ե՛|

Սրբա[կրան] և քրիստոսամերք, ազոթեցեք Յեփրեմ թարգմանեչ՝ մասին, վարք յերկրորդ անգամ թարգմանեց այս ընթերցվածքը, վարդ[նեան] յերանկյի Գրիգոր Ոչկեցվո՞՞ ձևաքով հայերենից թարգմանվածն այսպես [անբավարար] դատ. իսկ յես հարկադրվեցի. հայերենի փոխարեն, կրկին թարգմանել հունարենից, քանի վոր հայերենի վարդուն և հունարենի թոռան փոխարեն, վարք տակավին անկասկած չեր, անկասկածելի ու սեփական վարդին զերպասեցի՝:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում «թարգմանի», վոր նշանակում և բնչուկա «թարգմանիչ» նաչնպես և «մեկնիչ»։ Իհեև այս գեպում կարելի չե հասկնալ տառիկն իմաստով, քանի վոր Յեփրեմ, իրոր, թարգմանը և ի յեղել, նաչնիսկ հայերենին բաժականի տեղյակ, վարդնեան հոգնան Գամակեցու Օշոնչի մեկնաւթյան մեջ տառն և, վոր մի խոր «չերսի» վրացերեն անփոխադրելի չե, իսկ հայերեն զա նշանակում և «քերական» (տես *Е. Такайшвили, Описание рукописей, 1720. Р. П. Блажк. О древнегрузинских версиях Ветхого Завета. По новову Codex Z'ordaniæ Грузинского Университета, — «Известия Кавк. Отд. Моск. Арх. Общ., в. VI, Тифл. 1921, стр. 37»*։ Բացի դրանից, «Ընդգեմ արեանասց և յեմնաթանասց ճառի» մեջ հայերեն «հրապարակ»-ը Յեփրեմ վոխադրել և «տրակապակի»-ի (Ր. Ս. Բլաժն, ibid)։

2. Գրիգոր Ոչկեցին X դարու նեղինակ և, Տայր-Կարթլյան զարոյի ներկայացուցիչ, հայագետ (տես. Կ. Կեկելիձե, օր. cit., 166—167)։ այս Գրիգորի մասին անտիպ աշխատություն ունի Պ. Խնդրազ'վամ՝ կարգացմած դեռ 1918 թ. 13. XII վրաց Գառմա-Ազգադարեան ընկ. հրապարակեան նիստին (որտ մասին տալով տես. *А. Меликсет-Бекоев, Из истории культурных взаимоотношений армян и грузин в IX—X в. в. — «Тифлисский вестник» 1918, № 27*։ Ր. Ս. Բլաժն, օր. cit., 37)։ Տայր-Կարթլյան զարոյի մասին հայերեն տես. Լ. Խղիկաճը-Բնկ, հայերը վրաց հին գրականութան մեջ—«Գեղարուեստ», գ. VII, Թիֆլիս 1921, էջ 34—35։

3. Ուզում և տակ, վոր յեթե հայերենից թարգմաներ, փոքն իր ներթին հունարենից և փոխադրած, այն մամանակ վրացերենը հունարենի թոռն և հայերենի վարդին կրկնեք. ուստի և թարգմանել և անմիջապես հունարենից, վարդեալ՝ վրացերենը հունարենի հարազատ վարդին լինել չմ. այս պրակի յոթերորդ գլուխը։

ԺԷ.

ՌՈՒՒՍ-ՌԻՐԲՆԻՍԻ ՅԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ (1103 թ.) ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Ռուխ-Ռւրբնիսի յեկեղեցական ժողովը վրաց մասնավոր յեկեղեցական ժողովներէն մէկն է, վոր կայացել է Դաւիթ III Շինոր խաղավորի հրամանով 1103 թ. բացախյա՝ Ռուխ և Ռւրբնիս յեպիսկոպոսանիստ գլուղերի միջև տարածվող դաշտում (այժմյան Դորու շրջանում, Սկրա կայարանի գիմացը, հայնկուլս կուր գետի)։

Այս ժողովի կանոնները յերկու անգամ է հրատարակված. նախ՝ 1882 թ. Մ. Սաբինիւնի «Վրաստանի գրախառնում, էջ 518—530, իսկ յերկրորդ անգամ 1897 թ. Ք. Ժորգանիայի «Դրանիկաներ»-ի II գրքում, էջ 54—72²։

Կանոններէն հայերէն հասկապես վերարեւում է 12-րդ կեսը (կանոնը), վորը ստորև մենք գնում ենք քաղվածաբար։

[ԽԱՋԵՑԱՐ - ՀԱՅԵՐԸ]

[Կանոն] 12... հերձվածողներէն խաչեցարները՝ հայերն են... Սրանց մասին սահմանում ենք, վոր [ուղղափառության բնդունելու գեղքում] սրանց լիովին մկրտեն ինչպես հիթանոսներին. վորովհետեւ դասնք, վոր այլ մեծ յեկեղեցիներն աքալես են անում, ինչպես որինակ Անախոքի պատրիարքական աթոռն ու նրան հետեղ ամբողջ արեւելքի յեկեղեցիները²։

² Կանոններէ ուսումնասիրությունը տես. Իվ. Ջալալիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը, I. վրացերէն, Տփլիս 1928, էջ 39—46, հմտ. բաժակահին ննացած է գիտական արմերէն միանգամայն գուրկ գրքույից. *Андроник Гасеица*, «*Учение цера*» (Хартия) грузинского царя Давида III Возобнови тели. Тифлис 1898:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հմմ. հինգերորդ դարի 12-րդ ծանոթ. «Յուզեցարներ», իբրև հայերի մահանուն, զրաց գրականության մեջ մտած և հունարենի ազդեցությամբ, ուր մենք ունինք շաշուշու, ինչպես այդ կարգում ենք Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici-ի մեջ (Migne, PG. CXXII, 1257), կամ շաշուշու, ինչպես կարգում ենք այլուր, ֆիշա այնպես, ինչպես այն նույն հունարենից մտած և սլավոներենում «ханзири» ձևով (Н. Мансветов, О постах православной восточной церкви. 50) տես նաև՝ А. Меликсет-Бекоев, Грузинский пзвод сказания о посте «араджавор», стр. 106—107, 81, 73:

2. Այս խոսքերը վորոշ արձագանք են զրաց յեկեղեցու՝ նախնական շրջանում Անտիոքի աթոռից կախման և նույն Անտիոքի ինքնադիտության (ազատեկություն) ստանալու մասին հորինված թեորոյի, վորի տգրչուրը Յեփրեմ Կրտսերի (տես նախորդ դարի) յերկանությունն և հետևյալ վերնագրով «Հաշորդագրություն (այն մասին), թե զրաց դարձի պատճառ վոր զրբերուէն և հիշված» (Ե. Քաղալլիի, Ս. Նունեյի վարուց նոր վարկանար կամ զրաց դարձր [պատմություն] յերկրորդ մասը, 1891, Էջ XXXVIII—LVII Թ, Ժողովնիա, Քրտիկաներ, I, 1892, Էջ 33—37 et pass.). հմմ. Н. Марр, Исторический очерк грузинской церкви с древнейших времен, — «Церковные Ведомости», 1907 г., прил., стр. 122.

Հ. Ա. Վ. Ե. Լ. Վ. Ա. Ն.

Կանգ առնելով վրաց գաղմանարանական-ժիճարանական գրականությունը իբրև, ժպրն առանձնապես սկսեց գարգանալ IX դարուց ու իր գաղաթմանկետին հասալ XI—XII դարերում, Կ. Պեկելիսեն (Վրաց գրականություն պատմություն, I, 539—540) գրում է. «Առհասարակ պետք է նկատենք, ժպր հայերի ընդդեմ ուղղված ժիճարանական գրականությունը հունարեն լեզվով, ժպրն իննեքուրդ գարուցն է սկսվում, առանձնապես սաք կերպարանք ստացալ XI—XII դարում: Այժմ հալաքում են ի մի յեկեղեցական-գաղմանական բայք այն սոլորայթները, ժպրով հայերը տարեր-վում են հույներից, քննադատություն բովով են անցկացնում ալք և հաճախ այնպիսի պամփրեաներ հորինում, ինչպիսի յե առաջ[ավորի (տաջարի) մասին առասպելը: Այսպիսի հորինվածներից մի քանիսք վրացերեն էլ և թարգմանվելա:

Ապա նույն դիտականը մատնանշում է (ibid), ժպր Արսեն Վաչեանեն իր Դոդմասիկսնի մեջ ունի մացրած 3 այսպիսի հորինվածքներ. 1) «Հայոց հերձվածքի յերեսուն դուխներ»¹, 2) Յերուսաղեմի թամաս պատրիարքի թուղթը Հայոց հերձվածողների դեմ, ժպրը գրի յե առել թեոդորոս Յեպիեւրան (Արուկուրան) թարանի յեպիսկոպոսը, և հունարեն թարգմանել Միքայել յերեցն՝ Յերուսաղեմի աթոռի մխարանը², և 3) Նիկիտա Սաթիմատի՝ Սաուդիի վանքի արեղայի՝ Յեղծ հայոց հերձվածքի (5 ճառ)³: Բայցի գրանից գոյություն ունին վրացերեն նաև. «Ամենայեւանելի թեոդորոսի (Յեպիեւրայի [Արուկուրայի] ?) հալաճառությունը ընդդեմ հայոց», «Մաքսիմիտի ընդդեմ հայոց»⁴ և «Թե սուրբ կաթողիկե յեկեղեցին ինչու յե նղովում հայերին»⁵:

Այս գրվածքներից և ժոշ մեկը ինքնուրույն չէ, ալ բոլորն էլ թարգմանված են հունարենից. հետևապես դասել նրանց վրաց աղբյուրների շարքում անհնարին և: Այնուամենայնիվ, մենք նպա-

առկա հարմար դասեր սալ նրանց ցուցակը, և ի վերջո կուզե-
լինք անել մի նկատառություն հաս:

Ըստ մեր հետազոտության, «Հայոց հերձվածքի յերեսուն զբոխ-
ներ» և «Թե սարք կաթողիկէ յեկեղեցին ինչն» չեն հղում հայե-
րին: Կրթվածքները, ժորոնը հասել են մեզ, առաջինը՝ Վրաց մեջ
գրադրառվածն ստրածող ն. ընկերություն հայաքածուի № 1463
և Տփղիսի ն. յեկեղեցական թանգարանի № 205 ձեռագիրներում,
իսկ յերկրորդը՝ Վրաց մեջ գրադրառվածն ստրածող ընկ. հայա-
քածուի № № 312 և 248 ձեռագիրներում, փոխադրված են հու-
նարենից (իսկ մեջ բառացի, այլ իսկև վերամշակված ձևով)՝
հույն-բյուզանդական գրականություն մեջ հայանի հետևյալ արակ-
առաններից. 1) Narratio de rebus Armeniae-ին կցված Quomodo
recipiendi sunt Armenii haeretici-ի (Migne, PG. CXXXII, 1257—
1265) 7, և 2) Oratio invectiva adversus Armenios-ի Oratio I Contra
Armenios-ին կցված Capita quorum ratione Armenii devoventur-ի
(ibid., 1209—1217):

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հրատարակված չէ:

2. Նույնը Առաջմ տես Ա. Меликсет-Бекоев. К вопросу о Феодоре
Абукуре в древнегрузинской литературе.— «Известия Кавк. Ист.-Арх.
Института», т. IV, 1926, стр. 43—45:

3. Նույնը Առաջմ տես, Ա. М.-Б., Никиты Стифата, перомонаха Сту-
пийского, «Опровержение армянской ереси» (грузинская версия).— «Христ.
Восток», т. VI, 1918, стр. 92—93:

4. Նույնը Առաջմ տես Ա. Меликсет-Бекоев. К вопросу о Феодоре
Абукуре в древнегрузинской литературе, стр. 45:

5. Հրատարակված չէ:

6. Հրատարակել և Մ. Սարինյան, «Արամանի գրաթար», էջ 633—635:

7. Հմմ. Կ. Անկիրան, օր. cit., էջ 340, ծան. 7:

Մեր ներկա աշխատությունն առաջին հատորի յերկրորդ պրահում մենք ամփոփել ենք քաղվածքներ XI—XII դարու վրաց պատմիչների այն յերկասիրություններից, վորոնք ի մի յեն յեղել մոգոված գեւ ելի XII դարում՝ հիմք ծառայելով ուրայն խմբադրության, վորն այդ յերկասիրությունների ձաւման և ապա համառոտություն փորձն և ներկայացնում, ասել է՝ այն խմբադրության, վորը հասել և մեզ միմիայն հայերեն թարգմանությամբ և հայոնի յե՝ «Պատմութիւն Վրաց» կամ «Համառոտ պատմութիւն Վրաց» վերնագրով, նույնը Մ. Brosset-ի կողմից ֆրանսերենի վերածած (հայերենից) Chronique Arménienne վերտառությամբ (և ըստ այսմ՝ ուսուերեն Армянская хроника և վրացերեն «Սոմխուրի խրոնիկա» կոչված)։ Տարակուսանքն այն առթիւ՝ կատարվել և արդյոք հեշված համառոտությունը վրացի խմբագրի ձեռքով և ապա թարգմանվել հայերեն, թէ՛ հայ խմբագիրն և ուղղակի կատարել այդ աշխատանքը, լուծվում և հայերեն տեկտի մեջ ներմուծած հետեյալ հիշատակարանի հիման վրա. «Եւ գտաւ պատմութիւնս համառոտ՝ ի ժամանակս շիտթման, և եղաւ ի դերքս՝ որ կոչի Քարթլիս Յիօրէպա, որ է՝ Պատմութիւն Քարթլայ. և եգիս գտաւ Զուանշեր (ընագրում՝ Զուանքեր. Լ. Մ.-Բ.), գրեալ մինչև ցՎախթանդ թագաւոր, և մինչև ցայսօրայր ինքն յաւել Զուանշեր (ըն.՝ Զուանքեր. Լ. Մ.-Բ.), և զգալոցն՝ յանձնեաց տեսողացն և պատահելոցն ի ժամանակին» (եջ 104)։

Ուրեմն պարզ և, վոր «Պատմութիւն Վրաց»-ը թարգմանություն և վրացերեն լեզվով հնում գոյութիւն ունեցող վրաց տարեգրության այն՝ նախնական՝ խմբագրությունից, վորը «Քարթլիս ցխորեքա», այսինքն «Պատմութիւն Վրաց (Քարթլիս)» յի կոչվել, թեև այս անունը հետագայում իբրև terminus technicus տարածվել և վրաց տարեգրության վրա ընդհանրապես՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչ XIX դար, վորը վրացերեն նույնպէս «Քարթլիս ցխորեքա» (Քարթլիս ցխոգրեքա) անունով և

հայանի, իսկ ֆրանսերեն թարգմանությամբ *M. Brosset-ի Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' au XIXe siècle* (այսին գիտնականի հայերենում է և *Chronique Arménienne վերնագրեր*):

Կար ժամանակ, յերբ գիտական աշխարհում այն կարծիքն էր տիրում, զոր իբր թե «Քարթլիա ցխտրերա» կոչված վրաց տարեգրությունը միմիայն XVIII դարու առաջին կեսումն և կազմվել և խմբագրվել Վախտանգ VI թագավորի կամխախյի Աեփով, Բայց նրանից հետո, յերբ հրապարակ հանվեց, մեկ կտրից, այսպես կոչված «Պատմութիւն Վրաց»-ը (*Chronique Arménienne-ը*), իսկ մյուս կտրից՝ նույն տարեգրության այսպես կոչված «Մարիամ թագուհու վարիանտը», զորը հաղթով մինչ XVII դար և համեմատ, ուրեմն նախապատասխան շրջանին և պատկանում, գիտական աշխարհում նույն «Քարթլիա ցխտրերա»-ի հանդեպ հեղաշրջում կատարվեց և այն կարծիքը հաստատվեց, զոր վրաց տարեգրությունը պատմական կամ ժամանակագրական բնույթի կրող այս ու այն հեղինակների յերկասիրութլուաների կոնսոլիդացեալի մի փորձ է, զոր կատարվել և հետզհետե, դարերի բնթացքում, սկսած XII դարուց:

Համենայն դեպս, զոր «Քարթլիա ցխտրերա»-ի հնագույն խմբագրություններից մեկը հայտնի չև յեղել հայ պատմիչներին դեռ ելի XII—XIII դարերում, դա ակնհերս փաստ է:

Մխիթար Անցիկն, զորը զրի յև առել Հայաստանի պատմութլունը «ի սկզբանէ աշխարհի» մինչ 1193 թ., յերեք դրբով, զորից մեզ հասել և միմիայն սկզբնական մասը (Հանդէսք բանից աշխարհագրումար դրուցաց, տիեղերապատում անցից, վրդաստանալ ի քաջ գիտնականէն Մխիթարայ, աւագերիցու մեծ կաթուղիկէն Անուշ հոյակապ քաղաքի. ի խնդրոյ հաւը Հաւթնայի Դրիդորայ վարդապետի), իր յերկասիրութլան մեզ հհասած մասերում, ի միջի այլոց, հիշատակելիս յև յեղել և վրաց աղբյուրները, զորից առա աղտվել և Անսիանոս Որբիյանը (*Պատմութիւն Սերէոսի եղիսկոպոսի ի Հերակլէն և սկիզբ նորադիւա պատմութիւն Մխիթարայ Անեցույ, ի լոյս էած Բ. Պ[ատմագնան], ՍՊԲ. 1879, հաղկված. ևջ ա—բ., հմմ. Բ. Պատմագնան, Համարոտ տեսութիւն հայ պատմական դրականութեան, հաղկված «Փորձ»-ի 1880 թ. Ա 1, ևջ 24*):

Վարդանը նույնպես ծանոթ և վրաց տարեգրութլանը, յերբ առում է. «Իսկ յաղաղս վրաց թագաւորացն սկզբանց, որ կայ ի գիրս Սոցա», և մի փոքր հետո. «այս ըստ Մխիթարայ երիցու

տախցն» (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեայ, Վենետիկ 1862, էջ 91—92)։

Մխիթար Այրիվանցիին ևս բոլոր այն տեղեկությունները, վոր տալիս և Վրաց պատմությունից, քաղում և վրաց տարեգրությունից կամ, ուղիղ ասած, վերջինիս հայերեն թարգմանությունից՝ նույն ճիշդներով և աղավաղումներով, վորոնք հատուկ են հենց այդ թարգմանությանը (տես հատվածները՝ «Իշխանք վրաց», «Թաղաւորք վրաց» և «Շալիսկոպոսք վրաց» վերնագրերն երբի տակ. Մխիթարայ Այրիվանցեայ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկովա 1860, էջ 17—18)։

Իսկ Սեփանոս Որբիյանը, անտարակույս, ծանոթ և ինչպես Մխիթար Անցեղի պատմության, նույնպես և վրաց տարեգրության հայերեն թարգմանության հետ, վորոնց մասին գրում և հետևյալը. «Եւ ահա զայս ծանեաք ընդ ազօտ ինչ ի Վրաց պատմութենէն... զի ժտեալ էր յիշատակ նախնական զուցարանութեանց նոցա, նա և ամհնայն արութիւնք և գործք երևելիք ի տանն Վրաց սողդին Օրբէլեանց ի հոցին ժամանակագրոցն զոր Քարքիս-ցխորեայ կոչեն, վասն այն մեք ոչ գիտացաք զորպէս և զկարգ բանիցն զի և ըստ կարգի շարայարեալ էաք ի մատենիս, բայց զոր գտաք ի հայալեզու զիս ոտկաւ ինչ յիշատակ՝ զհոգեք, ևս և զվախճան կատարածի նորա, զոր հաւաստեալ ծանոյց մեզ զեղեցիկ պատմութիւնն Մխիթարայ Անցեղայ» (Պատմութիւն նահանգին Սրտական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց [Ղուկասեան Մատենադարան IV], Թ. 1911, էջ 372—373)։

Մի կողմ թողնելով «Պատմութիւն Վրաց»-ի (Chronique Arménienne-ի) տեկտը, վորը մեզ հասել և տնայազն Յ գրչադիր որինակով (յերկուսն Նշմիածնի մատենադարանինը, վորոնցից մեկը կարապետ արքեպ. Բաղրատունցի ձեռքի տակ լնդածն և, վորտեղից ընդորինակված և վենետիկ Մխիթարյանց ձեռագիրը, և մեկն էլ Լենինգրադի Գիտությանց ձեռարանի նախկին «Ասիական թանգարանի», այժմ «Արևելագիտության ինստիտուտի»), բավական և ասել, վոր սրանցից հնագույնն և Նշմիածնի մատենադարանի հին հազաքածուի № 1902 (=1792), վորն ըստ M. Brosset-ի (Histoire de la Géorgie, Introduction, SPB. 1858, p. XVIII, Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, III rap., 1849, p. 2) 1279—1311 թ. թ. և գրված։ Այլ հարց և, թե մի և այդ խմբագրության հեղինակը կամ կազմողը, վորին առաջիմ վոչ

մի գրական պատասխան չի կարելի տալ, թեև Ք. Պալկանյանը (Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике, — «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1883, декабрь, стр. 243—244) այն անգիտ մի հայ վանականի գործ էր համարում («автор древней Грузинской Летописи едва ли природный Грузин, вероятнее всего малограмотный армянский монах»): Այնուամենայնիվ, այս խմբողությունը, առկա է «Պատմութիւն Վրաց»-ին, գրական աշխատեւում միշտ կարեւոր նշանակություն է ընծայվել. և այս և պատճառը, զոր նրա շուրջը հասու է գրականություն էլ գոյություն ունի, այն է. 1. М. Brosset. Chronique Arménienne (Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB. 1851) — հայերեն տեկտի ամբողջական ֆրանսերեն թարգմանությունը. 2. К. Патаканов. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике (Журнал Мин. Нар. Просв., 1883, декабрь, стр. 199—274) — հայերեն տեկտի ուսումնասիրությունը՝ սկզբնական մասի ուսուցչին թարգմանությունը հանդերձ. 3. Համառոտ Պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Չուանչէրի պատմչի, Արամիա վ. Բիթլիսեցի առաջարանով (Մատենագրութիւնք նախնեաց, Վենետիկ 1884) — հայերեն տեկտի հրատարակությունը. 4. Н. Марр. Из летней поездки в Армению. Заметки и извлечения из армянских рукописей. VII. Об армянском тексте Грузинских летописей («Ванские Вост. Отд. Рус. Археолог. о-ва», т. V, 1890), նույնը հայերեն. Ն. Մալ. Ամասնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս, թարգմ. Ո. Անդրեան («Աղգային Մատենագարան» է, Վրեննա 1892) — հայերեն տեկտի պարունակող եղմամբների հնագույն ձևագրի ուսումնասիրությունը. 5. Յուսաֆն Աբուլան. Վրաց տարեգրության հին հայերեն թարգմանության առթիվ, վրացերեն («Մոզդաուերի» ամսագիր, 1901, № IV) — գրառումներ հայերեն տեկտի աղավաղումների մասին. ըստ իս՝ հեղինակը հայանում է, զոր ինքը հայերեն տեկտի «վրացերենի և վերածել IX—X դարու լեզվով» (ինչպես Սարգիս Կալաբաժեան իր «Պատմական պրագմատիկներ» ժողովածուի մեջ, էջ 155, հայտնում է, զոր «[Վրաց] մատենագրության] այս հին վերստին» ինքն ևս «վերածել և հայերենից հին վրացերենի» 1908 թվին). և 6. Յեղիա վ. Քասուհի. Վրաց ժամանակագրությունը («Հանդէս Ամսօրեայ» 1921 թ. № № 9—10, 11—12, 1922 թ. № № 2—3) — հայերեն տեկտի ուսումնասիրություն ըստ ելություն:

Ինչ վերաբերում է «Քարթլիս ցխոբերա»-ի բուն տեկտին, այն հետզհետե կազմված ժողովածու չէ, վորը պարունակում է բազմաթիվ յերկասիրություններ զանազան պատմիչների՝ սկսած XI դարուց (յեթն վոչ ավելի հին) և մինչ XVIII—XIX դար։ Այդ պատմիչներից հնագույններն են նրանք, վորոնց գրվածքները համառոտվել են և ի մի ձուլվել զեռելի XII դարում՝ վորոշ արտահայտություն ստանալով «Պատմութիւն Վրաց»-ի (Chronique Arménienne-ի) մեզ չհասած վրացերեն բնագրի մեջ։ Ահա և այդ պատմիչների անուններն այն հաջորդականությամբ, ինչպես նրանց յերկասիրությունները զետեղված են «Քարթլիս ցխոբերա»-ի այսպես կոչված «Մարիամ թագուհու վարիանտում».

1. Լեոնիսու Ռուխեցի (Լեոնի Մրավիթ) — «Վրաց թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմությունը»,
2. Զուաբեբ Զուաբեբյան (ըստ Կ. Կիկելիձեյի՝ նույն Լեոնտիոս Ռուխեցին) — «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը»,
3. Լեոնիսու Ռուխեցի — «Աբշիլ թագավորի վկայարանությունը»,
4. Անտոն — «Վրաց (Քարթլիի) մայրանը»,
5. Անտոն — «[Դավիթ] արքայից-արքայի պատմությունը», և
6. Սմբատ վորդի Դավիթ — «Բագրատունյաց պատմությունը»։ Ստորև, յուրաքանչյուր հեղինակի մասին առանձին խոսելիս, մենք նպատակահարմար դասնք այս հաջորդականությանը չհետևել, այլ դասավորել նրանց ժամանակագրական կարգով՝ առաջնություն տալով Դավիթի վորդի Սմբատին, ապա միմիայն Լեոնտիոս Ռուխեցուն և Զուաբեբ Զուաբեբյանին և, ի վերջո, անանուն հեղինակներին։

Բազմաթիվ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ մենք տալիս ենք համաձայն հետևյալ հրատարակությունների.

1. Ե. Թադ՝այւլիլի. Քարթլիս-ցխոբերա. Մարիամ թագուհու վարիանտը, վրացերեն, Տփղիս 1906, էջ 1—361։

2. Մ. Բրաւե, Քարթլիս-ցխոբերա. վրացերեն, ՍՊԲ. 1849, էջ 15—263 (նույնը ստերեոտիպ արտատպությամբ՝ Ն. Մառ, Քարթլիս-ցխոբերա, Պետրոգրադ 1923, էջ 15—200, կիսատ մնացած)։

Միաժամանակ ոգտագործած ունինք և ֆրանսերեն թարգմանությունը վրացերենից՝ Մ. Brossel, Histoire de la Géorgie, I Partie, I-e Livraison, SPB 1849, ամբողջ (p. p. 15—381)։

Ինչ սմին, յուրաքանչյուր հատվածի կամ քաղվածքի կողքին, յեթն այն այսպես թե այնպես զուգադիպում է «Պատմութիւն Վրաց»-ի (Chronique Arménienne-ի) հայերեն տեկտին, մենք

ամբողջագետ աստ՝ ենք բերում և աչդդիտին, զորպէսզի գրանով,
մեկ կողմից, դժուարեթյուն ազատ լինինք ընթերցողին կարեւոր
համեմատութեանն և կատարելու համար, և մյուս կողմից՝ ցույց
ասանք, քն XIII դարու նայեւն քաղմանութեան վարման և շեղ-
վում բնագրից և, արեւմե, զորքան հաճախ կարելի չէ ընծայել
զերջինիս՝ այս կամ այն խնդիրները բաժնելիս, նամանա՞վանդ այն
կետերում, չերբ հաշ-դրացական փոխհարաբերութեանն ար-
ձանագրելիս՝ աղբյուրներն իրենց յաւաքանութեամբ իրարից շեղ-
վում են և նայնիսի քստ և յութեան մեկը մյուսին հակասում:

ՍՄԲԱՏ ՎՈՐԴԻ ԴԱՎԹԻ (XI Դ.)

„ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Պարթև-ցխորերայի Մարիամ թագուհու վարխանում «Դավթի արքայից-արքայի պատմութեանը» (տես այս պրակի Ե. դրուխը) անմիջապես հետևում և մի փոքր յերկասիրութեան հետևյալ վերնագրով. «Պատմութեան և անգեղանք մեր վրաց Բագրատունյաց (Բագրատունյան) թագավորների մասին, թե վճրակից յեկան նրանք այս յերկիրը կամ վճր ժամանակից ունին նրանք պատված Վրաց (Պարթևի) թագավորութեանը, վոր պրեց Սմբատ Դավթի վորդին»:

Այս յերկասիրութեանն առաջին անգամ հրատարակեց Ե. Թալալյովիին իր հայանի աշխատութեան մեջ «Յերեք պատմական քրոնիկա» (վրացերեն, Տիգրա 1890), և՛ 41—79, ապով առանձին և նրա ուսանեին թարգմանութեանը համապատասխան աշխատութեան մեջ՝ Источники грузинских летописей — Три хроники («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», в. XXVIII, 1900), стр. 117—182: Ապա յերկրորդ անգամ այն հայանի դարձավ «Մարիամ թագուհու վարխանի» հրատարակումով, վորը նույն Ե. Թալալյովիին լույս ընծայեց (վրացերեն, Տիգրա 1906), և՛ 337—361: Ինչ վերաբերում և Պարթև-ցխորերայի Վախտանգյան խմբագրութեանը, այնտեղ այդ յերկասիրութեանն առանձին-առանձին պատասխիկներով և մուծած, և՛ 161—163, 188 et pass., վորոնք դիտական արժեքից միանգամայն զուրկ են (հմմ. նույնը ֆրանսերեն թարգմանութեամբ՝ Histoire de la Géorgie, I, 1. p. p. 216—220, 261 et pass.):

Թե ճիշդ ևր Դավթի վորդի Սմբատը, զրա մասին չ'ոչինչ հայանի չե. սրա մասին վճի նրա յերկասիրութեան մեջ կա վորևե անգեղութեան և չ'ոչ ևլ այլուր Սակայն, ինչպես իր

ժամանակին և։ Թաղալուիլիին (Յերեք պատմական քրոնիկա, GIX) նկատեց, «նա միանգամայն անծանոթ է մեզ, թեև հավանական է թվում, զոր նա Տաշք-Կզարջյան Բաղրատունիներից (Բաղրատունիներից) լինի, և ապրում էր տասնամեկերորդ դարում»։ Յեզ իրոք, Սմբատն իր պատմությանը սկսում է Աղամից և հասցնում մինչ Բաղրատ IV (1026—1062) թագավորությունը՝ կրտսե թագնեով վերջինիս նկարագրությունը։ Ուրեմն պարզ է, զոր նա XI դարու կեսի կամ առաջին կեսի հեղինակ պիտի լինի, նամանավանդ յեթե ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, զոր նրա պատմությանը նույն XI դարու յերկրորդ կեսում ողորդված ունին Լեոնտիոս Թուրքեցին (տես այս պրակի Բ. գլուխը) և Ջուանշեր Ջուանշերյանը (տես Գ. գլուխը)։

Դավիթ Կաթնալուիլիին իր հատուկ հոգվածում «Ը՛մ պիտի լինի Սմբատի (Սումբատի) քրոնիկայի հեղինակը» (Վաղեմի Վրաստան, վրացերեն, հ. 1, Տիպիս 1909, էջ 36—42) այն միտքն է հայտնում, զոր «Սմբատը (Սումբատը) պիտի լիներ վորդի Դավթի, զորը Բաղրատ յերրորդի պապի լեղորո՝ Աարնեբսեհ (Ազարնասե) Կուրապալատի վորդին էր, զորը 1032 թ. ղեկ էլի կենդանի յե յեղևը» (էջ 41)։

Իվ. Ջալալալուիլիին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, Ի. տպ., 195) իրավացիորեն նկատած ունի, զոր հեղինակը թշնամի չէ և հակասակարգ ֆեոդալական կարգերի և հանդիսանում է ջատագով Բաղրատունյաց միահեծանության։ Մեր կարծիքով, Դավթի վորդի Սմբատի յերկասիրությունը վրաց պատմագրության հանդեպ նույն ղերն ունի ստանձնած, ինչ հայ պատմագրության հանդեպ կատարած ունին Բաղրատունյաց շրջանի հայ պատմիչները՝ լինին նրանք աշխարհական (Շապհո Բաղրատունի, ղեկ չհայտնադրած) թե հոգևորական (կաթողիկոս վարդապետ-առաքելացիներ)։

[ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԵՑ]

...Յեզ Սողոմոնի այս յոթ յեղրայրները յեկան Զեկեղեց (եկեց) Ռաքայիլ տեկնոջ (թագուհու) մոտ, և նրանից մկրտվեցին։ Յեզ մեացին նրանք Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում, և այնտեղ այն որվանից ցայտոր նրանց զափակները տիրում են Հայքին (Սոմխիթին)։ Նրանցից չորս յեղրայրները յեկան Քարթլի, վորոնցից մեկին՝ Գուարամ անուն՝ նշանակեցին իշխան (երթաթավ)։ Յեզ

ալապետ Վրաց (Քարթլիի) Բաղրատ[ւ]նիները այն Գուարամի սերունդն (վորդոց վորդիքն) ու ազգականներն են: Իսկ նրա (Գուարամի) յեղրայրը՝ Սահակ անուն՝ գնաց Կախք (Կախեթ) և խնամխալացավ Ներսեսին (Ներսեյին), իսկ մնացած յերկու յեղրայրները՝ Ասամ և Վարդ[ա]վարդ անուն՝ գնացին Կամրեշովան, սպասեցին Պարսից սպասալարին և տիրեցին Կամրեշովանին...

[Սիմեոն-Պարոտ կաթողիկոսի որդի¹⁾ սպարսիկները տիրում էին Քարթլիին, Կախքին (Կախեթին), Հերքին (Հերեթին), Հալքին (Սամխեթին), Սյունիքին և [Վ]ասպ[ա]րակ[ա]նին (Ասպուրանդին)։...

...[Այս հրեյա յեղրայրները՝ [ազատվելով] զերուխյունից [և] զալով Փլիլոստիմացոց²⁾ յերկրից, անցան Յեկեղեց (Եկեղեց), և Յեկեղայց (Եկեղեց) [զավառում] մկրտվեցին Ռաքայի տիկնաջից (թագուհուց), վորը նրանցից յերեքի անունները փոխեց, քանի վոր մեկին անվանեց Մուշեղ (Մուշեղ³⁾), մյուսին՝ Բաղրատ, վորը Բաղրատ[ւ]նիաց [նախա]հայրն է, և յերբորդին՝ Արդար⁴⁾ Մեկին իրեն փեսայացրեց, իսկ մյուս յերկուսին խնամխալացեց Հայոց (Սամխեթի) թագավորներին հետ։...

Դրոնիկոնի 228-ին⁵⁾ վախճանվեց Գուրգեն արքայից-արքան, Բաղրատ՝ վրաց (քարթլիկներին) թագավորի վորդին, թողնելով [թագը] իր վորդի Բաղրատին՝ ափսաղաց թագավոր և մեծն Կուրապալատին [Այս Բաղրատը] տիրեց Տալքին (Տառլին)⁶⁾ իր հայրենիքին⁷⁾ և ինքնակալությամբ զրավեց ամբողջ Կովկասը՝ Զիքաց [յերկրից] (Զիքեթից) սկսած մինչ Վրկան (Գուրգան), իսկ Աստղատականն (Ազրադադանն) ու Շիրվանը հարկատու զարձրեց իրեն՝ իրրի Հայոց (Սամխեթի) թագավորին⁸⁾։...

Գեորգ (Գեորգի) թագավորի յոթերորդ թվին հունաց (րեր-ձեններին) Վասիլ թագավորը զուրս յելավ այս Գեորգի զեմ: Իսկ այս Գեորգն ուղղվեց մեծ զորքով [նրա զեմ], և լերկուսն էլ յերկար ժամանակ կանգ առան Բասեն (Բասիան) զավառում՝ Հելին-

¹⁾ Բաղրատ՝ Մուշեղ (sic):

²⁾ Բաղրատ՝ Արդավար (sic):

³⁾ Բաղրատ՝ մամուլի:

⁴⁾ Այս արդացի մի մասը՝ սկսած խոսքերից «[Այս Բաղրատը] տիրեց Տալքին» մինչ այստեղ՝ կրկնվում է, ի միջը այլոց, և «Քարթլիո-ցխոսթեայի» Վախտանգյան խմբագրության մեջ (եջ 212), վորը իր տեղում մենք բաց ենք թողնում, քանի զոր այն Հկա Մաքիամ Թագուհու և ուրիշ հնազույն վարիանտներում նախաաղբյուրը, անկասկած, Սմբատի յերկատիրությունն է, ինչպես իր մամանակին մատնանշեց և Ա. Քաղապալիկին (Ք. Յ., էջ 245, ծանոթ. 8):

յով՝ հոգի իրար դեմ անաստիւյով Բասիլից՝ Գեորգը (յեւ) զարձալ
 և տվելոց քաղաքն Ուլիթյաց (Ուլթար). ապա նրան հետամուտ
 յեղով հունաց (բերձեններէ) թաղախորը... [Յեղ] վերադարձալ
 Վասիլը Թուրքոյ (Թրեալիթով), շրջեց Զախարքն (Զախարխին)
 ու Արտահանը (Արտանը) ձմեռն պահին... ապա դնաց և ձմեռեց
 Խաղաշայ (Պալադա) յերկրի Տրապիզոն քաղաքում³...

Ապա Վասիլը երկին վերադարձալ՝ զալով Բասեն (Բասիան),
 պահանջելով Գեորգ թագաւորից [զիջել] նրան բերդերն ու գա-
 վանները և խոտանալով [գոթարեն] հաշտութեան և խաղաղու-
 թեան...

...Սրանից հետո (հունաց Կոստանդին թագաւորի մահան
 և Ռամանուր զահակաւթյան) շերտոյ թվին յերանելի Մարիամ
 թագուհին՝ Բաղրատ թագաւորի մայրը, զորը կորովամիտ և
 քաջարի յեր իւրեկ պայծառապեղ, հզոր և մեծ Արշակունյաց
 թագաւորներէ շառավիղ⁵, դնաց Կոստանդնուպոլիս Ռամանու-
 թագաւորի մօտ, խնդրելով խաղաղութեան մայրի արեւելքում,
 վարպետի պատերազմ չլինի ոչևս հունաց (բերձեններէ) և վրաց
 (քարթլիկներէ) միջի⁶...

ՄԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մատմարայեկ 572—598 թ. թ.:

2. Փիլիստիմացոյ մասն հատկապես տես. А. Захаров, Физистимляне (Глава из истории Эгейского мира), — «Сообщения Русского Пале-
 стинского О-ва», т. XXIX. 1925, стр. 71—110. Н. Марр, Физистимляне,
 палестинские целасти и расены или этруски (Из мира дошадей от Пире-
 неев до Малой Азии, до Руси), — «Еврейская мысль», т. I, Ингр. 1925,
 стр. 1—31:

3. Այսինքն 228+780=1008:

4. Ուլթյաց քաղաքի առան և Խաղաշայ յերկրով Վասիլի Կոստանդնու-
 պոլիս վերադառնալու մասին խոսում և ի միջի այլոց, և հայ պատմիչների՝
 Ասողիկի (Ստեփանոսի Տարանեցոյ Ասողկան Պատմութիւն արեւելքական, ՄՊՔ.
 1885, էջ 278) և Արիստակես Լաստիվերտեցի (Պատմութիւն Արիստակեսի վար-
 դապետի Լաստիվերտեցոյ [Ղախտեան Մատենադարան 6], թ. 1912, էջ 5, 7, 12,
 16) յերկասիրութեանց մեջ:

5. Վրաց պատմիչը, անկասկած, սխալում և՛ համարելով Բաղրատի մայր
 Մարիամ թագուհուն Արշակունջաց սերնդից, մինչդեռ հայտնի չե, ինչպե՞ս իր
 մամանակին դեռ ելլէ M. Brosset (Histoire de la Géorgie, I, p. 314, n. 1) և
 ապա Ն. Փաղճաշվիլի (Источники грузинских летописей, стр. 182 прим. 1)
 նշեցին, զոր նա Արժրուշայց Սենեքերիմ թագաւորի գուտարն կը Այս Մարիամը՝

իրիւ «Ափխազաց ե Հայոց թագուհի, զուարթ մեծին Սենիքընի՛մա եւ թոռն
Դադիւս Հայոց տըրայի»՝ հիշված ե Մարմաշէնի 1033 թ. մի արձանագրութեան
մէջ (H. Орбели, Надписи Мармашена, Пгр. 1913, стр. 3), ե ըստ Կ. Կէկե-
լիճեյի հետազոտութեան (Յերկու. Յեփիմիոս վրաց հին գրականութեան մեջ, վրա-
ցերեն, — էջ 112—113 ե ծանոթ. 1 եջ 113), կենդանի յե յեղել 1065 թվին:

6. Վրաց Բագրատունեայ ե նրանց ծննդաբանութեան մասին առհասարակ
տես. M. Brosset, Histoire des Bagratides géorgiens d'après les auteurs armé-
niens et grecs, jusqu'au commencement du XI s., SPB 1843—Առլանի, Addi-
tions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB 1851, p. p. 138—
188 (Add. IX. Histoire des Bagratides géorgiens etc.), Դ. Ալիշան, Շիրակ. Վե-
նետիկ 1881 (Աղղաստմ Բագրատունեայ), А. Грек, Династия Багратидов в
Армении, — «Журнал Министерства Народного просвещения» 1893 г.,
ноябрь, стр. 32—139. A. Dughbasschian, Gründung des Bagratidenreiches durch
Aschot Bagratuni, Berlin 1893. Y. Margnart, Osteuropäische und Ostasiatische
Streifzüge, Leipzig 1903, S. S. 391—465. Առլանի հայերեն՝ Բագրատունեայ ծա-
ղուհի. Ա. Հայ Բագրատունեայ հիւղագրութիւնը. Բ. Վրական Բագրատունեայ
ծաղուհի. [«Աղղային Մատենագրան» ՀԳ], Վրեննա 1915. Իվ. Ջալալիշվիլի.
Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, վրացերեն, գ. II, Տփղիս 1914, հավելված
(Բագրատունեայ ծննդաբանական հյուղը Դավթի վորդի Մաբաս պատմիկ ալյալ-
ներէ համաձայն). Թամար Լախուրի, Դավթի վորդի Մաբասի ե Դեռըջ Մերչուլի
տեղեկութիւնները IX+X դարերի վրացի Բագրատունիների մասին, վրացե-
րեն, — «Arili», Տփղիս 1925, էջ 47—56. J. Markwart, Die Genealogie der Bag-
ratiden und das Zeitalter des Mar-Abas und Ps. Moses Xorenathsi, „Cau-
casica“, Fasc 6. Teil 2 (Leipzig 1930):

ԼԵՈՆՏԻՈՍ ՌՈՒԻՍԵՑԻ (ԼԵՈՆՏԻ ՄՐՈՎԵԼԻ) (X I Դ.)

„ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՅԵՎ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐԻ ՈՒ
ՏՈՀՄԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

ՀԱՎԵԼՎԱՆՈՒՄ

«Արշիլ Բաղավորի վկայաբանությունը»

Քարթլիս-ցխոբերայի Մարիամ Թադուհու վարիանտը (խնչ-
դես և բոլոր այլ վարիանտները) սկսվում և մի ընդարձակ յեր-
կտիրությունով, վերը կրում և (միմիայն Մարիամ Թադուհու
վարիանտում) հետևյալ վերնագիրը. «Վրաց Թագավորների և
նախահայրերի (նահապետների) ու տոհմերի պատմությունը»:
Այդ յերկատիրությունը դրաված ունի և. Թագ՝ ալեվիլու. հրատա-
րակություն մեջ 1—116 էջերը, իսկ Մ. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մա-
նի)՝ 15—107 էջերը, վերին համապատասխանում են նույն
Մ. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանություն 15—114 էջերը և «Հա-
մառոտ պատմություն Վրաց»-ի 7—72: Նույն վարիանտում՝ այն-
տեղ, ուր վերջանում և Ջուսեբե Ջուսեբեյանի «Վախաճոյ
Գորգասալի պատմությունը» և նախ քան «Արշիլ Թագավորի
վկայաբանությունը»՝ կցված և հետևյալ հիշատակարանը. «Արշիլի
վկայությունն ու Թագավորների պատմությունը և Վրաց (Քարթլի-
սի) գարձը [ի քրիստոնեություն] Նուսեյի (Նինոյի) [ձեռքը]
գրեցի Լեոնտիոս Ռուխեցիս (Լեոնտի Մրովելին)»:
Այս հիշատակա-
րանը միանգամայն զուգադիպում է՝ «Աննա Թադուհու վարիանտ»
անունով հայտնի և պրոֆ. Լվ. Ջավախիշվիլուն պատկանող՝ հնա-
գույն գրչագրի հիշատակարանին (Լվ. Ջավախիշվիլի, Նորագյուտ
Քարթլիս-ցխոբերան և Թամար Թադուհու յերկրորդ՝ ցարդ ան-
հայտ՝ պատմչի յերկատիրությունը, — «Bulletin de l'Université de
Tiflis», III, 1923, վրացերեն, էջ 197), նույնպես և Թեյմուրազ
արքայազնի վարիանտի հիշատակարանին, վերջինից վերջինն

աղելացնում ե. «Իսկ այժմ գրեցի յես՝ Հովհան աղագերեցս»
(Ք. Յ., Ե. Քաղ., հրատ., հջ 211 և ծանոթ. 11 *ibid.*):

Թե վեր դարձ. հեղինակ և Լեոնտիոս Ռուխեցին (Լեոնտի-
Մրավելին), դրա մասին հավաստի տեղեկություններ չկան: Մի-
միայն հայանի յե, վոր նա հիշատակված և Աթոնի Իվերոն կոչված
մայրավանքի վրացերեն մի ձեռագրում (№ 61) իբրև «Լեոնտիոս
(Լեոնտի)՝ արքեպիսկոպոս Ռուխի» (H. Mapp, *Агиографические
материалы по грузинским рукописям Ивера*, ч. I, — «Записки
Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва», т. XIII, 1900, стр. 84): Մյուս
կոչմեց, Իվ. Ջավախիշվիլին նկատած ունի (Հին վրացական պատ-
մական գրականություն, Բ. տպ., 170), վոր Լեոնտիոսի յերկա-
սիրության մեջ խոսվում և Անդրեաս և Սիմոն Կանանացի առաք-
յալների քարոզչության մասին վրաստանում, վորն իբրև նորա-
մուծություն միմիայն XI դարուցն և մասնավորաց գրականության
մեջ: Վերջապես, նույն Լեոնտիոսը քանիցս հիշատակված և՛ իբրև
գեա և ի՛ն կենդանի և վոչ մեռած՝ Պարիզի Ազգային Մատենադարանի
վրացերեն ձեռագրաց հավաքածուի № 9-ի մեջ, վորը XI դարումն
և գրված (E. Takaichvili, *Les manuscrits Géorgiens de la Biblio-
thèque Nationale de Paris et les vingt alphabets secrets Géorgies*.
Paris 1933, *վրացերեն*, p. 42 et n. ³³):

Ըստ այսմ, ուրեմն, Լեոնտիոս Ռուխեցին XI դարու հեղինակ
պիտի համարվի:

Առանձնապես հետաքրքիր և Լեոնտիոսի յերկասիրության
հայկական աղբյուրների հարցը, վորը վորոշ պատմություն ունի:

Դիտական շրջաններում վաղուց արդեն այն կարծիքն եր
հաստատվել, վոր Քարթլիս-ցխոբերայի սկզբնական մասը, սուել
և Լեոնտիոս Ռուխեցիո յերկասիրությունը, ի միջի ալլոց, հայ
պատմիչների ազգեցությունը գրողն և կրում: Նույն Ք. Յ.-ի մի
գրչագրում, վորը XIX դարու սկզբներին և ընդորինակված և
հայանի յե վրաց մեջ գրագիրություն տարածող նախկին ընկե-
րության հավաքածուի № 3665-ի ներքո, պրոֆ. Դ. Չուրիցովի
ձեռքով լուսանցքներում մի քանի տեղ ծանոթություն և կցված
Մովսես Խաղնացիո անվան հիշատակությամբ, վորը վրաց տարե-
գրության նախադրյուրներից մեկն և ճանաչված (տես ձեռագրի
հջ 5 ա, 18, հմմ. նաև E. Такайшвили, *Описание рукописей «Об-
щества распространения грамотности среди грузинского насе-
ления»*, т. II, стр. 8): Նույնը հարևանցիորեն ակնարկված ունի և
M. Brosset-ն (*Histoire de la Géorgie*, I, p. 16, n. 1, et pass.): Իսկ

Դ. Բախաձենի (106 источниках и характере первоначальных преданий «Картли-Пахлеба» или Грузинских летописей, — «Известия Кавказского О-ва Истории и Археологии», т. I, в. 1, Тифл. 1882, стр. 36—37) *Ջանուս էր աղացուցել, զոր Ք. Յ.-ի սկզբնական մասը, անշուշտ շվեման կեանք ունի Մար - Արաքի, Մովսես Խորենացվո և Ագաթանգեղոսի պատմութեանց հետ:*

1908—1910 թ. թ. լույս ընծայած իր «Գրութեաներ Վրաստանի պատմութեանց» վրացերեն աշխատության II մասի մեջ (էջ 21—23) Ա. Գուգաձեն աշխատում էր աղացուցել, զոր Ք. Յ.-ի սկզբնական մասի հեղինակը, անալոգիան, հայկական աղբյուրները և մասնավորապես Մ. Խորենացվո աղգեցութեան տակ և յեղել զանվելիս: Ապա 1915 թ. լույս ընծայած մեր ուսումնասիրության մեջ՝ *Грузинская версия Агафангела и ее значение для грузинской историографии* («Христ. Восток», т. V, стр. 155—170)՝ մենք միայն հայտնեցինք, զոր Ք. Յ.-ի նույն մասի հեղինակը ձեռքի տակ և ունեցել զինք թե Մ. Խորենացվո, այլ Ագաթանգեղոսի պատմութեանը, այլ Սիմեոն Լոգոթեոսոսի ձեռքով մատափրատար վերածածը, հավանորեն X դարու հունարեն բնագիրը և զինք թե վերջինիս՝ 1081 թվի վրացերեն թարգմանութեանը, զորը մենք հրատարակեցինք 1920 թվին: 1916 և 1921 թ. թ. հրատարակած իր «Հին վրացական պատմական գրականութեան» աշխատության մեջ Խվ. Ջավախիշվիլի մեզանից միանգամայն անկախ այն կարծիքն ունի հայտնած, զոր Լեոնտիոսը հայկական աղբյուրներից ձեռքի տակ և ունեցել Գրիգոր Լուսավորչի վկայաբանութեանը, զորին նա յերբեմն «Հայոց պատմութեան» և յերբեմն «Հայոց դարձի» պատմութեան» և կոչում (տ. հրատ., 125, բ. հրատ., 184—185): Ապա Կորն. Կեկելիձեն իր հատուկ ուսումնասիրության մեջ «Լեոնտիոս Ռուխնցվո (Լեոնտի Մրտլեու) գրական աղբյուրները» («Bulletin de l'Université de Tiflis», III, 1923, վրացերեն էջ 4—14)՝ արծարծելով այն դրույթին, զոր Լեոնտիոսն իր յերկասիրութեանը գրելիս ձեռքի տակ և ունեցել է տեսակի աղբյուրներ՝ հայերեն, պարսկերեն, հունարեն և վրացերեն, լեռնաձորում և, զոր հայկական աղբյուրներից նրան նյութ պիտի ծառայեցին «Հայոց դարձի» կամ Ագաթանգեղոսի պատմութեանը, Հռիփսիմյանց վկայաբանութեանն և «Հայոց պատմութեան» կամ Մովսես Խորենացվո անվամբ հայանի պատմութեանը: Նույնը Կ. Կեկելիձեն կրկնում և և իր «Վրաց գրականութեան պատմութեան»

I հատորի մեջ (1923, էջ 245—246), միայն այն տարբերություններ, զոր Հոփսթրամյանը վկայաբանություն առնելի հիշատակում:

Ընդամենն, առանձին պիտի հիշատակել Ս. Կակարանցի անունը, զորը 1912 թ. հրատարակած իր բրոշյուրի մեջ О древне-грузинских летописях XI столетия (стр. 23, 26—27) համարում էր Լեոնտիսին XI դարու պատմիչ: Ինչպես 1924 թվից սկսած հեղինակն փոխեց իր կարծիքը՝ դասելով նույն Լեոնտիսին X դարու սկզբների (900—920) գրողների շարքը (տես Պատմական պրոպոզիցիեր, 1924, էջ 191. Պատմական ժողովածու, II, 1928 էջ 68): Միաժամանակ նա կարծում է, զոր Քիաղավորաց պատմության՝ Մոսիս Խարենացվա հետ ունեցած առնչություն հարցը պիտի հանդի (Պատմական պրոպոզիցիեր, 150). Եվ իր Քիաղավորաց պատմության հեղինակը հայկական գրական աղբյուրների վրա չէր հենվում և այդպիսիներն ողտադործելուց խուսափում էր, — ասում է Ս. Կակարանց (ibid.), — սա պարզ յերևում է այն համալսանքից, զոր պատմիչն ողտվում է, ինչպես գրականության մեջ արդեն հայտնի չե (ակնարկում է մեր վերահիշյալ հոդվածը, էջ 162), և Ազաթանդեղոսով, սակայն մոչ թե նրա հայկական վերսխայով, այլ հունարենով:

[ԹՈՐԳՈՄՅԱՆՔ]

Նախ և առաջ հիշատակենք այսպես, զոր հայոց (սոսնիկների) և վրաց (քարթվեկների)⁶, սանայ և ժովականայ, հեկաց և լեղզիների (լեկաց), յեղերաց (մեղերիների) և կովկասյաց՝ սոցա բաշորի հայրը մի էր Թորգոս (Թորգոսոս) կոչեցալը Այս Թորգոսը (Թարգամոս)⁷ էր զորդի Թարգ[ւ]ի, զորդի [Յ]ալամոս, զորդի Յարեթի, զորդի Նոյի:

Յեվ այս Թորգոսը (Թարգամոս) քաջ մարդ էր: Յեվ լեզուներն բաժանումից հետո, յերը Ներքոթը Բաքելունում աշտարակ շինեց և լեզուները բաժանվեցին՝ ի սփռուս աժրողջ աշ-

Յիշատակ արացողք այսմ՝ զի հայոց և վրաց և մանայ և Մովկանայ և Հեթանայ և Լեկայ և Կովկասեայ և Եղերաց հայր՝ մի էր սոցա, Թորգոս կոչեցալ, որդի Թրաթայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յարեթի, որդւոյ Նոյի:

Առ էր նա այլ քաջ և հեկայ: Ի յայսմ կործանման աշտարակին և բաժանման լեզուացն, և ի սփռին մարդկան ի վերայ երկրի, եկն ընտանեաց ի մեջ լեռանց Մանայ և Արագածու:

⁶ Vār. հայոց և վրաց] վրաց և հայոց. Tark., Oupc. II, 11:

խաբէի, այս Թորգոմը (Թարգամուն) իր ամբողջ ժողովրդով յեկավ և բնակութիւն հաստատեց յերկու լեռներէ՝ Արաբատի և Մասիսի՝ միջև, զորոնք անժառանգելի յեն մարդկանց համար ։

Յեզ նրա ժողովուրդը մեծ եր և անհամար, բանի վոր եյին բազում կանայք, ուսաներք և գտներք, վորդեր և թոռներ ուսաներաց և գտներաց նորա, [և] թանի վոր նա (Թորգոմն) ասրեց վեցհարյուր տարի ։

Յեզ այս՝ Արաբատի և Մասիսի յերկիրք, վոր վիճակովն եր նրանց, այլևս չեր կարողանում նրանց տեղափոխել ։ [Յեզ] նրա (Թորգոմի) յերկիր սահմաններն այս են. արեւելքից՝ ծովն Գուրգանի՞, արեւմուտքից՝ ծովն Պանասի՞, հարավից՝ յստն Արեթի՞, և հյուսիսից՝ յստն Կովկասու (Կովկասիա) ։

Բայց Թորգոմի (Թարգամունի) որդից մեջ ութը հայանի գործուն [իրեկ] բաջարի և անվանի հոկաներ, զորոնց անուններն են. առաջինն կոչվում եր Հայէ (Հասո), յերկրորդը՝ Քարթլոս, յերրորդը՝ Բարզոս, չորրորդը՝ Մովսկան, չինգերորդը՝ Լեկոս, վեցերորդը՝ Հերոս, յոթերորդը՝ Կովկաս, ութերորդը՝ Եգրոս [Յեզ] այս ութ [յեղբայրները] նրաներ եյին ։

Բայց Հայէր (Հասոս) ամենքից հոկան եր, զորովհետեւ նրա նման վոչոր չի յեղել յերկրք վոչ ջրհեղեղից առաջ [և] վոչ ել հետո՝ հաստկով (բոյով), ուժով և արիւթյամբ ։

Բայց Արաբատի և Մասիսի յերկիրն այլևս չեր կարողանում [նրանց] տեղափոխել ։

Արայ էին բազում կանայք. և ծնան. նաև ուսաներք և գտներք որդւոց և գտներաց նորա. և եկաց ամս վեցհարիւր ։

և. չքուէք երկիրն բազմութեան տիւ նորա. զստն որոյ տարածեցան և բնդարձակեցին գտահման իւրեանց ի ծովէն Պանասու. մինչև ի ծովն Հերթիս և Կասպից, և սո յերամբն Կովկասու ։

և. բնաբեցան յորդւոց նորա արք ութ արեւոյնք և անուանիք. առաջինն՝ Հայէն, երկրորդն՝ Քարթլոս, երրորդն՝ Բարզոս, չորրորդն՝ Մովկան, չինգերորդն՝ Լեկան, վեցերորդն՝ Հերոս, եոթերորդն՝ Կովկաս, ութերորդն՝ Եգրէս ։

և. Հայէն առաւել էր ուժով և քաջութեամբ, որ չեղև նման նմա ի վերայ երկրի, ոչ յառաջ թան զջրհեղեղն և ոչ յետոյ՝ մինչև ցայսօր ժամանակի ։

* Var. յերկու լեռներէ՝ Արաբատի և Մասիսի միջև, զորոնք անժառանգելի յեն մարդկանց համար ի մեջ Կովկաս (Կովկասիա), Արաբատ և Մասիս լեռներէ, վոր ամուր ե[ն] և անժառանգելի մարդկանց համար ։ Тах., Оше. II, 11:

** Var. + վոր այժմ կոչվում ե Գիւանի

*** Var. + վոր այժմ կոչվում ե Սի ծով

**** Var. + վոր բոյւրդերի յերկրուէն ե

***** Var. 1. Հասո. 2. Քարթլոս] 1. Քարթլոս. 2. Հասո. Тах., Оше. II, 11—12:

Թորգոմբ (Թարգամուր) բաժանեց իր յերկիրն ու մոզովուրդն այս ութն հսկաների մէջէն. իր մոզովուրդն հեռն է իր յերկրի լավագոյն մասը (կեար) ավել հայկին (Հասսին). իսկ մյուս յութին ավել նրանց հասնելիքն ըստ յերկրաւթյան⁹։

Բայց Հայկը (Հասսը) մասանդեց իր հարը՝ Թորգոմբն (Թարգամուրն) պատկանայ յերկիրը, և տիրեց [սահմանակից] յերկիրնեկրին. հյուսիսից՝ ինչպես մասանանդէկ ենք, հարավից՝ Սրեթ (Տիւր) լեռամբ, արեւելից՝ մինչև ծովն Գուրգանի, արեւմուտից՝ մինչև ծովն Պանատսիւ Ենգ այս յաթն հսկաների կտուրիցն ու իշխանն էր Հայկը (Հասսը), և այսպես բոլորը հպատակ էին Հայկին (Հասսին), և բոլորը մի լեզու ունէին՝ հայերենը (սոմեթերենը)¹⁰. իսկ ութներջան միտսին էին ի ծառայութեան Ներքոթի հսկայի՝ վարն առաջին արքան էր ամբողջ աշխարհում¹¹։

Սրանից հետո մի բանի տարի անց Հայկը (Հասսը) գիմեց նոյն յաթն հսկաներին, մոզովեց նրանց և ասաց. «Բարձրրայ տառվածը ավել մեզ ուժ և բազմութեան մեր մոզովորդի. այժմ ողնականութեամբ արարել ստուծո չլինենք այլևս զոչորի ստուղ և զոչորի չժողայենք, բացի արարել տառծուցն Յսթն հսկաները՝ հաճատալով սրան՝ հաստատեցին նրա (Հայկի) մտադրութեանը,

Սոցա բաժանեաց Թորգոմ գաշխարհն իւր. եւ զհէսն հայկին. և զհէսն և թանց որդւոցն՝ ըստ արմելոյ նոցա...

Իսկ Հայկն գնասարակն մասանդեաց հայրենիս՝ տապեալ սահմանօրն. և էր իշխան և թանցն եղբարց, և կային ի ծառայութեան Ներքոթիայ հսկայի, որ նախ թաղատեալաց ամենայն երկրի

Իսկ զկնի սուղ ամաց անցելոյ՝ ի մի հաւաքեաց Հայկն զեղբարս իւր և ասաց նոցա. Լուսարուք ինձ, հարազատք իմ. աշխատիկ ես մեզ Աստուած գորութիւն և մոզովուրդ բազում. և արդ՝ վասն ողորմութեանն որ ի վերայ մեզ՝ մի ծառայեսցուք օտարի, այլ Աստուծոյ ճշմարտիւ եւ. հաւանեցան ամենեքեան, ապստամբաւ՝ չկառն զհարկն, արկեալ յինքեանս զբջակայ աղգանի եւ. լուեալ

⁹ Вар. Թորգոմբ (Թարգամուր) բաժանեց... ըստ յերկրաւթյան] Թորգոմբ (Թարգամուր) բաժին հանեց իր վորդովոց [հետեւյալ] անգերն ու սահմանները. Թարթլուսն ավել իշխանութեան հասպից ծովից մինչև ծովն Պանատսի և գարծբեց նրան իշխան բոլոր յերրայրներին, և այս յեղբայրներին ել՝ յուրարանջուրին բաժին հանեց հետեւյալ անգերը... իսկ Հայկին (Հասսին) հաստատեց այնտեղ, ուր ինքը Թորգոմն (Թարգաման) էր ապրում, Արարատ լեռան մոտ, և ավել նրան Մասիս սարեց, վր յայժմ Ալադադ և կոչվում, մինչև Մարաց սահմանները... Так., Оппе. II, 12:

¹⁰ Вар. Ենգ այս յաթն հսկաներն... ամբողջ աշխարհում] Փարթլուր տիրում էր իր մյուս յեղբայրներին վրա, իսկ Հայկը (Հասսը) իր բաժնում, և բոլորը մեծ սիրով նշոն կապված իրար հետ. և հպատակ էր Հայկը (Հասսը) իր մոզովորդով Ասորեստանի արքա Ներքոթին։ Так., Оппе. II, 13:

և որպէս Ներքոթին՝ հարկ չտալով նրան այլևս Սրանց հետ մի քանի այլ ժողովրդներ եւ համաժող յեղան, իսկ մյուսները յերկտիրա զարձան Ազաբարկացով Ներքոթը, ժողովեց իր հակահերին, և բոլոր հալատարին զորավարներին, և զօրս յեւթ ընդդէմ Քորզամյաններին (Քարզամոյաններին) Իսկ Հայկը (Հասոր) դիմեց լոթներսն հակահերին, և Քորզոմին (Քարզամոսին) ժողովրդին, և նրան սղնություն ցույց տվին արեւմտան այլ և այլ ժողովրդներն եւս Սրանց բոլորին ժողովեց Հայկը (Հասոր) և կանգնեց Մասիսի ստորտուն Յեզ յերբ մտնեցով երբոթը Աարպատական (Աղբարպատական) աշխարհին և կանգնեց այնտեղ, զաթսուն հակա ե՝ նրանց հետ՝ հզոր զորավարներ ուղարկեց Քորզամյաններին (Քարզամոյաններին) կարգի կանչելու համար հենց զոր Ներքոթի զորավարները մտնեցան, Հայկի (Հասոր) յաթն հակահերմեծ զորքով դիմադրեցին (նրանց), իսկ Հայկը (Հասոր) հզորագույն զորքով կանգնեց յետեից՝ թիկունքում նրանց միջև տեղի ունեցավ սաստիկ պայքար, զոր նմանում եր ողի սաստկությանը, քանի զոր նրանց ժողովրդի փոշին նման եր կուտակված ամպերին, նրանց զրահի փայտապակումը՝ յերկնքի կայծին, նրանց բերանի ձայնը՝ զորոտման ձայնին, նրանց նետերի բազմությունն ու քարերի ձգումը՝ խիտ կարկուտին, և նրանց արշաւանսությունը՝ կարկուտի առաւելութեամբովեց պայքարը նրանց միջև, և յերկուս կողմից եւ յեղան անթիվ կոտորվածներ:

Իսկ Հայկը (Հասոր) նույն՝ հակահերին յետեիցն եր կանգնած, քաջալերում եր նրանց և միխթարում անաբիւռ ձայնով, զոր կայծակի ձայնութիւնն եր նման Ազա Քորզամյանի (Քարզամոյանի) հաղթանակեցին և կոտորեցին Ներքոթի հակահերին և նրանց՝ զորավարներին Իսկ Քորզամյան (Քարզամոյան)

Ներքոթիայ՝ բարկացաւ, և որքաւ ամբօր քաղում հակայից և խառնադանջից, և զիմեաց ի վերայ նոցա, և եկն յԱարպատական յաշխարհն ևս Հայկն կայր իւրայովքն առ իսն Մասեաց և առարեաց Ներքոթի վաթսուն հակա՝ յալովից բազմութեամբ, և խառնեալք ի միմեանս՝ անաղին և սաստիկ բախմամբ իբրեզմայն որոտմամբ ամբոց. և եղևն կոտորումս յերկոցունց կողմանցն անթիւ և անհամար:

ևս Հայկն կայր յետուստ կողմանէ իւրոցն, և որտալնդևայ քաջալերելու և ինքն իբրեւ զկայծակն սապտապակէր շուրջանակի, և ընկնելոյր զհակայան վաթսուն՝ զօրքն իւրեանց մինչև իսպառ, եւթաներին հաւաքառովքն ողջ մնացեալ ընտրեօքն Աստուծոյ, և փառք տային փրկողին իւրեանց ամենակալի ևս:

գոթն հսկաները՝ Քարթլուս, Բարդոս, Մափական, Հերոս, Լեկան, Կափկաս (Կափ-կասան՝ ?) [և] Լիզրոս՝ կենդանի մնալով՝ հափառվորակով, զորավոր էլ էլին և փա-ռաբանում սասածուն Հենց փոքր ներքոթն այս լսեց, բարկացավ և արգավեց նրանց գեմ իր ամբողջ ուժով։ Իսկ Հայկը (Հասոսը) ներքոթն չափ զորք չուներ։ Նա ամբացավ Մասիսի գերբուհներում և ներքոթն ցածից մոսեցավ, և եր նա փռալից մինչև գլուխ զինված յերկաթով և պղնձով։ Նա յեղավ մի սարի վրա խոսելու։ Հայկի (Հասոսի) հետ և պահանջեց նրանից հնազանդություն։ Վարդանիսը կամրով գա նրա մոտ։ Իսկ Հայկը (Հասոսը) գիմեց հսկաներին՝ «Ամբաց-րեք թիկունքս, փոքր յես գնամ ընդգեմ մերթխին։ Յեզ նա զնով և գեմ առ գեմ մոսեցավ ներքոթին, ձեռք նետը, փորձ՝ անցնելով պղնձե տախտակով խո-ցեց կուրծքը և գուռս յնկավ քամակից։ Ապա ներքոթին ընկավ, և նրա բանակը փախուստի գիմեց։ Յեզ Հայկն (Հասոսն) իրեն արքա հայապարեց իր յեղբայր-ներին և սահմանակից այլ մոզորդներին։ Քրոս Իսկ յոթներջան յեղբայրները գնացին՝ յուրաքանչյուրն զեպի իր յեր-կիբը, և նրանք Հայկի (Հասոսի) հա-տակ էլին ԳԵՄԸ՝

լուեալ ներքովի՝ խոռվեցաւ յոյժ, և գիմեաց ինքնին ի վերայ Հայկին Իսկ նա ոչ ունելով զօրս իրրե գնորայն, ամբռնայր ի գերբուհս ձորացն Մասեաց։ Իսկ ներքովթայ սպառազինեալ կուռ վառեալ յերկաթոյ յառեցն մինչև ցա-ղաթն՝ եղանէր յոստ մի բլրոյ, կոչէր զՀայկն յառաջին հնազանդութիւնն։ Իսկ Հայկն ոչ ետ պատասխանի նմա, այլ սուէ ցեղբարն իւր. Ամբացուցէր գիւ յետուստ կողմանէ, և իջանէ ևս առ ներքովի։ Եւ ինքն երթայր մերձենայր առ նա, և նետիւ հարկանէր ի վերայ տախտակաց սրան, և շեշտակի անցու-ցանէր թափ ի յայտնոյցոյ արեւակ-նացայտս, և զըջեալ տաժամայն փչէր զլուսն։ Եւ արկեալ բոլոր բանակն իւր, և սուսն Քորզոյց յանհոգս եղեալ հանդչէին. և թաղաւորէր Հայկն Լիզրոց իւրոց, և ամենայն եղբայրանացն սղ-ղաց։

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԴԵՊՔԵՐ „ԽԱՋՐԱՑ“ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ]

... [Յեզ] ուժեղացան խազարներն և սկսեցին կռվել լեզգիներին (լեկերին) և կռվիկայաններին (կռվիկայաններին) հետ

Յայնմ մամանակի զօրացեալ ուղղն Քաղբաց կռուէին ընդ ուղղին Լեկաց և Կռվիկասու. որք անկեալ ի կորիս՝

* Var. Իր յեղբայրներին

** Var. Յեզ Հայկն (Հասոսն) իրեն թագավոր հայապարեց... և նրանք Հայկի (Հասոսի) հաղաթակ էլին։ Ապա Հայկը (Հասոսը) մեծ քաղաքում յայնչ լեկերից և տերեց իր զըջեալային և իր մասում յեղավ թագավոր։ Իսկ նրա մյուս յեղ-բայրները գնալով իրեն Քարթլուսի իշխանության ներքո, և Քարթլուսն ու Հայկը (Հասոսը) և նրանց յեղբայրներն իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում փոխադար-ձաբար սեր էլին տաժում իրար և ողնում ամեն տեսակ կարիքների մամանակ։ Իսկ Քարթլուսն ամենքից ավագագույնն եր և զլիազորը, և այսպես բոլորը պատ-ժում էլին նրան իրրե իրենց տիրոջ։ Так., Опис. II, 16:

Այս պահին Քորզմայանները (Քարզամայանները) բոլորը խաղաղ էյին և սիրով առ միմյանն էակ կապկապի վարդի-
 վոց վրա տեղ եր Տիրեթի վարդի Դուր-
 ձուին նշանը (չկարգիններն ու կապկա-
 յանները) այս մասին հաղորդեցին Քոր-
 զմայան(Քարզամայան)վեց մողովուրդ-
 ներին և՛ սգնախմբուն խնդրելով խա-
 ղարների գեմ էակ Քորզմայան (Քար-
 զամայան) բոլոր մողովուրդները մա-
 ղովեցան և՛ անցնելով յայտն կապկա-
 (կապկախա)՝ գերեցին ամբողջ յերկիրն
 խաղաղ և բաղաժնի շինեցին խաղաղաց
 սահմաններում, ապա վերադարձան:

Արանից հետո խաղարներն ունեցան
 թաղավոր, և բոլոր խաղարները հաղա-
 մակվեցին իրենց այդ անվանի թաղա-
 վորին: Ենթ աստրեցին նրան և զուլա
 բերին դրամը ծավալ վոր այժմ կաշվում
 և Դարսուրանց Քորզմայանները (Քար-
 զամայանները) չկարողացան գիմաղբել,
 բանի վոր խաղարներն անթիվ բաղմու-
 թյուն էյին կապմում: Դերեցին Քոր-
 զմայանները (Քարզամայանները) յեր-
 կիրներն ու ավերեցին բաղարներն
 Արարատի և Մաթիսի... և բոլոր Քոր-
 զմայանները (Քարզամայանները) խա-
 ղարների հարկատու գարձանն [Ենթ]
 խաղարների թաղավորն... շնորհից իր
 վարդուն Հայրի (Սամիթի) ու Քարթլիի
 գերեթինը: -

[Քեկաղոս պարսից թաղավորի որոր]
 հարմար տեթի գտան հայերն (սամեխ-
 ներն) ու վրացիներն և՛ անհատով
 պարսիկներին՝ ամբողջին իրենց բեր-
 գերն ու բաղարները, և միացան Քոր-
 զմայան (Քարզամայան) բոլոր մողով-
 վորդները:

Արանից հետո մի բանի տարի անց
 Քեկաղոս պարսից թաղավորն ուղար-
 կեց Փաշաբառն՝ կոչյալ իր վարդուն՝

խնդիր արարին ի առնն Քարզմայ
 վեց աղղաց, որ ի խնդաթեան և ի խա-
 ղաղութեան կային յառուրան յաջնաթիկ,
 զայլ օգնել նացառ: Արև և հաղան իակ
 յամարութեամբ և կաղվ պատարասու-
 թեամբ, և անցին ընդ շեռան կապկա-
 և գերեցին գերեթին խաղաղ ի ձեռն
 Դուրձուկին, որդւոյն Տիրեթիխայ՝ որ
 կոչեաց զնոսա յաղնակառնութիւն:

Ձկնի աշտրիկ գարձեալ մողովեցան
 խաղբեր, և եղին իւրեանց թաղաւոր,
 և եղին բանակ մեծ, և ելին ընդ Դուռն
 Դարբանդու ի վերայ Քորզմայ՝ մինչև
 ցԱրարատու գաշան և Մառնաց, և կա-
 տրեցին և գերեցին զնոսա, զի էին
 անբաւքու, և արարին [զՔորզմաննն]
 ընդ հարկաւ: և և զառաջին գերեալուն
 ի Հայոց և ի Վրաց՝ ետ թաղաւորն
 խաղաղ որդւոյ իւրոյ...

... միաբանեալ ընդ Հայոց՝ ամե-
 նայն աղղին Քորզմայ, ի բաց կացին
 ի Գարսի, ամբողջեալ գրադարս և
 զգղեակս:

և և զշարեալ Քեկաղոս՝ աստրեաց ի վե-
 րայ Քորզմայ զգորտգութիւն իւր զՓա-
 շաբառն՝՝ գործը շաղմոր և զնացեալ

* Var. Փարսորոս. Քաղ, 11. աստղացած պիտի լինի յակնակեցեալն
 վրացիներն ու «չ» և «բ»-ի չմիմիմիմիմից, վորոնք չառ են նման իրար:

** Կոչյալ:

շնոց մեծ զորքով, բնդդեմ հայոց (սոմեխներին) և վրաց և բուլբ. Քորգոմյաններին (Քարգամոյաններին): Իսկ Քորգոմյանները (Քարգամոյանները) բուլբոր ժողովեցան և զիմեցին Ասորպատական (Ազարպատական). հաղթահարեցին Փարչոբստին, վարբ փախուստի զիմեց, իսկ նրա զորքը վռնչացրին:

Սրանից հետո մի քանի տարի անց նորից Եղեղեղեց նույն Քեկապուն իբր խոսան՝ Շիրոջ՝ Յեղեղեղեց արդուն՝ վարբ սպանվեց Քուրբատանում, ինչպես այդ մասին դրած և Պարսից պատմությունն զգրում, զի՛նչ բուլբոր Եղեղեց, այլ մեծ մասամբ սուտ: [Յեզ] այսպես յեկով Շիրոյի վարդին՝ Քախտարս կոչվալու հայերն (սոմեխներն) ու վրացիները չգիտադրեցին նրան, քանի զոր նրա զորքը մեծ էր: Շրջեց ամբողջ հայրն (Սոմեխիքն) ու Քարթլին, զերեց ամեն ինչ և ալեկեց բուլբ բերդերն ու քաղաքները և նշանակեց իշխաններ...

Յեզ սրանից հետո մի քանի տարի անց... հարմար տարի՛ն դատն հայերն (սոմեխներն) ու վրացիները և՛ անշատ վեղով պարսիկներին՝ կոտորեցին պարսից իշխաններին և ազատվեցին:

Մինչ այժմ (Յեղեղեղեցի մի գրավումը նարեքոսոստարի կողմից) Քարթլոսյաններին լեզուն հայերենն (սոմեխներին՝) էր, վարով [և] խոսում էին: Իսկ յերբ անհամար ժողովրդներ ժողովեցան Քարթլիում, այն ժամանակ վրացիք թողին հայերեն (սոմեխերին) լեզուն, և այս բուլբոր ժողովրդներին զոյացավ վրացերեն (քարթուլի) լեզուն օօօ:

սուաջ նոցա հայոց և Վրաց, դարն զնոսա յԱսորպատական, և հարեալ ի գիմի՝ կոտորեցին զբազումս և փախուս. Փարսարսուն սակաւաւ:

Ա. սրամուկայ Քեկապուն, արձակեաց զԽոսն իւր, զորդին Բուսարու (ուգիդ՝ Շիրուաշու):⁹⁰ Գեղեղեղի՝ սպանելոյ ի Քուրբաց, սրում անուն էր Քուլ Յուրով. և ոչ կարացին զիմանալ նմա հայր և Վերբ, այլ կոխան կզին ոտից նորս առհասարակ: Ա. կարգեաց իւր զործակալս...

Ա. զի անպարսպ էր Քուլ-Յուրով ի հայոց և ի Վրաց, յայտմանէ այժ առեալ կոտորեցին զիշխանն Պարսից, և կազմէին զամուրս:

Ա. մինչև ցայս վայր հայերէն էր լեզուն Վրաց, և ապա սկսան այլալիլ յազգացն՝ որ բնակեցան ի մէջ նոցա, և եղև ամենեկունն իտառակեղ, և յայս միացեալ՝ որ այժմ առ ի վրացերէն:

⁹⁰ Var. Բեւր. հմմ. 148 յերեսի օ ծանոթությունը.

⁹¹ Նույնը

⁹² Var. Մինչ այժմ... վրացերեն (քարթուլի) լեզուն] Մինչ այժմ Քարթլոսյաններին լեզուն միմիայն վրացերենն (քարթուլի) էր, վարով [և] խոսում էին: Իսկ յերբ անհամար ժողովրդներ ժողովեցան Քարթլիում, այն ժամանակ վրացիք այլասերեցին (ազգապաղեցին) իրենց լեզուն, և բուլբ այս ժողովրդներին զոյացավ պնդազարդ լեզու: Така, Оппс. II, 17 (չատ լեզուներ, Така, ibid., 5):

Արանից հետո մի բանի տարի անց հանդես յեկա՞վ Աւաղաւար պարսից թագաւորի վորդին՝ Սողանգիաւ կոչւոյր, վորք վիթխարի էր և անվանի Իսկ հայերն (սոսկեաներն) ու վրացիները չընդգիծապրեցին, այլ՝ ամրացնելով բերդերն ու բաղարները՝ սպասում էին նրա գալուստը Բայց յերբ նա (Սողանգիաւ) յեկա՞վ Աւարդաստան (Ագարդագաւան), նրան լուր հասա՞վ, վոր թուրքերը մահ էն Պարսկաստան և սպանել նրա պապին Ապա Սողանգիաւ թողեց պատերազմը հայերի և վրացիների հետ, գարձա՞վ թուրքերի վրա՞ [վրե՞մ] խնդիր լինելու իր պապի արջան համար, և հայերն ու վրացիներն ապաւ գղացին իրենց...

[Այդ մամանակ] Քարթլիում խոսում էին վեց լեզու՞՞՞ հայերեն (սոսկաւրի), վրացերեն (քարթուլի), խաղարերեն, ասորերեն, յերբայերեն և հռոմայերեն (բերձնուլի) Այսպէս լեզուներ կային, վոր գիտեին վրաց բոլոր թագաւորները, որք և կանայր:

Իսկ զինի տասրեկ էին գարձաւ, այլ ոմն թագաւոր Պարսից՝ Սողանգիաւ տնուն, որդի Աւրղապիշայ, ի վերայ հայոց և Վրաց, և ի գալն յԱւարդաստան՝ լուաւ բոթ գու՞մի եթէ սպանին ազգն Թուրքաց զհորեղբայր նորա, և գարձաւ անդրէն ի Թուրքաստան, և հանդեան հայր և Վերբու...

ևւ յայնժ մամանակի խոսէին ի Վերբու վեց լեզու, հայերեն և խաղրի, ասորի և երբայեցի, յայն, և որ ի խոսնից նոցա հաւարեցաւ՝¹⁶ վրացին:

[ԱՆՏԻՈՒՓՈՍ ՅԵՎ ՓԱՌՆԱՎԱԶ]

Յե՞վ ա՞վեց [Ագեքոսանդր Մակեդոնացին] Անտիոքսին Ասորեստանը և Հայքը (Սամրիթն), և [ամբողջ] արեւելքը հանձնեց նրանու...

--[Վրաց իշխան] Փաննափաղն(Փարսմա)ն Ափագն ?) զնստաններ ուղարկեց Ասորեստանի թագաւոր Անտիոքոսի մօտ բազում ընծաներով և՛ խոստանալով ծառայել նրան՝ ողնութիւն խնդրեց նրանից հունաց (բերձնեաների) բնոյգեմէ Իսկ Անտիոքոսն՝ ընդունելով ընծաները՝ նրան (Փաննափաղնին) իրեն վորդի անվանեց և թաղ ուղարկեց, և հրամայեց Հայքի (Սամրիթի) իշխաններին՝¹⁷ ողնել նրան:

Անտիոքոս՝ որ զԱնտիոք շինեաց՝ ևս [Ագեքոսանդր Մակեդոնացին] զԱսորեստանու...

ևւ արձակեաց [Փաննաւաղն] զհնապանս առ Անտիոքոս բազում ընծայելք, և խնդրեաց օղնութիւն բնոյգեմէ Յունաց և խոստացաւ. մտաւ յիշ նմաւ ևւ Անտիոքոս ընկալաւ զրան նորա յոժարութեամբ, և անուանեաց զնա որդիւք. և առարեաց նմա թող, և հրամայեաց իշխանացն Հայոց օղնել նմա:

¹⁶ ԿԱՒ. մոգովրդներէն:

Իսկ յերկրորդ տարին Ազոնը՝ դաշ-
նակցելով Հունաստանի զորքին հետ՝
շատ ուժեղացավ և [պովր] կանչեց Փառ-
նափաղին։ Իսկ Փառնափաղը բազմա-
պատկեց վրաց զինվորականներին [խի-
վը] և և որանց միացան՝ Հայքով (Սոմ-
խիթով) Անախորոսի իշխաններու...

Եւզ զնաց Փառնափաղը և՛ դրավե-
լով Հունաստանի սահմանա[կից] Ան-
նանանորը 11՝ Եւկեղեցով (Եւկեղեցով) վե-
րագարնով Կարջը (Կարջեթ), զորք
[նուշնպես] դրավեց, ապա յեկավ Մը-
թեթը...

... Փառնափաղ՝ [խաղափուն Վրաց՝
բաժանեց Քարթլին ութ աղապետու-
թյան, ուր և ուղարկեց իշխաններ]
... չորրորդին ուղարկեց [իրեն] իշխան
Սաճվիլիկելի՝ ապով նորան Սկիթեթ
դեմին մինչև [այն] յև[անք]ը, զոր կոչ-
վում և[ն] Տաշիր և Աշցը (Արոց) 12...

Եւզ այսպես Փառնափաղն առաջին
թագավորն եր Քարթլիում՝ Քարթլոսի
առնվելը Սա առաջին լեզուն վրաց
(Էթարթուլի), և բացի վրացերենից վոչ
մի այլ լեզվով այլևս չենին խոսում
Քարթլիում։ Սա ստեղծեց [նաև] վրաց
զորութիւնը 13:

Իսկ ի դաշ միւսայ տմին, միարա-
նեցաւ Ազոն ընդ Եունաց, և արաբ
մոլով քաղմութեան հեծելոց՝ ի վերայ
Փառնափաղայ։ Եւ նա զիւրան ժողովեաց-
և եկն նմա զօր յԱնախորոս...

Եւ զնաց Փառնափաղ ի կողման-
Եունաց, և զերեաց զԱննի, և զԱննուբա
և զԵւկեղացիս, և զարձաւ ի Կարճեթ, և
էտա զնա, և եկն ի Մցիթիա...

Եւ սահմանեաց Փառնափաղ կողմա-
կալս ութ... և զչորրորդն առաքեաց
ի Շամզոյաէ, և ետ նմա ի Սկախուրթով
մինչև ցՏաշիր և ցԱւոյցը...

...Եւ էր Փառնափաղ առաջին թագաւոր-
յազգէն Քարթլիոսայ։ Սա ետ հրաման
ստեղծայ երկրին խօսել զլեզուն Վրացի...

[ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ]

Վախճանվեց Անախորոս թագավորը
(քննադրում՝ Անախորի թագավորու-
թյունը) Բաբելոնում, և այս պահին
Հայքում (Սոմխիթում) թագավոր դաշ-
նավ Արշակ կալեցալը, զորի հետ
Համբարձիս եր [վրաց թագավոր]
Մինըրանը (Մինըան Մինըանը) 14, և մե-
նավ Մինըանը (Մինըանը Մինըանը),
և նրա փոխարեն թագավոր դարձավ
նրա զորդի Փառնափաղը...

Եւ մեռաւ Անախորոս թագաւորն
Ասորաց և Բաբելոսի, և թագաւորեաց
ի Հայս (ի Հայք, ճիշ) Արթակ (ուրդ)՝
Արշակի 15, և ետ Մրուան զգումար իւր՝
որդւոյն Վարդակայ, և մեռաւ Մրուան
Եւ թագաւորեաց որդի իւր Փառնափաղ...

11 Հ.մ. 148 յեր. * Ժանոթուրթյունը

12 ՎՃԸ-Այս Մինըանը (Մինըանը) Արշակի զորդի Արշակին տվեց իր
զուտորն

13 Հ.մ. 148 յերեւի * Ժանոթուրթյունը

[Այս Փառնաֆամբ] սիրեց պարսից կրօնը, կրօնադաշտաւ թխանը... և այս պատճառով նրան առեցին Քարթլիի բնիկները...

Ապա Վրաց (Քարթլիի) իշխանները մեծ ժառանգութխանը զազազրօթխան գեղացի, և [նրանք] գեղացան սգարկեցին Հայաց (սոսկիների) թագաւորի մաս՝ առկալով. «Ահք թագաւորն ուրացաւ Հայրական կրօնն և չի պաշտում Վրաց (Քարթլիի) պաշտօնն առաւանդներին. բնգունեց Հայրենի կրօնը և թագից կրօնը մայրենի»¹². այժմ նա արժանի չե այլևս լինելու մեզ թագաւոր. աւեր մեզ քս վարդի Արշակին, վարի կիներ մեր Փառնաֆամբն թագաւորները սերնդիցն և. հասցրու քս զարբր, զարպեալի բշենք նոր կրօն բնգունեց Փառնաֆամբն. և մեզ թագաւոր լիւի քս վարդի Արշակը և մեզ թագաւոր՝ նրա կրօնը, մեր թագաւորն լիւի զազազր:

Ապա Հայաց (սոսկիների) թագաւորը հալանեց այս մասաղրութխանը. յետ սգարկեց նրանց (վրաց) գեղացանին բարի պատասխանով, ուր առում եր. «Եկե՛ք, իւրք, անարատ սրտով կցանկար մեզ թագաւոր իմ վարդուն, զուք՝ բարբ իշխաններդ՝ ազիւր ինձ պատանգ. և յետ իմ վարդուն կտամ մեզ թագաւոր և ամենուրեք լիւսլի կպարմեն մեզ: Ապա Վրաց (Քարթլիի) իշխանները մեծ մասք՝ առկալով պատանգներ՝ Հայաստաբեցին, վար ուրանում են Փառնաֆամբն: Ապա Հայաց (սոսկիների) թագաւորն իւր արդի զարբրով գիմեց գեղի Քարթլի... Իսկ Վրաց (Քարթլիի) ուրացած իշխաններն բնգառաջ գնացին Հայաց (սոսկիների) թագաւորին Տաշիբում, և այնտեղ ելին ժգաւան շատ հայեր (սոսկիներ) և վրացիներ: Իսկ Փառնաֆամբն նույնպէս գիմեց այնտեղ՝ Տաշիբ [Եկզ] նրանց միմե տեղի ունեցալ սաստիկ պատերազմ, [և] յեղիւ. կողմիցն ել անհամար կտարգնցին: Իսկ Փառնաֆամբ հաղթեց հայեր, (սոսկիներ) և վրաց-

...և. յետ այսորիկ մեծարեաց [Փառնաֆամբ] զմոզան պարսկազեն...

և. բարկացան Վերք:

և. ինգրեցին ի Վարթաշայ. Հայաց արթայէ, դի աւցէ նոցա զարդի իւր թագաւոր, դի մեր թագաւորն, առնն, պարսիկ եզն և մասացաւ. զհաւատ մարց իւրաց, և պաշտէ պայրենի կրօնն:

և. թագաւորն Հայաց ուրախութխամբ զարնայց զգեղապանն և. յուսա. Փառնաֆամբ, և էտ զոր ի Պարսից, և սւտի կարաց՝ մոզալեաց, և ել բնգզէմ թագաւորին Հայաց և. Վարթաշայ (Նէզ) Հայար Վրար մարտաւ ընդ Փառնաֆամբ ի գաւառին Տաշիբ, և սպան զնո, և կատարեաց զգորս նորա խոզաւ: և. թագաւորեցայց Վրաց զԱրթակ արդի իւր, սը սենը կին զգուսար Մրտանայ, և աջոզեցաւ թագաւորաւ ի իւն նորա...

ցիններէ կողմից. և սպանփեց Փառնաջոմբ,
և կոտորփեց նրա զորքը... Իսկ Հայոց
(սոմեխներէ) թողափորն իր վարդի Ար-
շակին գիջեց...

Իսկ Բարառմ թողափորը ժողովեց
Վրաց (Քարթլիի) զորքը՝ կցելով [սրան]
Հայրի (Սոմխիթի) ուժերն [յիզմ]... Յե-
լով Միհրանը (Միւրիանը՝ Միւրվանը) և
կանգ առաւ Բերդուջ գետի վրա։ Սկսե-
ցին կռիւի Յեւ յերկուսի [զորքի] մեջ
զանփեցին հսկաներ։ Յեւ [այդ] հսկա-
նէն ամբողջ ամսփա [ընթացքում] յու-
րաբանչլուր որ պայքարի մեջ էլին։
Յերբեմն մի կողմն եր պարսփում, յեր-
բեմն մյուսը։ Բայց այդ մի ամսփա ըն-
թացքում ալս Միհրանը (Միւրիանը
Միւրվանը) իր ձեռքով սպանեց տասն-
էյրեքը հսկաներ վրացիներէց և հայե-
րից (սոմեխներէց)։ և վոչոր չերեաց
վրաց և հայոց (սոմեխներէ) մեջ Միհ-
րանին (Միւրիանին) Պամազոր... Բայց
հայերն (սոմեխներն) ու վրացիները
պարսփեցին պարսիկներէց, վորոնք
սպանեցին Բարառն վրաց թողափորին...

Իսկ նրա (Քարթլի) կինը՝ Բար-
առմի գոււտարը՝ մնաց տկար Դեղերե-
լով՝ դնաց Հայր (Սոմխիթ) և այնակ
մնեց ազա, վորին անփանեցին Աղերկ
(Աղբիկ)...

... Յեւ [Միհրանը] բռնադատու-
թյամբ հանեց Բարառմի կնոջը, վորը
Արշակունյաց զափակ եր, Սոմալվիլդեյից
և ամուսնացաւ նրա հետ...

...Արշակ թողափորը մորով Արշակու-
նի յեր և հորով Ներսիսյան-Փառնա-
փաղանը...

Իսկ Աղբիկը, վոր եր վարդի Քար-
թլիմի՝ վորդի Սաուրմաղի և Բարառմ
թողափորի զատեր վարդին... անով Հայ-
րում (Սոմխիթում)։ Նա զկեցեցկաղեմ,
քարձրահասակ և վիթխարի տղամարդ
էր։ Բաղմիցս վորձված եր հայոց (սո-
մեխներէ) և առորփոց պատերազմներում

[Բարառն և Միւրան] կուսեցան
ամիս մի...

և. կին նրա (Քարթլիայ)՝ գոււտարն
Բարառմի՝ յղի գուով զնաց ի Հայո. և
մնաւ որդի, և կուսեաց զնա Աղբիկ...

և. ի Շամշուտու հանեալ զկինն
Բարառմի՝ [Միւրանն] կին արար զնա,
որ էր գոււտար Արաւկունեաց (ուղիղ՝
Արշակունեաց) *...

Իսկ Անդրիկ անեալ ի Հայո՝ եղև ալր
անձնեայ, և աջողեակ ի պատերազ-
մունքան զտեալ՝ որ ընդ Հայո և ընդ
Ասորես, կոտորեալ ի նոցանէ յսլով Մում
բերիզա՜ն։ Սա տեալ զգորս Հայոց՝ մար-
տեաւ ընդ Արաւկայ (ուղիղ՝ Արշակայ*)
յերկինն Թոգեաց, որ է Մաղկաց...

* Հմմ. 148 յեր * Ժանսթուկոսեան
ու Նույնը

և շատ [և] գյուղացիներ եր սպանել և
ինքն էլ անուշ հաշակել: Սա զորք խըն-
դրեց հայոց (սամեխներէ) թագաւորից.
ժոքն և տփեց այն. և արշավեց Արշակ
ժրաց թագաւորի՝ իր մարեղաւոր՝ ժրաւ...

[Սպանելով Արշակին] Աղերկն իսկույն
և եթ գնաց Հայոց (Սամեխներէ) զորքի
մօտ, և տուաց. «Յերգգուժ եմ ձեր ատա-
փածներով, մի ուղղեք ձեր սրերը ժրա-
ւորներէ դեմ, բանի վոր աղղակից են
(հայրենի յեն) մեզ, և այժմ յես եմ նրանց
թագաւորը՝ ձեր ուժերի պնդութեամբ»: Հայերը (սամեխները) լսեցին նրա աղերսը
և կանգ առան նույն տեղում: Գալով
ժրաց զորքի մօտ՝ Աղերկը բարձր ձայ-
նով աղաղակեց. «Յես ձեր թագաւորներէ
ժորդին եմ, և իմ բազմ ինձ և վնասել
[ձեր] թագաւորութեանը: Այժմ բնդու-
նեք ինձանից բարեք և ուրախութեան
Այլես հայոց (սամեխներէ) զորքը չի ուղ-
ղի ձեր վրա... Յե՛վ թագաւորութեամբ
ժողովեցան միասին հայերը (սամեխնե-
րը) և վրացիները և պարսիկները և
սանները, և՛ բերելով ժրաց թագը [՝ ժոր]
Արշակի [նն եր]՝ զբին Աղերկին...

Յե՛վ այս Աղերկը տերեց տարոջ
յերկրին Գարթիէ և Յեղեթաց (Եզրիտի).
և հայոց (սամեխներէ) թագաւորն իր
գուռաբը տփեց նրան ի կնութեան...

Իսկ Անգրեան սուրբ առաքյալը... ան-
ցով Կղարջի (Կլարջներէ) ճանապարհ-
ներ[ով], Գարթեաց յերկրներու, վոր
[նույն] Հայքն (Սամեխներէ) և ¹⁵, և ան-
ցով Յերուսաղեմ՝ դառնին տունը...

Այս Աղերկի թագաւորութեան սրտ
կրկին ուժեղացավ Գարթից թագաւո-
րութեանը... Ապա հայքն (սամեխներն)
ու վրացիները հնազանդ ելին Գարթից
թագաւորին ¹⁶:

Յե՛վ մինչև Աղերկի թագաւորելը՝
Բարթիլեւմ վրաց մի թագաւոր եր
նստում: Իսկ այս Աղերկն յերկու վորդի

... և սպան [Աղերկ] զնա (Արշակ). և
զարձան Վերք ի փախուստ եւ յաղա-
ւանս անկեալ հայոց Աղերկ՝ արգել
ի կոտորելոյ զՎրացիան. Զի ես եմ, ա-
սաց, այսուհետեւ թագաւոր նոցա՝ շնոր-
հելոյ ձեր եւ ամենայն զօրքն Վրաց
անկեալ երկիրադղին Աղերկայ, և զբին
ի գլուխ նորա զթագն Արաւկայ (ուղիղ՝
Արշակայ) ¹⁷. և մի եղեն Հայք և Վերք
և տունն Առանայ...

և... թագաւորեաց [Աղերկն] ի վերայ
Վրաց, առեալ զգուստը թագաւորն
Հայոց իւր ի կնութեան:

¹⁵ Տեա 148 յեր. ¹⁶ Ճանութեանը

¹⁷ Վեր. Ամգալան [պարսից թագաւոր]ին

ուներ՝ ժողովն և բաժանեց նա իւր թաղափոխութիւններ, ապա՛յ մեկին՝ Բարսեմին՝ այն մասը, ժորը Կուր գետին գետին շուրթն և Մցխեթ քաղաքով, իսկ մյուսին՝ Քարթլային՝ հարավային մասը Արմազ քաղաքով]։

Իսկ Աղեղեղեց սկսած այս թաղափոխները հայոց (սամեխներէ) թաղափոխներին նազանդութեան ներքո կ'ընէր. նամանա՛մանդ՝ Արմաղեղեց թաղափոխներն ողնում կ'ընէ հայերին (սամեխներին) շրանց ըստը թշնամիներին դեմ։

Ապա թաղափոխ դարձա՛յ Հայրում (Մամիխեմ) մեծն Յերվանդ (Իւրվանդ), ժորը՝ մասնաւորով ժրաց բարիքները՝ միացա՛յ Փարսման Արմաղեղեցի հետ և դրամեց Քարթլիի սամանները, քաղաք Մուշղան և Արատանը (Արատնը) մինչև Կուրը, և բնակեցրեց Մուշղայում զաղանարարս մարդիկ՝ գեղերն աղղակից, և կոչեց Մուշղան (նոր) անունով՝ Քաջատուն, ժոր թարգմանարար նշանակում և շինեցի տունը։

Ապա Մարատ Բյուրատայանը (Սաւրատ Բիւրիտայանը) ապանեց Յերվանդ հայոց (սամեխներէ) թաղափոխին, և թաղափոխ հաստատեց Յերվանդի յեղբայր Արատաշին (Արատաշին)։

Ապա Քարթլիի թաղափոխները՝ Աղղուկ (Արմաղեղին) և Արմաղեղ (Մցխեթ-ցին)՝ գիմեցին ստերին և լեզգիներին (լեկերին) [խնդրելով ողնութիւն]։ և մողովեց անթիւ թաղափոխուն... Մինչ կ'մողովէր հայոց (սամեխներէ) զորը՝ սրանը [ըստը]՝ մասն Հայք (Մամիխ) և անակնկալ կերպով դրամեցին Երևաղանուն ու Վանանդը մինչև Բաղրեանդ՝ ու Բասն (Բասիանը), և վերադարձան՝ և վերցնելով թաղում գեղերն ու ալար և լցվելով սամնայն հարստութեամբ, իսկ [վերադարձին] անցան Փարստոսի մա-

... և Բարսեմ և Քարթում կային և նազանդութեան թաղաւորացն հայոց, յԱղղկայ, սկսեալ, և աւելի՝ Արմաղու թաղաւորացն ողնէին հայոց՝ բնդղւմ կալով թշնամեաց նոցա։

Յետ այսոցիկ թաղաւորաց Հայոց մեծն Արատանդ, և Էսա ի Վրաց զԱրատան, մինչև ցփուր գետ, և զքաղաքն Մուշղայ, և բնակեցոյց ի նմա մարդ-գիւտիս, և անուանեաց զնա Քաջատուն։

Իսկ Մարատ Բյուրատայ՝ սղան գերումնդ, և թաղաւորեցոյց գեղայնը նորա զԱրատաւն (ուղիդ՝ Արատաշին)։

Յայնժամ թաղաւորին Վրաց՝ Աղուկ և Աղմալէր, կոչեցին յողնութիւն զԼեկաց և զՕսաց... և զօրն Վրաց առ հասարակ ի մի վայր ևկեալ, մախն յանկարծուստ յախարհն Հայոց, մինչդեռ անկաղմ կային նորա, և գերեցին զԵրևաղ և զՎանանդ մինչև ցփասն, և դարձան ի դաշտն Նախջոււսուն, և տարն աւար թաղում. և կ'ընէ ընդ դուռն Փարստայ, և զուրով անցին ընդ Կուր գետ. և երթեալ ի Կամրէճ[ան], բանակեցան ի վերայ Բօրի գետոյն։ Իսկ Մարատայ մողովեալ զօրս Հայոց, չա-

¹⁰ Հ.մ. 148 յեր. ¹¹ ծանոթութիւններ

¹² Վեր. Եղերանանդ։ Հ.մ. 148 յեր. ¹³ ծանոթութիւններ

¹⁴ Վեր. — և գերեցին զաշտն մինչև Նախճեանն

նապարհով Ապա Մարտա Բյուրատայանը
գիմեց Հայոց (Սամխիթի) գործին, և
խոհույն և եթ մոզովեցան հայերը (սո-
մեխները) և սկսեցին հետամուտ լինել
Իսկ բոլոր հյուսիսայիններն անցել էին
Կուր և հասել Կամրեզովան՝ բնակու-
թյուն հաստատելով Բուր գետի վրա և
բամանելով [Բարս մեջ] գերիներն ու
սփարը Ապա Մարտան գետական ուղար-
կեց [Նրանց մոտ], ստելու... Ենչ վոր
Հայերից (Սամխիթի) աղուր և բ վերցրել
անասուն, վտակի, արծաթի և գործվածք՝
բոլորն բնծայել եմ ձեզ, և վորքան էլ
զուր հայերի (սոմեխների) արյուն և բ
թափել, այն էլ չի պահանջվի ձեզանից:
Բայց վոր զուր մարդիկ և բ տարել գե-
րի, [զոնե] Նրանց վերադարձրեք, և զնա-
ցեք խաղաղ: Հարուսցայ և ամեն
ինչով լիս Իսկ Նրանք պատասխա-
նեցին. Ե՛լու այլ ինչ, բայց յեթե [մի-
միայն] բեզ վորսնելու մասեր մենք
Հայք (Սամխիթի), բայց չգտանք բեզ, և
այժմ յեկար մեզ մօտ, և ստացիք բո-
րամիտք, աղաթ թե վա՛՛՛ մենք [գարձայ]
կզանք բեզ մօտ, ուր էլ վոր լինեալ, և
մեր ձեռքից կենդանի չեա թեալ: Ապա
Մարտա Բյուրատայանն անցավ Կուր [գե-
տ]ը: Յեկ Բազուկ՝ ստերի թաղափորը՝
կանչեց Նրան մենամարտի. ուղարկեց
Նրա մօտ գետականներ և խնդրեց իրեն
հետ պատերազմելու:

Ապա Մարտա [յեղնելով Բազուկի և
Նրա յեղրայր Անբազուկի գեմ՝ յերկու-
սին էլ ուղարկում է]... և ասում. Ե՛կա-
պես՝ Հայոց (սոմեխների) կանանց և
արանց և աղայոց համար, վորսնց զուր
կոտորեցիք: Ապա ստերի և լեզգիներին
(լեկիթի) և վրաց և հյուսիսային բոլոր
մոզովիցներին գործիրը... միտնալով
վրաց թաղափորներին՝ Աղուրկ և Արմա-
ղելի պատասխարության Ներքա, հար-
ձակվեցին Մարտաի և Նրա զորքի վրա:
Ապա յեղավ մեծ պատերազմ Նրանց
միջև՝ սկսած մամր յերկերից՝ մինչև մամր
ին՝ Նրա Յեկ յերկու. կռվման էլ մեծ կո-

զա: զինի նոցա մինչև ցԿուր գետ. և
արձակեաց գետովան, և ասէ ցնոսա:
Ջուր ուղանիք ի Հայոց՝ թողեալ ձեզ, և
զոր ունիք աս և աւար ձեզ լիցի: Բայց
գերի՝ զորս ունիք կենդանի՝ այսրն
գարձուցէր Իսկ Նրա հարստացեալ
խոտազոյն պատասխանեցին նմա, որ-
պէս թէ գառնուրց են ի վերայ՝ զի գնա-
ետ առնուցում: Եւ լուեալ Մարտա՝ էանց
բնզ գետն Կուր, և գիմեաց աս նոսա
ստիւծարար Իսկ թաղաւորն Օտաց՝
Բազուկ խնդրեաց մենամարտի բնզ
նմա...

... և ասէ [Մարտն]. Վրէժխնդու-
թիւն լիցի այն՝ Հայոց կանանց և ան-
մեղ մանկանց՝ ուղանելոցն ի ձեռաց
ձեռոց: Եւ խառնեցաւ ամենայն բանակն
բնզ միմեանս յոյժ ահաւորապէս, և ան-
կան յերկու. կռվածաց անթիւք մինչև
ցերեկոյ. և պարտեալ հիւսիսայնոցն
զգախուսա ստին. և յանիւնայն խոցո-
տէին ընկնելուն ի Նոցանէ՝ զորքն Հա-
յոց, մինչև ցմեալ յոյժ օսեկափուց, զորս
զիշերն աղբիւսացանէր: Եւ թաղաւորն
երկուքն Վրաց խոց առած՝ գերեմն ան-
կան ի Միջխիթա:

բուսաներ ունեցան... Ապա բանակը
շարժվեց հայերից (սամեխներից) գեղի
հյուսիս, բայց քախուսաբե գիծեցին և
ցիր ու ցան յեղան: Արանց հետամուտ
յեղավ Սմբատը, վարը քանիցս վերա-
վարվել էր, և մինչ գիշեր կատարեց բո-
լոր ոսերին և լեզգիներին (լեկերին),
վարանք թիչ մնացին: Իսկ վրացիք ափեր
մնացին՝ փախուսաբե ու գիւնների հետ ծա-
նախ լինելու: Հորհրդի Յեզ Վրաց (Քարթ-
լի) յերկրայան թագավորները վերա-
վարած գործան գեղի Մցխեթ:

Ապա Սմբատը հաղթանակով մտավ
Քարթլի, տվեց [ամրոց] Քարթլին
բերդերէն ու քաղաքներէն գտաւ Իսկ
բերդերն ու քաղաքներն հետ չէր կրո-
վում, քանի վոր պատրաստ չէր՝ հառաչ
յեղեկու: պատճառով: Նա մի բերդ կա-
ռուցեց Ուրխելում, վորը Սամցխե յե
կաշվում, Բեմով անունով մի տեղում՝
Ղազա լեռան կողմից թողնելով մեջը
զորամաս՝ Մունգացվաց սղնախյան հա-
մար, քանի վոր [ինքն] Ուրխեցվաց հետ
կռվելու գնաց:

Իսկ Վրաց (Քարթլի) Աղորկ և Ար-
մազկե թագավորները հորհրդի իրենց
պալարորորս արտի չվախեցան, այլ
ամրացրին իրենց բերդերն ու քաղաք-
ները, զոհարեցինով Քարթլիի բոլոր
պաշտօնավարերը, բայց՝ հայերի (սամեխ-
ների) վրա իշխելուց չզաղեցին իրենց:
Ահա և ոսերը սկսեցին վրեժխնդիր լի-
նել հայերի (սամեխների) վրա, անցան
Քարթլին, մտերմացան վրացիներին հետ:
Իսկ մշտնադիմ ասերն ու վրացիները
միշտ կռվում էին հայերի (սամեխների)
հետ... և զլիսավոր պայքարը տեղի ու-
նեցավ Նոստե կռված գետին վրա: Յեզ
Էր Կղարջըում (Կղարջեթում) Աղորկ
թագավորն մի իշխան՝ ազնվականնե-
րիցը: Նա պահպանում էր Հայքը (Սամ-
խիթի) սահմանները Պարթև[ար]յան յերկ-
րում, վոր և Տայք (Տաու), և վաչ մի փա-
ռարար չէր կարող մտնել [այնտեղից
(Հայքից)] կղարջը (Կղարջեթ): Իսկ ի-

Իսկ Սմբատ յաջողութեամբ մտեալ
ի Քարթլ՝ աւերեաց գերկերն. և շինեաց
բերդ մի յերկիրն Ունաքբաւոյ՝ զՍամցխէ:
և եթող անդ զորս օգնական Մունգաց-
ւոցն՝ որք հնազանդեցան նմա:

Իսկ թագաւորն Վրաց Արզակ և
Ամգելէր, աւեալ ընդ ինքեանս զՍաց
ազգն, հարկանէին գերկերն Հայոց՝ առ
գետովն Նուստէ: և առ Պարթաւաւ՝ որ
են Տայք, և առ Էմնապարհն Աշոցաց:

բնէր Վրաց (Քարթլիի) թագաւորները
Մցիսթից ուղղվում էին դեպի Հայք
(Սմբէթի Աշոցբի Արացի) * անսպաս-
անգ, և այսպէս վրացիք միշտ ստրկու-
թյան ներքո էլին:

Ապա հայոց (սոմեխներէ) թագաւոր
Արտաշէսն (Արտաշանն) իւր ամբողջ
զօրքով և նրա սպարապետ Սմբատ
Բյուրատայանը դարձվեցին դեպի Քարթլի
Իսկ վրացիներն ամբացբին բերդերն
ու բազարները և՛ բերելով զորք Ուե-
թից՝ լցին բերդերն ու բազարները:
Յեկան հայերն (սոմեխներն) ու նաեւ
ցին Մցիսթում, և կոզում էին հին
ամբու, և ամենայն որ տեղի ունէր
կարիճներէ ընդհարում: Ապա վրացիք
ու սերն՝ նկզ տեղն ընկնելով խնդրե-
ցին հաշտութիւն, արյուն և հատու-
ցումն չփնտռելով: Հայոց (սոմեխներէ)
թագաւորն ունկնդիր յեղով նրանց
(վրացաց և սերի) աղբարին, և զրվեց
ուխտ և յերգումն. և հայոց (սոմեխնե-
րէ) թագաւորը՝ ստրկացնելով վրացի-
ներին ու սերին՝ զնաց: Անցավ մի
րանի տարի և հայերից (սոմեխներից)
տվելովմ Քարթլին վերադինովեց: Այդ
ժամանակ հայերը (սոմեխները) զբաղ-
ված էին, րանի վոր պատերազմ սկսե-
ցին պարսից և հույների (բերձենների)
հետ: Ապա վրացիք և սերը բարեպա-
տեւ ժամանակ դատն և սկսեցին ճնշել
հայերին (սոմեխներին), րանի վոր հա-
յոց (սոմեխներէ) ամբողջ զօրքը և թա-
գաւորի յերկու որդին Սմբատի հետ
միասին պատերազմումն էին [ընդդեմ]
պարսից: Իսկ յերկ վրացիք և սերն
սաստկացին պայքարն հայերի (սոմեխ-
ների) հետ, այլև նրանց տառապանքը,
այն ժամանակ Արտաշէս (Արտաշան)
թագաւորը զորք մղովմն [նրանցից]
վորսնք տանն էին մտացել և՛ տալով իւր

Ապա թագաւորն Հայոց Արտաշանն
(ուղիդ՝ Արտաշանն) ** խաղաց ի վերայ
Վրաց, և նստաւ ի վերայ Մցիսթիայ
հինդ ամբու՝ րանդելով զաշխարհն, մինչև
յուզար անկեալ խնդրեցին զհաշտու-
թիւն, զի ծառայեսցեն նոցա Վերք և
Օսր ևւ լուաւ նոցա, և եզ հարկո, և
զնաց ի նոցանէ թագաւորն Հայոց, և
զոտայր ընդդէմ Յունաց և Պարսից ևւ
պարսպ տաեալ Վրաց և Օսաց, ասպա-
տակէին ի Հայո ևւ Արտաշանն (ուղիդ՝
Արտաշանն) *** առաքեաց զորքի իւր
զՋարեհ ընդդէմ նոցա սակաւամեռն. և
նորա զնացեալ՝ իբրև զմանուկ բմբունե-
ցաւ ի նոցանէ ի տեղին՝ որ կոչի Յիլի-
լիւ. և կամեցան Օսըն սպանանել զնա
վասն արեան իւրեանց թագաւորացն, և
արգելին Վերք, զի առցին նովաւ զսահ-
մանս իւրեանց՝ զոր տաեալ էին Հայք
և արդէլին զնա ի Դայալու: Իսկ Հայք
ոչ արարին փոյթ զամս երկու տաղ-
զինի ամաց երկց զնաց Սմբատ որդ-
ւովք թագաւորին, Արտաւազաւ և Տիգ-
բանաւ, և ամենայն զօրքն Հայոց յեր-
կին Քուղացո: Իսկ թագաւորն Վրաց
ամբացան, և զաղթեցին զերկին, և
խնդրեցին զհաշտութիւն, տալով ի նո-
սա պատուով զորդի թագաւորին, և
խոստացան ծառայութիւն այսպէս:
Զգրաւն զորով և անսամբ Հայոց թա-
գաւորին վարել, և Թէ գայ թշնամին
ի վերայ մեր, երկընին թագաւորը
Վրաց կեամք և մեռանիմք ընդ մեզ, և
եթէ զուք երթայք ի պատերազմ ընդ
այլում աղդի, տանն հազար սպասաղէն
ի Վրաց զան ընդ մեզ: ևւ հաւանեալ

* Հմմ. 148 յերեսի ծանոթութիւնը:

** Նույնը:

*** Նույնը:

Ջարեն (Ջարեն) ժողովուն՝ ուղարկեց
 րնդդիմ զրաց: Իսկ զրացիք ու ոսերը՝
 մոզոգիկնով՝ դիմեցին Ջափաբեր (Ջա-
 փաբեր) կողմը, նապիեցին և փախուս-
 տի մասնեցին Ջարեն (Ջարեն) նայոց
 (սամխների) թագավորի ժողովուն^o, և
 խորասկեցին նրա ամբողջ գործը, վո-
 րին նաամուս յեղան մինչ նայքի
 (Սամխիթի) սահմանները, և բանտարկե-
 ցին թագավորացն Ջարենին (Ջարենին)
 լճի ափին, զոր Յեյ և կոչվում, և յեա
 բերին Իսկ ոսերն ուղում էյին Ջարեն-
 նին (Ջարենին) սպանել իրենց թագա-
 վորների աջան փոխարեն, սակայն զրա-
 ցիք կենդանի թողին, ժողովապի իրենց
 սահմաններն [յեա] առնեն, և կալանա-
 վորեցին Դարեայանի բերդում նայերը
 (սամխները) չկարողացան նրան փրկա-
 տել, բանի զոր գրագված էյին պար-
 սից [պատերազմով] Ապա յերրորդ տա-
 րին յեկան Սմբատ, Բյուրասայանը և
 թագավորի վրդիթ^{oo} Արտավազգ (Ար-
 տավազ || Արտավազ) և Տիգրանը^{ooo} նայ-
 կական (Սամխիթի) || Սամխիթիսա)
 ամբողջ զորքով Ապա Վրաց (Ջարթիթի)
 թագավորները նրամայեցին իրենց ամ-
 րողջ յերկրներին փախչել զեպի բեր-
 ցեն ու քաղաքները, և լեռնաստանցիք
 (մթիռլները) ամբարցրին բերդերն ու
 քաղաքները Իսկ նաևրն (սամխներն)
 յեկան և կանգ առան Թուրքում (Թրիս-
 լիթում): Նանդես յեկան նրանց մե?
 զեսպաններն և նաշովեցին Վրացիք
 [վրաց] գարձրին թագավորի ժողովուն,
 զորը կալանավորված էր, և ողնություն
 խոստացան՝ այսպես առնելով. «Յեթե
 յերևան դա վորեն թշնամի և պատերազ-
 մի ձեզ նեա, մենք յերկրցյան թագա-
 վորներա անձամբ և մեր զորքով ձեզ
 նեա կլինենք և կողնենք իսկ յեթե
 վորեն մեկի բնդդիմ պատերազմեք,

այսմ նայոց, անդրեն դարձուցին դա-
 անալ սահմանն Վրաց, զԾունդա, զԴմու-
 լա, զՋալիթ և զԱրտասան. և եղև
 նայք և Վերք և Օսր ազգ մի:

^o Var. abs նայոց (սամխների) թագավորի ժողովուն:

^{oo} Var. վրդիթ] յերկու վրդիթ:

^{ooo} Var. Տիգրին:

մենք ասա հազար ողորդականներով
կողմնորդ Ժեզ: Եկի վրացական այս քա-
ղաքում կկարենք գրամ Արատան (Ար-
ատան * Թագավորի պառկերով): Այս
պատճառով հայերը (սամեթները) վերա-
դարձրին Վրաց (Քարթլի) սամանե-
րը, Ծուռգու քաղաքն և Դեմոթի բերդը,
Ջուրաբուն (Ջուրաբուն) ու Արատանը
(Արատան): և այսուհետև համարաշխ
էյին հայերն (սամեթներն) և վրացիներն
և ասերը, և յերեք [մուգուրդներն] և
միասին կոչում էին [բնդհանուր] թրշ-
նամու. գեմու...

... Իսկ Փարսման [թագավորը] մու-
ղովից Վրաց (Քարթլի) գորբը, վորին
ուսեր միացրեց Հայրից (Սամեթից **),
և [պարսից] գեմ յեկով նեղ Բիկնի-
Քեսով և, Կարեճները սկսեցին կովի,
վորը (կովի) յերկար (շատ սրեր) տեսց:
Եկի յեթև համոզան էյին գալիս պարսից
կարեճները, վորոնց հետ չէին կարո-
ղանում կովից Վրաց (Քարթլի) և Հա-
յոց (Սամեթի) կարեճները, նրանց գեմ
դուրս եր գալիս ինքը Փարսման թա-
ղավորը կամ նրա սղարապետ Փառնա-
վազը, [վորանք և] հաղթահարում էին
նրանց...

... Ապա վրացիք ու հայերը (սամեթ-
ները) հարձակեցին պարսից վրա, փա-
խուստի յեթևակեցին և կոտորեցին
նրանց և անթիվ [և] գերի վերցրին. և
զնաց Միհրգուար (Միհրգուար) փախստա-
կան գեպի Պարսից յերկիրը:

... Եկի [քաջ Փարսմանը] Վրաց
(Քարթլի) և Հայոց (Սամեթի) գորբի
ստաջնորդ յեկավ [բնդգեմ պարսից]...

Իսկ [Փարսմանի սպանությունից
հետո] Փառնավազ սղարապետը տարավ
քաջն Փարսմանի կնոջն ու վորդուն,
և թափառեց, ապա զնաց Հայք (Սամ-
եթի), քանի վոր Փարսմանի կինը հա-
յոց (սամեթների) թագավորի աղջիկն
եր... 17

... և Փարսման ածեալ գորի Հայոց չա-
ղաւ բնդ ստաջնացաւ Ներսիսի ձէռն (ու-
ղից՝ Բիկնիսիսից), որ է երկաթաձուր...

... Ետնամ գորն Հայոց և Վրաց
յանիմայ գնէին դամենայն Պարսիկան
արեան ճաղապիս բնդ երեսս երկրին:
և գերծեալ Միհրգուար անկաւ ի Պարսա...

... և ինքն քաջն Փարսման ուսմի
Հայոց աւերէր և քանդէր զՊարսա...

և սղարապետն Փարսմանայ Փառ-
նաւազ՝ առեալ զկին և զորդին Փառ-
մանայ զնաց ի Հայոց...

* Var. Արատարան: Հմմ. 148 յեր. * Ծանոթությունը:

** Var. Հարավից:

Այս պահին հայերն (սոսկիներն) ու հույները (բերձենները) համարալիս ելին իսկ հայոց (սոսկիների) թագաւորը զորք բերել տիեզ Հունաստանից և դնաց պատերազմելու պարտից և վրաց հետ [հայերին] միացան և յեղերացիք (մեղ-բերները) և անհամար զորք կազմեցին։ Ապա Միհրդատն (Միրդատն) և պարսից իշխանը զորք բերեցին պարսից յերկ-րից, իսկ հայերն (սոսկիներն) ու հույ-ներն (բերձեններն) և յեղերացիք (մեղ-բերները) իջան ներքին Քարթլի (Շիրակ Քարթլի), և այնտեղ նրանց հանդիպեցին պարսիկներն և վրացիք՝ Լիսիափ կոչւած գետի ափին, և յեղափ այնտեղ մեծ պատերազմ այն տեղում, վոր կոչ-ւում և Ռեխի...

Յեւ [քաջն Փառամանի թոռն վորդի Համազասպը (Ամզասպը)] ... զորք բե-րելով Հայքից (Սոսկիներից)՝ մոզովեց իր ըսյոր սահարը և անցաւ Ոսեթ, և վոչոր չելափ նրա գետնա գերեց Ոսեթը և հաղթանակով տուն վերադարձաւ։

Ապա նա հանդգնուիլամբ սկսեց վերսկսելու թշուառներ անել և յերեկել-ներին շատերին զոչնչացրեց։ Նենց այս պատճառով Վրաց (Քարթլիի) մոզ-վորդը նրան ատեց, և տեղի գարձափ նա նաև հայերի (սոսկիների) համար, և սիրեց նա պարսիկներին։ Ապա նրան ուրացան արևմտյան հինգ իշխանները՝ յերկրայան իշխանները Յեզերաց (եզ-բերի), մեկը Ոձրիսի, մեկը Կարջը (Կարջի) [և] մեկն [և] Մուղայի Դիմեցին հայոց (սոսկիների) թագաւոր-րին՝ խնդրելով իրենց համար թագաւոր նրա վորդուն, քանի վոր [վերջինս] Հա-մազասպի բնորդին եւր Ապա հայոց (սոսկիների) թագաւորը մեծ զորքով յեկա Քարթլի, և զորք բերել տվեց նաև Հունաստանից, և խնդրեց սակրին ել, վորոնք ուրախուիլամբ յեկան, քանի վոր Համազասպը նրանց զոսերիմ թը-նամին եւր, ... և յեկան յեղերաց (մեղ-բերներին) իշխաններին մոտ... Յեւ այս-

... եւ թագաւորն Հայոց հաշտեալ ընդ Յոնս՝ չողաւ ընդդէմ Պարսից և Միհրդատայ, և պատահաց նոցա ի վե-րայ Լեխ գետոյն, և սպան զՄիհրդատ և զիշխանն Պարսից, և թագաւորեցոյց Վրաց զորդին Փառամանայ՝ զԱմի...

եւ... առեալ զոր ի Հայոց Համազասպ, և անց յայնկոյս յերկնն ի վերայ Օսաց, և գերեաց զաշխարհն ամենայն, և դար-ձաւ ի տուն իւր։

Զկնի այսորիկ հոգարտապաւ յանձն իւր Համազասպ, և ապաստեցեաց ի Հա-յոց, և սպան յիւրոցն արա երեկելս, և ապաւինեալ ի Պարսս եւ վասն այ-սորիկ ատեցին զնա Վերք, և խնդե-ցին իւրեանց թագաւոր՝ զորդի թագա-ւորին Հայոց զՎրոյն գրեոորդի Համա-զասպայ։ եւ լուաւ։ նոցա թագաւորն Հայոց, և եկն ի Վերտ եւ եկին առ նա իշխանքն արևմտից կողմանն շեգերեան, և իշխանն Ունձրիսեոյ և իշխանն Մու-ղայ։ կոչեցին և զզօրսն Օսաց, և եկին խնդալթեամբ վասն վրիժուց արեանն՝ զոր պարտէր նոցա Համազասպը Կոչեաց [Համազասպ] յօգնութիւն դատուն Պար-սից։ և եղև պատերազմ սաստիկ, և յող-թեցաւ Համազասպ, և սպանաւ ի պա-տերազմին, և հարան զօրքն Պարսիցը...

պէս բոլորն յեկան հայոց (սամելներին) թագաւորի մօտ... Յե՛մ մեծ եր հռոմաց (բերձններին) և հայոց (սամելներին), սօսերի և յեղեբաց (մեղրեղներին) զորքը... և անդի ունեցա՛մ մեծ պատերազմ նրանց [և վրաց] միջև: Համապատգար պարտեց և նրա զորքը ջրվեց, իսկ Քարթլին նվաճեցին: Յե՛մ սպանեցին Համապատգին և կոտորեցին նրա զորքը: Յե՛մ թողեց հայոց (սամելներին) թագաւորը թագաւոր Վրաց (Քարթլին) իր վերջուն՝ Համապատգին քնոթղուն, վորի անունն եր Ռե...:

Հայրու՛մ (Սամելթում) թագաւոր դարձա՛մ Խոսրովը (Կասր : Կասարոս), և այս Խոսրով հայոց (սամելներին) թագաւորը սկսեց պատերազմել Քասրե պարտին թագաւորի հետ, և նրան ողնու՛մ եր վրաց Ասփաղոր թագաւորը: Յե՛մ այս Ասփաղորը՝ րացեց Կափկասացից գուն և դուքս բերեց ոսերին, լեզգիներին (լեկերին) և խաղաղներին, և դնաց Խոսրով (Կասր : Կասարու) հայոց (սամելներին) թագաւորի մօտ, պարտին հետ պատերազմելու... իսկ [այս Ասփաղորով] վերջացա՛մ վրաց (Քարթլին) Փարնափայան թագաւորներին առհմը:

Մինչդեռ հայերն (սամելներն) ու վրացիները և հյուսիսային ժողովուրդը փախստական դարձրին պարտից թագաւորին, [վերջինս]... զինեց դյուզապետներին, ըզլեյաններին և իշխաններին... և մեծ պարզե ու պատի՛վ խոստացա՛մ [նրան], ո՛վ հետը կգանի վրեժխնդրութեան: իսկ ժողովապաններին մեջ գտնվում եր մի յերեւելի իշխան՝ Անակ անուն, վորն ազգական եր հայոց (սամելներին) Խոսրով (Կասր : Կասարոս) թագաւորին: Նա վեր կացա՛մ և առա՛մ. «Մեր զորքը փախստական և Խոսրով (Կաս-

... եւ թագաւորն հայոց Խոսրով կռուէր ընդ նմա (Քասրե-Շարժան, սրզի Սասանայ)՝ օգնականութեամբն Առաքաւորայ, որ ածէր ընդ գուն Կոփկասու զլեկոս և զլեկս և զՅոս և զՅազիբս՝ առ թագաւորն մեծ Խոսրով...:

... և փախստական լինէր թագաւորն Գարսից Քասրեշաւ, որ նա ինքն է Արտաշէր Խորհէր այնուհետեւ ընդ մեծամեծս իւր թէ զինչ արասցեն յերեսաց թագաւորին հայոց, որ տասն ամենէր զնոսա: Այս յառաջ եկաց ոմն աղղային Խոսրովու, անուն Անակ կոչեցեալ, և ասաց ի լուր ամենեցուն: Գարս է բեզ ծառայել հարկատրութեամբ Խոսրովու, և հանդարտին Գարս ի շարեաց նորա՝ առաջ մերձեցեալ յականջո նորա՝ առաջ. նրթայց առ նա ընտանութեամբ սիրոյ, սրղէս ապրս-

° Վր. Ասփաղոր

°° Վր. + և թագաւորազունը հայոց (սամելներին) : † Աջակուցայ թագաւորները:

րոս Կոստան) հայոց (սոմեխներէ) թա-
ղաժողովոյն... այս ե իմ խորհուրդը, ժող-
թաղապետ, թշամբ ու. աղետով ե հաւ-
կատու, թշամբ հանգստացնենք ինտրով
(Կտարս Կտարս) թաղաժողովին: [Յեզ]
ինչ ժող տոաց Անախն, անկեղծ շատաց...
Ապա [պարսից] թաղաժողովը դպանիա-
րար գիմեց Անախն. ե Անախն տաաց,
«կեցցե, արքան, հաժիտանա. յես կդանեմ
հնար գրեմն առնելու. ինտրովից (Կտա-
րս Կոստարս), ե կզնամ նրա մօտ ըն-
տանիւրովս, ե նա կփախաւ՝ առնա ինձ իրեւ
աղղականի, ե քո բազը բարով կդա-
յես կսպանեմ այդ (հայոց) թաղաժողովին
ե դյուխս կզնեմ քեզ համար»:

Թաղաժողովը հաժանեց այս մտազրու-
թյունը, ե մի քանի որից հետո Անախը
ե նրա յեղբայրն ընտանիւրով յեկան,
իրեւ ուրացայր պարսից թաղաժողովին:
Յեզ յեկավ Հայրի (Սոմխիթի) սահման-
ները Խաղիւս (Խիլիւս) կոչված քա-
ղաքը, ուր հայոց (սոմեխներէ) թաղա-
ժողովներէ ձմերանոցն եր հենց ժող
ինտրով (Կտարս Կոստան) թաղաժողովը
տեսով նրան, մեծ պատիւ[ներ]ով ըն-
դունեց նրան, ե ամենուրեւ նրա բարի
դալուստն եր ցույց տալիս հաժատա-
րեն, ե թաղաժողովը տեսնում եր, ժող
նա իր ամբողջ ընտանիւրով եր յեկել:
Ապա թաղաժողովը շնորհեց նրան պատիւ
ե բազմեցրեց յերկրորդ աթոռի վրա՝
ուրախութեամբ ե հանգիստ [որտով]:
Յեզ անցան ձմեռվա որերը ե մօտեցավ
ամառվա շրջանը, ե մեծացան զետերը:
Թաղաժողովը զնաց այնտեղից ե յեկավ
Արարատ[յան] (Արարատ ?) քաղաքը. ե
ինտրով (Կտարս Կտարս) թաղաժողովը
պատրաստ եր նորից մանելու. պարսից
յերիւրէր: Ապա մի որ թաղաժողովը վորսի
զնաց, ե նրա հետն ելին Անախն ու. նրա
յեղբայրը, վորոնք սրած սուսեր սենելին
բռնած [ձեռին] զաղանիաքար՝ պառ-
մուծանի տակից... ե [հարմար] մամ[ա-
նակ] (մամ*) գանելով՝ սպանեցին թա-

տամբեալ ի քէն, ե սպանից զնա նեն-
դու. թեամբը Ջոր ե արարն իսկեւ ե. եկն
առ նա հանգերձ եղբայրն իւրով. ե
ի զալ միւսայ ամին՝ ի յորտ սպան
զնա, յորմամ կամէր կլանել ի Գարսա:
Եւ մեռաւ ինքն ե իւրքն ամենայն,
բայց ի յերկուց աղայոց, զոր առեալ
զայեկեացն՝ փախեան ոմն ի կողմն Յու-
նաց ե ոմն ի Գարսից:

* V ar. յեղանակի

դաժութին և փախան: Իսկ Հայրի (Սամ-
խիթի) իշխանները հետամուտ չեղան
և վրա հասան փոփանց՝ կամքի վրա, և
փոփանց՝ ծանծաղուստով (հունում) [զեան
անցնելիս]: և ամբողջ սերնդով նեղ
սեղն ընկնելով՝ նրանք չկարողացան
փախել, և ողանդեցին: Անժ մնաց նրա-
նից միմիայն յերկու վորդի, վորանք
բամանդեցին զայսններս միջև. մեկին
ստորան Հունաստան, իսկ մյուսին Պար-
սից սահմանները:

Հենց վոր Քարսե[ւ-Շարվան] Սասա-
նյան պարսից թագավորը լսեց այս՝
լլցից ուրախությամբ, և շարժեց [զե-
պի հյուսիս] ամբողջ զորքով և ախ նա
մտավ Հայք (Սամխիթ) և դրովեց Հայ-
քը (Սամխիթը), և ընաջինջ տրավ ու
զերի վերցրեց հայոց (սամխիթների) թա-
ղաժորի ամբողջ ազգաստ՝ միս իսկ Խա-
բով (Կաբու Կաբուս) թագավորի մե-
կորդին, [վոր] փոքր աղա յեր, ողա-
վինել ևր Հունաստան և այնտեղ ևր
դաստիարակում, Տրդատ (Քրդատ) ա-
նուն¹²: Աղա պարսից թագավորը՝ նվա-
ճելով Հայքը (Սամխիթը)՝ մտավ Քարթ-
լիս [Իսկ] Ասփաղուր (Ասփաղուր) վրաց
թագավորը զնաց Ոսեթ, վորպեսզի
զորք բերի Ոսեթից, և ամբողջ բեր-
զերն ու քաղաքները: Բայց յերր [Աս-
փաղուրը] մտավ Ոսեթ, [այնտեղ] նրան
վրա հասավ մահը և նա վախճանվեց:

Այս Ասփաղուրն արև. զավակ չու-
նեք, այլ միմիայն մեկ զուստը Աղա
Վրաց (Քարթլիի) ըստը իշխանները
մողովեցին Մցխեթ քաղաքում՝ աղա-
բաղեալ մոտ, վորի անունն եր Մախ-
մանու: Աղա Մախման¹³ աղարաղեան
ստաց. «... Հայքի (Սամխիթի) մեծն թա-
ղաժորը ողանդեց, և Հայքը (Սամխիթը),
վորից կախումն ունեւր մեր թագաժո-
րությունը, նվաճած և, և պարսից թա-
ղաժորն տխրեալ ունի ամբողջ մեր
յերկիրը կլանելու: Մեր մեջ չկա վաճար

և: Ընեալ զայս թագաւորին Պար-
սից՝ և եկն ի Մցխիթս.

¹² Var. Մաթղան:

[փորը] նրա գեմ [լինի], և մեր մոզո-
փորը փորը և Ֆադայի խնայեա անհո-
փի՛ փոխարները: Այժմ այս և մեր
մտադրութիւնը, փոր մեր հնազանդու-
թիւնն արտահայտենք պարսից թաղա-
փորին և խնդրենք նրանից մեզ թաղա-
փոր նրա փորդուն, և աղերսենք, փոր
ամուսնացնեն նրան մեր՝ Ասփաղուր (Աս-
փաղուր) թաղափորի դասեր հետ: Զե-
կուցենք, փոր այդ աղջիկը ներբոթյան-
նեքի սերնդիցն և և մեծամեծն՝ Արշա-
կունայաց օօ և մեր Փառնափաղյան թա-
ղափորները պարմից...:

... Յե՛վ [պարսից թաղափորը] հա-
ցրեց [դեսպաններից] Ասփաղուրի (Աս-
փաղուրի) դասեր ծաղման մասին, և
նրանք պատասխանեցին թե ներբոթյան
և Արշակունայաց և Փառնափաղյանների
սերնդիցն և: Պարսից թաղափորը հա-
փանեց այս և բաժարարեց իրաց խնդիրը,
և ինք և՛ լա՛վ և լա՛ր՝ փօր օօօ համարեց
Մցիսեթում նստեցնել իր փորդուն թաղա-
փոր, քանի փոր Հայոց (Սոմխիթի) և Վրաց
(Քարթլիի) և Ասանի և նրա շրջակայքի
լուրս քաղաքներից այն (Մցիսեթը) նա
համարեց ամենից ա՛մաղ և ամաւր...:

[ՍԱՍԱՆՅԱՆՔ]

Ընդառաջ՝ զնալով իրաց աղերսան-
քին՝ Քասրեկ[-Շաբլանք] իր փորդի Միշ-
րանին (Միլիանին) օօօօ ամուսնացրեց
իրաց թաղափորի դասեր հետ, և հաս-
տատեց նրան թաղափոր և նստացրեց
Մցիսեթում, և հանձնեց Քարթլին, Հայ-
քը (Սոմխիթը), Ռանք, Մոփականք և
Հերքը (Հերեթը):... Յե՛վ... քառասուն
հազար պարսից ընտիր զինփոր... ուղար-
կեց (Հերք) Հերեթ և Մոփական և Հայք
(Սոմխիթը):...

Ա. ևս նոցա երգումն, և թաղաւ-
րեցոյց նոցա զմանուկն Միշրան... և...
թողեալ առ նմա քառասուն հազար
ընտիր արանց Պարսից...

* Var. տեղերից:

օօ Var. Արշակունայաց. հմմ. 146 յեր.* ծանոթ.:

օօօ Var. ա՛մաղ և լա՛վ և լա՛ր՝ փօր abs:

օօօօ Var. Միշրանին:

... Եւրբ Միւրանը (Միւրեանը) քա-
ռասուն տարեկան զարձափ, վախճանփեց
[այդ] Միւրանի (Միւրեանի) հայրը՝ պար-
սից թագափորը, և նրանից հետո պար-
սից թագափոր նստեց նրա կրտսեր
յակրաւը Բարաւամ կոչեցաւը... Պարսից
մեծափորն էր ու մարգարանները... պար-
սից թագափորը, թշուծը հանձնեցին Բար-
աւամին, իսկ Միւրանին (Միւրեանին)՝
սիրար շահելու համար՝ ափին Բարաւ-
մից [մասն հանելով] Ջաղիբը (Ջաղի-
բեթը), Շամի Ժ Կեսը, Ասրպատականը
(Աղարբազականը) հետք կցելով մարտի
այս Բարեթին, Հայրը (Սամիթիթը), Ռա-
նը, Հերբը (Հերեթն) ու Մովսէկանը...

... Ապա Գուխաց թագափորը մեծ
զորքով ներս խուժեց Հունաստան...
Իսկ հայաց (սամեթների) Խորով (Կառ-
րս Ժ Կոտորս) թագափորի սրգին՝ Տրդատ
(Թրդատ) Ժ Կոչեցաւը, վարին վերեւ հի-
շեցինը, սնփել էր Հունաստանում, և
էր նա հակառ Այդ պահին նա հունաց
(բերձեանների) զորքի հետ էր. հունաց
(բերձեանների) մարտի զորքը նրան բնա-
րեց, հաղցրին նրան կայսերական զգեստ
և գինեցին, և կայսեր տեսով ուղար-
կեցին նրան կովկաս. Գուխաց բնագոմու...
Տրդատը (Թրդատը) Ժ Կաղթեց [նրան]
և փախուստի յենթարկեց Գուխաց քա-
նակը. Իսկ կայսրը զորք ափեց Տրդա-
տին (Թրդատին) Ժ Կաղթեց հայր
(Սամիթիթ) իր հայրենիքը, և նա յեկավ
Հայր (Սամիթիթ) [և] քեց Միւրանից (Մի-
րեանից) [նշանակփած] պարսիկ Ժ Կաղթեց
իշխաններին...

... Եւս Միւրանը (Միւրեանը) ափեց
[իր ազգական] Պերսիկն իր զուարն
ի կնութիւն, նաև շնորհեց յերկիրը
Խունանից սկսած մինչև Պարտավ (Բար-

Ի քառասուն տարւոյ սորա (Միւրե-
ան) մեռաւ. հայր նորա Արապիբը, և
էսա զթագաւորութիւնն կրսեր և պ-
րայր նորա Բարաւամ... Ապա ետուն
Միւրանայ զՋաղիթի և զԿես երկրին
Շամայ. և զԱսրպատական և զՀայս և
զՄովսէկան և զՌան և զՀերեթ, և հա-
տատեցին զոր յառաջագոյն ունելը...

Յայնմ մամանակի սրգին Խորովու
Տրդատէ՝ քաղաքին մեծ ցուցեալ
ի Յայնա, և բարձեալ անդ զթագաւորն
Գուխաց զնկողն Յունաց, և վասն
այսորիկ պատեալ ի նոցանէ գտանայր
ի հայրենիս իւր, և ստատեղէր զամենայն
օտարս՝ զորս գտանէր և զզօրսն Միւ-
րանայ:

Իսկ Միւրան երբ զազգական իւր
զՊերսիկ յաղտութիւն իւր, տունայ նմա
ի կնութիւն զգուստը իւր...

* Վար. Բամի. հմմ. 148 յեր. Ժ Ժանոթի.

Ժ Ժ. Բարդաւա սի:

Ժ Ժ. Բարդաւա:

Ժ Ժ. Բարդաւան:

Ժ Ժ. զինփորները:

գամ) Կուրի յերկու կողմը՝ իշխան նշա-
նակելով նրան աշխատող... և զորք բե-
յեկով պարսից յերկրից՝ սկսեց կռվել
Տրդատի (Թրդատի) * հետ իսկ յերբ
Տրդատը (Թրդատը) ** զորք և բերել
տալիս Հունաստանից և գալիս Մինրանի
(Միրիանի) գեմ, վերջինս ուժ չի ունե-
նում ընդդիմադրելու, ամբացնում և
բերդերն ու բազաները, և Տրդատը
(Թրդատը) *** շրջապատում և Մինրանի
(Միրիանի) **** յերկիրը. իսկ յերբ Մին-
րանն (Միրիանն) և ուժեղանում [աշակե-
ցուքյամբ] պարսից յերկրի, այն մամա-
նակ չի կարողանում ընդդիմադրել Տրդ-
ատը (Թրդատը) *****), և նա (Մինրանը)
շրջապատում և Հայքը (Սոմխիթը)։ Այս-
պես յերկար տարիների ընթացքում
անդադար խռովութիւնն և լինում, և
յերբեք վաղը յերևան չնկալ պարսից
մեջ միայնակ մարանչող Տրդատի (Թրդա-
տի) *****) հետ Յեմին հռչակադոր դար-
ձալ ամբողջ աշխարհում, և ամենուրեք
հաղթահարեց իրեն հետ մարանչոցնե-
րին, ինչպես զրգած և նրա մասին շնա-
պ պատմութեան՝ մեջ։

Մրանից հետո թագաւոր յեղամ պար-
սից յերկրում Մինրանի (Միրիանի)
յեղբորորդին՝ Բարտամի վորդին՝ Նա
գեապան ուղարկեց Մինրանի (Միրիա-
նի) մոտ տեսլու, զոր շնորհովներ և
անցնենք Հայք (Սոմխիթ), և մտնենք
Հունաստան։ Ապա դուրս յեկավ պար-
սից թագաւորը, զորին գիտաւորեց Մին-
րանը (Միրիանը) և ժողովեց հոծ բազ-
մութիւն՝ ինչպիսի խոստ դաշտի և տե-
րեները ծառի։ Անցան [գեղի] Հայք
(Սոմխիթ), Տրդատը (Թրդատը) *****)
շրջադիմադրեց, այլ ամբացրեց բերդերն

Յաւուրսն յայնոսիկ թագաւորէր
կրորդ կղայսն Մինրանայի Պարոս. և
առաքեաց առ Մինրան՝ զի առեալ զկա-
րողութիւնն իւր՝ գնացել ընդգէմ ի Հայս
և ի Յոյնս։ Աւ շոգաւ քնդ առաջ նմա
ամենայն ուժով իւրով, և կատարեցին
ամբոխ յոյժ, որ դանցանէր գլաւիով
հաժարուս։ Աւ մտին ի Հայս, և տին
գերի յալով. զի Տրդատ ոչ կարաց պա-
տանել նոցա, սակաւ բազմութեան նոցա.
այլ մնաց յամուրս աշխարհին իսկ նոցա
առեալ զՀայս՝ անցին յաշխարհն Յու-
նաց։

* Var. Թարգատիս

** Տես նախորդ ծանոթութիւնը։

*** Var. Թարգատիս

**** Var. Նրաւ

***** Var. Թարգատիս

***** Տես նախորդ ծանոթ.

***** Var. Թարգատիս

ու. քաղաքները, և գերեցին Հայքը (Սոմ-խիթր) և մասն չունաստան...

[Միհրանը] գետպան ու գարկեց Կոստանդինոս թագաւորի մօտ խնդրելով Հաշտաթյուն, և խոստացաւ ծառայել նրան և ուրանալ * պարսկիներին: Կոստանդինոսը հաժանեց այս. քանի զոր նորից յերկայ ուր կրնա պարսից թագաւորից, և պնտիքուն (ստանայուն) համար Հաշտից Միհրանի (Միւրիանի) չեաւ. Միհրանի (Միւրիանի)՝ Բարսա կոչեցաւ զորդուն զերցրեց պատանդ, և Տրդատին (Քրդատին) ու Միհրանին (Միւրիանին) խնամաւորեցէ Իր՝ Սալոմե կոչեցաւ զուստը Տրդատը (Քրդատը⁰⁰) տփեց ի կնություն Միհրանի (Միւրիանի) Թե կոչեցաւ զորդուն Յեփ բաժանեց [Կոստանդինոսը] սահմաններ Միհրանի (Միւրիանի) և Տրդատի (Քրդատի⁰⁰⁰) միջև աւաղես⁰⁰⁰⁰. այն յերկրներն, ուր գետերը գետի հարաւ են հասում և միանում [Յե]րաթին (Երաթին), թողեց Տրդատին (Քրդատին⁰⁰⁰⁰⁰), իսկ այն յերկրներն, ուր գետերը գետի հարաւ են հասում և միանում Կուրին, թողեց Միհրանին (Միւրիանին). և այսպես կարգադրելուց և նրանց միջնորդ լինելուց չեաւ Կոստանդին թագաւորը չեաւացաւ⁰⁰⁰⁰⁰⁰, Միհրանը (Միւրիանը) թագաւորուււ ևր Քարթլիում, Թանում, Հերքում (Հերթում) և Մոփականում, և ունեւր նաև Յեղերքը (Եղերք) մինչ Եղրիս-գետն, իսկ նրա զորդուն Թեին տփեց ի ժառանգություն Կաթին (Կաթին) ու Կուրին (Կուրին) և հաստատեց նրան Ուջարմոյում: [Յեփ այսպես] Թեին ու նրա կինը՝ Տրդատի (Քրդատի⁰⁰⁰⁰⁰⁰⁰) զուստը Սալոմեն աւորում եյին Ուջարմոյում:

... և ևկեայ ի միտս՝ յղէ [Միհրան] գետպանս առ Մեծն Կոստանդինոս, և խնդրէ ի նմանէ գհաշտաթիւն՝ զի ծառայեցէ նմա. նոյնպէս և առ Մեծն Տրդատէս առաքեաց: և Լուսն նմա, և արարին թագաւորութիւն Կոստանդինոս էաւ զորդին Միհրանայ զԲահար՝ պատանդ. և Տրդատ եւ զգուստը իւր զՍոգոմէ՝ որդւոյն Միհրանայ՝ որ Բէուն կոչէր՝ ի կնութիւն. և նստաւ յԱւարմի:

⁰ Վաղ. կոստանդին:
⁰⁰ Վաղ. Քարդատը:
⁰⁰⁰ Վաղ. Քարդատի:
⁰⁰⁰⁰ Վաղ. յեփ բաժանեց... այսպես ըստ մանեց սահմաններն այսպէս:
⁰⁰⁰⁰⁰ Վաղ. Քարդատին:
⁰⁰⁰⁰⁰⁰ Վաղ. և այսպէս... չեաւացաւ Նրանց միջնորդ յեղաւ և չեաւացաւ:
⁰⁰⁰⁰⁰⁰⁰ Վաղ. Քարդատի:

Նախ և առաջ հիշատակենք այսպես
սուրբ և յերանելի մեր մօր և տմրուջ
Վրաց (Քարթլիի) լուսավորիչ Նունե
(Նինո) առաքյալի մասին, զոր ինքն
յերանելին պատմեց մահվան պահին և
զորք զրի առաջ հաժառացյալ արկին
(խաղաչի) Սալոմե Ուղարձոյեցին՝ Միշ-
րան (Միքիան) թաղափորի թոռն և
Տրդատ (Քրդատ)[⊙] թաղափորի^{⊙⊙} զուս-
տընը:

... Ենզ սուրբ Նունեն (Նինոն) ծա-
ռայում էր [Յերուսաղեմում] հայուհի
Նիափորա Դովնեցփո^{⊙⊙⊙} մօտ՝ յերկու
տարի, և ամենուրեք հարցոյ փորձ էր ա-
նում Քրիստոսի տանջանքի, խաչելու-
թյան, թաղման և հարության մասին...

... Ենզ առաջ Նիափորք^{⊙⊙⊙⊙} զոր
էզեպի արեւելք գտնվում և [մի] քաղաք՝
անունով Մցխեթ (Մցխեթա), և յերկրն
Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխիթի)[⊙]
լեռնաշատանում, և նա այժմ անհավա-
տ[ության բովումն] և՛ հունաց (բեր-
ձեանքի)^{⊙⊙⊙⊙} և [խ]ումիկների թաղա-
փորությանց ներքոն...

... Դալով թաղափորա[նիստ քաղաքն]
Հոռոմ, ... [Նունեն և Նիափորան] դտան
այնպեղ զմե թաղուհու և թաղափո-
րագուն՝ Հոփոխմե տնուն՝ ու նրա
դայակ Գայանելին, զորոնք գտնվում
էյին կուսանաց զանքում... Ապա այն
կիներ (Նիափորան)՝ ներկայացնելով
սուրբ Նունելին (Նինոյին)՝ հաղորդեց
Հոփոխմե տիկնոջ (թաղուհուն) նրա
մասին՝ Քրիստոսաներ Հոփոխմեն՝ տես-
նելով նրան՝ ուրախացավ և ընդունեց
իրեն մօտ... Նույն տարին մկրտվեց
Հոփոխմեն՝ քսա իր բաղձանքի, և նրա
հետ նրա դայակ Գայանեն ևլ ու բոլոր

ևւ մախ եսի տուն Նիոփորայ հայ-
կագնոյ, ի Դունայ քաղաքէ, և ապա-
ստաւրեցի նմա զամս երկուս, և հանա-
պաղորդ տեղեկանայի զամն տնօրէնու-
թեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, և
թէ որպէս եզե կատարուեա, և ուր են
պատանք թաղման Տեսուն մերոյ...

... ևւ չոգայ ի Հոռոմ...

⊙ Վար. Քարդատ:

⊙⊙ Վար. հայոց թաղափորի:

⊙⊙⊙ Վար. հայուհի Նափոր Դանիւացփո (sic):

⊙⊙⊙⊙ Վար. Սարնիափորք:

⊙⊙⊙⊙⊙ Վար. abs. հունաց:

դերդաստանցիք՝ թվով հիսուն հոգի,
ի ձեռն սուրբ Նուհեյի (Նինոյի)։ և
մնացին նրանք իրենց վանքումն՝ ու
նրանց հետ սուրբ Նուհեն (Նինոն) եւ՝
յերկու տարի։

Այդ մամանակ կայորը [մարդիկ]
ուղարկեց [այս ու այն կողմն] մի վա-
յելչատեա և զեղեցիկ աղջիկ վորոնելու,
վորն տրամեի գանգեր նրա կիներ լինե-
լու։ Ենթ յերբ փնտաղները յեկան կու-
տանաց վանքի և տեսան Հռիփսիմեյին,
[հարցու] փորձի յանթարկեցին նրան, և՝
հարցնելով նրա ծագման մասին՝ մա-
նասեցին նրա ազգակցությանը թա-
ղաժորների հետ (նրա թաղաժորական
ծագումը)։ նրանց շատ զուր յեկավ նրա
զեմքն ու զեղեցկությանը, վորի նմա-
նը՝ տեսաւ ու վայելչությամբ՝ փոշ մի
տեղ չկար։ և նրա վայելչուչ ու զեղեց-
կատեմիլ զեմքը չկարեցին տախտակի
վրա և ուղարկեցին կայորին։ Կայորը՝
տեսնելով այն՝ շատ հաժմանց [նրան] և
և հույժ ուրախացաւ, և վերջեց կու-
տարել հարսանիքը մեծ խանդավառու-
թյամբ, վորի համար եւ փութով զե-
պանեա ու կուտակալներ ուղարկեց
իրենց ստորագրալ բոլոր յերկիրներ,
վորպէսզի բոլորը մեծ ուրախությամբ
զան՝ ըստ այս հրամանի՝ տրտայական
հարսանիքիւ։

Իսկ յերանելի Հռիփսիմեն, Գայանեն
և այլ սուրբ կույսերը՝ տեսնելով, վոր
նրանց փորձանք և սպասում... ահեցին
վորաւ և լալ, [վոր] անարեն թաղաժորի
համար նկատելի չե դարձել զեղեցկու-
թյանն սուրբ Հռիփսիմեյի, վորի պա-
կերը նկարել էին և ուղարկել նրան
(թաղաժորին)։... և բոլորը միասին՝
[Թփով] հիսուն յերեք հոգի՝ զաղանա-
բար թողնելով նույն յերկրը (Հռոմը),
զաղթեցին Հայրի (Սոմալիթի) կողմերը՝
նոր-Քաղաք (Ախալ-Քալաք) կոչված
տեղն փառակերտ, վոր և Դփին, հայոց
(սոմալիթի) թաղաժորի [աթուա] նիւա-
ար։ Ենթ մասն այնտեղ հնձաններ

ևւ յարեաւ անդ ի մեր վերայ փոր-
ձանը, և եկաք ի Հայտ։

տաղավաթներէ մեջը, վորոնք կառուց-
ված էին [քաղաքի] հյուսիսային և
արևելյան կողմը, և պահպանում էին
խոնաց գոյութիւնը՝ վաճառելով իրենց
ձեռագործ իրերը։ Իսկ անպիտան կայս-
րը՝ անանկով, վոր սուրը Հոփսիմեն
բնկեցակիցներով ազատվեց նրա ձեռքից
ու անուց՝ լցվեց անմիջապէս վշտով, և
մարդիկ ուղարկեց բոլոր կողմերը նրանց
վորանելու։

Այս կայսեր զննողաններն յեկան
Տրդատ (Թրդատ^{*)}) հայաց (սոմեխներէ) զոտ։
Թաղավորի մոտ, և ներկայացրին կայ-
սեր նամակը, վորի մեջ գրված էր այս-
պէս. «Ինքնակալ կայսրը՝ իմ սիրելի
յեղորդ և բարեկամին և ամուսնից
Տրդատին (Թրդատին^{**)}) վողջույն... Ինձ
վիճակվեց տեսնել... մի սրբորդ, և մտա-
ղորդեցի ամուսնանալ նրա հետ, բայց
նա... չուզեց ինձ, և ատելութիւնը և
հայհոյանքով [կույսերն] անպատկեցին
ինձ և զազանի կերպով փախան ինձա-
նից ու քո յերկրէ սահմաններն են յե-
կել։ Թանկը, յեղբայր իմ, և վորոնք
նրանց, իսկ յեթե դոնեա նրա ընկերա-
կիցներին, մահովան դատապարտիր։ Իսկ
տեսնով դեղեցիկ՝ Հոփսիմեն կոչեցյա-
լին, վորին նրանք մօլորեցրին, ինձ
ուղարկիր։ Իսկ յեթե նրան դու հաժա-
նես, քեզ համար ի նկատի ունեցիր,
քանի վոր նրա նման մի ուրիշին չես
զտնի հունաց (իոններէ) աշխարհում...»։

Տրդատը (Թրդատը^{***}) կարգաց թե
վոչ կայսեր այս հրամանը, իսկույն և եթ
սկսեց փութով փնտռել նրանց (կույսե-
րին) և զառով [նրանց] վերոհիշյալ հնձա-
ներէ մեզ։ Տեսնելով Հոփսիմենին,
[Տրդատը] լցվեց սիրով և մեծ ուրա-
խութեամբ, և վորոնց ամուսնանալ նրա
հետ իսկ յերե սուրբ Հոփսիմեն մեր-
ժեց այս բանում Տրդատին (Թրդատ-

և յզեաց կայսրն թուղթ տա Տրդ-

ատ։

Աւարտեալ խնդիր, զտին զմեզ
ի հնձանս այդեաց։ Աւջանս եղեալ թա-
ղաւորն՝ ոչ կարաց նախնացունել
ինքեան զհարսն Քրիստոսի Հոփսիմե-
ն և սուր եղեալ կոտորեաց ի մէջ ե-
րեսուն և եօթն ողիւս և այլն զբուհ-
ցան։ Աւջնացի ես ի ներքոյ վարդենաց՝
որ ոչ էր ծագիկալ...

* VԱՐ. Թարդատ։

** VԱՐ. Թարդատին։

*** VԱՐ. Թարդատը։

տին[⊖]), այն մամանակ նա մասնովեց
տանջանքի, նրա հետ նաև նրա զայակ
Դայանեն և այլ բազմաթիվ բնակեա-
կիցները, ինչպես զոր այդ [մասին]
զբոված և նրանց վայարանաւթյան զբը-
քում, հայոց դարձի [պատմութեան]
մեջ¹⁰ Իսկ Տրդատ (Թրդատ^{⊕⊕}) թագա-
վորը, նախախնամութեամբ առաւած,
վարաց դարձաւ Իսկ սրբուհիներէջ զո-
մանք թագ կացան և փախան, [և] նրանց
հետ սուրբ Նուշեն (Նիւշեն) և թագ-
նովեց վարդենի մեջ...

Արանից հետո սուրբ Նուշեն (Նիւշեն)
յեկավ Ուրնիթ^{⊕⊕⊕20} հայրի (Սոմիթիթի)
սահմանները... և աշխատեց անցավ գետի
Ջափաթի (Ջափաթիթի) բնակները, ուր
յեկավ մի մեծ լճի մօտ, վորը գուրս եր
հասում և կոչոււմ և Փառազանա^{⊕⊕⊕21},
Աշխատեց նա աչք ձգեց գետի հյուսի-
սային բնակները, վոր սմբան սրբին
ձյունով կշին պատած և ծանր ոգով
բեցուն։ Այնտեղ նա (Նուշեն) մնաց
երկուս ուր և կերակուր խնդրեց ձկնորս-
աներից, վորոնք այն լճում ձուկն կշին
վորսում։ Այնտեղ կային և հովիւներ,
վորոնք հովում կշին իրենց հասերին
գիշերով աւանգայան կիտեքում իրենց
ոգնական և հովանավոր համարելով ի-
րենց աստվածներ Արմազ ու Զադե-
նին... և խոտում կշին նրանք հայերեն
(սոմիթիթի) լեզվով, վորին մի փոքր
տեղյակ եր և Նուշեն (Նիւշեն)՝ ասաջ-
նեքում սոփորելով Նիափորա Գվինեցվո
մոտ։ Հովիւներից մեկին նա (Նուշեն)
գիմեց հայերեն (սոմիթիթի) լեզվով,
«Վնր կոզմիցն (գյուղերից) յերկրնե-
րից» և զուր-ևնա պատասխանեց, «Մենք
Դարայիցն ենք, և Նիւրբիցն 22 և Սա-
փուրցիւից, և Բինձարցի ու Ռապատ-
ցիք մեծն բաղաք Մցիսիթից»^{⊕⊕⊕⊕⊕ 23}...

... և և իմ յարուցեալ եկի յԱրանին
Հայոց, և ձմեռեալ անդ, և յունիս ամ-
սեան եկի ի բնան Զաւաթիթայ, և
ի ծովն Փառնաւայ եկեալ՝ տեսի անդ
ձկնորսո ի ծովուն, և հովիւս առ եզը
ծովուն, և լուսյ՝ զի երգնուին յԱրա-
մազդն և ի Զադն, զի տեղեակ էի
լեզուին Հայոց, ուսեալ ի տանն Նիո-
փորայ Դաւանայ։ Եւ հարցեալ զուս-
աթին՝ տեսն. ի Դարբայ, ի Նրբայի
Սափուրայ, ի Բինձարայ, յՌապատն
Մցիսիթայ, ուր չառաւածք փառաւո-
րին և թագաւորք թագաւորեն։

⊕ Var. Թարգատին

⊕⊕ Var. Թարգատ

⊕⊕⊕ Var. Ուրբանիթայ

⊕⊕⊕⊕ Var. Փառազան

⊕⊕⊕⊕⊕ Var. Հայրից (Սոմիթիթից)։ ուր աստվածներն աստվածութեան և հասնում և թագավորները թագավորում

[Արժագիր ե այլ աստիճանների արշահանքը կործանելուց հետո] ժամանք ասում եյին. «Այն աստիճանին զորութայնը, ժորն ել նայոց (սոմեխներին) Տրդատ (Թրդատ⁹) թագաժորին ժարագ զարձրեց ե ժարագիրն նորին մարդ զարձրեց, նույն այդ աստիճանն ասաջ բերեց այդ...»։ Յեզ այս ասում եյին այն պատճառով, ժոր Տրդատ (Թրդատ⁹) թագաժորը զորութայնը Քրիստոսի ժարագ եր զարձել ե քրիստոսային զորութայնը նորին մարդ եր զարձել...

[Հրեայանն ծագումն ունեցող] Արիսթար քահանան պատմում ե. «...յերք մենք (հրեյաններս) զրգեցինք ամբողջ աշխարհում, հոսմայեցիք տերեցին մեր երկրին...»։

... Միշրան (Միշրան) թագաժորը ցանկութայնն ունեք ընդունել հաժառն Քրիստոսի, քանի ժոր Քրիստոսի բուզում արանելագործութայնների մասին լսել եր Հուճատանին ե Հայրին (Մոմիթից), ե արդելք շեր հարուցում նուճնել (Նինոյի) ու նրա աշակերտուհիների քարոզութայնն զեմ...

Այդ մասնանկ թուզթ հասաժ Հոսմից՝ սուրբ պատրիարքին, նուճնել (Նինոյի) ե թագաժոր ե Վրաց (Քարթլիի) ամբողջ ժողովրդի [հասցեյոյ], յեկաժ ե մի սարկավազ [ծագումամ] բրանջ... ժորը նամակ ունեք հեան բրանջաց թագաժորին նուճնել (Նինոյի) հասցեյոյն, քանի ժոր նրա (նուճնելի) հոր միջոցով եր բրանջաց ամբողջ ժողովուրդը մկրտաութայնն ստացել. ե այս բոլորը լսվում եր Յերուսաղեմին ու Կոստանդնուպոլսին, ժոր Վրաց (Քարթլիի) յերկրում տարածվեց արդարութայնն արեղակրու...

... Բրանջների²⁰ սարկավազն ամեն ինչ տեսաժ ե լսեց բոլոր այն սքանչելագործութայնների մասին, ժորոնք տեղի ունեցան Մցիսիթում, ե զարմա-

... եւ կէտք հշմարինն տւելն, թէ Մեծ Աստուածն՝ որ եհար զթագաւորն հայոց, ե զարձեալ բժշկեաց Հայաստանօր հանդերձ, նա արար զարանչելիս...

Իսկ քահանայն Արիսթար պատմեաց ի լուր ամենեցուն... եթէ թագաւորութիւնս (հրէից) հերձաւ բնդ երիս, ե իշխեն մեզ Հոսմք ե Յոյնք ե Հայք...

...Եւ հրամայեաց [թագաժորն Աղբրի], մի արգելուլ զքարոզութիւնն զայն (աւետարանին) յաշխարհն իւրմէ. քանզի լուեալ էր զհրաշմն՝ որ եղև ի Հայս ե ի Հոսմու...

Յաւուրան յայնսդիկ տաքեաց թագաւորն Կոստանդինոս արքայազ մի, որ ունէր թուզթ ի Բրանջաց ազգէն. որք ի հօրէ նորա (նուճնելի) լուսաւորեալք էին. քանզի լուան Պօքս եթէ ի Հայս ե ի Վերս ծագեաց արեղակն արդարութեան մեծապայծառ հառաջայթելք...

... ես տուաւ ի կամեցան տեղեկանալ ի ձեռն Բրանջ սպասաւորին, զի զրեալ զամենայն ստուգութեամբ՝ տարցիլ առ նոստ, որ ինչ ի Հայս ե ի Վերս իրք եղեն

⁹ Var. Թարգատ

²⁰ Var. Թարգատ

ցած փառաբանում էր առածուն, և առ-
յազմ նամակները:

... [Յեբրեյ Նունեն Քոդի (Քուդի) գյուղն²³ դնաց ու այնտեղ հիվանդա-
ցած], Նունեյի (Նինայի) մոտ յեկան
Թագավորի ժորդի Ռեն ու Նրա կին²⁴
Սալումեն, վորանք ապրում էին Ուջար-
մայում... Յեզ Սալումե Ուջարմեյին, Պե-
րոժմար Սյունեյին²⁵ ու Նրանց հետ
[յեկած] իշխաններն հարցուփորձ էյին
անում Նրան...

... Ապա սուրբ Նունեն (Նինան) ա-
ռաց, Է... Յեթե կամենում էր տեղեկա-
նալ իմ՝ [Քրիստոսի] թշվառ ազախնուս՝
այստեղ դալու. մասին, կասեմ. ահա հա-
զիս կոկորդին և հասել է իմ մար դո-
քու, թյամբն ննջելու յեմ հազիտայում... Է...

... Ապա Սալումե Ուջարմեյին ու
Պերոժմար Սյունեյին²⁶ զերբեցին
գրիչները [գրելու Նունեյի խոսքերը]...

... Յեզ Միհրանի (Միրանի) քրիս-
տոնյանալուց բանունհինդերորդ թվին
մեռավ Նրա ժորդի Ռեր Հայոց (սամբի-
ների) Տրդատ (Քրդատ²⁷) թագավորի
փեսան, ժորին կենդանության որոր-
արովեց թագավորությունը...²⁸

ի փառս Աստուծոյ: Զոր իմացեալ սար
կառաչին՝ դրեալ ի մատենի՝ տարաւ
յաշխարհն իւր ի Բրանդա:

... Եւ Բէզ՝ որդի թագաւորին, և
Սալումէ կին իւր, որք կային յՈւջարմա,
եկին տեսանել զՆա (զՆունէ):... Ապա
եկն տա նա... և Պերումա վր Սիւնեյին,

... Եւ սա՛ն ցնոստ սուրբն. ԶԲ կամէր
տեղեկանալ յաղագս տառապեալ ազախ-
նոյս Քրիստոսի, որ այսուհետեւ կոչէ զիս
տա ինքն, և ի մայրն իմ յաւիտենից. և
պատմեալ է իմ յախանջս Սալումեայ,
զստեղք արքային Հայոց, համառօտ
զօրինակ դալոյն իմ այսր...

... Եւ յաւորան յայնստիկ մեռաւ.
Բէզ որդի Նորա (Միհրանի), կեցեալ
ամա երեսուն և չորս...

[Ս Ս Ս Ա Ն Յ Ա Ն Ք]

(ՇԱՐՈՒՆԱԿԱՆՔՈՒՆԻ)

Յեզ [թագավոր] նստեց նրա (Միհ-
րանի) ժորդի Բաքարը... [Յեզ նրա որոր]
թշնամություն ծաղկեց նրա (Բաքարի)
ու հայերի միջև, բանի վոր հայերն աշխա-
տում էյին թագավորեցնել Քարթլիում
Բաքարի²⁹ յեզորբ Ռեն ու Տրդատ

Բայց ոչ տային Հայք թագաւորն
Բա՛նդարայ, զի կամէին զօրդի զստերն
Տրդատայ թագաւորեցուցանել. Իսկ
Բա՛նդար աղաւթնեցաւ ի Պարսա՝ տալով
նոցա երկիր. և Պերոդի հա ի Շամզոյ-
տոյ մինչև ի դուրս Անդոցաց. և նոյնպէս

²³ Var. քուլր:

²⁴ Բնագրում սխալմամբ՝ Պերոժ (Var. Հերոժ) Ավրիսիւնեյի:

²⁵ Բնագրում՝ Պերոժ Ավրիսիւնեյի (Var. Հերոժ Ավրիսիւնեյի):

²⁶ Var. Քարդատ:

²⁷ Var. Բա՛նդարի:

Թրգաւ[»]) Թաղավորն գտաւ Էօր դուռն։
 Իսկ այս Բաքարը բանակեցեց պարտից
 թաղավորի՝ իր հօր յեղբորորդու հետ,
 խնամեալացալ ու փոխանակեց յերկիրը,
 և նրա փեսա Գերսիկն (Փերսիկն),
 վորը տիրում էր Միհրանից (Միրիա-
 նից) նրան շնորհեց Ռանր մինչ Գար-
 ւալ (Բարդալ), ալեց Սամշվիլեյեցից
 սկսած մինչ Աջոցքի^{»»} գլուխը։ Այս
 Գերսիկն (Փերսիկն) ու նրա ժողովուրդը
 բրիտանոյացաւ՝ ուժ ստանալով Պոստո-
 վից։ Հայերը դաժմեցին Ջալալբեքը (Ջա-
 վախեթը), [իսկ վրացիք] հաղթեցին ու
 բռնեցին հայերին։ Այս Բաքար Թաղա-
 վորը, հունաց (բերձնեհերի) և պարսից
 թաղավորներէ միջնորդութեամբ, նա-
 մակ գրեց իր յեղբորորդոցն ու նրանց
 մօրն Սալամեյին։...

...[Բաքարի վորդի Միհրգաս Թաղա-
 վորի որդ] մեռաւ՝ Հակոբ յեպիսկոպոսն,
 և [նրա տեղ] յեպիսկոպոս նստեց Հովել
 (Իօր) հայր՝ Ներսես (Ներսիս) կաթողի-
 կոսի սարկավազը։...

Ահա և պարսից թաղավորն ուղար-
 կեց իսլամներէ մեկին՝ մեծ զօրքով,
 վորպէսզէ հարկ զին հայերի(սոմեխներէ)
 և վրացիներէ վրա։ Այս հայերն (սո-
 մեխներն) զնստան ուղարկեցին [վրաց]
 Վարադ-Բաքար [Թաղավոր]ի մօտ՝ ա-
 սելու, վոր ժողովին և ողնութեան
 խնդրեն հոյաներէց (բերձնեհերէց), և՛
 բացելով դուռն Կովկասաց (Կովկաս-
 աց) բերին սակերն ու լեզզիներն (լե-
 կերն) պարսից ընդդէմադրելու։ Յեւ
 նրա յերեկելներն ել խորհուրդ ելին
 տալիս ընդդէմադրելու պարսիկներին։
 Բայց նա չլսեց վնչ հայերին (սոմեխ-
 ներն) և վնչ ել իր յերեկելներին, վո-
 րովհետեւ համաբնակ չէր ու ժախկոտ
 էր և թաք կացաւ Կախը (Կախեթի)
 ձորում։... Նախ և առաջ պարսիկներն
 յեկան Հայք (Սոմխիթ), վորն և ալե-

պաշտան արձակեալ ի Յոյնս, և յամե
 նայն կողմանց ժողովեալ զօրս՝ առէր
 պատերազմ ընդ Հայս ի Զաւախէթ, և
 հալածեցին զնոսաւ և թաղաւորաց
 Բահրաբ՝ ուժոքն Յունաց և Գարսից
 Դէր Էսա ի Սողոմնայ և յորդայ իւրմէ։.

... ևւ յետ նորա (Յակոբ կալիսկո-
 պոսի)՝ Ներսէս կաթողիկոսն Հայոց
 Զեռնադրեց զսարկաւազն իւր զՅակոբ
 (ուշիկ՝ զՅովել)՝ կալիսկոպոս Վրաց, և
 առաքեաց։...

... Յաւուրս յայնոսիկ ևկն զօրա-
 դուին Գարսից՝ մեծաւ ուժով ի սահ-
 ման Հայոց և Վրաց, յաւուրս Պոստո-
 վայ՝ արքայի Հայոց, որդւոյ քաջին
 Տրգասայ, և խնդէր հարկս ի Հայոց և
 ի Վրաց։ Ըւ հրամայեաց Պոստով թա-
 դաւորին Վրաց՝ ածել զքնակիչս Կով-
 կասու՝ զԼեկս և զՕտտ, զի կուսացին ընդ
 Գարսս ևւ կնամարդին այն Վարդաբաք
 երկելայլից եղեալ՝ Թագեաւ ի Ձորն
 Կովսեթոյ. և ևկին Գարսիկց և շինե-
 ցին բերդ ի դրանն Տփիսեաց՝ հակառակ
 Մցխիթոյ։...

[»] Var. Թաղաւաւ։

^{»»} Բնագրում՝ Աջոցքի. հմմ. 148 յեր. * Ժանդիւ։

րեցին Ազատ մասն Քարթլի, և պարսից
զորապետը (խեանը) կասուցեց Տփղիսը
(Տփիլիսը) «գոների» միջև [Կասպից և
Դարեալանի] ընդգեմ Մցխեթին...

[Վարազ-Քարաբի վարդի Փարսմանի
մահից հետո] թագավոր նստեց նրա
յեղբայր Միհրզաբար (Միհրզատար)՝ Տրբ-
դատի (Թարգատի) գատեր և Վարազ-
Քարաբի վարդին, հորով Քարաբայան և
մորով Ռեյան, վարդեր Միրիանի սրգոց
սերնդիցն էլին...

... և. թագաւորացուցին իշխանըն
զՏրդատ, զորդի գատերն Մեծին Տրբ-
դատայ՝ աշխարհին Հայոց տրբայր...

ՄԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հ.մ. Մ. Խորենացվո ափած ձննդարանությունը (I, 5)

2. Ասել է՝ «Արարատի և Արագածին, կամ գուցե «[Մ]արարացի և Մասի-
սի». Հ.մ. F. Marat, Ararat und Masis. Studien zur armenischen Altertums-
kunde und Literatur, Heidelberg 1901. նաև՝ Ա. Կամայեանց, Անշայտ գատա-
ներ հին Հայաստանի, Էջմիածին 1913, էջ 76—88: Հ.մ. Վրաց մեջ գրադիտ. տարածող
ընկ. հազարածուխ № 3226 ձեռագրի լուսանցքում ափած գիտությունը՝ «Արա-
րատի Ապագայի» Արարատը՝ Ապգալն և (E. Такайшвили, Описание руко-
писей, II, стр. 3):

3. Տես նախորդ ծանոթությունը:

4. Տես նույնը:

5. Այն հանդամանքը, վոր Լեոնտիոս Ռուսնցին Գողգոթյան մոզոբրդների
եղունիքները հորինելիս առաջնությունը՝ հանձնին Հայկի՝ հայերին և բնծայում
և Վոյ թե՛ հանձնին Քարթլոսի՝ վրացիներին, — այնինչ Բ. Յ.-ի վարիանտներից
մեկում, վորը Մոսկվայի Ռուսյանցեի անվան թանգարանում եր գտնվում և
այդ պատճառով «Ռուսյանցեյան վարիանտ» եր կոչվում, այդ կարգը փոխված
եր հողուտ վրացիների (նույնը հետագայում յերեան յեկավ և Վրաց մեջ գրա-
դիտություն տարածող ն. ընկերության հազարածուխ № 3666 ձեռագրում), —
հիմք եր տվել վրաց ղովին բանակի զազափարախուս-բանասերներից մե բանի-
սին, որ Որոմենիլլիլիում (Սերբիյալովիմ), և Խախտմաշվիլիում և Մ. Ջամաշվիլիում
փայնասուն բարձրացնելու վրաց մոզոբրդի պատիվն՝ վրանասակ անելու և
վրացադիտության հիմնադիր՝ բաղմալասասակ ակադ. Մ. Броссе-ին մեղադրելու:
Բ. Յ.-ի վրացերեն բնագիրը խեղաթյուրելու մեջ Սակախ այդ յերույթներին
իբ մամանակին արժանի պատասխանը տվին՝ առաջին յերկուսի նկատմամբ
ն. Թաղ'աշվիլին (Описание рукописей, II, 92—96), իսկ վերջինի նկատմամբ
Իվ. Ջալթիլիլիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. հրատ.,
էջ 119, բ. հրատ., էջ 177): Յեզ իրոր, և Թաղ'աշվիլի. ասելով, «никакого ис-
кажения текста... Броссе в данном месте не допускал, и во всяком слу-
чае, прежде чем обвинять в искажении этого места Броссе, следовало
и том же обвинить царевича Вахушта, который в своей Истории Грузии
(издание Баградзе, стр. 35) точно воспроизводит известие К.-И. в пользу

армянского языка. Известно, что первая часть Истории Грузии Вахушта есть сокращенное повторение содержания К.-Ц. Что касается первого существенного отличия Румянцевского списка от других, по которому первенство между сыновьями Таргамоса отдается Бартлоусу, а не Аосу, то это явление исключительно свойственно Румянцевскому списку и его копии. Ни в одном другом списке не только довахтанговском, но и вахтанговском мы такого явления не наблюдаем. Нет этого и в Истории царевича Вахушта (стр. 28—32). Стало быть, это тенденциозное изменение текста не есть дело Вахтанговской комиссии. Это изменение, без сомнения, позднего происхождения, начала XIX века. Поэтому оно не повлияло на списки XVIII века» (op. cit., 96): Իվ. Ջավախիշվիլին էլ (op. cit., 172) համարում է և Ս. Թաղաշվիլուն, Վոր Հայաստեղ, ի հարկն, վոչոր Վոչ մի զեղգում չի կատարել» և Վոր Հայս տեղեկությունն անպայման իրեն՝ Լեոնտիոս Բուխսեցուն է, Վորն շքեզանքապետ հայոց նախահորը և հայերեն լեզվին և առաջնությունն ընծայում: Բայց ինչպե՞ս: «Վորովհետև, — պատասխանում է նույն դիտանկանը, — Լեոնտիոս Բուխսեցին զրեթե ամեն բանի մեջ հետևում է մի յերկատրուքյան, Վորը սխալմամբ Յեփրեմ Ասորվո հորինված եր համարվում է կոչվում և ՎՍրոս հորն մերո Յեփրեմը ասացալ՝ մեկնությունն ստեղծագործության յերկնի և յերկրի և Ազամի մասն...» Վերջինս, Վոր հրատարակել է և Ս. Թաղաշվիլին իրեն հաղելված Ք. Ս.-ի ՎՄարիամ Թադևուս վարխանդ (հջ 786—846), բայց Իվ. Ջավախիշվիլու հետադոտություն, այն շարքի՝ պարակաշուն համարված՝ դրվածքներին և, ինչպիսի յնն տարական Փանծանձագը (դանձուց անձագ, այն դանձուց) և կթովպական Աղամադիրը», Թեև իրոց ասվելին ուրույն խմբագրություններին մեկն էլ Յեվ այս ՎՄանծանձագը կամ ՎՍրոս դանձուցը դրվածքն է, Յեփրեմ [Պրոսեր] ի ձեռքով վրտողներին վերածած, ուր ասված է, Վոր Հյերը Նոյան տոհմերն ու Վորդից Սեմ, Քամ և Հարեթը... դնացին արեւելքին, մի դազտ դոտան վոզդոված յերկրում, ուր և հաստատեցին բնակություն, և եր նրանց լեզուն մի, և սկսած Աղամից մինչ այդ որը նրանք խոսում էին տարերեն լեզվով, Վորը հույժ տարածված է մինչ Հայլ (Սոմխիթ) և [Վորը] բոլոր լեզուներին Թադավորն է... Իսկ յերս Բարկունում առաարակ շինեցին, այնպիսի բոլոր լեզուներն իրար հետ խառնվեցին, և ցեր ո ցան յեղան յերկրս յերեմն... և այս մամանակից սկսած աշխարհումս յեղով յոթնասուն լեզու և յոթնասուն իշխան, և յուրաքանչյուր լեզվին տվին Թադավոր» (Ս. Թաղաշվիլի, Քարթլիկ — ցիւրերբա, Մարիամ Թադևուս վարխանդ, հջ 812—813, հաղելված): ՎՍրջին դարերի պատմչի համար այս օրինակելի յերկատրուքյանից Լեոնտիոս Բուխսեցին նկատած պիտի լիներ, Վոր սկզբում յերկար տարածություն վրա, Վորը Հմենչ Հայք» եր համեռում, իշխում եր մի լեզու տարերենը, ուրեմն Հայքում տարերենը չի յեղել տարածված, այլ հայերենը, այսպես պիտի դատեր և հենց այսպես էլ դատել և մեր պատմիչը, — նկատում է Իվ. Ջավախիշվիլին (ibid., 179), և ապա շարունակում. «Քանի Վոր վերահիշյալ յերկատրուքյան մեջ Հայքին զատ ուրիշ Վոչ մի յերկիր հիշատակված չէ, այս պատհասով Հայքն ու հայերեն լեզուն նա (Լեոնտիոսը) համարել է մեծ նշանակություն ունեցող, և Հարանով և քացաթվում, Վոր Լեոնտիոս Բուխսեցին Հառախն» և հայերեն լեզվին այսպիսի առաջնությունն է ընծայում: Իվ. Ջավախիշվիլու յեղրակացությունն այս կետում սկի համարում չն Կ. Կեկելիձեն (Լեոնտիոս

Ռուսիացի գրական աղբյուրները, 10—11), զորը հետևելով Բ. Պատկանցին (Ванские надписи etc., ЖМНПР, 1883, декабрь, 240—242), սակայն վերջինիս անունը չհիշելով արժարժում է այն միայն, զոր հայերին և հայերենին առաջ-նախընդ է առելու գաղափարը Լեոնտիոս Ռուսիացին յուրացրած պիտի ունենա Մ. Խորենացու պատմության ազդեցությունը։ Վարձան էլ ուզում ես որովայն չինի տեսականորեն իմ, Զավախիշիլու կարծիքը՝ մի կողմից, և հազմանական լինել ըստ էության Կ. Կեկելիձեինը՝ մյուս կողմից, մենք, սակայն, կարծում ենք, զոր յերկուսն էլ խնդրել լուծելիս աչքաթուղ են արել այն կարևոր հանգամանքը, զոր Լեոնտիոսը զրգամբում կամ զուցե նրա ձեռքի սակ յեղած վրայերեն աղ-բյուրում եղանիմների անունները հունարեն վերագործությունը են գործածված, հետևապես հունականի ազդեցության գրգռն են կրում (հմմ. Կ. Потканов, Ванские надписи etc., ЖМНПР, 1883 г., декабрь, стр. 239—240):

6. Հասարակագիտական ներքոթի դեմ, ինչպես ուղիղ գրած անի, ի միջի այլոց, և Կ. Կեկելիձեին (Լեոնտիոս Ռուսիացի գրական աղբյուրները, էջ 11—14), հիշեցնում է հայտնի առասպելը Հայկի և Բելի կողի մասին, զորի մանրամասն նկարագրությունը առիթ է Մ. Խորենացին (I, 11), հմմ. Կ. Потканов, Ванские надписи etc., ЖМНПР, 1883 г., декабрь, стр. 242:

7. Տես 2-րդ ծանոթությունը:

8. «Սոմխուր» և «սոմխ» (այստեղից «Սոմխիթ»-ը) տերմինները մասին, յնթե մի կողմից թուղենք Մ. Brosset-ի ստուգարանությունը վրացերեն «սոմ-խուր» կարձ ըստից (Histoire de la Géorgie, t. I, p. 15—16, n. 5; Introduction, p. IV—VI) զորը լեզվաբանորեն, ի հարկն, անընդունելի չե, անհրաժեշտ է հիշատակել ն. Մառի կողմից այլ և այլ ժամանակ այլ և այլ ստիժով առաջարկված հետևյալ յերեք ստուգարանությունները. 1. «սոմխ» — «սոմխ» և «սոմ-խուր», այսինքն միջ և մեջ (История термина «абхаз», — «Известия Академии Наук», 1912, стр. 705): 2. «սոմխ» — «սոմ[ն]-մ[ն]» ավան և մեջ մո-ղորդների հերթից, ինչպիսի լին, որինակ, Պիմիլուի հրապարակած Armenochalybes, Պոպովսկիի Մոսквитинի և Փավստի Բյուզանդացի «Նգերսուան»-ը (Из поездки в Сванию, — «Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 22—23; Яфетиче-ские названия деревьев и растений, — «Изв. Акад. Наук», 1915, стр. 945; К дате эмиграции москохов из Армении в Сванию, — ibid., 1916, стр. 1690; Грузинская поэма «Витязь в барсовой шкуре» Шоты из Рустова и новая культурно-историческая проблема, — ibid., 1917, стр. 439—442, հմմ. նաև միջ՝ Несколько слов о термине «сомех», — «Христ. Восток», т. VI, 1918, стр. 93—94. Հայերը վրաց հին գրականության մեջ, — «Փնդարուհան», VII, 1922, էջ 36. Введение в историю государственных образований Юго-Кав-каза, Тиф. 1924, стр. 97—98). Ընդ որին հատկապես Լեոնտիոսը այս տեղե-կության ստիժով մեծ դիտնակումը 1913 թվին գրում եր. «... в одном списке Грузинских летописей утверждается, что первоначально грузины гово-рили по-сомехски, а потом они заговорили по-грузински. При намеренном ходе научных приобретений это значило бы, что первоначально у грузин церковно-литературным языком служил сомехский, т. е. сванский язык (омехин, а с известного момента они свой родной картский язык обратили в литературный язык церкви» (Из поездки в Сванию, — «Христ. Восток», т. II, стр. 24): Այս 1921 թվին նույն դիտնակումը գրում եր հետե-

«*Грузины*» — называли и продолжают называть армян не особым каким-либо этническим термином, а тем, точнее, слиянием теми двумя терминами, какими армяне раздельно пользовались для именования двух армянских народов, *ha'u'ev* («*son' ov*») и *ha'u'ov* («*tes'q ov*»), отложившихся основными слоями природной своей речи и двух реально сохранившихся языках Армении, *ha'iskom* (*hauegen*) и *ha'iskom* (*haukakan*). Для Армении грузинский гибридный термин *soheq'* («**ha'u-hauk*») более реально историчен и объективен, чем простые армянские названия, субъективные, будут ли это по народному самоопределению — *ha'u*, или по культурно-историческому, т. е. национальному самоопределению — *hauk*, *gesp. haukazap* «*haukazun*». Но тот же термин *soheq'* у грузин являлся с известного момента каменем преткновения в отношении Грузии. Имел в крае до-историческую давность с точки зрения национальной истории и грузинской, и армянской, *soheq* первоначально означал гибридное племенное объединение или первичного населения Армении, чисто афетического, или вторичного ее населения — мешанного уже с арноевропейцами, афетидо-арноевропейцами. Позднее, по мере дальнейшего перерождения части того же со-мехского «**ha'i-ha'iskom*» населения в пределах Грузии в грузин, этнический термин *soheq'* стал означать грузинское племя, сохранив однако исторически-преемственно первоначальное свое значение как этнического термина, наименования населения Армении (Астрономические и этнические значения двух племенных названий армян, — «*Заниски Восточного Отд. Рус. Арх. О-ва*», т. XXV, стр. 242—243): 3. «*son-ha'u*» — «*son-ma-ha'u*» «*son-ma-ha'u*» «*son-ma-ha'u*» («*son-ma-ha'u*»)(Скифский язык, «*По этапам развития афетической теории. Сборник статей Н. Я. Марра*», М.-Л. 1926, стр. 358—361):

9. *Հեռնախոսի մեկնությունը վրացերեն լեզվի ծագման խնդրում այն իմաստով, զոր նա այն համարում և Բարխիլում յերևմն տարածված լեզուների խոսնուրդը, հրեցնում և Ստրաբոնի (XI, 14, 5) մեկնությունը հայերենի նկատմամբ, զորը նմանապես խոսնուրդը եր հանաչված: Սաղա, ն, հետաքրքրել է թե ի՞նչպիսի կործրքի էյին վրաց հին դարժրչներն իրենց մայրենի լեզվի մասին. «*Վրացերեն լեզուն թագված և մենչ յերկրորդ պալուսան նորա (Բրետտոր) դատելու, վրացեպի այս լեզվով աստված մերկացնել ըստ լեզուների, — այսպես և սկսում X դարու անանուն վրացը հեղձնակնելը «Վրացերեն լեզվի զոգասանքը» («Վազկաստ, ունչ» հանգես, № 1—2, Տիգ. 1924, 69 շեր) և այդ վարժում ավելացնում. «*Յեկ պննադարդ և տիրոջ անվամբն որնյալ այս պանիկ և խոսանած (գրանած) լեզուն սպասում և արոճ յերկրորդ զալտայան և ունի նշան, զոր իննսուն և չորս տարով մեծ և ուրիշ լեզուներից Բր. աստուր պալուսալը մեծ այսոր: Գնորք Մերալը (Н. Марр, Житие св. Григория Хандзтийского, և ի մի)՝ նույնպես X դարում՝ գրում և. «*Բարխիլ յե համարվում ընդարձակ յերկիրը, ուր ժամասացությունն կատարվում և և աղոթքներն արտասանվում են վրացերեն լեզվով և մեծաբն կվերիկի՛յսունը տեղ ողորմեսն) հունարենն:****

10. *Տես նախորդ ծանոթությունը:*

11. *Համ M. Brossel-ի (Histoire de la Géorgie, I, p. 40. n. 1) պիտի լինի «Անեհանցանք»:* Բայց մենք կարծում ենք, զոր գուցե Անանուն աշխարհագրի

(*Յարենացիո ?*) *Անձաբնիձոր*—ը լինի, զորը Վասպուրականի ուսմանն երա՞նք և ցույց տրված (*Աշխարհացոյց Մոսկուի Յարենացոյ, հրատ. [Մոսկ. վ. Սուխրեմնի]. Վենետիկ 1881, էջ 32*) չմե. նաև Ղ. վ. Խնձինեան, *Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ 1822, էջ 208—209. Н. Алош.* Армения в эпоху Юстиниана, стр. 315, 317:

12. «Վրաց գրութիւն» (*մէրգնորորա բարթուրի*) տեսիւմ *Լեւոնտիւսը*, տնիտակած, տնիտակուս և այն այրենի մասին, զորը գոյութիւն տրիտ ունեւար զրացոյ մեջ նախարրիտտնեյական շրջանուս ձիւտ և, վերջերս Վ. Կնկնիձնն (*Վրաց գրականութիւն պատմութիւն, I, 1923, էջ 28—31*) ցանաց զրացերեն այրենի մեականն և ձեւագրութիւն վերագրել, համաձայն Կոքլուսի ցուցմունքներին՝ *Մեհրոպի վերահեղութիւն* և զմեն Զաղայի անմիջական մասնակցութիւն և զեկաւորութիւն Վրաստանու գործող հատուկ կոմիտային 413—429 թ. թ. մ. շրջին, սակայն պարզ է, զոր լինչպես զրացերեն, նույնպես և հայերեն տառերի «գոյութի» հարցը կարոտ և նոր լուստարնութիւն բոլորովն այլ հիմքերի վրա Բայց՝ համեմատած հայերեն նշանագրերի հետ՝ զրացերենի հարցն ավելի բարդանում և շնորհիվ այն հանգամանքի, զոր վերջինումս յերեք տեսակի այրենի և հայանի. 1. «խուցուրի տտմիտութիւն» զլիսապա կամ զլիսագիր յեկեղեցական (*յերկաթայր*), 2. «խուցուրի նուսիս» փոքրատա յեկեղեցական, և 3. «մեհգրութի» զինվորական կամ ոշխարհիկ: Այդ յերեք այրեններին տնչուսութիւնն իրար հետ զրացականները պատկերացրած ունեյին այսպես. մինչդեռ բանասերներն մի խումբ Ի. Որոմնեղիշիւն—Սնիքրիշիւն զլիսագրութիւն (*Об изобретении грузинского алфавита,— Труды V археологического съезда в Тифлисе в 1881 г., Москва 1887, стр. 221—229*) պայցուցում եր, զոր «զինվորական» կամ «աշխարհիկ» այրենն և ավելի հինը, զորը հորինվել և զեկելի Փանծաղաթ թագաւորի որոր, իսկ ապա քրիստոնեայութիւնն ընդունեցոյ հետ զրացիք հնարել են նորը կամ վերածել հինը նորի, զորը «յեկեղեցական» անվամբ և հայանի, բանասերներն մի ուրիշ խումբ Դ. Բաբաձնի զլիսագրութիւն (*Грузинская палеография,— նույն հրատարակութիւն մեջ, էջ 267—216*, Վրաստանի պատմութիւնը, զրացերեն, Տիգ. 1889, էջ 82—85) ապացուցում եր ընդհանրապէս, զոր սկզբնական այրենն և «յեկեղեցական զլիսագիրը», զորից եկոյլուցիտն հանապարհով նախ տաշացել և «յեկեղեցական փոքրատաը», իսկ ապա X—XI դ.դ. «զնվորականը» (*աշխարհիկը*): Այս յերկորդ խմբակի կողմը արծարծված տեսակի տն ավելի կայուն հանդիսացավ զրականութիւն մեջ, քանի զոր նրա ջերմ պաշտպանը և նույնիկ ջատագովը հանգիսացան նախ՝ XIX դարու վերջերք՝ պրոֆ. Վ. Բալաշվի (*О сочинении студента Георгия Гамрекедова «Древнейшая история церкви в Грузии еіе»,— «Христианское чтение», 1898 г., в. IV*), իսկ ապա XX դարու շեմից սկսած և մինչ մեր որերը զրեթի բոլոր զրայդդեաները Սակայն այս խնդրում տանձնապես հիշատակելի յե Ն. Մաի և Իվ. Ջալալիշիւն կարծեցները Ն. Մաի 1925 թվին գրում եր (*Грамматика древне-литературного грузинского языка [Материалы по афетическому языкознанию, XII], Тифл., стр. 2*) «Вообще церковный алфавит как индивидуальный, так строчный есть письмо грузинской христианской культуры, возникшее с нею и обслуживавшее религиозно-просветительные, а затем и общественные интересы грузинской христианской среды. Письмо, обслуживавшее культурные интересы грузин-

ской языческой среды, до нас не дошло. Вероятно, военный или рыцарский алфавит есть его пережиток, получивший развитие в светской военной среде под воздействием церковного письма, в свою очередь влиявший на него, на выработку его строчного вида: Հատկապես կանգ առնելով Լեոնտիոսի ցուցմունքի վրա, Իվ. Ջալալիշվիլին 1928 թ. (Վրաց հնագրութիւնը, վրացերեն, Տփղ., էջ 188) գրում էր. «Վրացական պատմական գրականութեան մեջ առաջին անգամ Լեոնտիոս Ռախեցվո (Լեոնտիոս Մրոզեցու) յերկասիրութեան մեջ ենք հանդիպում տվյալին վրաց այբերենի հորինման մասնակի և հորինողի անձնավորութեան մասին: Նա վրաց «գաղութեան» հորինումը Փառնավազ Թագավորին և վերագրում: Քանի վոր այս Փառնավազին XI դարու այս վրացի պատմիչը պատկերացնում և իբրև Վրաստանի պետութեան և հասարակակարգի, ինչպես և կրոնի հիմնադիր, վորն առասպելական անձնավորութեան և վերածված, այս պատմաագի Լեոնտիոս Ռախեցվո՝ վրաց այբերենի մասին [տված] տեղեկութիւնն իր արժեքը կորցնում և: Այստեղ միմայն այն հանգամանքն և ուշագրավ, վոր XI դ. վրաց պատմիչը վրաց այբերենը պատկերացրած ունի իբրև նախաբերականային շրջանի մի գլուխ, վորը, նրա կարծիքով, հենց հեն եր և ուրիշներն նման բրիտանոնեյութեան շահվածք չէր համարում Դուցե ապագայում պարզվի, ունեւ արդյոք Լ. Ռախեցվո այս աթիւղ վորև և հիմնական աղբյուրներ կամ պատմական բաժանցութեան: Սրանից հետո Իվ. Ջալալիշվիլին հատկապես շուշուփում և վրաց այբերենի՝ այս կամ այն այբերենների և, ի մէջի այլոց, հայերենի հետ (ibid., էջ 189—196) ունեցած առնչութեան հարցը, վորը, սակայն, լուծում է՝ դոնե հայերենի նկատմամբ՝ բացասական իմաստով: Վրացերեն տառերի հայերենի հետ առնչութեան մասին տես. Լ. Անանյան Հայոց գրերը [«Աղ-դային Մատենագրարն» ԿԹ, Վիննա 1928: Ոգտվելով աթիւղ, առաջ ենք բերում տեղա. Ի. Մեչաւիլիովի (Загадочные знаки Причерноморья [«Известия Госуд. Акад. Ист. мат. культуры», вып. 62], Ангр. 1933, стр. 60) գիտությունը կովկասյան ժողովուրդների այբերենների ծագման մասնակի մասին ընդհանրապես. «Поскольку Закавказье в первом тысячелетии до н. э. не представляло еще в своей социальной структуре классового расчленения, постольку же всякие поиски в нем «настоящей», т. е. фонемной, письменности заранее обречены на неудачу»:

13. «Այբերեն կրոն» (սջուլի գեղուլի) դարձվածքը Լեոնտիոսը «հայերեն կրոն» (սջուլի մամուլի)—ի հակադրութեամբ և զործածում, տկնարկելով յերբեմնի մայրէջմանական կամ մայրապետական (մատրիարքատային) կարգերը վրա, վորն ամենացայտուն ապացույցները մինչ մեր օրերը պահպանել և վրաց իրականութիւնը, առանձնապես և շեշտակի կերպով լեզվական տվյալներում արտահայտված զիատները (այս հարցի մասին մանրամասն մեր համապատասխան աշխատութեան մեջ K вопросу об обычас кувалы на Кавказе, վոր տպագրվում ևս

14. «Մուսերիք» նույն արար. «մուսերադ»—վրաց բրուսերերադ բառն և պլուցվոմ—ի իմաստով. նույնն և Լեոնտիոսի յերկասիրութեան մեջ:

15. Վր. Անդրեաս (նախակոչայ) առաջայր վոչ մի առնչութեան չի ունեցել Վրաստանի (նաև Հայաստանի) հետ, և նրա վերաբրմամբ ամբողջ գրույցը միմայն X դարումն և առաջանում վրաց գրականութեան մեջ, տես հետևյալ գրականութիւնը. *И. Джавахов*. Проповедническая деятельность св. Инны и апостола Андрея.—«Жури. Мни. Нар. Просв.», 1901 г., январь, նույնը

գրացերեն, «Մամբե» հանդիսում 1900 թ., № IV և առանձին. Կ. Կեկելիս, Վրաց-
դարձի գլխավոր պատմական-մատենագրական խնդիրները, վրացերեն, —
«Մրմամբիվեր» I, 1926, էջ 3—9, նույնը գերմաներեն՝ Die Bekehrung Georgi-
ens zum Christentum, Leipzig 1928, S. S. 9—15:

16. «Բիւնիս-իսիս», իրոք, յերկաթաձոր և նշանակում:

17. Սկսած արացից Վնյա թագավոր դարձավ Հայրու (Մամբիթում)
մեծն Սերգանդս ևն մինչ այստեղ Լեոնտիոսը կամ գուցե նրա նախադրյալն
ընդհանուր գծերով հիշեցնում են Մ. Խորենացվո տվյալները (II, 37—61) հմմ.
Ս. Գրգամե, Գրուժյաններ վրաց պատմությանից, վրաց, էջ 23—26, Կ. Կեկելիս,
Լեոնտիոս Ռուխնցվո գրական աղբյուրները, էջ 14:

18. Առաջի, Խորափի և Տրգատի մասին խոսելիս Լեոնտիոսը, անկասկած,
պատագործած ունի Ագաթանգեղոսի Պատմությանը, սակայն զոչ Հայերեն բնա-
ղիբը, այլ X դարու. Խուճարեն Թարգմանությունը, ժորը յերկու խմբագրությամբ
և հայանի. 1. ընդարձակ և 2. համառոտ (Vita et conversatio et martyrium
sancti martyris Gregorū Magnae Armeniae,—Migne, Patrologiae cursus com-
pletus, series graeca, t. CXV, p. p. 143—936; Acta sancti Gregorū, interpretat
Ioanne stiltingo,—«Acta sanctorum» septembris, t. VIII, Antverpiae 1762;
F. Lenglois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I.
Paris 1867; *Paul de Laperche*, Agathangelus und die Akten Gregors von Ar-
menien,—«Göttingische Gelehre Anzeiger» XXXV, 1887. հմմ. XI դարու.
գրացերեն Թարգմանությունը Լ. Մելիսե-Բեկ, Vita s. Gregorū Parthianensis,
T. 1920). հմմ. նաև՝ Ա. Меликсет-Бек, Грузинская версия Агафангелия
и ее значение для грузинской историографии,—«Христ. Восток», т. V, 1915,
стр. 168—170. Կ. Կեկելիս, Լեոնտիոս Ռուխնցվո գրական աղբյուրները, 4—5.
Ս. Կակաբաձե, Պատմական պրոպագանդա, 150:

19. Այսինքն Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ. տես նախորդ ծանոթու-
թյունը:

20. Հայոց (Հայրի) Որբնիթի մասին տես այս աշխատությանը, հատորի
մե. գլխի 2 ծանոթությունը:

21. Հմմ. «Փարզանաս»-ի մասին լեզնեզը՝ Յ. Կոստանեանց, Շիրակի լեզնե-
զաներից և ժողովրդական կենսելից, Աղեքսանդրապոլ 1896. նույնը Լ. Ռու-
մանյանի կողմից ոպագործած:

22. Հմմ. 20-րդ ծանո:

23. Այս 4տորի մանրամասն վերլուծումը տես Ա. М[еликсет]-Բ[ек].
По поводу одного из анахронизмов в грузинских летописях,—«Христ. Во-
сток», т. III, 1915, стр. 200—203:

24. Հոնիփսիմյանց մասին խոսելիս, Լեոնտիոսը, անկասկած, պատագործած
ունի Ագաթանգեղոսի պատմությունը:

25. Այսինքն՝ փրանկ:

26. նույնը:

27. Ասել և Սգնաթ քաղաքից 4 կլ. հեռավորությամբ գտնվող Բազրեն
(տրանից մի փոքր հեռու կա և Բողբիս-իսի գյուղը), ուր հեռագայում կառուց-
վեց նուանյի անվան վանքը, ժորը բազմիցս վերանորոգված ձևով հասել և մինչ
մեր որերը՝ Յեկեղեցու միջի պատկերագրությունը, ժորը ներկա վիճակում այն-

քան հին եւ չն, համաձայն նկարիչ Գ. Եարաբախյանի մեզ հաղորդած տեղեկության, կատարված պիտի լինի XVII դարու վերջերում նկարիչ Հովնաթան Հովնաթանի Անուրով (որտեղ մասին Եարաբախյանը պատրաստած ունի հատուկ հոդված. իսկ տառ, ժամ տես. Լ. Միլիխեթ-Բեկ, Հովնաթան, իրացերեն, — «Մանթորե» ամսագիր, 1933 թ. № 5, էջ 183)։— Վերջերս Ս. Կակարանով (Бюллетень Кавк. Ист.-Арх. Института, № 4, Тфл. 1928, стр. 6—7) կարծիք հայտնեց, թոր Բողի և Բուզեն վոյ թե Սղոմախի մոտ գտնվող Բողենն է հանդերձ ս. Նուենյի մենաստանով, այլ «նրեւ-ձմրդա» գյուղը Սաղարեջուրի մոտ հնագույն տաճարի ընկերներով (վերջինիս մանրամասն նկարագրությունը տես. Լ. Միլիխեթ-Բեկ, Հնագիտական ուղեւորություն Գարե-Պախիթ և Ճերեմի հովիտը, իրացերեն, — Մատալիստ սարմեն 1920 թ. № № 964, 974)։

28. Հոփսիմյանց մասին տեղեկությունները Առնոլդսը քաղած ունի ղլխա-վրապետ յերկու աղբյուրից, վրոնցից մեկն է ս. Նուենյի վարքը (տես ա. պրակը), իսկ մյուսը նույն Հոփսիմյանց վկայարանության իրացերեն Թարգմանությունը, թորը մի քանի խմբագրությամբ և հասել մեզ, դրանց մեջ ամենահնագույնն է, ինչպես Լիխ Արուստան նորերս պարզեց, Վրաց յեկեղեցական նախկին Թանգարանի հավաքածուի № 511-ը (Փ. Ջորժանի, Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея, Кн. II, Тфл. 1902, стр. 63), ապա ղալխ են Գիտություն Ճեմարանի նախկին Առնական Թանգարանի, այժմ Արևելագիտության Ինստիտուտի Georgica հավաքածուի № 55 (Ա. Արաբելի, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. 3, стр. 160) և Վրաց մեջ դրագրություն տարածող նախկին ընկերության հավաքածուի № 3640. որանց կողքին անպայման հիշատակելու յե Գարիգի Աղգային Մատենադարանի Georgica հավաքածուի № 3 (E. Takachvili, Les manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Nationale de Paris et les vingt alphabets secrets Géorgiens, Paris 1933, p. 26, իրացերեն) և Կեթրիջի համալսարանի դրագրանի Georgica հավաքածուի № 5 (Robert P. Blake, Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library, — «Harvard Theological Review, Vol. XXV, July 1932, № 3, pp. 216, 220—221). վերջապես, նորագույն ժամանակվա յե վրաց յեկեղեցական ն. Թանգարանի № 1013 (Մ. Առնաշուկ, Каталог предметов Церковного Музея грузинского духовенства, Тфл. 1914, стр. 1. Ա. Մելիքետ-Եկով, Новый список «Жития свв. Ринсимии, Гаянии и сподвижниц» на грузинском языке, — «Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 313—314)։ Հնդ սմին ավելորդ չի լինի մատնանելի, թոր Դավիթգարեջա մայրավանքի վրամագրի մեծ սեղանատան հյուսիսային պատի վրա մի ուշագրավ fresco կա, ուր ներկայացրած է 2 աղջիկ համապատասխան մակագրություններով վրաց յեկեղեցական յերկաթագիր տառերով. 1. «Ճյ. Բրիսխմե», և 2. «Ճոցիբուլի քարթ...» (մեր 1921 և 1929 երպարագրիչների նյութերից), թոր մենք կարդում ենք և մեկնում այսպես. 1. «Ճմիդայ Ռիփսիմե» սուրբ Հռիփսիմե, և 2. «Ճոցիբուլի քարթ [ուխթա ներն]» վր[աց] առաքիլակի [ուխն]։ Իր տեղում, Դավիթ Դարեջեցու վարքի մասին խոսելիս, մենք արդեն ցույց ենք տվել, թե ինչպիսի դերը ունեն դրաված միջին դարերում Դավիթգարեջայի վանքն իր շրջակա այրիվանքերով հանդերձ հայ «ուխտավորների» աչքում։

Ինչպես ընթերցողը հիշում է, այս գլխի ներածականում մենք առաջ ունինք բերած այն հիշատակարանը (Թարգմանարար), զորը Բարթիլա-ցեղորեայի Մարիամ Թադուհու վարդապետն առաջադրում է «Արչիլ Թադաժորի վկայարանությանը» և զորից պարզվում է վերջինիս հեղինակի անունը՝ «Արչիլի վկայարանությունն» և ինչպես «Վրաց մատյան»-ն և հաղորդում, սուրբ Լևոնտոս յեպիսկոպոսը» (Մ. Ջամբուլիի, Վրաց գրականությունը, վրացերեն, I, Տիպ. 1900, էջ 258)։ Հետևապես Լևոնտոս Թադաժի «Արչիլ Թադաժորի վկայարանության» հեղինակ լինելն ամենայն կասկածից դուրս է։

Ինչ վերաբերվում է «վկայարանության» տեկտին, այն հասկնալի և մեզ յերեք խմբադրությամբ, զորոնցից հնագույնն է Բ. Յ.-ի մեջ մուծածը՝ և. Թադ՝այվիլու հրատարակությամբ 211—215 էջերում, իսկ Մ. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մադի)՝ 181—184, զորին համադաստոխանում են նույն Մ. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանության 253—255 էջերը (սեփական պատմութիւն Վրաց»-ի մեջ բացակայում է). մյուս խմբադրությունն է ընդարձակը, զորին հիմք է ծառայել հնագույն համատարը և զորը հայտնի յն Մ. Ջամբուլիի հրատարակությամբ՝ «Վրաց գրականություն», I, 253—292, վերջնական յերրորդը՝ դարձյալ համատար՝ համեմատարար նոր ժամանակների (XVIII դարու), զոր հրատարակել է Մ. Սաքիճիճի՝ «Վրաստանի գրախոսը», վրացերեն, էջ 321—332. նույն Մ. Սաքիճիճին պատկանում է և «վկայարանության» ռուսերեն թարգմանությունը՝ «Полное жизнеописание святых Грузинской церкви», ч. III, СПб. 1873, стр. 71—84:

«Վկայարանությունն» ի նկատի ունի արարական արչավանքի ղեկավարը և Արչիլ II Թադաժորի (668—718) նահատակությունն էր ձեռն ճիճում-Ասիմի։

... [Արչիլին արգելանոցի մեջ ձգելուց հետո] Աս[ի]մին ներկայացավ Գարդարանեցի իշխան[ներից] մեկը (var. + ազգով հայ), զորը սարկիճոզ¹ էր դարձել...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Այսինքն մահմեդական

ԶՈՒԱՆՇԵՐ ԶՈՒԱՆՇԵՐՅԱՆ (XI Դ.)

„ՎԱԽՏԱՆԳ ԳՈՐԳԱՍԱԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Դարժիւս-ցլորերայի Մարիամ թագուհու վարիանտում Լեոնսիոս Ռուխեցվո «Վրաց թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմութեան» անմիջապես հետեւում և մի ընդարձակ լերկասիրութեան հետեւյալ վերնագրով. «Պատմութեան Վախտանգ Գորգասալ թագավորի ծնողների, ապա և հենց իրեն՝ մեծ և աստվածապաշտ թագավորի, վորը վրաց բոլոր այլ թագավորներից առաջիկ ևս հռչակավոր հանդիսացաւ»։ Այդ լերկասիրութեանը դրամած ունի Ն. Քաղալայիլու հրատարակութեան մեջ 117—211 հջերը, իսկ Մ. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մառի)՝ 108—161, 163—181, վորին համապատասխանում են նույն Մ. Brosset-ի Փրանսերեն թարգմանութեան 114—216, 220—253 հջերը և «Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ի 72—104։ Վոր այս լերկասիրութեան, իրոք, Զուլմեօբիմս և, յերևում և այն հիշատակարանից, վորն ինչպես նույն Մարիամի վարիանտում, նույնպես և Վախտանգ VI-ի հանձնաժողովի խմբագրութեան բովոյ անցած դրշագրերի մեջ անմիջապես կցված և «Արչիլ թագավորի վկայաբանութեան»։ հետեւյալ բովանդակութեամբ. «Վրաց (քարթվեղների) պատմութեան այս գիրքը մինչ Վախտանգ [Գորգասալ] գրվում էր հետզհետե, իսկ Վախտանգ թագավորից սկսած մինչ այստեղ գրեց Զուանշեր Զուանշերյանը, սուրբ Արչիլի (sic) յիզորո զստեր ամուսինն, Միհրանի (Միրիանի) վորդի մեկ սերնդից. իսկ այսուհետև թող գրեն յեկող սերունդներն՝ ինչպես դիտեն» (Ն. Քաղալայիլու հրատ., 215, Մ. Brosset-ի, 184, հմմ. Փրանսերեն թարգմանութեան 256)։ Նույնն ըստ «Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ի տես այս պրակի ներածականում։

Այն հանգամանքը, վոր այս հիշատակարանում Զուանշերն Արչիլ թագավորի յիզորո փեսա յն անվանված, հիմք տվեց բանասեր-

ներին կարծեւու, վոր իւր այլ Ջուանշերր VIII դարու պատմիչ
 եւ Այսպէս եր դատում, ի միջի ալլոց, և «Համառօտ պատմութիւն
 Վրաց»-ի հրատարակիչ Հ. Ալրամաթի [Խոյլամ]ը, իբր իր հրատա-
 րակութեան առաջարանում («Տեղեկութիւն»-ում) գրում եր. «Առա-
 ջիկայ Պատմութեանս Վրաց... ոչ է յայտ ձվ եկաց մատենագիր,
 թէ և ի բազմաց հաւաստի՝ թարգմանութիւն լինել երկասիրու-
 թեանն Ջուանշերի (Ջուանշերի) Վրաց պատմչի, որ եկաց առ
 ժամանակօք, որպէս թուի Արչիլ Բ-ի (688—718), զի և յիշատակի-
 անուն նորին ի պատմութեանս»։ Ապա հրատարակչն առաջ և
 բերում համապատասխան memento-ն ըստ նույն պատմութեան,
 վորը նա վերջ ի վերջո Ջուանշերին և վերադրում և ըստ այնմ
 եւ խմբագրում իր հրատարակութեան վերնագիրը՝ «Համառօտ
 պատմութիւն Վրաց բնալիալ Ջուանշերի պատմչի»։ Թեև Ս. Կակա-
 բանն (О древнегрузинских летописях XI столетия, Тфл. 1912,
 стр. 22—26, 36) սկզբում բոլորովին այլ կարծիքի յեր Ջուանշերի-
 մասին՝ համարելով նրան XI դարու պատմիչ, սակայն վերջերս՝
 սկսած 1924 թվից՝ պնդում և, վոր «Վախտանգ Գորգասալի պատ-
 մութեան» հեղինակն «8-րդ դարու լեւկորդդ կիսին, ավելի ճիշտն՝
 յերրորդ քառյակին պիտի վերագրել» (Պատմական պրոպոնանքեր,
 1924, էջ 190, Պատմական ժողովածու, II, 1928, էջ 68)։ Իսկ
 Խվ. Ջավախիսիլիին՝ Ս. Կակաբանից եւ առաջ և մինչ որս՝ թե իբ-
 րանապոր յեւոյթներում (դասախոսութեան-դեկլացիաներին) և
 թե 1916 և 1921 հրատարակված «Հին վրացական պատմական
 դրականութեան» աշխատութեան ա. և բ. տպագրութեանց մեջ
 ապացուցում եր, վոր Ջուանշերը վնչ թե VIII դարու պատմիչ է,
 այլ XI-րդի, քանի վոր ոգտագործած ունի X—XI դարերում յերևան
 յեկած աղբյուրները։ Ճիշտ և, Ջուանշերի յերկասիրութեանն իբրեւ
 պատմագրական գործ ցածր վորակի գրվածք և, բայց և այնպեւ
 նույն Ջավախիսիլիին այսպիս և այն բնորոշում. «Ջուանշերի
 դրած «Վախտանգ Գորգասալի պատմութեան» այնպիսի վճռով և
 գրված և այնպիսի անհամապատի տեղեկութեաններով լցված, վոր-
 ավելի առասպելին և նման, քան թե իսկական պատմութեանը»
 (բ. տպ., 189)։ «Ջուանշերի յերկասիրութեանը Վախտանգի ժա-
 մանակվա պատմութեան համար, ըացի մի քանի տեղեկութեան-
 ներից, դրեթե պիտանի չե և ուշագործ և միմիայն իբրեւ բնո-
 րոշող նրա, թե ինչպիսի տեղեկութեաններ և ինչպիսի պատկե-
 րացում ունենին XI-րդ դարում վրաց ուսայլ շրջանները Վախտանգ
 Գորգասալի անձի և Թագավորութեան մասին. թեև VII—VIII

զարերի [անցքերի] մասին [նրա մեջ] ավելի ուշագրավ տեղեկու-
թյուններ կան» (ibid., 194):

Ըստ Կ. Կեկելիմեյի (Վախտանգ Գորգասալի պատմիչն ու նրա
պատմությունը, վրացերեն, — «Զվենի մեցնիբերբա», № 4, 1923,
հջ 46) եւ, «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունն իրոք XI դա-
րումն և զրված, բայց նրա հեղինակը վոչ թե Զուանշերն և, այլ
հենց նույն անձնավորությունը, վորը զրել և թագավորների
պատմությունը» և վորը հայտնի յն Լեոնտիոս Ռուկսեցվո ան-
վամբ»:

Ով ուզում և լինի «Վախտանգ Գորգասալի պատմության» հեղի-
նակը, մեզ համար եյականն այն և, վոր այդ գրվածքը պատմագրական
լուրջ գործ էի կարող համարվել՝ բավական և հիշել, վոր Վախտանգ
Գորգասալի կյանքի՝ նկարագրությունն այնպիսի առասպելաբա-
նություններով և զարդարված, վոր ուղղակի հակասում և Ղազար
Փարպեցվո տված միանգամայն հավաստի տվյալներին: «Վախ-
տանգի մասին մենք ունինք ուրիշ տեղեկություններ ևս», — ասում
և այս առթիվ Խ. Զավախիսվիին (op. cit., 191), ակնարկելով
Ղազար Փարպեցվո վրա և ապա շարունակում. «Եւ այս տեղեկու-
թյունները մեզ ցույց են տալիս, վոր Վախտանգը յերեկի թա-
գավոր և յեղել սակայն. ձեր այն Վախտանգը և ձեր Զուանշերի
նկարագրած Վախտանգ Գորգասալը Զուանշերի պատմությունն
այն աստիճան առասպելական դժերով և զարդարված, վոր հետա-
դասողի մեջ ահամա միտք և ծագում՝ մի՞ գուցե Վախտանգ թա-
գավորի պատմության մեջ սխալմամբ մտցրած լինին այն դյու-
ցազներդությունները, վորոնք, Գրիգոր Մագիստրոսի ասելով,
դոյություն ունեյին Վրաստանում Վահրամ (Բահրամ) Պահլավու-
նու մասին» (ibid.):*

* Տես հատուկ գրականությունն այս առթիվ Կ. Կոստանեանց, Գրիգոր Մա-
գիստրոսի թղթերը. Ալեքսանդրապոլ 1910, հջ 40. Н. Морр, Грузинский извод
сказки о трех остроумных братьях из «Усуданиани», — «Восточные Замет-
ки», Спб. 1895, стр. 228. Բալյե, Вступительные и заключительные строфы
Витязя в барской коже Шоты из Рустана [«Тексты и Разыскания по
армяно-грузинской филологии», XII], Спб. 1910, стр. XXXVI—XXXVIII
и прим. 1. стр. XXXVIII: Ինքնաթիռային հասկանալի չէ, վոր այստեղ մը
կողմն թողնելու չէ Բ. Ժորժանիայի (Թրոնիկաներ, I, հջ XXXIV) անհնթիթ
կարծիքը, իբր Վախտանգ Գորգասալի պատմության հեղինակը վերջինիս ժա-
մանակակնց պիտի լինի և համապատասխան անցքերի ակնաստեղ:

... Վախտանգը մարդ ուղարկեց իր մորեղբայր Վարադրակուրի մոտ, Վորն իշխան եր Ռանուս, և՛ հաղորդելով Ոսաց (Ոսեթի) արքայանքի մասը՝ ողնու-թյուն խնդրեց նրանից... Ապա Վախտանգը գրեց Վրաց (Քարթլի) զոր-քին, և բոլորը ժողովեցան... [Յեզ] հանձ-նելով թագավորությունն իր մոր Սա-հա [հա]կզուխարն (Սաղզուխարն)² և մա-րանձն քերամը հանդերձ՝ գրեց հետևյալ կապիկը. «Յեթե կենդանի չվերադառնամ [պատերազմից], իմ քույր և մկրտածներն ի կնություն վերցնի Մհերանը (Միլի-րանը), Վորը Վախտանգի հորեղբոր վարդին եր Մհերանը (Միլիրանի) վարդի Ռեկե զարմից, Վորը հայոց, (սոմխնեի) Տրդատ (Թրդատ) թագավորի փեսան եր...»:

... Յեզ խնդրեց [Վախտանգը] Պար-սից թագավորից առաջ իր զուտորը նրան ի կնություն: Յեզ Պարսից թագավորը ավել նրան ի կնություն իր զուտորն, Վորն անունն եր Բաշկուդուխ. նաև Հայքն (Սոմխիթը) և Կովկասյան բոլոր թագավոր[ու]թյունները ավել նրան ուժիտ [Յեզ] նամակ գրեց նրան, Վորի մեջ տալած եր հետևյալը. «Որմիդդ ամենայն արքայից արքայի առ Վախտանգ Վարանխոսրով-Քանդն՝ տասն թագավորներն արաշանին՝ Յեզ պատ-վիւրնց նրան կոչի [Բյուզանդացի] կայսեր գեմ, Վորովհետև կայսրը պա-տերազմ եր սկսել պարսից հետ»:

Ապա Վախտանգը հաղորդեց իր քու-րբ գործերին և Կովկասյան բոլոր թա-գավորներին, և որանց ժողովեցան և կանգ առան Կուր [գետի] հայնկույս և հասկույս՝ ընդամենը յերկու հազուր հազար: Յեզ նրան, Պարսից թագավորի հրամանով, միացավ նրա մորեղբայր Վրաց-Քաղուրը, Վորը Ռանի իշխանն եր, Ասուպատականի, Ռանի և Մովականի զորքով հանդերձ՝ թվով յերկու հազուր

... և. առաքեաց [Վախտանգ] առ եղբայր մոր իւրոյ Վարադրակ[ուր] խնդրել ողնութիւն ի վերայ Օսաց... և. խնն Վախտանգ ծայն առեալ յամե-նայն Վերս... և. յանձն արար զթագա-ւորութիւնն մօրն, և թէ մեռանիմ, ասէ, ի պատերազմիս, առցէ զթագաւորու-թիւնս Միւրան՝ թոն Տրդատայ, ա-ռեալ զքոյր իմ և որանձէ ի կնութիւնս:

... և. խնդրեաց [Վախտանգ ի թա-գաւորէն Պարսից] զզուտոր նորա իւր ի կնութիւնս... և. թագաւորն Պարսից առեալ զաջողութիւն նորա, և ան ձապ զզուտոր իւր Բաշկուդուխ, և պիտան Կովկասու ի հրամանս նորա. և գրեաց զնախերդան թղթոյն աւազես. Յորմզդէ Շահիշանայ (ուղիդ՝ Շահինշահէ) առ Վախտանգ Վարանխոսրովթանգ, արա-շան տան թագաւորաց՝ խնդար Արա-րի զոր խնդրեցերն. այլ զօրացիւր և քաջ յեր՝ կալով ընդէմ Յոււսաց, առեալ զքեռին քո ընդ քեզ:

և. արար Վախտանգ հանդէս զօրաց երկուհարիւր հազարաց, և ել ընդ Հայոց, զի և նորա և առեալ էին զնոյն պատու-էր: և. ելին նախարարն Հայոց ընդ նոսա՝ Տրդատ Արշակունի և Արե Միւ-նեաց աէր և Զուանքը (ուղիդ՝ Զու-անքը) Վասպուրականի և Համազասպ Տարօնոյ, Գրիգոր և այլքն ընդ նոսա. և չոլան ի Կարախոզույս, և թողին ի վերայ նորա իշխանս երկուս՝ երկու-

հազար հեծյալ... [Յեզ] արգելանքի
յեղով Վախտանգն բնդգեմ Հուսաց
(Հուսաստանի) և հասավ (բնագրում՝
հասան) Հայք (Սոմխիթ)։ և Պերոմկա-
փարում, ուր բերդ էր կառուցել վերո-
հիշյալ Պերոզը, նրան մրացան Հայոց
(Սոմխիթի) իշխանները Սյունյաց Արեր,
[Վ]ասպուրականի (Ասփուրականցի) Զու-
անքերը*, Տարոնիցի [Հ]ամապասպը,
Դրեդարաշեն քաղաքից Տրդատը (Թըր-
դատը**) Մեծն Տրդատի (Թրդատը***)
ղարմիցն՝ Յեզ [ըսողը միտանին] մոտե-
ցան քաղաքին***, վոր կոչվում էր
Կարախալիս, այժմ Կարենոյ****-քաղաք
անվանյալը։ Յեզ կոչվում է այն նրա (Կա-
րախալիսի) գեմ, սակայն գրավել այն
չկարողացան, քանի վոր վերջինս [իբրեք
շաբթ] բարձր պատերով էր [ըրջապա-
ված]։ Յեզ թողնց [Վախտանգն] այն-
տեղ յերկու իշխան [յուրաքանչյուրը]
տասնհերիւ հազար [հեծելա-]զորքով
այն քաղաքն պաշարելու համար։ [Իսկ
ինքը] Վախտանգը դնաց գետի Պոնտոս
և հասնապարհին ավերեց յերեք քաղաք-
ներ՝ Անձրանձոր *****, Յեկեղեց (Յե-
լեց) [և] Դառտեր *****... [Յեզ] Վախտան
գը Հայոց (Սոմխիթ,) զորքն և [առհա-
սարակ] ըսողը զորքերին պատվիրեց, վոր
կրոնավորները փոյրի չապանեն, այլ
[միմիայն] զերի վերցնեն։ [ապա] ասաց.
ե... Առաջին բնդհարումը թագավորներին
միջև յեղավ Անձրանձորում, ուր այժմ
դամբում և մեծն վարդապետ Դրեդորի՝
գերեզմանը... իսկ զուր, Հայք (Սոմխիթի)
բնակիչները, Արշակունյաց Բզնէի (պիտե-
աիս) Բյուրասայանք, միթն չնք հիշում
Դրեդոր Պարթիկ ու նրա հակառակորդ-
ներին զործերը, ինչպես Տրդատ *****

տասան հազար հեծելոց՝ պատերազմել
ընդ մեմ, որ է Կարենոյ քաղաք. և չո-
ղան ընդ միջերկրայա մինչ ի Պոնտոս,
և առին երկս քաղաքու նւ պատուէր
ես Վախտանգ զօրացն մի զոր սպա-
նանել զանօրինացն պարտն (ուղիղ՝
զկրօնաւորացն [զան] պարտն) յորք Դրիս-
տոսի յերկրպագութեան եմ իբրեզ զմեզ։
Բանգի հաւն իմ յորժամ ել ընդ Պար-
սից թագաւորին ի Յոյնս և հասին մինչև
յԱնձրանձու, ուր զերեզման սրբոյն
Դրեդորի էւ... նւ մեծն Տրդատ թագա-
ւորն Հայոց պատուհասեալ ի Տեառնէ,
վասն տանջելոցն զսուրը Հուսաւորիչն
և զսուրը արկնայան, և ծանուցեալ
զԴրիստոս՝ ոչ յաղթահարեցաւ յումեքէ
մարդոյ. զոր դիտէք զուր իսկ, քաջ
Հայոց, Թէ որպէս հոկայն և նշանաւորն
յամենայն ազգս Տրդատ՝ թիկամբ
բնոնարկեալ՝ չընէր տուն աստուծոյ...
նւ թողեալ [ներքով թեանք] զքաղաքն
և զաշտարակն՝ զոր չինէին, զնացին
յաշխարհն իւրեանց. Թորքով ի Թոր-
դոմեանն, Սրգոն ի Սրգէթ, Բերձանք
ի Բերձանս, Յոյնք ի Յունէթ, Ազ և
Մազ՝ յԱզմազուդէթ (ուղիղ՝ Դազ և
Մազ[ուդ]՝ ի Դաւազմազուդէթ), Պարս
ի Պարսս, և այլք յայլու...

* Կար. Զունքեր. հ.մ. 148 յեր.* ծանոթ.

** Կար. Թարդատը.

*** Կար. Բաղաբարերդին.

**** Կար. Տարոն.

***** Կար. Անձրանք, Անձորթ.

***** Կար. և Ստեր (զա ստերի).

***** Կար. Միլդատ.

Արշակունյաց* Թագաժորն ամբարտա-
 փանությունից զլորվեց և խոզ դարձա՛մ,
 իսկ Գրիգորը նրան [ջրխոտոնյա] դարձ-
 րեց⁵, և այնուհետև յեղա՛մ նա յեկեղե-
 ցիներէր սղատա՛մոր (մշակ), և մեծ լե-
 կեղեցի կառուցեց Տրդատը (Թրդա-
 տը)⁶ իր թիկունքով, քանի Վոր նա
 հսկա յերա... Իսկ [Ներքոթյանները] ըս-
 լորը Թագեցին ա՛յն քաղաքը, և ա՛վեց
 հնդկերէն խոսողներին Հնդկաստանը,
 սինդացիներին՝ Սլոնգը, հռոմայեցիներն-
 րին՝ Հռոմը, հույներին (բերձններն)⁷
 Հունաստանը, Գոգ և Մազդէին՝ Մա-
 զուզը (ընաղբու՛մ Ագ և Մազուգին՝
 Մազուգեթը), պարսիկներին՝ Պարսկաս-
 տանը: Իսկ տաղին լեզուն անորերէնն
 էր. և այսպէս Ներքոթի ո՛րոք յոթը
 լեզվով ելին խոսում...»:

Յե՛մ զարթեւով ընի՛ց՝ Թագաժորը
 փառաբանեց ասածուն... և զիմեց [իւրեւն
 մոտ զանժող Գրիգոր աստվածաբանի
 աշակերտներ Պետրոս քահանային և
 Ստամբլ մոնողոնին, տեսլով՝] «...Տես-
 նում հնք⁸, Վոր Պարսից զորքն ա՛վելի
 շատ է, քան թե Հայոց (Սոմխիթի) և
 Վրաց (Քարթլիի) զօրքերը, և մեր մեջ
 չկա վոչոր հշտարիս հա՛վատացա՛յ ա՛յն
 հա՛վաարի, Վոր սերմանեց մեր հայրՄիհ-
 րանը ((Մլրիւնը) կամ՝ մօրով իմ աղ-
 դական Տրդատը (Թրդատը)⁹... Այդա
 [Վախտանգ] Թագաժորը զիմեց իր մօր-
 եղբորն ու բոլոր Թագաժորներն՝ տես-
 լով. Բանակ հաստատենք ծովուց զեպի
 հարա՛մ¹⁰, Վոր պահար մերք յեւթ ունե-
 նանք աղետից և խնդությունից: [Յե՛մ]
 նա հանեց ա՛յն զօրքը քաղաքի շրջա-
 պատից, և անցան հինգորոյս ճանապար-
 հով զեպի հարա՛մ¹¹ և կանգ
 առան Սպերի շրջանում...»

... և ապա զարթուցա՛յ փառք ևս
 [Թագաւորն] տատուծոյ Եւ ի վազիւն
 դառնայր առ Հայօք, և պատուէրէր մի
 ումեք մեղանչել:

* ՄԱՐ. Արշակունյաց. հմմ. 148 յեր. ծանոթ.:
 ** ՄԱՐ. Թարգատար:
 *** ՄԱՐ. Գրտենք:
 **** ՄԱՐ. Թարգատար:
 ***** ՄԱՐ. Դեպի Հայք (Սոմխիթ):
 ***** ՄԱՐ. Դեպի Հայք (Սոմխիթ):

... Ապա փող փչեցին, և դուրս յելան
ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը) և Գարսիկը
և Դարուբանդի թագավորը...

Յեզ փերադարձավ Վախտանգը [Հու-
նաստանից] Կդարջը (Կարջիթի) ճա-
նապարհով, իսկ իբ դորքը թողեց Հա-
յոց (Սոմխիթը) ճանապարհով...

Յեզ յերեք տարուց հետո Գարսից
թագավորը պատերազմի յելավ Վախ-
տանգի դեմ... իսկ Վախտանգը մարդիկ
ուզարկեց հոյների (բերձններ) մոտ՝
հաղորդելով հետեյալը. «...Ահա պար-
սիկները՝ թվով մոտ յերեք հարյուր
հազար՝ ներս խաժնեցին Վրաց (Քարթ-
լի) տահմանները. թեև նա (պարսից
թագավորը) հուսով եր, վոր Հայոց (Սոմ-
խիթի) և Կովկասյաններն թագավորներն
գործով ես կուժեղանա, սակայն վեր-
ջինները հանձն չառան նպաստելու
ներան, քանի վոր նրանցից զմանը հա-
վատարիմ եյին խաչեցյալին, իսկ զո-
մանք սատանայի գրգամբ (սատանա-
յից հաղթահարվելով) Դարուբանդի թա-
գավորին միացան...»:

Յեզ ընդլայնացրեց Վախտանգը
Մոզմթա՞ [կոչված] կաթուրջն իբր
փաթուն կանդուն՝ նրանով զորս անց-
կացնելու համար: Յեզ ինքը թագավորը
և Զուանչեր* պարապետը կանդ առան
Մցխեթում, իսկ Նասր և Մինդրատին
(Մըրդատին) թողեց Հայոց (Սոմխիթի)
և Վրաց (Քարթլի) գործի հետ, վորոնք
կանգնած եյին Արմազը մոտ...:

... Յեզ չորս ամիս շարունակ նրանց
(Վրաց և պարսից) միջև տեղի ունեւ
ստատիկ պատերազմ. ապա [Վրաց մոտ]
հասավ կայսեր ղեկավարը, վորը մատու-
ցեց Վախտանգին ընծաներ և հասցրեց
ութաուն հաղաբանոց հեծելազորք հույ-
ներից (բերձններին), նաև կայս-ր ղեկն
առ Վախտանգ, ուր ապրած եր. «Վե-
րադառնալով պատերազմից ընդդեմ խա-
կանի, ահա ուզալիւմ եմ քեզ ութ-

...նւ ինքն (Վախթանգ) Հայոց և
Վրոց առանձնացուել մարտան Գարսը
և Կովկասեանը ընդդէմ կայսեր...

* Վար. Զուանչեր. հմմ. 148 յեր.* Ժանոթ:

սուն հաղաթանոց հեծելազորք և զբեկ
և՛մ Լեւոնին՝, վոր՝ յեթե կարբք ունե-
նաս զորքի, ըստ առաջին և Մելիթանից *¹⁰
սկսած մինչ Լամզե ¹¹ և զհաղի վեր
մինչ Կարնո-քաղաքը, և հրամայել և՛մ
Լեւոնին լինել բեկ ժոռոյ:

... Յեւ ավեց Վախտանդն ի կնու-
թյուն պարսկեց թագաւորին ի բռնչն,
վորի անունն եր Միհրանդուխտ և վո-
րին զերի էյին վեցբեկ սոները, իսկ
Վախտանդն ազատել եր Յեւ Խօյաւն-
ձեյին չափեց այն պատահաւով, վոր վեր-
ջինն զբաժ եր Հայոց (Սոմխիթի) բեկելի
(պիտիախի) ժոռոյ...

Յեւ Վախտանդի հրամանաւարու-
թյան ներքո ժողովեց հետուն հաղա-
րանիք հեծելազորք՝ հույնը (բերձենը),
վրացին (քարթլին) և հայը (սոմխիթի) ¹²:

Յեւ Պարսկաստան մանկուց ութն-
բորդ տարւն Վախտանդ թագաւորը
հասաւ Անտիոքիս, ապա յեկաւ Ուր-
հա... Յեւ Վախտանդը վողջ և առողջ
զտաւ ի բ մորն ու ըրողը, իսկ [նա
զորքը] հասաւ մինչ հունաց (բերձեն-
ներին) և հաւց (սոմխիթներին) սահմա-
նագիծը...

Յեւ [հունաց] թագաւորը մեծամեծ
ընծաներ ուղարկեց Վախտանդ թագա-
ւորին, նաև ի կնություն ավեց նրան
իւր զուստը Զեղինեյին, վորին [և] ու-
ղարկեց մեծ զորքով հանդերձ մինչ
Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները, ուր
[հույներին] զխմովորեց Վախտանդ թա-
ղաւորը. ապա հունաց (բերձեններին)
զորքը վերադարձաւ, իսկ նա (Վախտան-
դը) յեկաւ Մցխիթ...

... Յեւ նոստեց ինքը Վախտանդն
Ուշարմոյում, վորը մեծ կառուցվածք-
ներով զարդարեց, և իւր ըսյը Խօյաւն-
ձեյին ի կնություն ավեց Հայոց (Սոմ-
խիթի) բեկելի (պատիախի) Բակուրըն...

... Եւ ետ Վախթանդ զըսյը իւր Միհ-
րանդուխտ՝ թագաւորին Պարսկեց Խոս-
րովու ի կնութիւն. զի միւս ըսյըն
Խորազմէ առ Հայոց Պատիախոյն
(ուղիղ ր զեշխին) զբոււ էր...

Եւ եկին ի սահման Հայոց և Յու-
նացի...

... Եւ նոստու Վախթանդ ի յՈւշար-
մայում զԽորանձէ՝ զըսյը իւր զուստը՝
եւ ի կնութիւն Հայոց բեկելին՝ Բա-
կուրայ:
... . . .

* Yac. Մելիթանից:

** Yac. Բնադրում՝ Լամզե (sic): Ըստ յերևույթին առաջացած և յեկեղե-
ցական վրացերենում eba և eia-ի շփոթումը, վորոնք իրար նման են:

*** Yac. հույները (բերձենները), վրացքը (քարթլեյները) ու հայերը (սո-
մխիթները):

Իսկ հունաց (բերձեններէ) Թազափոր [Լեոնը]՝ Վախտանդի տները՝ մեռաւ, և Թազափոր նստեց նրա վորդի (sic) Զե-
նոնը¹², վորը դեղի Սպեր ուղղվեց Գարթ-
լի գալու նպատակով: Յեզ՝ լսելով Վախ-
տանդ՝ Գորգասալի ծանր վիճակը՝ նա
կանգ առաւ Կարնո-քաղաքում: Այնտեղ
դիմեց և [պարսից] Քասրով (Քվասրոն)
[Թազափորը]՝ Քոսրովն (Քվասրոն) ու
կայսրն [երար հետ] կոյնցին Կարնի-
փորում, ուր մեծ կոտորած յեղաւ յեր-
կու գորբիցն ել, վորից արշաւ յերկու
հասանք կողմեց. և այդ պատճառով ել
այն Կարնիփորա¹³ կոչվեց:

... Ապա Վախտանդը՝ զգալով իր
մահվան մերձեցումը՝...դիմեց իր վորդի
Դաշինին. «Դու իմ անդրանիկ վորդին
ես. ըզկ եմ տալիս իմ Թազափորւթյան
Թաղը, իսկ ըս յեղբայրներին բաժին
եմ հանել Տասիկարից¹⁴ և Մուշգից¹⁵
սկսած մինչ Հայք (Սոմխիթ)՝ և հու-
նաստան...»¹⁶

... Յեզ մեռաւ Փարսմանը, և Թազա-
փոր նստեց նրա վորդի Բակուրը... Յեզ
որս որոք Պարսկաստանում Թազափո-
րում եր Ուրմիզդ կոչեցայլը, իսկ Հայ-
քում (Սոմխիթում) կար մի իշխանաց
վորդի Վաղզին (Վասքեն) անուն, վորն
ամուսնացած էր իշխանազն Եուզանիկ
կոչեցայլի՝ Վարդանի դստեր՝ հետ Սա-
կայն սաստանան տիրեց այս Վաղզենին
(Վասքենին) և միտք հղացրեց կրակա-
ջաշտ դառնալու [Յեզ Վաղզենը] զնաց
պարսից Թազափորի մօտ և՛ հրաժար-
վելով ջրիստոնեայլան կրոնից՝ զարձաւ
կրակաջաշտ Իսկ պարսից Թազափորը
յես ուղարկեց նրան (Վաղզենին) մե-
ծամեծ ընծաներով [նշանակելով նրան]
Բանի իշխան Յեզը նա (Վաղզենը) վե-
րազարձաւ, նրա կին Եուզանիկը նկա-

Յայնմ ժամանակի մեռաւ կայսրն
Յունաց, և Թազաւորեաց Զենոն որդի
(sic) նորա, և եկն օգնել Վախթանգայ.
և հասնաւ ի Սպեր՝ լուաւ զրոթ վերա-
ւորելոյն ի մահ զՎախթանգայ, և զար-
ձաւ ի Կարնոյ քաղաք...

Աւ մեռաւ Վախթանդ, յուով պատուի-
րանաւ՝ որդւոյն Դաշէի, որոյ ետ զԹա-
զաւորութիւնն...

* Var. † ... Սուրբ Անտոն [Միջագետցին] (խոսքը Անտոն Մարտմզոփե-
լու, այսինքն Մենակյացի մասին Ե. Լ. Մ-Բ.) հարցուփոքն արաւ իր ուսուցչի
ուղիքի մասին, և սովորեց ճշմարիտն, և իմացաւ, վոր նա (ուսուցչիլը) հովհան
Ջեղազենցին) զնացել և Հայք (Սոմխիթ), վորը հյուսիսումն է:

տեց, զոր իբր ամուսինն ուրացել է քրիստոնեական կրօնը, ալիս չեր խոնարհվում նրան իբրև ամուսին, և մոռացում էր ինքն ամուսինն, և զողջ սրտով նվիրվեց Քրիստոսին՝ նրա պատգամները կատարելու համար։ Ապա Վազգենն (Վասքենն) ամենայն հիգ ու ֆանը դործ դրեց [վերադարձնելու սերը]՝ նախ ըողորորթությամբ և աղերսանքով ու ընծաներ տալով։ ապա յանթարկեց նրան (Շուշանիկին) մեծամեծ ասանջանքներին։ թեև առար Շուշանիկի վարքը չկարողացա [նկար] դրել վարքաբանության ընդարձակ լինելու պատճառով¹⁶։ [ի վերջո] նա աղանվեց իբր ամուսին Վազգեն (Վասգեն) իշխանից...¹⁷

Ապա վրաց Բակուր թագավորը գիմեց Վրաց (Քարթլի) բոլոր իշխաններին և՛ դադանաբար դորք մուղովելով՝ դադատողի յեկով Վազգենի (Վասքենի) գեմ։ Իսկ Վազգենը (Վասքենը) կամեցան էր դաշտից դուրս, Կուր [դեռ] ի ամիս, ուր Անեկրիտ¹⁸ 18 գետը միանում է վերջինին, հարձակվեց նրա վրա և՛ կուլանավորելով նրան՝ մաս-մաս արավ նրա մարմնը, զորն ապա ծառից կախեցին։ Իսկ սուրբ Շուշանիկի մարմնն առանձին մեծարանքով բերին և թաղեցին Յո[ւ]րտավում¹⁹...

.. Ապա պարսիկները՝ գրավելով ամբողջ Քարթլին, Հայքը (Սոսիսին) ու [Վ]ասպուրականը (Ասփուրականը)՝ սկրոնեցին պատերազմել հույները (բերձեները) գեմու...

.. Հերակլ կայսրն եկավ [Քարթլի] և մոտեցավ Տփղիսուն...

.. Ապա Հերակլ կայսրը Մանգլիսից և Երուզելից²⁰ տարավ մեր տեղ Հիսուս Քրիստոսի զոսն՝ ի տախտակներ և բեհեռերը, զոր Կոստանդինոս

.. Ճանապարհ կալեալ ընդ Հայս [կայսրն Հերակլ] եկն ի Բզնունիս, և անտի ելանէ ը Տփղիսուն...

.. և հառ [Հերակլ] ի Մանգլիսայ և յԵրուզելիթոյ՝ դոտայ Տնառն տախտակն, և զբեհեռն՝ զտունայսն ի Կոստանդինոսէ Մհերանայ Թագաւորն...

* Var. Ռանի իշխանից։

** Var. Անակերտ։

[Կայսրն] եր ազել Միհրան (Միրխան)
Թագավորին...*

Իսկ այդ պահին աղաղակալալ եր
Փարթիթի, Հայոց (Սոմխիթի) և Ռանի
յերկիրները, քանի զոր զոչ մի տեղ
այլեւս չկար զնչ շինուէթյուններ և զնչ
ևլ ուտելիք մարդկանց և անասուններ
համար...²¹...

...Ապա Արշիլ Թագավորը կանչեց
[խրեն մոտ] Փարթիթի բոլոր իշխաննե-
րին և նրանց հանձնեց իր [հանգու-
ցալ] յնորո՛ր՝ Միհր²² Թագավորի՝
զորդոց՝ մեկին ազեց հորեղորորդի
Գուրամ Կուրապալատին, զորը տիրում
էր Կարաջրին (Կարաթիթին) և Ջափա-
քին (Ջափաթեթին), իսկ մյուսին՝ Պե-
րոզի աղաղակալ բղերխին (պիտիաթին),
զորն իշխում էր Թուրքում (Թրիալի-
թում), Տաշիրում և Աշոցքում²³, յեր-
բորդին՝ Եկրահա (Նեբահ) Ներսիսանին,
զորը Վախտանգ Թագավորի ընտրյալն
էր...

...Ապա նրա (Արշիլ Թագավորի)
մոտ յեկազ զոմե իշխան, զորը Դափեթ
մարդաբնյո՛ւ սերնդիցն էր, Ասորերսահ
(Աղարնասահ) անուն, Ատրներտահ (Ա-
ղարնասահ) կույրի յնորորորդին, զորի
հայրը խնամիւացի էր Բաղրատո[ւ]ն-
նյաններին հետ և նշանակված էր հույ-
ներից (բերձեններից) Հայոց (Սոմխիթի)
կողմանց իշխան. սա [Մուրվան] խուլի
աբշտվանքի մամանակ Գուրամ Կուրա-
պալատս զորդոց մոտ էր անցել Կարաջք
(Կարաթիթ) ու անացել այնտեղ՝ Ենզ ալս
Ատրներտահը (Աղարնասահ) խնդրեց
Արշ լըց... տալ նրան [զորեհ] յերկիր,
և [Արշիլը] ազեց նրան Շուլավերն²⁴...²²
ու Արտահանը (Արտանը)...

...Իսկ տրտալիք (սարկիկոողները)
ուսեղացան Ռան յերկրում և ալբեցին
Գաղիբին և Հայքն (Սոմխիթին)²⁴...

Յաւուրսն յայնոսիկ իշխան ոմե
ի տանէ Դափեթ մարդաբնէի, Աղբնաս
կոչեցեալ, եկն առ Արշիլն, որ լեալ էր
ի Հայոս, և զերեալ որդւոյն յայլաղ-
գեացն, և զերծեալ անտի՛ ինզղէր
ի նմանէ տեղի բնակութեան. և ետ նմա
զմիշտ և զՇղուեր և զԱտանէ՛ Եկին և
ի Տաթ[ո]նայ եղբարք երեք և բնակեցան
մինչև ց՛Գաղգաղ՝ հրամանաւ Արշիլն...

* Var. †... Մուրվան խուլը զերեց Հուստտան և Հայաստան (Սասոմ-
խիթո) յերկիրները մշնչ ծովը...

²² Բաղրատմ. Արցղում. հմմ. 148 յեր.* Ժանոթ:

²³ Var. Շուլավերն:

Ասորներս (Աղարնաս) Կույրի յեզ-
բորդէք, յերես յեզբայրներք, զորոնք
այնցին հորեզբոր աչքերը, Տարսնից
էյին յեկէյ Եսկի* ու հաստաւով
այնտեզ Արշիլի հրամանով, բանի զոր
Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի կող-
մից անընակ էյին դարձնէյ... և յերես
յեզբայրներք հաստաւովնցին մինչ Գուզ-
գուզ (Գուզուլլ):

Նույն ժամանակներում բղէշխներէց
(պառախաշներէց) զմասք, զորոնց ներս
չթողին Կարշը (Կլարճիթ), զբովնցրն
Տայրում (Տայրում) մի ժայռ, զոր կոչ-
վում էր Կալլմախ², և շինեցին այն-
տեզ ամբոց...

... և ոմանք ի նոցանէ (յերեկէյ ա-
բանց) զնոցին յերկրն Տայոց, և գարն
բար մի, և շինեցին զնա ամբոց, և կո-
չեցրն զնա Կամախ (ուզիզ՝ Կուլմախ)...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վորճան առասպելական գծերով և ի Վախտանգ Գորգասալի ժամանակա-
(V դարու) անցքերի նկարագրութիւնը, զորը առկա և Զուլաւնիքը, Նույնքան
իրական և Նույն Վախտանգի պատմութիւնը, զորը՝ թեև համառոտ՝ առկա և
Վազար Փարպեցիի:

2. Այս Սահակաւիտ-Սողոմոնի՝ իրեն Վախտանգի մայր՝ հայտնի յե վոչ
միայն Զուլաւնիքի յերկաթիւթիւն մէջ, այլ և «Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ի
համապատասխան տեղերում, ուր կարդում ենք. «Եւ կրնն Միրզատայ հաւատաց
ի Քրիստոս և միլրտեցաւ և շինեաց զուրբն Սիոնի ի Եամբայտէ, և էր անուն
նորա Սակղախտ» (եջ 73). «Եւ մեռաւ Միրզատայ և Թագ Վախտանգ և թաղեցաւ
Եւ զահի հարաւ մայր նորա Սակղախտ ի հօրէ իւրմէ՝ Թէ քինախնդիր լինէ վասն
թողոյի իմ զմոզութիւնն և տւերմանն Գարսից՝ յառնէ նորա Միրզատայ»
(եջ 74). «Իսկ Սակղախտ վարէր զԹաղաւորութիւնն կամօք հօր իւրոյ, մինչև
մեռաւ նա. և էա զիսխանութիւնն նորա Վարդաբակուր որդի նորա, եղբայր
Սակղախտ» (ibid.): Վարդամ պատմըն այս առթիւ գրում և (հաւաքումն պատ-
մութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վնեստիկ 1852, էջ 91). «Եւ տը-
րեցին [վիրքն] ի ծովն Գանասի մինչև ցծաթն Կասրից՝ մինչև ցՄիւրման, և
ցԱբրակ (ուզիզ՝ Աբշահ) թում իւր, որ էա կին ի Գարթիաց՝ Սահակղախտ
անուն ի Գարաւաւայ. որ և ամուլ որով հաւատաց ի Քրիստոս, և եւ նմա դա-
ւաի՝ զՎախտանգ, որ և Գուրգասաւն կոչեցաւ, որ է Գայաղուլի ի Գարսից
բանի՝ Արմայան Վրաստանի Ռանայի նախկին գաղաթի սահմաններում Զվա-
րթաւ կոչված գուլղում 1925 թ. յերկան համաժ մը ուղադրած արձաթի բնաշխ»
վրացերէն յեկեղեցական զլխատաւ արձանագրութիւնն ևս, զորը թերեւ ՎԷ դա-
րուն և պատկանում, հիշատակում և այս անունը. «Սուրբ Գրիգոր Սքանչեւա-
գործ, քեզ աղօթող քս ապախին Սահակղախտիմ պաշտանիւր ամենայն չարից»

* Կար. Բախիւ հմմ. 148 յեր.* ծանոթ

(Դեղորդ Բոնոնիան, Զգարիսայի հուշարձանը, վրացերեն — «Վրաստանի Արխիվ»,
դ. III, Տփղ. 1927, հ. 205—208):

3. Տես այս պրակի Բ. գլխի 11-րդ ժանոթությունը:

4. Այսինքն Աստվածաբանի կամ Նաղիանդների:

5. Հմմ. այս պրակի Բ. գլխի 18-րդ ժանոթությունը:

6. Հմմ. Առնոսիոս Ռալխեցվո համապատասխան ցուցմունքը Քարթլեում
յերբին վեց լեզուները գործածության մասին (Այլ և այլ դեպքեր «Պաղարաց»
արշավանքների շրջանից) հատվածում):

7. «Մոզուս»-ի «ժողով»-ի մեզ բառից. հմմ. նույն արմատից կազմված
«Թ-մոզվ-ի» բերդի անունը (հայերեն արդի Փոլկլորում «Թմուկ»-«Թմկա-
րեղզ»-ի վերածված):

8. Այսինքն և Արմազի հակադրության մասին տես մանրամասն. Ա. Ме-
ликсет-Бекоев, В поисках Страбоновой Севсаморы, Тифлис 1917, стр. 3—4:

9. Հունաց զորապետի անունն է, վորին Վախուշադ (XVІІІ դ.) պատրիկ
և կոչում, իսկ «Համառոտ պատմություն Վրաց»-ը (հ. 86, 89)՝ «զորագլուխ»:
Հմմ. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, p. 179 et n. 1:

10. Մեկիսա-Մալաթայի մասին տես. Y. Sandaljian, Les inscriptions
cunéiformes Urartiques, Venise 1900, p. 396, H. Мещанинов, Халдоведение,
Баку 1927, стр. 22, 24, 34, 36, 167:

11. Հմմ. M. Brosset, ibid., p. 179, n. 2:

12. Այստեղ Ջալալները շփոթած և Հունաց (Բյուզանդական) կայսրների
մենպարանունությունը:

13. Այսինքն «Կարմր փոր». հմմ. M. Brosset, ibid., p. 199, n. 2:

14. Այժմյան Բորջոմի հովտը:

15. Կուսուրդո դուրդից ցած, Կուրի հովտում:

16. Անիարկում և Հակոբ յերեցի (V դ.) կազմած «Մ. Շուշանիկի վկա-
յարանություն» վրա, վորի մասին մանրամասն տես մեր աղյուսակային այս հա-
տորի առաջին մասի Ա. գլխում:

17. Տես նույնտեղ:

18. Անայա տ:

19. Յուրատվի մասին մանրամասն տես նույնտեղ 6-րդ ժանոթությունը:

20. Սրուշինք նույն Արտահանն և. հմմ. «Ս-րուշ-ին» — Ռա-տու-ի-ը Agas-
ton-ի հետ (H. Морг, Надпись Сардура II, сына Аргинтия в Даш-Керин
на Чалдырском озере [Заневски Кавказского Музея, Серия В.—I], Пгр. 1919,
стр. 7, 15, 36, 38:

21. Այս արդացի մեկնությունը տես՝ Խվ Ջավախքի Վրաց ժողովրդի
պատմությունը, վրացերեն, II, Տփղ. 1914, հ. 352:

22. «Մըհը», «Մըհան», «Մըհրդատ» եւն անունների մասին տես. Լ. Մե-
լիքեթ-Բեկ, Արտաւազդ և Մհերի հեռքերը Վրաստանում, — Բանբեր Էջմբածնի
Գրատկան Ինստիտուտի, դ. 1—II, Էջմբածին 1921—1922, հ. 98—104. Թաղէս
Ալալըզեան, Միհրը հայոց մէջ [«Ազգային Մատենադարան», 3Ի]. Վրենա 1929:

23. Ըստ յերևույթին, Արտահանին սահմանակից մի վայրի (գավառի) ա-
նունն է, վորին հանդիպում ենք նաև արևելյան Վրաստանում (նախկին Բորչալ-
ում, այժմյան Շահումյանը), նաև հարավային Ոսթում, վերջինում «Շուշանուր»

և «Երեւոյ» ձեռագր. հմմ. Ա. Меликсет-Бекоев, К археологии и этнологии Туалльской Осии,—сборник «Юго-Осетия», Тфл. 1925, стр. 260, 276:

24. Ջալալեշերի տեղեկությունն արարական արչաժանքների մասին, ըստ
Իվ. Ջալալեշերի (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II 1914, հշ 351), «Վերա-
բերում է VIII դարու առաջին շրջանի տնային և փոշի արարած ան-
շիւն արչաժանքի պատմությանը»:

25. Կալմուխ-Կալմուխի մասին մանրամասն տեղ. Н. Я. Марр и Я. И. Смир-
нов, Византизм, Ангр. 1931, стр. 19—21 (ն. Մարի հաղվածք):

ԱՆԱՆՈՒՆ (XI Դ.)

„ՎՐԱՑ (ՔԱՐԹԼԻԻ) ՄԱՏՅԱՆԸ“

Քարթլիս-ցխոքերայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում «Ար-
շիլ Թագավորի վկայարանությանը», ինչպես նախորդ (Գ-րդ) գլխի
ներածականում տեսանք, կցված է մի հիշատակարան, ուր, ի միջի
այլոց, ասված է, վոր Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը
գրել է Զուանշեր Զուանշերյանը, «իսկ այսուհետև թող գրեն յե-
կող սերունդներն՝ ինչպես դիտեն»։ Այդ հիշատակարանին անմի-
ջապես հետևում է մի նոր՝ բավականին ընդարձակ՝ յերկասիրու-
թյուն, վորը հասնում է մինչ «Դավիթ» արքայից-արքայի պատ-
մությունը։ Այս յերկասիրությունը, ճիշտ է, վերնագիր չունի,
և վոչ էլ նրա հեղինակի անունն է հայտնի, սակայն ինքնըստ-
ինքյան պարզ է, վոր այստեղ մենք գործ ունինք մի նոր գրված-
քի հետ, վորը տալիս է մեզ Վրաստանի անցյալի նկարագրու-
թյունը սկսած VIII դարուց և մինչ XI դար (Գեորգ II-ը) և,
իրև XI դարու յերկասիրություն, անշուշտ, ծանոթ է յեղել «Դա-
վիթ» արքայից-արքայի պատմության» հեղինակին XII դարու
առաջին կիսում, վորն՝ ոգտագործելով այդ յերկասիրությունը՝
«Վրաց (Քարթլիի) մատյան» (մատիան քարթլիսա) յե կոչում
այն։ Յեղ այս հիման վրա Իվ. Ջավախիշվիլին (չին վրացական
պատմական գրականությունը, բ. հրատ., եջ 200) նպատակա-
հարմար է դնում այս գրվածքը հենց այդպես էլ կոչել՝ «Վրաց
(Քարթլիի) մատյան» (մատիան քարթլիսա)։

Անանուն հեղինակը, անտարակույս, XI դարու գրող է։ Սա
յիբևուս է նրանից, վոր իր յերկասիրության մեջ նա քանի հե-
ռանում է VIII դարուց և մոտենում XI-ին, ալիւի է ալիւի ըն-
դարձակ կերպով և նկարագրում այլ և այլ անցքերը, իսկ իրեն
ժամանակակից դեպքերի մասին պատմում է ամանայն մանրա-
մասնությամբ և բարեխղճությամբ։

«Վրաց (Քարթլիի) մատյանը» գրաված ունի ն. Թաղ՝ այսպիսով հրատարակության մեջ 216—280 հջերը, իսկ *M. Brosset-ի* 184—236 հջերը (ըստ ն. Մառի միմիայն 184—200, քանի վոր Ք. Յ. հրատարակությանն այդ 200 յերեսով առհասարակ ընդհատված է), վորին համապատասխանում է նույն *M. Brosset-ի* ֆրանսերեն թարգմանության 256—345 հջերը և «Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ի 104—114:

[ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԸ ¹]

... Յերկար տարիներ անց [արարացի-
ններից Տփղիսը գրավելուց հետո՝ Տփղիս]
յեկավ հաղարացոյ տաճրան, վորն իշ-
խում եր Հայքում*, Քարթլիում, Հեր-
քում (Հերեթում)՝ Խոսրով (Խոսարո)
անուն, վորը խաղարներից ավերած
Տփղիսը² [վերա]լինեցու...

Յեւ Նորանից հետո յեկավ Խալիլ
Յեղեղի (Իղիղի) վորդի՝ արարացին,
վորը գրավեց Հայքը (Սոմխիթը), Քարթ-
լին և Հերքը (Հերեթը)³...

Ապա յեկավ Բուզա*՝ Թուրք սարուկը
Բաղդադից, վորին մեծ զորքով հանգերձ
ուղարկել եր ամիր Մուսլը. սա ավերեց
ամրոզը՝ Հայքը (Սոմխիթը) և զերեց նրա
բոլոր իշխաններին, ապա՝ [մանկով
Քարթլի՝] մոտեցավ Տփղիս քաղաքին,
քանի վոր վերջինը նրան չէր հպատակ-
վում, և սպանեց Տփղիսի ամիրս Սահա-
կին. և ավերեց Տփղիսը⁴... Իսկ Աբուլ-
[Ա]բաս (Աբուլբազ) հայոց (սամեթների)
իշխանն և Գուարբաս*՝ Աշոտի վորդին***
հաղարդեցին լեւոնականներին, վորպէսզի
նրան (Բուզային) [երենց մոտ] ներս
չթողնան...

... Ապա իբրեւ ամիրս յեկավ Խալիլի

... Չինի երկերիւր ինն և տասն ամաց
առաջին Մահմեդի, եկն Բուզայն,
վշտացոյց զերկերն Հայոց. և հասեալ
ի Տփղիս՝ սպան զՍահակ ամիրայն, զի
ոչ հնազանդէր նմա...

* Var. Հայքում abs.

** Var. Շուզա. հմմ. 148 յեր.՝ ծանոթ:

*** Var. + Մամփալ:

**** Var. + Բազրաս Կուրապալատի յեղբայրը:

վորդի Մոհակը*, վորն ազնիւն եւ կամայականորեն գրագից ամբողջ այս յերկիրը՝ Հայքը (Սոսիւթիքը), Բարթիւնն և Ռանբու... Ենթադրու յիշակ վոյն՝ Սահակի ծառաներից** մեկը՝ Գաբուէց անունն, [վորը]՝ մեծարեցաւ [նույններից] և վորին հպատակեցին զարդրանեցիք. սա կոչում եր իր հորեղբոր որդի*** և Գուարամբ յիղբայր (sic) Աշոտի հետ։ Իսկ Գուարամբ՝ ախրեւով Զաւթաբին (Զաւթաթիւն), Թոհղթին (Թրիալիսիւն), Տաշիրին, Արոցքին**** և Արտահանին (Արտանին)՝ կոչում եր սարկիւնոյնների զեմ։ Ենթադրու յիշակ հաղթում եր Գուարամբ և յերբեմն սարկիւնոյնները։ Իսկ Գուարամբ բաժանեց յերկրներն իր յիղբայրներին՝ Ատրներսեհին (Աղաբնասեյր) և Բաղրատին մըջե, և Արոցքը***** բաժին հանեց իր անկրորդին (կնոջ յիղբայր)՝ հայոց (սոմեխներին) Թաղավորին։

Ապա Դավիթ Կուրապալատի հետ թշնամացաւ Նասրան, Գուարամ Մամփալի վորդին, վորը սույն Դավթի հորեղբայրն եր։ Իսկ այս Նասրան՝ նույն Դավիթ Կուրապալատի քնոքդին՝ և Գուրգենը ափսաղներին կոչմանակց եյին։ Եւ Դավթին ու Աղապարիան ողնում եյին հայերին (սոմեխներին)։ Եւ հայերն (սոմեխներն) ու ափսաղները կոչում եյին Բարթիւնում... [Ենթադրու] ժողովեցան ընդդէմ Նասրայի հայերն (սոմեխները)։ Եւ՝ Լիւպարիան ու վրացիք, և՛ Աշոտ՝ Դավթի յիղբայրը, և՛ նրանց հետ սարկիւնոյնները։ ... [Ապա] Ատրներսեհ (Աղաբնասե) Թաղավորին [կոչում նույն Նասրայի զեմ] հայերն (սոմեխներն) [ևս] նրա (Ատրներսեհի) հետ եյին։ ...

* Var. Մուհեղը։

** Var. Աղապարներին։

*** Var. + Հայոց (սոմեխներին) Մաբատ Թաղավորին վորդի։

**** Բնադրում՝ Արոցին, համ. 148 յեր.* ծանոթ։

***** Նույնը։

Այն ժամանակ, [յերբ Քարթլիում իշխում էին այնպիսիները] (այնպիսիները)] դուրս յեկավ Կոնստանդին փախազաց թագավորը, զորը զբավեց Քարթլին. որան թշնամացավ Հայոց (սոմեխներին) Մարտ S[խ]եղբայրակա՞ թագավորը, զորը մեծ զորքով յեկավ աջաժամերի և մոտեցավ Ուփլիսցիներին¹⁰. և զբավեց այն. իսկ Մարտն ու Կոնստանդինը ըստ զոր խնամեացան¹¹, և [Մարտը] վերադարձրեց նրան (Կոնստանդինին) Ուփլիսցիներն ու ամբողջ Քարթլին¹²։ Մրանցից հետո յեկավ հազարացոց մոխրան՝ Արուս - Կասիմ անուն, Արուս-Սաջիի վորդին, արաբացին. որան ուղարկել եր Ամիր-Մուսլին մեծ և անհամար զորքով, զորին յերկիրը յեր անգավորումն նա նախ մտավ Հայք (Սոմխիթ) և ավերեց ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը), Սյունիքը, Վայոց-Ձորն ու [Վ]առպուրականը (Ասփուրագանը)։ Զգլխանալով նման ավերածությանը՝ Մարտ հայոց (սոմեխներին) թագավորը փախուստի դիմեց և ուղղվեց Ափսազաց լեռներին կողմը, և այնտեղ ել ճեպց Յեփ [Արուս-Կասիմ] Արուս-Սաջիի վորդին յեկավ Տըփ-դիս, ուր ամիրա յեր Ալիի վորդի Զափարը, ... ապա մտավ Քարթլի և ավերեց Քարթլին, ... այնտեղից մտավ Սամցխե, և ավերեց Սամցխեն ու Զափարը (Զափախիթը), ապա մոտեցավ Թոգվիլի բերդին¹³, տեսնելով վերջինիս անառիկ և ամուր դիրքը, այնտեղից քաշվեց և յեկավ Ղվիլիի մոտ, զորը սկսեց պաշարել նրա (Ղվիլիի) մեջ եր մի պատանի՝ Գորբուն անուն... զորին կալանավորեցին և նահապակեցին, և զորի վկայաբանությունը մանրամասն դրած ունի մեր սուրբ հայր Ստեփան Տրեթի (Ստեփանն Մարեփարի) յեղեկոյություն¹⁴, [Ապա Արուս-Կասիմը] այնտեղից [ել] քաշվեց և գնաց Գլին քաղաք. իսկ այնտեղ նրան լուր հասցրին, զոր Մըմ-բաա թագավորը մտած և Կապույտ (Կապուս) բերդը, իսկույն և յեթ տեղից

...ի ժամանակն Մարտայ՝ Հայոց արքայի տեղեկեակալի, որ մարտ եղեալ ընդ Կոնստանդինայ՝ թագաւորին Ափսաւաց՝ էառ զՔարթլ և զՈւփլիսցիսէ. և զարձեալ հաշտեալ՝ խնամիք եղես, և զարձոյց անդրէն Յաւուրան յայնստիկ եկէ Քուչկասիմ (ուղիղ՝ [Ա]րուս-Կասիմ) զօրապետն Սարակինոսաց՝ ի Հայս, և ապա ի Տփլիս... և... անդէն ի Գուինն և. Մարտ արքայն Հայոց խոյս ետ ի նմանէ, և եկն զՂէր ի լերինս Ափսազեթայ. իսկ բռնաւորն սպասէր նմա, քանզի պերճացեալ էր յաղթութեամբն Վրաց. քանզի առեալ էր զամենայն Քարթլ, և յալով բերդս, զԹոգ և զՅուլիս, յորում ետղան զգեղեցիկ և զքաջ մանուկն Գորբուն (ուղիղ՝ Գորբուն)՝ վասն Քրիստոսի, զի ոչ ուրացաւ գնա. զորոյ վկայութիւնն գրեաց սուրբ հայրն մեր Ստեփանոս Վկայեաց և սուրբ թագաւորն Մարտ՝ ի նոյն բռնաւորէն՝ ի Գուինն քաղաքն. բոլոր տարի մի չարչարեալ, և ապա խեղդամահ ուղանին և կախեցին զփայտէ, զի մահակից և խաչակից լիցի Քրիստոսի

շարժվեց և դիմեց դեպի այն բերդը, ուր գտնվում էր հայոց (սոմխեթներ) Սմբատ թագավորը. և պատվիրեց իր բանակին, զորացուցի ամեն մեկին, զորին կենդանի կդառնեն, բերեն իրեն մոտ: [Յե՛վ Արուշ-Կասիմը] յեկավ և մոտեցավ Կապույտ (Կապուտ) բերդին, և կալանավորեց բերդակալներին կանանց, զորոնց գտավ դրսու՛մ Գրավելով բերդը՝ [արաբացիք] կալանաւորեցին Սմբատին*, զորին ապա տարան Դվին, ուր և կախեցին փայտից. և նա մեռավ¹²...

[X—XI ԴԱՐՈՒ ԱՆՑՔԵՐԸ]

...Յե՛վ Հերբուս (Հերեթուս) սկզբնեբուս՝ մինչ Իշխանիկի թագավորութունն՝ բոլորը հերձվածող եյին: Իսկ Իշխանիկը Գուրգեն իշխանաց-իշխանի քրոջ զորդին էր. և նիտ մայր Դինաթ թագուհին զարձեց նրան ուղղափառ¹³...

...Յե՛վ իշխան էր Կլեկարու՛մ Ռատը, զորը զրավել էր Ատենի բերդը և Քարթլիից սկսած Կուր [գետ]ի հարավային մասը՝ Թուրքը (Քուրալեթը), Մանգոյաց-փորը (Մանգլիսի ձորը) և Սկվորեթը¹⁴, և չէր հնազանդվում Բաղրատ թագավորին: Ապա Բաղրատ թագավորը շտապ* զորք հավաքեց և յեկավ Քարթլի: ...Յե՛վ Բաղրատի հայր Գուրգենն ել զորք ունեւ ժողոված և միանդամայն պատրաստ իր զորքու մոտ զնալու համար: Իսկ Դավիթ Կուրապալաւան արագ զինեց [նրանց դեմ]՝ ժողովելով իր զորքը և կանչելով Հայոց (Սոմխեթի) բոլոր թագավորներին¹⁵...

Այդ ժամանակ ուժեղացավ Գանձ-[ակ]ի ամբրա Փաղւոնը, զորը սկսեց հպատակեցնել իրեն Հերքի (Հերեթի) և Կախի (Կախեթի) իշխաններին, ժամա-

...Յայնմ ժամանակի Իշխանիկն էր թագաւոր ի կողմանս Հերեթոյ, և ունէր նա հերձուած, և մայր իւր զարձոյց յուղղափառութիւնս...

...Եւ Ռատն էր ի Կարս (ուղիդ՝ ի [Կլեկ]կար), և ունէր զբերդն Ատենոյ և զհարաւակողմն Կուր գետոյ. սա ոչ հնազանդէր Բաղրատայ. և Գուրգեն հայր նորա իկն առ որդին, և կամեցան զնալ ի վերայ Ռատին: Եւ քանցին առ Դաւիթ կիւրապալաւան՝ եթէ զզլուէի ք ինչըբեն. և հաւատաց բանըցն, և ձեռնառուութեամբ Հայոց՝ փախոյց զզորսն...

...Յայնմ ժամանակի զորացաւ Փաղւոնն՝ ամբրայն Գանձակայ, և հարկանէր զԻշխանս Կախեթոյ և Հերեթոյ: Եւ առաքեաց Բաղրատ՝ թագաւոր Ափխա-

* Vag. Սմբատ թագավորին:

** Բնազրու՛մ զարմանալի կերպով:

նակ առ ժամանակ ավագանիներն և դադարադուրի ավերելով և զերելով այլ և այլ տեղեր: Իսկ Բագրատ մեծն թագավորը՝ տեսնելով նրա (Փաղլոնի) հանդիմանությունը՝ իր ամբողջ զորքով պատրաստեց [նրա վրա հարձակվելու], զհետան ուղարկեց Գաղիկ զա[հ]նա[հ] Հայոց (սոմեխներին) թագավորի մոտ, վերադադրի վրեժխնդիր լինել Փաղլոնին Յեզ նա (Դաղիկը) հույժ ուրախացավ [որան], և շատով կանչեց իր ամբողջ զորքը և զիմեց Ափեսագաց թագավորի մոտ, [և] յերկուսը [միասին] ժողովեցան Ջորա-կերառում¹⁶, Փաղլոնի զեմ յեկնելու...¹⁷

...Իսկ նրա (Դեռերգի) թագավորու-թյան յոթներորդ տարին հունաց (բեր-ձեններին)¹⁸ Վասիլ թագավորը հունա-ստանի ամբողջ զորքով անթիվ այլադ-դիներով հանդերձ՝ յեկավ նրա (Դեռերգի) զեմ: Դեռերգ թագավորն ել մեծ զորքով յեկավ նրա (Վասիլի) զեմ. և յերկուսն ել յերկաբ ժամանակ կացան Բասեն (Բասիան) յերկրում՝ կռվել չնչնելով իրար զեմ: Մուսափելով [Վասիլից]՝ Դեռերգ թագավորը յեկավ և ավերեց քաղաքն Ուլթյաց (Ուլթին), ապա այնտեղից հա-սավ Կոզա (Կոլա): Նրան հետամուտ յե-ղավ հունաց (բերձեններին) Վասիլ թա-գավորը. և ժողովեցան թե զոչ Դեռերգուն հետամուտ յեղողներն ու Վասիլին առաջ-ընթաց զորքերը՝ տեղի ունեցավ մեծ բնդհարում Շիրիմք կոչված դյու-դում¹⁹...

...Յերկրորդ անգամ յեկավ Վասիլ թագավորը Թուղզով (Թրալալթով), չբը-շեց Զավաթն (Զավաթն) ու Արատ-անը (Արատանը) ձմառն պահին ...ապա վերադարձավ Մադայաց (Մալգա թա-լաղ) յերկիրն՝ Տրապիզոնին կից²⁰...

...Նորից յեկավ Վասիլը Բասեն (Բա-սիան)՝ պահանջելով Դեռերգ թագավո-րից գավառներ և բերդեր, և խոստանա-լով՝ համարադրություն և խաղաղու-

ղաց, առ Գաղիկ թագաւորն Հայոց՝ երթալ բնդ նմա ի վերայ Փատլայ ամիրային: Եւ չորան երկօրեան ի Գանձակ, և արա-րեալ բնդհարկաւ՝ զարձառ աւարաւ...

...Ի հինգերորդ (ուղիղ՝ յեաւթնե-րորդ) ամի թագավորութեան սորա (Գեորգեայ)՝ եկն Վասիլ կայսրն. և բնդ-դէմ զնաց նոր ի գաւառն Բասենայ. և իրեւ ետես եթէ բազումք են՝ զար-ձառ անդրէն. և Վասիլն զնաց զհետ նո-րա, և այրեաց զքաղաքն Ուլառեաց. և զարձառ Գեորգի և կուռեցան. և ան-կան յերկուց կողմանց բազումք ի տեղ-ւոջն՝ որ կոչի Շիրիմք...

...Եւ զնաց Վասիլն ի Տրապիզոն. և կոչեցեալ առ ինքն զմեծ կաթուղիկոսն Հայոց զԳեորգոս՝ ի առնել յայտնութեանն, և օրհնեաց զյուրն առաջի նորա. և ե-տես կայսրն մեծ սքանչելիս ի վերայ ցրոյն, և զովեաց զհաւատտ Հայոց, և զնաց ի Կոստանդնուպօլիս...

* Հմմ. այս պրակի Ա. գլուխը (եջ 137, ծանոթ. 0000):

Թյուն²⁰... Յե՛մ ա՛յնց Դեոբդ թաղավորը
[Վասիլին] յերկիրը, զորը Դավիթ Կո-
բապալաւախն եր, Տայբում²¹, Կոդա Ար-
տաշանում (Կոյա-Արտանում) և Զա-
վախում (Զավախնթում)²²։...

[Հունաց Կոնստանդին թաղավորի
մահման և Ռոմանոսի զահալալութեան]
յերբորդ տարին²³ զնաց Մարիամ Թա-
ղուհին՝ ա՛յնիսպաց [Բազրատ] թաղա-
վորի մայրն՝ Հունաստան խաղաղություն
հաստատելու²⁴... նաև կուրապալատու-
թյան պատիւն խնդրելու իր զորդու-
համար, ինչպէս նրանց տան սովորու-
թյունն եր ու կարգը²⁵։...

Յե՛մ սրանից հետո իր վերին և ներքին
«հայրենիք»-ին տեր դարձա՛մ Բազրա-
տը²⁶... [Յե՛մ] սրա թաղավորության
զորքերը ժողովեցան և կալանավորեցին
Լիպարիտին և Արապա զորդի Հովհա-
նին (Իվանեյին)։ Յե՛մ յեկա՛մ մեծն Կո-
րիկե (Կվիրիկե) Ռանից (Ռաների) և
Կախից (Կախերի) թաղավորը, Դավիթ²⁷
Հայոց (սոմեխների) թաղավորը և Տփղի-
սի ամիրա Զափաբը. սրանք բոլորը ժո-
ղովել էյին Կորիկեյի (Կվիրիկեյի)²⁸...
պայժման համաձայն Յեկեղյաց (եկեց)
[ղափա]լում։...

...[Ապա] թաղավոր եր Կախքում
(Կախնթում) Դադիկը՝ Սամելիզեյի և
Զորախերաի²⁹... Հայոց (սոմեխնե-
րի) Դավիթ թաղավորի զորդին [և] Կո-
րիկեյի (Կվիրիկեյի) ջեռաբղըն։...

Ապա կրկին ուժեղացա՛մ և հզորա-
ցա՛մ իր «հայրենիք»-ում Բազրատ թա-
ղավորը։ Յե՛մ Բազրատի բազը բանեց
թե վո՛ւ՝ Վեառը [նրան] մխացա՛մ Անվո

Աւ Էառ զթաղաւորութիւնն Բազ-
րատ. և չորաւ մայրն նորա Մարիամ
ի Կոստանդնուպոլիս, և երեւ թուղթ-
դաշանց խաղաղութեան և պատիւ կիւ-
րապաղատութեան՝ սրդւոյ իւրոյ։...

...Թաղավորն Կախնթա [էր] Դադիկ-
որդին Հայոց արքային։...

...զի մայր նորա (Բազրատայ) Մա-
րիամ՝ գուտար էր Սննեքերիմայ Հայոց
արքայի, ետուն զքաղաքն Անի՝ ընա-
կելէ նորա՝ ի թաղուհին Մարիամ։...

* Var. +... և անցա՛մ Բասենի (Բասլանի) սահմանը...

** Var. + Բասենում (Բասլանում)։

*** Var. + Շափշնթում։

**** Բնադրում՝ փնտռելու։

***** Այս արդացը գրեթե կրկնություն է Սմբատի յերկասնըության համա-
պատասխան հաղագիթի (տես այս աշխատության 136 էջը)։

***** Var. Բազրատ թաղավորը։

***** Var. կայսեր։

***** Var. սամելիզեցիոց և զորախերանցիոց։

ինն բերդով, բացի Ամբերդից: Յե՛վ անե-
ցի՛ք ազի՛ն Անին Բաղրատի մօրն, քանի
ժող այն հայերի (սոսկեխների) հայրե-
նիքն էր, [իսկ] Բաղրատի մայր Մա-
րիամ թագուհին հայոց (սոսկեխների)
Սենեքերիմ թագավորի դուստրն էր²⁶...

...Յե՛վ Լիպարիտը ...հանեց Անիից՝
թագուհուց՝ Արուսեք Արամանուջի իշ-
խանին, ...և հովհան (Իվանե) իշխանին,
Հովհան (Իվանե) Դադեանուն և Գուա-
րամ Դադերձիս-ձեյրն, ...ժորոնց և կա-
լանավորեց Անիի դռանը ...

...Յե՛վ Լիպարիտի գաղնակիցներն էյին
[բնդվեմ Բաղրատի]՝ կախերը իրենց
դորքով և Դավիթ հայոց (սոսկեխների)
թագավորն իր դորքով...

Յե՛վ մի քիչ ժամանակից հետո գաղ-
նակից յեղան Կալմախի իշխան Սու-
լան և Ա. ամանուջի իշխան Գրիգորը,
ժորոնց մրացան մեռի աղնվականներն
(աղնատուներն) յե՛ս՝ ողնելու Բաղրատ
թագավորին... Լսելով այս՝ Լիպարիտը
մոզովեց իր դորքը և կանչեց կախերը
ու հայերըն (սոսկեխներըն) և հույներն
(բերձեններն) [և] որս հետ էյին ...

Յե՛վ սահմանի դրսով գնալով Լի-
պարիտը նույն գործով մտավ Դվին և
առաջնորդեց հուհուց (բերձենները) թա-
ղավորին զվենցյոս վրա. ապա վերա-
դարձավ իր յերկիրը՝ Իսկ նրա վերա-
դարձից մը տարուց հետո Բասեն (Բա-
սրան) գաղառուս յերեկցան Բահրամ-
Նամյան սուլթանական թուրքերը ...

...Ապա Լիպարիտը հարձակվեց Թուր-
քերի վրա և մտավ Անու...

...Մի քիչ հետո որս (Բաղրատի) թա-
ղավորության մեծամեծները ձանձրա-
ցան Լիպարիտի ալբապետությունից:
Սուլա Կալմախցուն և թուրք մեռիները
փախան Լիպարիտից, և կալանավորեցին
Լիպարիտը ու նրա հորը՝ Դլիվուսի Իսկ
Նիանյան դադթեց և դստց դեպի Կիլի-
կիա (Կիլիկիա), ուր, սակայն, նրա
հոր (Լիպարիտը) բերդապահները ներս
չթողին նրան, և նա անցավ Անու՝ հույ-
ները (բերձենները) մոտ ...Յե՛վ մի քա-

նի տարուց հետո նիւնիւն ժախճանգեց
Անիւսմու...

Սրա (Բաղրատի) թագաւորութեան
պահին յերեաց սուլթան Արփ-Աւան
(Արփարասան՝ Արփասարան)՝ պար-
սից թագաւորը։ ... [Յեզ] յեկան [պար-
սիկներն] անակնկալ կերպով՝ և ափե-
րեցին Կանդարքն ու Քահգը (Քրիսե-
թը)։ ...

...Յեզ գիմեց սուլթանը (Արփ-Աւ-
անը) զեպէ Անի և զըսփեց Անին, ափե-
րեց այն և անթիւ մողովորդ գերեց ու
զնաց իր յերկիր՝ Պարոկաստանը։ Նա
[յեր, զոր] Անին խլեց հայերից (բեր-
ձեններից) և ափեց Արուստամարի վորդի
Մանուշարին։ Իսկ Բաղրատի ճեռորդին,
վորին խնդրում էր սուլթանը ի կնու-
թյան, հայոց (սոմեխների) Կորեկի (Կվի-
րիկի) թագաւորի յեղորորդին երէ Բաղ-
րատը որան խնդրեց, ըայց հայոց (սո-
մեխների) թագաւորը նրան չափեց [Ա-
պա] Բաղրատը մեծ զորքով հանդերձ
զեւտան ուղարկեց [Կորեկիէ մոտ]՝
Վարազ-Բակուր Գամբեկէ իջխանին
[նույն Բաղրատը] հայոց (սոմեխների)
թագաւորի մարզկանց և զորոնց, և
Սամզիլդի մանող հայոց (սոմեխների)
Կորեկի (Կվիրիկի) թագաւորին ու նրա
յեղորայր Սմբատին կալանաւորեցին
Քվիլի պուրակում²¹։ Յեզ հաղորդեցին
Բաղրատին, [վորը]... պահանջեց Սամ-
զիլդիէն, ստիպն [հայերն] այն չափին,
և նրանց (Կորեկիէ ու Սմբատի) մի
ուրիշ յեղորայր՝ Ատրնեհսեհը (Աղար-
նասնն)՝ մտել եր Սամզիլդի և իսկ [Կո-
րեկի և Սմբատին] տարան Սամզիլ-
դի և սարճեցին [խաչա]փայտեր, և հա-
յոց (սոմեխների) Կորեկի (Կվիրիկի) ար-
քային յերեք որ [կախմած] թողւն [Հա-
յեք] խնդրեցին խաղաղութիւն և ափին
Սամզիլդիէն²²։ Յեզ յեկել էին հայոց
(սոմեխների) թագաւորի յերկու իջխան-

...և դայր [սուլտան Արփասան] առ-
նոյր դամենայն տունն Քարթլայ, կոտո-
րէր և զերէր. և խաղացեալ զնայր ի
մայրաքաղաքն Հայոց ի յԱնի, և առնոյմ
զնա, և ընոյր արեամբ կոտորելոցն։ Ա-
յլ ևս սպանայր Վրաց աշխարհին, և թէ
ոչ տացէ նմա Բաղրատա՝ զգուտար ճեռ
իւրոյ ի կնութիւն. որ էր նա զուտար
եղբոր Կիւրիկիէ հայոց արքայի, յորմէ
խնդրէր Բաղրատա աղաչանօք, և ոչ տայր
զնա Կիւրիկիէ։ Մընչ զորժեցին նմա ո-
րոգայթ Վարազբակուր և Գամբեկէ զօ-
րադուխն Վրաց, և ըմբռնեցին զնա
յանտառին Քուիշոյ. և աղդ արարին
Բաշխաբատայ. և զնաց առ նա, և էառ
զաղջըկն և զԾամբոյաէ ի ձեռաց նո-
րա, և աղա արձակեացն իսկ Սուլտանն
զկնի երեց ամաց դարձաւ ի վերայ
Վրաց, և ելից արեամբ զերկրն։ Ա-
ռեալ զՏիբեթ՝ ետ ի յամբըլայն Գան-
ձակայ ի Փաւսուհն։ Աւ Սոխաթան
որդի Գազկայ թագաւորին Կախեթայ՝
եկն առ նա, և զըջէր ընդ նմա՝ մընչև
զնաց Սուլտանն...

* Բնադրում՝ անգղալիորեն

ներք՝ Լուկի²⁰ իշխանը և Կակփաքարինը։
Կորեկեյի (Կվերիկեյի) յեղբայր Սմբատը
առյուծ եր և հանձնում յերեք բերդեր՝
Ոփրեթն²¹, Քորա[յր]²² ու Վարդաբա-
բը։ Իսկ Բագրատ Թագափորը խզաց
նրանց, և ազատեց ու վերադարձրեց
նրանց բոլոր բերդերը բացի Սամշվիլ-
դեյից, և վռչեց աշխարհի բերդերին՝
մեծամեծներին թույլ ազնեց ներս մըս-
նելու այնտեղ, այլ զբազկեց Սամշվիլ-
դեն, [փորը և միացրեց] իր Թագափորու-
թյանն։ Յեւ այսպես հայերը (սամխ-
ները) [վրաց] հպատակ դարձան²³...

[Ապա սուլթանը] յեւոյ ափխազաց
Թագափորի դեմ, և նրան միացան հայոց
(սամխներին) Կորեկե (Կվերիկե)²⁴ Թագա-
փորը, Տփղիսի ամիրան և Ազարթանը,
[փորոնը]՝ ողակ [կազմել]ով՝ մասն
Քարթլի... յըրոնիկոնի 288-ի գեղեմաբե-
րի 10-ին, յերեքշաբթի օրը²⁵...

...և ափխազաց [Բագրատ] Թագա-
փորը զբազկեց Գաղզու Ապա Փաղցունը...
զողացով Քափազնը...

...[Բագրատի փորդի Գեորգ Թագափո-
րը] շնորհեց Հովհաննիս (Իվանեյին) [Լե-
պարիտի փորդուն]՝ Սամշվիլդեն... սա-
կայն Հովհանը (Իվանեն) չկարողացավ
Թալ բերդի ներսում [և] հեռացավ դե-
պի Հայոց (Սամխթի) լեռները...

[Ապա] Հովհանը (Իվանեն) նորից ու-
րացավ [Գեորգին], խաբուսիկ կերպով
խլեց Գաղզ Գեորգ Թագափորի բերդա-
պահներին և ծախեց [այն] Գանձ[ախ]ի
տեր Փաղցունին...

Մի ջրի հետ Ստրանդն իր ամբողջ
զորքով՝ դաշնակից ունենալով Գանձ[ա-
խ]ի, Գվինի և Գամախի ամիրաներին՝
զնաց Գեորգին դեմ...

...[Ապա Գեորգ Թագափորը] զբազկեց
հույներին (բերձեններին) Անակոփիան՝
Ափխազեթի բերդերի շրջան, և հաս
բերդեր Կլարջուում (Կլարջութում), Շամվը-

... և Էսա [Բագրատ] ի նմանե (ի
Փաղցուն ամիրայէ)՝ զՏփլիս և զԲագ և
զՔոպէնն՝ զոր առեալ էին Գաբը ի
Հայոց և ի Վրացու...

... և ապա առաքեաց ի նմանե (ի Գեոր-
գեայ) Իսան՝ որդին Լեպարտի, և յինչն
յանկուցեալ զպահապանս զգեկըն՝ Գա-
ղախ՝ մահառեաց զնա դարձեալ անառն
Գանձախայ...

...և Էսա Գեորգ ի Յունաց դամե-
նայն բերդեն՝ զոր առեալ էր նոցա,
զԱնակոփի՝ ի զլուխն Ափխազեթոյ, և
երկրն Կլարջութոյ և ի Շամվըթոյ և ի

²⁰ Բնագրում Լուկիս

²¹ Բնագրում՝ Կորա (Կորա), հմմ. 148 յեր.՝ ծանոթ.

քում (Շափելիում), Զափելքում (Զափա-
խեթում) և Արատանում (Արատնում):
Յեզորանից հետո... դրավեց Կարս (Կա-
րխ) քաղաքը, Վանանդի բերդն և դա-
վանն, ու Կարնիփոր-Ալթինանում ամրոց-
ները, և մարքեց յերկիրը թուրքերից...

Զաւախիթոյ և յԱրատանայ՝ յորովս
ամրոցս, և զՎարս և զՎանանդ, նոյն-
պէս և զՇաւաղյաւ ի թուրքացի...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արարական արքայանքները շրջանի Հայաստանի պատմութեան վերա-
բերյալ տես հետևյալ հատուկ դրականութիւնը *M. Ghazarian, Armenien un-
ter der arabischen Herrschaft bis zu Entstehung des Bagratidenreiches*
Marbourg 1903. II. Thopdschian, Armenien vor und während der Araberzeit
— «Zeitschrift für armenische Philologie», II. B., I. H., Marbourg 1903
S. S. 50—71. Բաղրատ եալարեանց, *Արարացի մատենագրեր Հայաստանի մասին*
[«Ազգային Մատենադարան» 27], Վիեննա 1919. *J. Laurent, L'Arménie entre*
Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris 1919. Հա-
կոթ Զորյան. *Արարները հարկային քաղաքականութիւնը ամասական Հայա-
ստանում*, — «Հ. Ս. Կ. հ. Գետական Համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր» № 2—3-
Յերեան, 1927, էջ 319—349. Նույնը, *Արարական շրջանում ֆեոդալական Հա-
յաստանի քաղաքի և դուռի միջև ստեղծված հակադրութիւնը*, — «Տեղեկագիր»
Հ. Ս. Կ. հ. Գիտություն և Արվեստի Ինստիտուտի» № 2, Յերեան, 1927, էջ 179—203.
Ա 3, էջ 3—38. Հակոբ Մանանդյան, *Արարական արքայանքները Հայաստանում*
(ժամանակագրական դիտողութիւններ)—նույն ժամանակագրականութիւնների
մեջ, հրատ. Մկրտչյան ֆոնդի, Յերեան, 1932, էջ 22—74. *R. Vazner, Chrono-
logie der arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden, von*
as-Saffach bis zur Krönung Aschots I., 750—887, Wien 1932:

2. *Տես Մափսա Կաղանկատացի, II, 11:*

3. *Ըստ Առաքիլի (Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տեղե-
գրական, 106)՝ «Եւ ...յմզ Թուականին Պայթ իպն նզիտ՝ Հայոց ամիրայ եկն և
էանց բազմութեամբ ի Վերս և մեռաւ ի Զաւախ, ի դիւղն որ կոչի Պողարի
(այժմյան Քիզարմալու. Լ. Մ.—Բ.)»*

4. *Մանրամանութիւնները տես. И. Джавохов, К вопросу о времени*
построения грузинского храма в Атене но вновь обследованным эпигра-
фическим памятникам.—«Христ. Восток», т. I. 1912. стр. 277—297. իվ. Զափա-
խիշիլիի, *Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, վրացերեն, II, 1914, էջ 374—377*
հմմ. նաև մեր այս աշխատության ա. պրակի Գ. դուռը

5. *Հմմ. Առաքիլը (ibid., 158):*

6. *Գեառ և լինի «Պատմականոյ. հմմ. հաջորդ ծանոթութեան մեջ հիշած*
մեր հոգովածը Բոխրեիլի մասին, էջ 218: Նաև՝ M. Brosset, Histoire de la
Georgie, I, p. 274, n. 8.

7. *Ուփլիսցիլիլի՝ իբրև Հայոց գաղթականութեան հնագույն վայրերից*
մեկի մասին՝ Վրաստանում առայժմ տես. П. Иоселиани, Города, существо

важныя неуществующие в Грузии, Тфл. 1850, стр. 65—66. Н. Пантиухов, О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе, Тфл. 1896, стр. 34—35. *տիֆլիսի մանրամասն՝ Ա. Меликсет-Беков*, Пещерный город Кавказа, — «Известия Кавказского Музея», т. XI, 1918, стр. 208—218. [А. Меликсет-Беков] Прошлое и настоящее Грузии по древним памятникам Мцхетского района и Ульинских (Краткий путеводитель экскурсий), изд. Кузнецова Соинрофа Грузии [Тфл. 1929], стр. 4. *նույնը, վրացերեն, էջ 41* Հայկական արձանագրությունների և մասնագրություն 1555 թ. արձանագրության բնագրի-նակույթ տես՝ М. Brosset, Voyages archéologiques dans la Géorgie et dans l'Arménie, II rapp., livraison II, SPB. 1850, p. p. 161—162. Գ. Գարինսկից, Հայկական արձանագրութիւն մը Ուփլէտ ցիխէ դիւղում (Վրաստան), «Հանդէս ամսօրեայ» 1907 թ., էջ 300. հմմ. նաև բանահյուսական նյութը՝ և Թաղաշավի-լի (Վրաց) ժողովրդական դրականությունը, I [Տիֆլ. 1909—1915], էջ 256, 257:

8 Վրացերեն բնագրում «Իմամաթին», զորի վերլուծությունը տես՝ М. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, p. 274, n. 9:

9. Մմբատի և Կաստանցնի թշնամության և ապա համերազմության մա-սին հմմ. Հովհան Դրասխանակերտեցի տվյալները (Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցու; Պատմութիւն Հայոց [«Հուկատեան Մատենագարան» և], Տիֆլ. 1912, էջ 200—201:

10. Հայ բանահյուսության մեջ Թմրկարեղ կոչվածը, հմմ. «Թմրկարեղի առումը» (և. Աղայեան, Ջափարի բուրմունք, Թիֆլիս 1892, էջ 57). նույնը Հովի. Թումանյանի կողմից ողբագործած:

11. Մանրամասն տես մեր յերկասիրության ա. պրակի Ը. դվար:

12. Տես նույն տեղ, հմմ. նաև Ասողիկ (էջ 164—165):

13. Հմմ. ա. պրակի Ժ. դվար 2 ծանոթ:

14. Թուզքի և մասնագրություն Կղզեկարի և Մանգոյայ մասին տես. E. Такоѣшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, в. IV, Тфл. 1913, стр. 1—79, 130—144. և Մելիքսեր-Բեկ, Մանգլիսի շրջանը պատմա-հնագիտական տեսակետով, վրացերեն, — «Ախալ սկոլիտակեն» 1924 № 2—3, էջ 71—80. նույնը, Կղզեկարին, վրացերեն, — «Bulletin Historique 1924, № 1, էջ 167—172. նույնը, Մանգլիսի նեկրոպոլը, վրացերեն, — «Զվնի մեցնիերերան», № 13, 1924, էջ 82—87:

15. Հմմ. Ասողիկի (էջ 252) ցուցմունքը. «Եւ կերպապապան Տայոց Դա-սիթ և Թաղաւորն Վրաց Բաղարատ առաքեն առ Թաղաւորն Հայոց Մմբատ [Տիեզերակալ]՝ կոչել յազնականութիւն իւրեանց...»:

16. Զորակերտը այժմյան Զուրտտեան և կամ Ղարաբուլախի զաւա-տյալը (Ստորին Մալկան), ուր՝ VI—VII և հետագա դարերի վրացական բաղ-մամբիկ հնությունները կողքին՝ հանդիպում ենք և հայկական հնություններին համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակներին, XVIII դարու հայերեն կամ հայերեն-վրացերեն արձանագրություններով (1718, 1721 և 1795 թ. թ.), զոր մենք բնա-բնականները 1932 թվի ամսույա դիտական արշավանքի մեջ՝ «պատրաստ-վում և ապագայության ժողովածուի մեջ՝ «Հայերեն արձանագրությունները Վրաստանում» վերնադրով):

17. Ըստ Աստղիկի (ibid., 252—253), Սմբատ Տիեզերակալ շատեալ դամե-
նայն զորս Հայոց և զՓայտիկ զեղբայր իւր՝ զնաց առ նոսա ի դաւառն Զաւա-
խաց և բանակին ի դիւզն, որ կոչի Ղլիվկին, և մանուկն Արտա Թաղաւորն
Կարաւոյս ևւ ամենայն զորն Վրաց և Վասպուրականի, Սիւնիաց և Աղուանից
իշխանն միանաւոր լինէին ընդդէմ Ափսաղաց զօրուս։ Որոց երկուցեալ զխա-
ղապութիւն խնդրեն և սէր հաստատեն առ միմեանս։ Կիւրապաղատն Դաւիթ
խնդրէ ի Թաղաւորն Ափսաղաց զրերզն Սաղուրէթ, և առեալ տայ Թաղաւո-
րին Հայոց Սմբատայ՝ շնորհ նմա արարեալ վասն օգնականութեան, զոր ի մա-
նուն Սմբատայ գարձեալ հանին ի Հայոց զրերզն Սաղուրէթս։

18. Ըստ Արիստակես Լաւաղիվերսեցվո (Պատմութիւն Արիստակեսի վար-
դապետի Լաւաղիվերսեցւոյ, Տփղ. 1912, էջ 11) հայոց 470 թ.—1021 թ. ճ. հմմ. Իվ.
Ջավախիշվիլի, Վրաց մոնղոլդի պատմութիւնը, II, 424, M. Brosset, Hist. de la
Géorgie, I, p. 306, n. 2:

19. Այս արգացում նկարագրած զեղբերի մասին տես. Արիստակես Լա-
ւաղիվերսեցի, I և II գլուխները, նաև Յակոբ Անտիսեացի (B. P. Rosen, Император
Василий Болгаробойца, Петербург 1883, стр. 61—62), հմմ. Իվ. Ջավախիշվի-
լի, ib., 425: Մանափորապետ «Շիրիմը»-ի մասին տես. Աստղիկ, XVII (էջ 196—197),
նաև՝ M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, p. 306, n. 4. Ղ. Խնձիկեան, Ստա-
րադարութիւն հին Հայաստանեայց, 402:

20 Հմմ. B. Rosen, և. c., 65—66:

21. Տես նույնը:

22. 1030—1031 թ. թ. (Իվ. Ջավախիշվիլի, օր. cit., II, 431):

23 Տես Դավթի վորդի Սմբատի յերկասիրութիւնը (այս պրակի Ա.
գլուխը):

24. Ըստ Վարդանի (Վեն., 106)՝ «Վրաց Թաղաւորն Բաղարատ դարձեալ
ի կայսերէ՝ առնու զհայրենիսն իւր»:

25. Անհղին:

26. Տես այս պրակի Ա. գլխի 5-րդ ծանօթութիւնը:

27. Այս Կորիկե (Կվիրկիկե) և Սմբատը Լոռու-Տաշիքի Կորեկյանց հաբըս-
տաւթյան ներկայացուցիչներն են, զորոնց ազգարանութիւնը վրացի հեղինակը
չփութած և՛ համարելով նրանց յեղբայրներ, մինչդեռ Կորեկին (Կվիրկիկեն) Դա-
վիթ Անհղինի վորդին էր, իսկ Սմբատը՝ յեղբայրը կամ Կորեկիյի հորեղբայրը.
Կորեկյանց ծննդարանութիւնն ընդհանրապես տես. M. Brosset, Monographie
des monnaies arméniens, SPB. 1839. Նույնը, Additions et éclaircissements à
l'Histoire de la Géorgie. p. p. 277—279. Ղ. Ալիշան, Շիրակ, 96—97. Նույնը
Հայապատմութ., Վեն. 1901, II, 392. Ե. Լալայեան, Բորչալուի դաւառ, — «Ազգա-
դրական Հանդէս», դ. VII—VIII, Տփղ. 1901, էջ 312—318. Ղեւնդ վ. Մովսէսեան,
Լոռիի Կիւրքիկեանց Թաղաւորներու պատմութիւնը [«Ազգային Մատենադարան»
Ղե], Վերնիա 1923. E. Пахомов, О монете Корикъ Куропалата, — «Изве-
стия Кавказского Историко-Археологического Института», т. III, Тфл. 1925,
стр. 43—45. Լ. Միլիխեթ-Բեկ, Քորեկն և նրա հայրենի ու վրացերէն արձանա-
գրութիւնները, վրացերէն, — «Bulletin de l'Université de Tiflis», VII, 1926,
էջ 60—72. Նույնը, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., էջ 25—32,
հատկապես 31: Մանափորապետ Կորեկե (Կվիրկիկե) և Սմբատի մասին պետք

և ասել, թոր սրանք Սանահնի ժանրի Ամենափրկիչ կոչված տաճարի կառուցող-ներն են, վարել մասին վկայում է նույն տաճարի արևելյան պատի համապատասխան քանդակադարձությունը, ուր յերկու թաղափորներ ձևերն ունեւած ունեն յեկեղեցու կաղապարը, հետևյալ արձանագրությամբ՝ «[Գ]որիկէ Թաղաւոր, Սմայա Թաղաւոր» (H. Morp, Санаинская скульптурная группа ктиторов, «Христ. Восток», т. I, 1912, стр. 350 и табл. XX: Հմմ. Լ. Միլիֆանթ-Բնկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., 49: Ըստ այսմ է ի նկատի ունենալով, թոր նույն Կորիկեն և Սմբատը հիշատակվում են նաև նույն Սանահնի 1063 թվի մի արձանագրության մեջ (Ս. Ջալալեանց, op. cit., I, 32 — Description des monastères arméniens d'Haghbat et de Sanahin, par archim. Jean de Crimée, avec notes et Appendice, par M. Brosset, SPB, 1863, p. 49 — Կ. Կառավանցանց, Վիճական տարեգիր, 24), մենք յեկած ենք այն յեղբակացությանը, թոր Սանահնի Ամենափրկիչի կառուցումը պիտի վերադրել նենց այդ Կորիկե և Սմբատին XI դարու կրիսն և, համեմայն զեղս, վոչ ուշ քան 1065 թ. Ինչ վերաբերում է Հաղարայի Սուրբ Նշան տաճարի հյուսիսային պատի 991 թ. արձանագրությանը (Ջալալեանց, I, 79 — Jean de Crimée, p. 11 — Կառավանցանց, 10), ուր հիշատակված են Սմբատ և Գուրգենը, զրանք Բագրատունյաց Աշոտ Վոգրմածի փոքրիկն են, փորնցից Գուրգենը Կորիկյանց հարստության հիմնադրերն և համարվում, բայց, ի հարկի, վոչ իրավացի (այս առթիվ մանրամասն տես. Լ. Միլիֆանթ-Բնկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., էջ 25—27, ծան. 6):

28. Սամշվիլդիյի՝ իբրև Կորիկյանց յերբեմնի մայրաքաղաքի մասին՝ վկայում են մի շարք հայկական հնությունները, փորնք մինչ որս պահպանված են և փորնց բնդհանուր նկարագրութունը կարելի չէ դանել հետևյալ գրականության մեջ. M. Brosset, — «Mélanges Asiatiques», t. II, p. 92—103. Սարգիս Վ. Ջալալեանց, Ծանադարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, II, 1858, էջ 78—79. С. Мажников, Памятники древности города Самшвиле, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», в. XIII, 1894, отд. I, стр. 3—13. E. Такоушвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, II, 40—46. Հմմ. Լ. Միլիֆանթ-Բնկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc, էջ 31, ծան. 1: Այդ հնություններից առանձնապես հետաքրքիր և իննավուրց վիշապաբար-ֆաուսը, փորը XI դարում վերածած է խաչքարի՝ հայերեն արձանագրությամբ Նժ 400+100—500 (1051) թվականով, ուր հիշատակված և «Սմբատ իշխանաց իշխանը» (հմմ. Լ. Միլիֆանթ-Բնկ, op. cit., էջ 28, ծան. 3), և փորը հետաքայում ներփակվել և աստվածածնա անվամբ կառուցված է հայերեն հատկացրած փոքրիկ մատուռում: Այդ արձանագրության մասին է, փոր Ս. Ջալալեանցը 1858 թվին գրում եր (op. cit. II, 79)՝ «Ի միջի միոյ մասարան արտաքին բերդի զոր կոչեն Ծամաւղե կոնդնեալ կայ միտառլ է բարձր խաչ քար, ի ըստ (ուղիդ՝ Սմբատ. Լ. Մ. Բ.) իշխանէ (ուղիդ՝ իշխանաց իշխանէ. նույնը) է թուին Հայոց ՆՂԳ (ուղիդ՝ Նժ. նույնը), յորում առնեն զուսիտադուրթիւնս զնմամբ խոյոց և զուարակաց: Այդ արձանագրութիւնս ամբողջությամբ հրատարակած ունի M. Brosset (Mélanges Asiatiques), t. II, p. 97—98): Մի ուրիշ արձանագրութիւն փորագրված է Սիոն կոչված մայր յեկեղեցու (վրացական) հարավային պատի վրա, հետևյալ բովանդակությամբ. «[Ն]րամամ[ն]աւ տն Գև[ո]րդ[ի]ա հա[յո]ց կաթա[ղիկոսի]...» (մինչ այժմ գրականության մեջ բուլղոսիկն անհայտ), ուր, անկասկած, հիշատակված է Գևորդ Գ. Լուրցի կոչված

կաթնոցիկոսը՝ Դրեղոս Վկայաների հակաթոռը՝ 1069—1072 թ. թիւ նույն Սիննի արեւելյան պատի արձանադրութիւնն է, ուր հիշատակվում է բղշխները (պիտախները) ռերուղը:

29. «Լոկի» ընթերցմամբը ապիւս և Վարթլիս-ցիորերաձ-ի Աննա թագուհու վարեման կոչմամբ, զորն ամենահնազույնն է համարվում և զորն Իվ. Զավաթիշվիլուն և պատկանում ու. դեռ հրատարակված չէ. տես Իվ. Զավաթիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 449 և ծան. Գ. Յուլմը, Վրաստանի սահմանները, 22: Ղ. Աղայանի «Տորք-Անդեղ»-ում հիշված նույն «Լոքի» կամ «Լոր»-ն է:

30. Ղ. Աղայանի «Տորք-Անդեղ»-ի նույն «Ուկրէթ»-ը:

31. «Կորա»-«Կոշա»-ն Վորա[յր]»-ի յե վերահանուում, թեև հարցական նշանի տակ, Իվ. Զավաթիշվիլին, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 449.

32. Ըստ Իվ. Զավաթիշվիլու (Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 448—449 Վրաստանի սահմանները, 21—22), մոտավորապես 1065 թվին:

33. Կորէկե Բ.

34. Այսինքն 1068 թվին,

ԱՆԱՆՈՒՆ (XII Դ.)

«ԴԱՎԻԹ ԱՐՔԱՅԻՑ-ԱՐՔԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Քարթլիս-ցխորերայի Մարիամ թագուհու վարիանտում անանուն հեղինակի անվերնագիր յերկասիրությանը, ուր վրաց պատմությունը մինչ Դեորգ II-ի թագավորությունն և հասցրած, անմիջապես հետևում է բավականին ընդարձակ «[Դավիթ] արքայիցարքայի պատմությունը», վորի հեղինակի անունը վոչ մի տեղ չի հիշվում։ Այդ պատմությունը զբաղած ունի և. Թաղայելիլու հրատարակության մեջ 281—335 հջերը, իսկ Մ. Brosset-ի՝ 236—263, վորին համապատասխանում են նույն Մ. Brosset-ի Ֆրանսերեն թարգմանության 346—381 հջերը և «Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ի 114—123։ Նույնը վարքարանության վերածված՝ վրացերեն Մ. Սաբինիի «Վրաստանի զբախտում, հջ 489—512, և ուսերեն արձակ թարգմանությամբ՝ նույն Սաբինիի զբքում Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. III, Спб. 1873, стр. 103—140։ Այս յերկասիրությունը պարունակում է իր մեջ մանրամասն նկարագրություն այլ և այլ քաղաքական և պատերազմական անցքերի սկսած Դեորգ II-ից մինչ Դավիթ Շինողի՝ մահը, այսինքն 1125 թիվը։

Վոր «Դավիթ արքայիցարքայի պատմության» հեղինակն, իրոք, նույն Դավթի ժամանակակից է, այս զրույթը միանգամայն անվիճելի յե վրացագիտության մեջ (Թ. Ժորդանիա, Իվ. Զաւախիւփիլի, Ս. Կախաբաճե)։ Վրացագետների կողմից հայտնված կարծիքների միջև տարբերությունը միմիայն մանրամասնություններին և վերաբերում է հետ Թ. Ժորդանիայի (Քրոնիկաներ, I, XLV—XLVI), «մատենագիրը հոգևորական անձն է, վոր յերևում

* Վրացերեն «աղմուկներէն» շինող стронте.ն և վոչ թե վերաշինող возобновитель.

և յուրաքանչյուր տողից», քանի Վոր «նրա ամբողջ պատմվածքն աստվածաբանական [գատողության] դրոշմն և կրում»։ «Բաժանա- նակ» նա «հույժ կրթված և դարգացած մարդ է», դիցուք «Հով- նան կաթողիկոսը կամ Սիմեոն Ճղոնդիդեցին կամ Արսեն Իդալ- թոսեցին լինի»։ Մի ուրիշ տեղ նույն ժողովրդի (ibid., 248) վո- ռոշում և նույնիսկ յերկասիրության գրության ժամանակը. «Դա- վիթ Շինողի պատմությունը գրված և Գելատի [տաճարի] ավար- տումից, այսինքն 1130 թվից հետո»։ Միանայով Թ. Ժողովրդի կարծիքին, Սարգիս Կաղաբաձեց իր հատուկ զբոսյալում՝ վերնա- գրով «Դավիթ Շինողի պատմչի հղ լինելը» (վրացերեն, Տվիլա 1913, հջ 3—7)՝ այն միտքն է հայտնում, վոր հեղինակը վոմն Արսեն վանականը պիտի լինի, վորը 1115 թվից Դավթի խոստո- վանահայրն էր համարվում։ Յեղ այս հիման վրա յե, ըստ յերե- վոյթին, վոր Կ. Կեկելիձեց (վրաց գրականության պատմություն, I, 315—316), այս յերկասիրությունը վոմն Արսեն Սաղիրիսձե- յին և վերագրում։

Ըստ Իվ. Զավախիցի (Հին վրացական պատմական զբա- կանությունը, Բ. տպ., 216), «Դավիթ արքայից-արքայի պատ- մությունը» գրված պիտի լինի 1123—1126 թ. թ. միջոցին. անա- նուն պատմիչն ընդհանրապես լայն և աչալուրջ մտքի տեր մարդ է, և միմիայն առ հայերն տաժած թշնամանքն է, վոր,— նույն գիտնականի ասելով (215—216),— աչքի յե ընկնում։ Սակայն հեղինակի այս զգացմունքն էլ, ըստ յերեւոյթին, կրոնական հո- դի վրա չե բաժ. ընդհակառակը, այնտեղ, ուր նա նկարագրած ունի վրաց և հայ հոգևորականության աստվածաբանական վեճե- րի ընթացքը, յերկու հոգևորականությանն ևս համահավասար կերպով մեղադրում և և պախարակում՝ «յերկու կողմն էլ տարված էր իրար ճնշելու և վատարանությամբ պայքարելու միտումով, քանի վոր նրանք մտնում էին անանց և դժվար լեւանելի դո- ծերի մեջ»։ մի խոսքով,— շարունակում և նույն գիտնականը,— «պատմիչը, այնուամենայնիվ, աստվածաբանության Զատագով չի յեղել և հենց այս հանգամանքը ցույց և տալիս, վոր Դավիթ Շի- նողի պատմության նկարագրողը կամ աշխարհիկ անձն է, կամ, լեթե հոգևորական է, կրթված և՛ մտածելակերպով միանգամայն աշխարհականացած գրող է յեղել»։ Միաժամանակ Իվ. Զավախի- ցի (հջ 216) մատնանշում է, վոր հեղինակը Դավթի կողմնակից է և իր յերկասիրության մեջ տեղ-տեղ պայքարում և վերջինիս հակառակորդներին հետ կամ վիճում։

Ի վերջո, հիշատակենք, վոր «Դավիթ արքայից-արքայի պատմութիւն» վրացերէն ընադրի քննական հրատարակութիւնը վաղուց պատրաստած ունի տպագրութիւն Իվ. Ջալախիա՛ւիլից»:

[ԳԵՈՐԳ II ՅԵՎ ԴԱՎԻԹ ՇԻՆՈՂ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ]

...Ապա յեկա՛վ Սուլթան Մելիք-Շա-
հը եւ ժառնցաւ Սամշվիլցկին, վորն ե
զրա՛վեց. եւ Լիպարիա՛ի վորդի Իվանէյին
գեղեցի. եւ ամբողջ Հայքը (Սոմխիթն)
տփերեց: Ապա նույն տարին Սորանդը՝
դալով սուլթանական զորքով հանգերձ՝
կանդ առա՛վ Սամշվիլցկի դաշտում, ուր
յեկան եւ Դեորդ թագաւորի զորքերը, եւ
ընդհարում ունեցան Փարցխիսում:
Դեորդի զորքը հաղթեց եւ փախուտի
հնձարկեց տարակնեւրին... Իսկ Դեոր-
դը զնաց իր հայրենիք՝ Տայքը, ապա
հասա՛վ Բանա՛ւ: Յե՛վ նույնտեղ նրա մոտ
յեկա՛վ արեւելքի զորավոր (զորվար)
Դրեգոր՝ Բակուրյանի՛ն վորդին, վորը տեւ-
եր Ուղի՛յաց (Ոլիթի), Կարնո-քաղաքի
եւ Կարսի. եւ նրանք հույժ ուրախացան
եւ հանդարտփեցին: Յե՛վ հանձնեց [Դրե-
գորը] Դեորդ թագա՛վորին քաղաքա-
րերդն Կարսի ու նրա շրջակա դա՛վառ-
ապա բաժանփեցին: Իսկ Դեորդ թագա-
վորը թողեց Կարսում շա՛վը (շա՛վ[եթ]-
ցի)՝ ազատներին (ազնփականներին)
եւ սուռն փերագործա՛վ...

Մինչ այս ժամանակ Տփղիս քաղաքը,
Ռուսթավը, Հայքը (Սոմխիթն) եւ ամ-
բողջ Սամշվիլցկն՝ ու Ագարա[կ]ները՝
թուրքերի ձեռնն էյին. Իսկ Թոնգըն
(Թրիալեթն) ու Կլդեկարը շփոնդեկելի՛ն⁶
բեռորդով ձեռնն եր...

Ապա թուրքերն՝ իմանալով Սամ-
շվիլցկի տու՛մը [Թեդդորոս, Աբուլիթ
եւ հովհան (Իվանն) Որբեկներն կոզմից]
Հայքի (Սոմխիթի) բազում բերդերը թո-
ղին եւ զիշերով փախան... Իսկ մինչ այդ

Երբեւ լուաւ դայս (գրաջագործու-
թիւնս Դեորգեայ) Մելիք Շա՛հ Սուլ-
տանն՝ եկն եւ անգրէն էառ զՇամշոյա՛ւ,
եւ գեղեաց զՎիրս եւ զԻւանէ իշխան,
չողաւ Յաւուրոն յայնոսիկ՝ մինչեւ եր
Դեորդի ի բանակս, եկն առ նա Դրե-
գոր՝ սրդին Բակուրեանայ, տէրն Ռախ-
տեաց եւ Կարուց եւ Կարնո քաղաքի՝
եւ խնդրեաց ի նմանէ զԿարս, եւ ի թող
նմա լինել զիրան...

* Տես Դիտտլթյանց Ճեմարանի հրատարակութեամբ 1911—1915 թ. Թ-
Պետերբուրգում լույս ընծայած Bibliotheca Armeno-Georgica շարքի I—V
դրճերի շաղկի վերջին յերեսի annonce-ները:

թուրքերն իրենց վրաններով աշխարհ
 փայրով (Սումխիթի) եյին անցնում՝
 հանդ առնելու Գաջենքում (Գաշէն-
 քում) ու Կուր գետի յեղերքին՝ Տրփ-
 ցիտից մինչ Պարտով (Բարդով)՝ և Իս-
 րի ափին և ձմեռային արտատեղ (ձա-
 րայոց) բոլոր այս սրանշէլի տեղերում,
 ...իսկ դարնանք սկսում են [կրկին] վեր
 բարձրանալ գետի Հայոց (Սումխիթի)
 և Արարտայան լեռները, ուր ամռան
 պահին նրանք դառնում եյին հանդիսա
 և ուրախություն՝ խոստով և դաշտավայ-
 րով, սրանշէլի աղբյուրներով և ծագկա-
 պաճով տեղերով...

...Յերբ վոր Սամշվիլցին դրավեցին⁹,
 նույն տարին սուլթանի գործը և բո-
 վանդակի թուրքությունն յեկավ...[ապա]
 վրաց գործն աներկյուղած հարձակեց
 [այն] թուրքերի վրա, վորոնք նստած
 եյին մինչ Բասեն (Բասիան) և Կարմիր
 փորայի¹¹ լեռն[եր]ում¹⁰...

Յեզ մյուս տարին [Դավիթ թագա-
 վորը] հալանավորեց Ասամ և Շոթա՝
 Դրեգորի վորդոց, և դրավեց բերդն
 Դիշո, և իր վորդի Դեմետրին մեծ գոր-
 ջով ուղարկեց Շարփան... իսկ մյուս տա-
 րին¹² ծագկազարդին դուրս յեկավ [Դա-
 վիթ] թագավորն Ղանուխից՝ դնալու
 Արարսի (Ռախի) յեղերքը, և դատելը
 տոնեց Նախիդուքում¹³... և հարձակվեց
 Արարսի (Ռախի) յեղերքին կանգնած
 թուրքերի վրա, վորոնց մի մասը կոտո-
 րեց: ...Սույն թվին [Դավիթը] դրավեց
 Հայոց (Սումխիթի) քաղաքաբերդ Լո-
 սին, և նույն տարին, հուլիսին, լուսա-
 դեմին, կրկին վերցրեց Ազարա[կ]ները¹⁴,
 քանի վոր առաջին անգամ այս բերդը
 նրա պապ Բաղրամն եր դրավել...

...Յեզ սկսեց [Դավիթն] արևմտանք-
 ներ կատարել Պարսկաստանի, Շարփա-
 նի և մեծ Հայքի (Սումխիթի) վրա...

...[Դավիթը] հարձակվեց Սուլթանի

...էսա [Դուրիթն] և դրեդաջադաքն
 Հայոց՝ զԼոսէ...

⁹ Var. + բրոնիկոնի 330-ն եր¹⁰,

¹⁰ Var. + բրոնիկոնի 336-ին¹²,

Վրա. և դորք[ոյ] լցրեց [ամբողջ յերկի-
րը] լեռն[եր]ից սկսած մինչ Կուր և Դա-
դեց¹⁶ սկսած մինչ Բերդուջ ...քրոնիկո-
նի 340 թվին¹⁷..

...[Ապա սուլթանը] հրամայեց թուրք-
մենուխյանը, ուր ել Վոր լինի, ժողովել
հեծելազորք՝ Դամասկոսից և Հալեպից
սկսած մինչ վեր, և սրանց հետ Դամ-
սկ[ոս]ի աթաբեկին՝ իր ուժով և Հայերի
(Սոմխեթի) բոլոր ամիրաներին¹⁸..

...Յեւ յազատունելով իրեն արծիւ
[Դավիթ թագավորը նույն թվի] մայի-
սին¹⁹ վերջից Հայերի (Սոմխեթի) բե-
ղերը՝ Դագք (Դագ[եր]ը), Տերունականը
(Տերունականայր), Քափաղինները, Նոր[ա]-
րե[ր]ը, Մանիգղաները (Մանսղանները)
և Ղալինջաբարը (Քալինջաբարը),²⁰ և
հունիսին [նորից] յելով գործով և ան-
ցաւ Ջափաբը (Ջափախեթը), Կոչան
(Կոչան), Կարնիփորը²¹, Բասենը (Բասխան-
ները)՝ մինչ Սպեր. և ուր ել դառավ
թուրքմեններ, բոլորին կատարեց կամ
դերի վերջից. անցավ Բուխախաղ՝ ուր
և ափերեց Ուլտիբը (Ութին), ապա մեծ
հաղթանակով յեկավ Թուրք (Թրխալեթ)։
...Յեւ յազատուի քանին Բոժանա աղ-
բյուրներէ մոտ կանգնած [Դավիթ թա-
գավորի] մոտ յեկան Անեցի ափաղներէ
[գլխան]աղբերները և հայտնեցին քա-
ղաքն ու բերդերը նրան (Դավիթին) տա-
լու մասին։ Յեւ նա շտապ կերպով հրա-
վիրադրեւ ուղարկեց բոլորին. և յեր-
բորդ որք նրա (Դավթի) առաջ կանգ-
նած եր վախճուն հազար հեծյալ. ու-
ղեորվեց և յերբորդ որք հեռառիջամբ
գրափեց Անի քաղաքն ու նրա բերդերը,
և Անի գյուղերն ու գաղառները. հա-
նեց [Անիից] Բուլաղաբին²² իր ութն
փողովով, կանանց և հարսներով հան-
դերծ, փորոնց ուղարկեց Ափխազք (Ափ-
խաղեթ), և Անիո պահապան թուրք
մեսխեցի ազատներին (ազնվականներին),

...նա (Դավիթ) էտա և զգեկանին Հա-
յոց՝ զԴամանիս, զԴագ, զՏերունականն,
զՔաաղինն, զՆոր-բերդն, զՄանսա-
ղամ, զՔալինջաբար. և անցեալ ի կողմն
վերին ի Բասեն և յՍպեր՝ ուր և պա-
նէր ի Թուրքաց՝ կատարեալ ջնջէր, և
զառնայր մեծաւ յաջողմամբ ի Վերս՝
յազոտառաւ ամսանուն նա հասանէր առ նա
թուրք ի յաւաղացն Անույ՝ եթէ նկ,
առցուր զքաղաքս ի ձեռդ քո. և զնաց
վաթսուն հազար հեծելովք, և զկնի ե-
րեց աւուրց էտա զնա...

¹⁶ Var. 341:

²² Var. Շուլասփային. հմմ. 148 յեր.՝ ծանոթ.

խիկ ինքը փերագարնա՞յ Քարթլի... և
կարգափոխեց բոլոր գործերը Քարթլիի,
Հայերի (Մոմիսիթի) և Անգոմ²¹...

...Յե՛կ մողովին [Դավիթ] թագավորի
շուրջը նեղեց և ամենուրեք շարամիտ
ազդն հայոց²², [նրանց] յեպիսկոպոս-
ներն ու փաներքի ռաաֆորդները բա-
ղում²³, փորոնք պարծենում էյին թե
փրկեն ինչպես հասկ են ամենայն ուս-
մանց և գիտության դադաթնակեալն²⁴,
և զեկուցին, փորպեսգի նրա (թագավո-
րի) հրամանով մողով²⁵ գումարով, ուր
տեղի ունենա հակաճառություն և
քննություն հազառոտ²⁶, և յեթե հաղթ-
վին, խոստովանեն նրանց (փրաց) կրոնը
և իրենց (հայոց) կրոնը նզովին. իսկ
յիթե հաղթեն, նրանց [իրավունք] շնորհ-
վի այլևս հերձփածոց չհամարվել և վնչ
եղ նշողքի յենթարկվին: Իսկ թագավո-
րը հրավիրեց Հովհան²⁷ (Բոսան) Քարթ-
լիի կաթողիկոսին և նրան յենթակա
յեպիսկոպոսներին ու անապատական-
ներին, և՛ Արևելիոս (Արսեն) Իդալթո-
յեցուն՝ թարգմանչին և հունարեն ու
փրացերեն լեզուներում հմուտին և բո-
լոր յեկեղեցիներին լուսավորչին²⁸, նաև
ուրիշ գիտուն և իմաստուն մարդկանց:
Յե՛կ տեղի ունեցա՞յ հակաճառություն
նրանց միջև լուսազեմինց սկսած մինչ
իններորդ մամը և չկարողացան փեր-
ջացնել, քանի փոք յերկու կողմն ել
[տարված եր] իրար ճնշելու և վատաբա-
նությամբ պայքարելու միտումով, քա-
նի փոք նրանք մտնում էյին անանց և
զմփար յեկանելի գործերի [քննու-
թյուն] մեջ: Զանճարանով սրանով թա-
ղավորը զիմեց նրանց. «Դուք, հայրեր,
այնպիսի խորությանց մեջ եք մտել և
այնպիսի տառորինակ տեսողություն
ունեք, իբրև փիլիսոփաներ, փոք մենք՝
թերուհներս և կատարյալ աշխարհիկ-
ներ»՝ չենք զիմանում ձեզ հասկանալու
և դուք զարմանում եք, փոք յես՝ զին-
փորականության մեջ անվաճ՝ հեռու
յես ուսումնականությունից և գիտու-

...Այլ և կամեցաւ [Դաւիթն] միա-
ւորել զՀայս և զՎերս. և կոչեաց զՅով-
հաննէս կաթօղիկոս Քարթլայ և զԱր-
սենիոս Քարթլեցի՝ զթարգմանն Վրաց
և Յունաց լեզուին, և զեպիսկոպոսս և
զփարգապետս Հայոց, և արար մողով,
և քննէին յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ,
և ոչ հաւանէին միմեանց: Ապա ասէ
թագաւորն. Մենք անվարժ եմք ի խո-
րագոյն բանսդ՝ զոր արկեալ էք առա-
ջի, և ոչ կարէք դուք ելանել ի գուրտ
նւ. ինքն պարզ և յայտնի բանիւ խա-
ղաղացուցեալ զերկոսին կողմանս՝
արձակեաց զմողովն:

Այլ ինքն սրերը զազդն հայոց և
զեկեղեցիան և զոմն հոռետը վարդա-
պետ ի Հաղբատ՝ Սարկաւազ անուն,
խոստովանէր նմա գլանցանա իւր, և
կորացուցեալ զպատուական զլուխն՝
օրհնէր ի նմանէ. և նստէր ընդ նմա
և փաբէր զպարանոցաւ նորա. և նա
ասէր. Լուծեալ եմ և հոռետալ ի ծերու-
թեան ես. ի բաց դնա յինչն՝ զի մի
աշխատ լիցիս նւ. թագաւորն համրու-
րէր և ասէր. Անպակաս լիցի հոսա այո
յինչն, հայր պատուական նւ պար-
զեկեաց նմա զիւղ տորնթեր վանացն²⁹,
ի ծառայութիւն նմա նւ ի յօրհնելն
զթագաւորն՝ զայո ասէր՝ ևգեալ զձեռս
ի վերայ գլխոյն Դաւ զԴաւիթ ծառայ
իմ, և իւղով սրբով օծի դնա մինչև
ցատաներորդ աուն նւ զուսրճանայր
արքայն և զովը զգեղեցկալիւրդ թարգ-
մանութիւնն հայոց³⁰...

թյունից. այս պատճառով անդեա, հա-
տարակ և պարզ խոսքերով կըրուցեմ
ձեզ հետո Ասաց թե զոչ այս՝ [թագա-
փորն] այնպիսի բառերով սկսեց խոսել
Նրանց (հայերի) դեմ, փոք միմիայն
աստօթ իտարոյ եր դնել Նրա բերանը
այնքան առական... [Յեզ] դոցեց [աստ-
փոթ] Նրանց (հայերի) բերանն [այն-
պես, փոք] Նրանք անկարող չեղան պա-
տասխանելու, և միանգամայն համբ
[գարծրեց Նրանց], ինչպես յերբեմն մեծն
Բարսեղը (Վասիլն) Աթենքում հերձփո-
ծողներին, և այն աստիճանի յերկու-
դած և բարբոթին սկսար գարծրեց, փոք
Նրանք (հայերը) իրենց հազիժահարփած
հանաչեցին և միմիայն կարող էին ա-
սել. «Մենք, արբան, կարծում էյինք, փոք
զու. այս ձեր վարդապետներն աշա-
կերտն ես. իսկ այժմ տեսնում ենք, փոք
զու. ինքզ ես վարդապետներն վարդա-
պետը, փոքի յեղունդին Նրանք (վարդա-
պետները) հասած չենք Յեզ այսպես
իրենց իսկ մեղադրելով [հայերն] ա-
մոթահար վերադարձան [իրենց տեղերը
և] այլևս չեյին համարձակվում յերբե-
ցն [կրկնել] այն (հակահասու, թյունը)՝...

...[Գալիթ արքայից-արքայի] հովա-
նու. ներքո ժողոված էյին ժողովողներ,
լեզուններ, Թագափորներ և արքաներ Ո-
սեթի և Ղփչախի, Հայքի (Սոմխիթի) և
Փրանկատանի (Փրանգեթի), Եւրփանի և
Պարսից յերկրի՝ համաձայն տեսլան
Նարու, բողոնոսորի՝...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հմմ. Վարդանի (Վեն, 106) տեղեկությունն այս առթիվ. «զկնի Նորա
(Բագարատայ) առնու. Գէորգ որդի իւր. որ և գնացեալ զկնի Գիւրիկէի ի Քո-
լասան առ Մելիք-շահն, դարձան պատուով»:

2. Բանա դուղը Տայքում եր իր հրաշալի ճարտարապետական կոթողով՝
Ատրնեքսէնի (IX—X դ.) տաճարով, փոքն իր հատակագծով և ընդհանուր կոնս-
տրուկցիայով նման և Զփարթնոցին (և Անիի Գագիկի տաճարին 1001 թ.) տես
E. Такайшвили, — «Материалы по археологии Кавказа», в. XII. М. 1909,
стр. 88—117.

3. Գրիգոր Բակուրյանը, փոքը ծագում եր «կրոնով վրացացած անփա-

նի հայ տոմար» (из огрузинившегося по религии армянского знатного рода»), *Տայր-Կարէշէր յեր, մի ժամանակ Անիի տներս, ապա Բյուզանդական պետական և քաղաքական գործիչ, տեա. Н. Марр*, Арк'аун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-хазаритах, — «Византийский Временник», т. XII, 1903, стр. 17—18. ՆալՅը, Иоанн Петрицкий, грузинский неонатоник XI—XII века, — «Записки Вост. Отд. Рус. Арх.-о-ва», т. XIX, 1909, стр. 54, և այլու. 1. Միկիսիւր-Քէկ, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ, — «Գեղարուեստ», VII, Տփղ. 1922, էջ 35; Հմմ. Նաեև M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, p. 346, n. 1.

4. Տես նախորդ Դ. գլխի 28-րդ ժանոթությունը:

5. «Աղարակ» || «Աղարակն դարապատ» «Աղարակն տեղի դարապատի» || «Աղարակն կոչեցեալ դարապատ» լափ ծանոթ և Ստ. Որբիլյանին (Պատմութիւն Նախնային Սիսական, 1911 թ., 379, 383—385), իբրեւ վրաց Որբիլյաններէ կալ-վածք Լուսիի մեա. սրտ մասին ժամրաման տես. A. Еруцков, Монастырь Ах-тали, — «Кавказская старина» № 1, 1872, стр. 21—22 и прим. 16.

6. Այսպես եր կոչվում վրաց արքունիքի տառջին աստիճանավորը՝ «վա-ղերապեան» և «ալադ գիզմանապիրը», ժորը Ճղ'ոնդիգի (Մարափիլի) մեարա-պոլսի կոչման հետ եր սովորաբար կապած (Իվ. Ջալալիշվիլի, Վրաց իրավուն-քի պատմությունը, վրացերեն, գ. II, մ. 1, Տփղ. 1928, էջ 124—140): Այս «Ճղ'ոն-դիգիլի» անդամն էլ ժոր հետադարձ ազդեցութեամբ ձևով հիշատակվում և և հայ աղբյուրներում, որինս՝ «Ճղունտիլի»՝ Հաղարծնի 1184 թ. արձանագրու-թյան մէջ (Մեսրոպ եպ. Հայկական արձանագրութիւնները, — «Ազգադրական Հանդես», XXV, 1914, էջ 71. A. Меликсет-Бекоев, Одна из папирусов hAğ'ар-цинского монастыря, — «Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 197—198), կամ «Ճղունդիլի»՝ Ստ. Որբիլյանի պատմության մէջ (Պատմութիւն Նախնային Սի-սական, 355):

7 Տես ա. պրակի Ա. գլխի 6-րդ ժանոթությունը:

8. Հմմ. «Տփարածատափ» կոչված վայրը, ժորը հայտնի յե Գեորգ Աթո-նեցւոյ վարձարանությունից (Աթոնի Իվերոն վանքի 1074 թ. ձեռագիրն ազապ-ներով, վրացերեն, Տփղիս 1901, էջ 291), ժորն, ըստ Իվ. Ջալալիշվիլի (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 308) 5 վերստանոց գրեմբակեան քարտեղի նույն «Տաուրոտափու»-ն պիտի լինի այժմյան Ղարալաղից դեպի հյուսիս-արեւելք-նաե՛կ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 314 и прим. 1 там же):

9. Հմմ. Ղազար Փարպեցւոյ նկարագրությունն Արարատյան դաշտի և լեռ-ների (Պատմ., VII, գլ.):

10. Այսինքն 1110 թ.

11. Տես այս պրակի Դ. գլխի 13-րդ ժանոթությունը:

12. Այսինքն 1116 թ.:

13. 1117 թ.:

14. Տես ա. պրակի Ա. գլխի 6-րդ ժանոթությունը «Նախնային»-ի (Իսիդր — կամուրջ) վրացերեն նշանակում և կամրջանդ. հետեւապես վնջ մի կարիք չկա-ստուգարանելու. այն հայերեն՝ ի մտիէ դրամ, ինչպես M. Brosset-ն և յենթա-գրում (Histoire de la Géorgie, t. I, p. 160, n. 4):

15. Տես 5-րդ ծանոթ.:

16. Տես ա. պրակի ԺԴ. գլխի 6-րդ ծանոթությունը:

17. Այսինքն 1120 թ.:

18. 1123 թ. (Թվ. Ձափոխիչվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 323):

19. Այս առթիվ վարդապետ (Վենետիկ 1862, էջ 119) գրում է. «Առ ընդարձակեալ Դաւիթ զսահմանս Վրաց, առեալ զՈւխթիս և զսահմանս իւր, և զԳուր և զՏէրուշահան, և զՏայուշ և զԿայան և զԿայծառ, և զԼոռ և զՏաշիր, և զՄանգանարեղ, և զորոք իշխանութիւնն Հայոց Կիւրիկէի և Արասայն Ըստ Ստ. Որբիլյանի (Տփղ. 1911, էջ 379) «ստին [գիրք]... զՏաւուշ, զԴաղ, զՏէրուշահան, զԼուռ և զԱնի ի 572 [—1123] թուականին»:

20. Տես այս պրակի Գ. գլխի 13-րդ ծանոթ.:

21. Անիի սահման մասին հմմ. վարդապետ (Վեն. 119) ասլաները. «Յայնմ սահմանակի զօրանայր Դաւիթ Թագաւորն Վրաց՝ որդի Գեորգեայ, որդւոյ Բագարատայ... Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ, զի մեռեալ էր Մանուշ՝ ամերայն Անուոյ, և Աղլուուար որդի նորա արելը նմա, այր անարի և կնամարդի, որ կամեցաւ վաճառել զԱնի վաթսուն հազար զենարի ի վերայ Կարուց ամիրայն. և ետ բերել նաւ ծանրազին և բարձրատասակ ի Քլաթայ, և զնել ի վերայ զմերթի կաթողիկէին, փոխելով զեկեայն յառաջնոցն. վասն որոյ սրտատեալ ըրեստանէիցն՝ կոչեն զԴաւիթ, և տան ի ձեռս նորա զքաղաքն Անի. և ընկեցեալ զզէնն առելի ի պատուական զիւր կաթողիկէին, զոր ունէր վաթսուն ամս... Իսկ թագաւորն զԱրուշէթ և զորդին իւր զԼուանէ թողեալ ի յԱնի՝ դառնայ յերկիր իւր, բնդ իւր տանելով զԱղլուուար որդւոյ իւրովը, որք անդէն մեռան և ոչ ետ զարձան»:

22. Հմմ. Մատթեոս Ուսեայնցվո (բ. աղ., Վարդաբաղատ 1898, էջ 356) վկայութիւնն այս առթիւ. «...և սա (Դաւիթ) երևեցաւ. ընդունող և արող ազգին Հայոց: Ասա սա ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց. և սա շինեաց քաղաք Հայոց յաշխարհն Վրաց և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բաղուս, և անուանեաց զանուն քաղաքին Գօսա, և ունէր մեծաւ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զամենայն ազգն Հայոց: Կայր և հարազատ որդի մի թագաւորին Դաւիթ, որում անուն տալին Դեմեաթէ, ի Հայ կնոջէ...»:

23. «Համառօտ Պատմութիւն Վրաց»-ի համաձայն, փորի ամլաներն այս կետի վերաբերյալ մենք տալիս ենք այստեղ զուգընթաց, «Դաւիթ արքայիցարայի պատմութեան» հեղինակն, անկասկած, ի նկատի ունի «Նյուսիսային կողմանց հայոց վարդապետներին» Սահաւին-Հայրապետն զրախան-դեռանական զգրոցով ու նրա առաջնորդ՝ Հովհաննես Սարկավաղ վարդապետով հանդերձ (Ա. Մկիխեթ-Բնի, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց», 133—160):

24. Թե փոքրան մեծ հեղինակութիւն և ունեցել Հովհաննես Սարկավաղ վարդապետը վրաց աչքում, վկայում է, ի մէջի այլոց, այն զրոքները, փորը հասել և մեղ Յերուսաղեմի Հակոբյանց մատենադարանի հալածածութիւն Ա 1272 unicum ձեռագրում 739 թ. հայոց—1290 թ. ք. (376—380րդ էջերում) հետեւյալ վերնադրով. «Հարցմունք Վրաց կղերիկոսի ի Հայոց վարդապետէ Սարկավաղ-դին Գիր զսով յազդս ամենայն եթէ զիւրդ ունի երգը սաղմոսին առացեալ՝ «Դու խորտակեցեր զգութի գիւտայ ի վերայ] ջուրց Դու փրկեցեր զգութի

վշտային և ետուր դնա կերակուր զուրացն Հնդկացն (Դար. 2[արքիմանայեան], Հայկական հին գրությունն պատմութիւն, Բ. տղ., Վննետիկ 1897, էջ 615, ծան. 1. Նր[աւանդ] Գ [Տէր-Մկնատեան], Հաղրատ և Սանահին վանքերը, — «Արարատ» 1901, էջ 341: Դարեղիմ եղ. [Յովսէփեան], Պատմութիւն Յովաննու Մայրաղմեցւոյ, — «Արարատ» 1917, էջ 744. ալիկի մանրամասն, բայց Դարեղիմ ա.ե.-ի մեզ անձամբ հաղորդած տեղեկութիւններ, տես մեր աշխատութեան մեջ. «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» ԵԵԿ, էջ 137 և ծան. 2):

25. Ըստ յերևոյթիւն, 1123—1125 թ. թ. Տփղիսում (Լ. Միլիխեր-Բեկ, օր. cit., 138, 258):

26. Հմմ. Հովաննես Սարկավազ վարդապետի «Յաղագս քաղկեդոնականացն» յերկայտնութիւնը Նշմանին մատենադարանի հին համարածուի ԱՅ 567 (— 518), էջ 187v—295v, վորի մանրամասն բովանդակութիւնը տես մեր աշխատութեան մեջ՝ «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց», 153—156, և վորը զրկած պիտի լինի մատավորապէս նույն 1123—1125 թ. թ.:

27. Արսենիոս Իդ'ալթոյեցի (Արսեն Իդ'ալթոյեի) զրական-գրական գործունէութեան մանրամասն տեսութիւնը տես՝ Կ. Կիկելիձե, Վրաց զրական-նութեան պատմութիւն, 1, էջ 287—301. հմմ. նաև մեր այս աշխատութեան ա. սրահի ԺԸ. դուիւր:

28. Այս ութիկ հետաքրքիր և Հաղրատի ա. նշան տաճարի մուտքի (զսփիւց) յերկաթաղի արձանագրութիւնը 572—574 թ. թ. (—1123—1125 թ. թ.), ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք. «Ի մամանակս ինքնակալ արքային Դաւիթ բարեպաշտի և յաղթուղի՝ որդւոյ Գիւրգիայ, որդւոյ Բաղրատայ, ... որ տիրեաց դաւառս և աղինս ... եղև խնամաւղ Հաղրատայ և Սանահին... բնթացեալ քաղցր և բարեսէր աստուածաշուտութեամբ... զՀաղրատս ի միջութենէ աւերութեանն ապանակաց, զրով և վճռով բնծայեաց ի սուրբ եկեղեցին զայդինս ... զգնւցն ... ամենայն հոգով և վնճակովն զեղեալ կալուածս ամենայն վերահաստատեաց... Դրեցաւ. զիրս յարեպիսկոպոսութեան... առաջնորդի Հաղրատայ, որ է եղբայր Գրիգորի... ի թուին ԾՀ[Բ Գ Դ]» (Jean de Crimée, p. 4—Լ. Նրգմիլեան, «Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղրատայ աշխարհառակ վանից», Վաղ. 1886, էջ 32—Կ. Կոստանեան, Վիճական տարեգիր, էջ 28. Լ. Միլիխեր-Բեկ, օր. cit., 136—137, հմմ. 34):

29. Դրեթի նույնը համառոտ կերպով կրկնում և Կիբակոս Գաճակեցին (Պատմութիւն Հայոց արքայալ Կիբակոս վարդապետի Դանձակեցւոյ [«Ղուկասեան Մատենադարան» 9], Տփղիս 1910, էջ 105). «...Կալի յոյժ սրբէր զսա (Յահանէս Սարկավազ կոչեցեալն) թաղաւորն Վրաց Դաւիթ, հայրն Դեմաղաւայ, պապն Դաւիթ և Գեորգայ, այնքան, զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոռն առնէր ընդ առաջ նորա, և խոնարհեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն. և նա եղևալ զձեռն ի վերայ նորա, և ասէր զսաղմոսս այս. Գալի զԴաւիթ ծառայ իմ. Զենն իմ ընկաւ Մի մեղիցէ նմա թշ. և ի պատճառս սորա սրբէր թաղաւորն զազգս Հայոց»:

30. Ինչպես ընթերցողը տեսնում և, «Դաւիթ արքայից-արքայի պատմութեան» և «Համառոտ Պատմութիւն Վրաց»-ի՝ Դավիթ Ծինողի ու նրա սրբը Տփղիսում 1123—25 թ. թ. դռնաբոված յեկեղեցական մոզովի մասին հաղորդած

տեղեկությանները, բղխելով տարբեր իդեոլոգիական միջավայրից, տարբեր լուսարանություն են ապիս իբերի գրությանը, ժողովրդականության համարա-
տախտանում և յերկու կողմերի՝ վրաց-քաղկեդոնիկներին (յերկարեաններին) և հայ-
հակաքաղկեդոնիկներին (միարեաններին)՝ տեղեկանքին (մանրամասն տես. Լ. Ան-
լիսյան-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հյուսիսային կողմանց», 69—84, 133—136,
133—163, 257—260)։

31. Հեղինակն ուղում և ասել, ժողովրդի Շինողի որոշ Վրաստանի պե-
տական սահմանները ձգված էին Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը և հյուսի-
սային Կովկասից սկսած մինչև Խաղաղվոր Ասիա՝ Պարսկաստան և Բյուզանդիա
(Ֆրանկրաստան)։

ՅԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Աբազի հայր Հովհաննիս 205
- Աբազ Աբաս Կաթողիկոս Աղվանից 37,
52, 57, 69
- Աբաս Թաղավոր Կարույ 211, 222
- Աբգար II Աբգավար 137
- Աբել Մխիթարյան. տես՝ Մխիթարյան
- Աբել
- Աբգղիս II Աբգղշո 36, 37, 40, 48, 60, 77,
78, 85, 107
- Աբգղիս 48
- Աբեղյան Մանուկ պրոֆ. 61
- Աբխաթար 173
- Աբիրոս Նեկրեսեցի 15
- «Աբիրոս» վանք 15
- Աբխազկթ 92, 98
- Աբխազյա 93
- Աբխազք 50, 53, 56, 92
- Աբոց 151, 157, 158, 175, 195, 201
- Աբուլ-Աբաս 200, 203
- Աբուլաձե Իլիա 188
- Աբուլաձե Յուսուֆ պրոֆ. 182
- Աբուլասփար 207
- Աբուլբաղ 200
- Աբուլ-Կասիմ 202
- Աբուլ-Ղասիմ 89, 90, 92, 98
- Աբուլէթ Որբկյան. տես՝ Որբկյան Ա-
բուլէթ
- Աբուլսաճ 92
- Աբուլկալա 102, 126
- Աբուսաճ 94
- Աբուսաֆ 202
- Աբուսեր 206
- Աբդիսերիձե Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Աբ-
դիսերիձե
- Աբրահամ 74—76, 91
- Աբրահամ Աղրաթանեցի 87, 44, 51—58,
63, 80, 86, 118
- Աբրահամ հայր Զափարի 26
- Աբրահամ Ռչառնյաց 78
- Աբրամեղի (վր.) 85
- Աբրամեցի 78
- Ազ 189, 190
- Ազաթմանզեղոս 18, 56, 65, 140, 182
- Ազարակ II Ազարակներ 216, 217, 221
- Ազարացիներ 114
- Ազմազուզեթ 189
- Ազամ 186, 177
- Ազամազիբք 177
- Ազարբաղազան 150, 166
- Ազարնասե Թաղավոր 98, 201
- Ազարնասե Կորիկյան 207
- Ազարնասե Կույր 195, 196
- Ազերի 153—155
- Ազմի 161
- Ազոնց Նիկ. պրոֆ. 56, 61
- Ազրաբաղազան 187
- Ազրիկ 158
- Ազրիկ 153—155
- Ազրնաս 195
- Ազատ դեռ 43, 63, 69
- Ազնիլ-բուլդիզ 40, 69
- Ազմայրի 155
- Ազոն 151
- Ազորիկ 155—157
- Ազուրիկ 155
- Աթանազիկ II Աթանազիկեն 75
- Աթանաս Թերոյան. տես՝ Թերոյան Ա-
թանաս
- Աթենք 220
- Աթոն 6, 7, 95, 102, 119, 221

- Աթոնեյի եքզիսթմ. տես՝ Յեփիմիոս Աթոնեյի (Մուրբլեոնեյի)
- Աթոնեյի Գեորգ. տես՝ Գեորգ Աթոնեյի (Մուրբլեոնեյի)
- Աթոնեյի Յեփիմիոս. տես՝ Յեփիմիոս Աթոնեյի (Մուրբլեոնեյի)
- Աժդահակ 74
- Աժդալան 154
- Ալադ 118, 114
- Ալադադ 145
- Ալադադ (Վր.) 176
- Ալան քաղաք 28
- Ալանք 50, 53, 56, 95
- Ալապուսիսի (Վր.) 91
- Ալբանոպոլիս 28
- Ալեքս թագ. 49
- Ալեքսանդրապոլ 187
- Ալի 202
- Ալիշան Ղանդ 13, 109, 139, 211
- Ալյիբ 78, 84
- Ախալ-Քալաք 170
- Ախալցիխե 28
- Ախուրյան 109
- Ախալա 12—14
- Աձղուք 28
- Ակակ 55
- Ակիմյան Ներսես 6, 13, 16, 48, 50, 52—54, 59—61, 68, 64
- Ակոռեյի 78—79, 86
- Ակոռանյի (Վր.) 85
- Ակոռայեյի 79
- Ահմադ 44, 64, 65
- Աղայան Ղազարոս 218
- Աղբաձանեյի Աբրահամ. տես՝ Աբրահամ Աղբաձանեյի
- Աղբուկ 23
- Աղեքսանդր Մակեդոնացի 74, 76, 150
- Աղեքսանդր Մատիկյան. տես՝ Մատիկյան Աղեքսանդր
- Աղեքսանդր Գալեյան. տես՝ Գալեյան Աղեքսանդր
- Աղեքսանդրապոլ 109, 182
- Աղստանապոլի Տիմոթեոս. տես՝ Տիմոթեոս Կոսդ
- Աղեքսանդրիւս 116
- Աղիկանացի 69
- Աղիկանացի Հուլիանոս. տես՝ Հուլիանոս Աղիկանացի
- Աղ-դալա 14
- Աղսարթան 207, 208
- Աղգաններ 39
- Աղգանք (Աղուանք) 26, 33, 37, 52, 57, 79, 211
- Աղցեյի Կոմիտաս. տես՝ Կոմիտաս Աղցեյի
- Անադյան Հռայա պրոֆ. 48, 68, 181
- Անադասպ 79, 85
- Անասիա 74, 76
- Անատունիք 75]
- «Անարտանակ» 55
- Ամբակ 76
- Ամբայի 74
- Ամբերդ 206
- «Ամենափրկիչ» Սանահնի 212
- Ամգասպ 161
- Ամգիկի 157
- Ամգակ 76
- Այլաբերդ 78, 84
- Այրաբաա 44, 47, 69
- Այրիվանեյի Միխայել. տես՝ Միխայել Այրիվանեյի
- Անակ 162, 168, 182
- Անակերտ 194
- Անակոփի Անակոփեա 208
- Անանիա Սանահնեյի 51, 105
- Անաստաս Ախոսեյի 47, 68, 78, 80, 86
- Անբազունի 156
- Անգիկ Տորք. տես՝ Տորք Անգիկ
- Անդրեաս առաքյալ 154, 181
- Անեկրիտ 194
- Անեյի 218
- Անեյի Միխայել. տես՝ Միխայել Անեյի
- Անեյի Մամիկ. տես՝ Մամիկ Անեյի
- Անի 180, 203—207, 218—222
- Անհոլին Դավիթ. տես՝ Դավիթ Անհոլին
- Անձահիձոր 180
- Անձանձոր 161
- Անձանցիձոր 179
- Անձի 161
- Անձրտնձ Անձրտնձոր Անձրտնձոր Անձրտնձոր 189
- Անձուրա 161
- Աննա Թագուհի 140, 213

- Անոփեան Ռ. 132
 Անունական 74
 Անուշավան 74, 76
 Անշա 105, 106
 Անտիոք 55, 124, 125, 150
 Անտիոքացի Պետրոս. տես՝ Պետրոս Թափիչ
 Անտիոքի 151
 Անտիոքիա 115, 192
 Անտիոքոզ 74
 Անտիոքոս 76, 150, 151
 Անտոն Մարտոնի՝ օփելի (Մենակյաց) Միջադեպի 193
 Աշխարակեցի 40
 Աշոնեա 91
 Աշոտ 65
 Աշոտ ա. Բագրատունի 79, 85, 86
 Աշոտ դ. Վոլոքոմած 139
 Աշոտ Կուխի 87, 89, 90
 Աշոտ Կուրապօլստ 29, 200, 201
 Աշոտ՝ շորդի Շապինջ 93
 Աշոտ Քաջ 120
 Աշորնիք 91
 Աշոցք 151, 157, 158, 174, 175, 195, 201
 Աշուշա 11
 Աշտարակ 60
 Աշտարակեյի (Վր.) Աշտարակեցի 69
 Աշտարակեցի Ներսես. տես՝ Ներսես Աշտարակեցի
 Աշտնիկա (Վր.) 69
 Ապահունեցի 85
 Ապահունեցի Բրիտտոփոր. տես՝ Բրիտտոփոր Ապահունեցի
 Ապահունիք 91
 Ապլուուար 222
 Ապոցք 151
 Ապոմուսե 26
 Ապուսանչ 120, 121
 Ապրանանցվոց Ապրանանիթա (Վր.) Ապրանունյաց [յերելիք] 77, 84
 Առան 165
 Առանայ տուն 154
 Առեստեցի 78, 85
 Առջխո 14, 15
 Առլեք 114
 Առնակ 74, 76
 Ասամ՝ յեղրայր Շոթայի 217
 Ասամ՝ յեղրայր Վարդափարզի 137
 Ասիա 181
 Ասիա առաջափոր 6, 24, 224
 Ասիմ 184. հմմ. Ճինուս-Ասիմ
 Ասիարթան 207
 Ասողիկ. տես՝ Սահփանոս Տարոնեցի Ասողիկ
 Ասորեստան 66, 150
 Ասորի Յեփրեմ. տես՝ Յեփրեմ Ասորի
 Ասորիք 40, 47, 48, 58, 97, 151, 153
 Ասպարազուր 162
 Ասպետ 56
 Ասպորանդ 137
 Ասպուրակես Ասպուրակես (Վր.) 77, 85
 Աստվածաբան Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Նազիանզեն
 Ասուրազան 91
 Ասփազոր Ասփազուր 162, 164, 165
 Ասփորազնեցի 189
 Ասփուրական 194, 202
 Ավազ Փարսման. տես՝ Փարսման Ավազ Ավան 69
 Ավգալուկյան Թադևոս 197
 Ավիկելի (Վր.) 84
 Ավիկեցի 78
 Ավդիասո 78, 85
 Ավրանո 15
 Ավրևաֆնեցի. տես՝ Պերոտ Ավրևաֆնեցի
 Ասնն 24, 208
 Ասմիսա 78, 84
 Ասմիտեյի (Վր.) 85
 Ասմիտյեցի Իսրայել. տես՝ Իսրայել Ութմիտեցի
 Ասոմ Թադ. 120, 121
 Ասունակ 74
 Ասրնեբոսե Թադ. 96, 201
 Ասրնեբոսե իլլիան 195
 Ասրնեբոսե իլլիան Ազվանից 26
 Ասրնեբոսե Կուրեկյան 207
 Ասրնեբոսե Կուրբ 196, 196
 Ասրնեբոսե Կուրապօլստ 189, 220
 Ասրպաստական 187, 146, 149, 150, 160, 188
 Ասոնե 195
 Աշա Գեղեցիկ 49, 74, 76

- Արարացիք 6, 24, 92, 198, 200, 202, 203, 209
- Արագած 143, 176
- Արագածոտնեցի 85
- Արագածոտնեցի Կամբուս. տես՝ Կամբ-տաս Արագածոտնեցի
- Արամ 74, 76
- Արամազդ 172
- Արամայիս 76
- Արամանակ 76
- Արամանակ 76
- Արամոնք 44
- Արայեան Արայն 76
- Արարատյան գաղա 221
- Արարատյան լեռներ 217, 221
- Արարատյան յերկիր 37
- Արարատյան ըտաղ 163
- Արաքս 217
- Արբակ 36
- Արբակ 76, 151, 152, 154, 196
- Արբակյան 38—39
- Արբակունիք 153, 165, 190
- Արգիշտ 197
- Արեթիկ (Վր.) 85
- Արեթեցի 78, 85
- Արե՝ տեր Սյունաց 188, 189
- Արեբան 23
- Արեկյանք 75
- Արդուկ 157
- Արեանոսք 122, 123
- Արխատակես ս. 77, 84, 85
- Արխատակես Լաստիվերացի 136, 211
- Արխատակես Սեդրակյան. տես՝ Սեդրա-կյան Արխատակես
- Արխատունի (Վր.) 85
- Արխատունեցի 78
- Արծրունի Քոմիտ 24—26
- Արծրունիք 24, 26, 75, 138
- Արկազ Կալսր 34, 35, 47
- Արկածունի (Վր.) 85
- Արկացոյեցի 78
- Արմազ 165, 172, 191, 197
- Արմազնի Մցխիթեցի 155—157
- Արմազեցի 166
- Արմայիս 74, 76
- Արմենակ 74, 76
- Արմենակ 76
- Արմենակ 74
- Արշակ 36
- Արշակ Թագ. Հայոց 34, 47, 196
- Արշակ Թագ. Վրաց 153
- Արշակ Քաջ 74—76, 151—154
- Արշակունի 133, 188
- Արշակունիք 38, 57, 138, 151, 162, 165, 189—190
- Արշիլ 133, 140, 184—186, 195, 196, 199
- Արտարակելի (Վր.) 85
- Արտարակեցի Ներսես. տես՝ Ներսես Ար-տարակեցի
- Արսեն Իդալթոյեցի 112, 215, 219, 228
- Արսեն Ղառճյան. տես՝ Ղառճյան Արսեն
- Արսեն Սափարացի 5, 21, 27—31, 33, 34, 47, 50, 54, 61, 62, 64, 68, 71—73
- Արսեն Սադիրիսձե 215
- Արսեն Սուկրյան. տես՝ Սուկրյան Արսեն
- Արսեն Վանական 215
- Արսեն Վաչեան 112, 126
- Արսեն Քարթլեցի. տես՝ Արսեն Իդալ-թոյեցի
- Արսենիս Իդալթոյեցի և Քարթլեցի-տես՝ Արսեն Իդալթոյեցի
- Արսիան 209
- Արվանդ 15
- Արտարան 155, 158, 169
- Արտարբիք 36, 77, 81, 86
- Արտազ 78, 84
- Արտաշան 138, 155, 159, 160, 195, 197, 201, 204, 205, 209
- Արտան 138, 155, 160, 195, 201, 204, 205, 209
- Արտանուջ 108, 206
- Արտաշ 78, 84
- Արտաշան Արտաշես 155, 158, 160
- Արտաշիւր 77, 79, 81, 85, 86, 102, 146
- Արտափաղ 159, 197
- Արտափաղ 158, 159
- Արտփաղ 159
- Արցախ 70, 117
- Արփ-Ասլան և Արփասարան և Արփասլան-և Արփարասան 207
- Ափխազնիք 208, 218
- Ափխազներ 201

- Անխաղ՝ 24, 94, 109, 139, 202—205, Բամի 160
208, 211, 218
- Ախոց 12
- Ափուս 9, 11
- Արիզդ 76
- Արիբիթ 74
- Բարան 26
- Բարգեն 78, 84, 86
- Բարելուն 26, 74, 76, 143, 151, 177
- Բարելունյան յերկիր 26
- Բաղարան 63, 79, 83, 85
- Բաղարանցի 78, 85, 86
- Բաղարատ Թագ. 207, 210, 211, 220, 222
- Բաղրատ դ. 136
- Բաղրատ դ. 105, 106, 109, 138, 203—
208, 217, 223
- Բաղրատ իշխան 201
- Բաղրատ Կուրապալատ 137, 200
- Բաղրատ՝ Նախնայր Բաղրատունյաց
137
- Բաղրատիոններ 136
- Բաղրատունյան 135, 195
- Բաղրատունի 85
- Բաղրատունի Անու 79, 85, 86
- Բաղրատունի Կարապետ 131
- Բաղրատունի Շապուհ 65, 130
- Բաղրատունի Սմբատ 79, 86
- Բաղրատունիանի (վր.) 85
- Բաղրատունիանի Սուքրատ 79
- Բաղրատունիք 75, 110, 133, 135—137,
139, 212
- Բաղրեանդ 60, 94, 155
- Բաղուկ Բաղուկ 136
- Բալանվար Բալանվար 102
- Բալենդուխտ 185
- Բակի 197
- Բակուր բղեջի 192
- Բակուր Թագ. 21, 198, 194
- Բակուրան 216
- Բակուրյան Գրիգոր 216, 220
- Բանրամ Պանկափունի. տես՝ Պանկափունի
- Բանրամ
- Բանրամ-Լամյան 206
- Բանրար 168, 174, 175
- Բաղդադ 26
- Բանա 216, 220
- Բասեն Բասիան (վր.) 44, 69, 137, 138,
155, 204—206, 217
- Բասենք Բասիաններ 218
- Բաթալիկ 109
- Բարգամ 166—167, 175, 217
- Բարդու 144, 147
- Բարխուզարյան Մակար 117
- Բարսեղ Կեսարացի Բարսեղ Մեծ 71,
220
- Բարտամ 169, 167
- Բարտամ 153, 155
- Բարտուն 153
- Բարտոս 155
- Բարա 117
- Բարար 168, 174—176
- Բարարյան 176
- Բարար [Վարագ-175
- Բարբառն Դիմ. 97, 142, 180
- Բել 178
- Բելուրդ Բելուրդ 74, 76
- Բերդու 12, 13, 153, 218
- Բերձանք Բերձանք 189
- Բերձաններ 34—36, 39, 42, 43, 47, 81,
107, 118, 137, 138, 150, 158, 161, 192
169, 169, 175, 190—193, 204, 206, 207
- Բերձանասան (Սարերձանքի, վր.) 119
- Բզնունիք 75, 194
- Բիձիսն Դավիթ. տես՝ Դավիթ Բիձիսն
- Բիջնիս (վր.) 47
- Բիջնիսի (վր.) Բիջնի (վր.) 76
- Բիոբ Բիուար 149
- Բյուզանդական 22, 24, 33, 51, 71, 197,
221
- Բյուզանդացի Փափաստ. տես՝ Փափաստ
- Բյուզանդացի
- Բյուզանդացիներ Բյուզանդացիք 6,
118
- Բյուզանդիա 224
- Բյուրատ 155
- Բյուրատիան 155
- Բյուրատյան Սմբատ 155, 156, 159
- Բյուրատյանք 189
- Բողբե 182, 186
- Բողբիս-Խեմի 182

Բողի 174, 183
 Բողիսի 22
 Բոժանա 218
 Բոլորով Վ. պրոֆ. 180
 Բոլոնիս 14
 Բոլոնոֆոր 13, 14
 Բոճորիձե Գեորգ 196
 Բորչալու 14, 116, 198, 211
 Բորջոմի Լովիա 198
 Բուզե 163
 Բուզի 22, 174
 Բուխթադուր 218
 Բուլասփար 218
 Բուլա ը Բուլալ 24, 25, 200
 Բուլնաշեի 15
 Բլնի 47, 67, 70
 Բրանջ 173
 Բրանջի ը Բրանջներ 173, 174
 Բրանջը 174
 Բրոսե Մարի ակադ. 13, 133
 Բրտանեյի Հակոբ. տես՝ Հակոբ Բրտանեյի
 Բրբեր ը Բրբեր 77, 84
 — Գարեգենացի 85
 Գարեգենացի Լովան. տես՝ Լովան Գարեգենացի
 Գարինյանց Գ. 210
 Գարուց 201
 Գարբրիել Կրչա. 49
 Գարբրիել Ուկիսձե 106
 Գադ 115—117, 208, 218, 222
 Գադի ը Գադը 218
 Գադիկ Թադ. Անփո 109, 117, 189, 204, 211, 220
 Գադիկ Թադ. Կախից 205, 207
 Գադիկ Թադ. Կարուց 120, 121
 Գադիկ իշխան Վասպուրականի 98
 Գադիսկարիկ (Վր.) 120
 Գալուստ Տեր-Մկրտչյան. տես՝ Տեր-Մկրտչյան Գալուստ
 Գադադ 195
 Գամեր 74, 76, 148
 Գամրեկի ը Գամրեկի 207
 Գայանե 169, 170, 172
 Գայանեյի տաճար 14, 20—22, 188

Գայանեաներ 79
 Գայանյանը 21
 Գայլ Գեորգ. տես՝ Գեորգ Թափրի.
 Գեորգ Սյունյաց
 Գայլադուր 196
 Գանձակ 203, 204, 207, 208, 218
 Գանձակեցի Կիրակոս. տես՝ Կիրակոս
 Գանձակեցի
 «Գանձանձավ» 177
 Գաշիան 13, 14, 217
 Գաշեանը 12
 Գաշենազեա 12, 14
 Գաշենը 12—14, 217
 Գանուր 44
 Գարգարան 14, 184
 Գարգաման 45, 47, 68
 Գարգամանիսա (Վր.) 70
 Գարգամանը 70
 Գարե-Կախիկ 188
 Գարեգին Ջաբրանյան. տես՝ Ջաբրանյան Գարեգին
 Գարեգին Լովսեփյան. տես՝ Լովսեփյան
 Գարեգին
 Գարեշիկ (Վր.) ը Գարեշիկ Գալիկ. տես՝
 Գալիկ Գարեշիկ
 Գարեհաջա 96, 98
 Գարիթայանը 26
 Գարշաճուց ը Գարսիճուց 98
 Գաւգ 189
 Գաւգադոգուկ 189
 Գելատ 215
 Գելլոյունիս 91
 Գելամ 76
 Գեղարքունիք 91
 Գեղեցիկ Արա. տես՝ Արա Գեղեցիկ
 Գեղեցիկ Բիւտար ը Շիւտաշ. տես՝ Բիւտար
 ը Շիւտաշ Գեղեցիկ
 Գելլա 74
 Գեորգ արեղա 119
 Գեորգ Աթոնեցի 102, 119, 221
 Գեորգ Բ. Թադ. 187, 188, 199, 204, 205, 208, 214, 218, 220, 222, 223
 Գեորգ Լոռեցի 212
 Գեորգ կաթ. 54
 Գեորգ Մերչուլ 28, 29, 69, 100, 189, 170

Գեորգ Սուրբյանեցի. տես՝ Գեորգ Աթո-
նեցի
Գդակ 76
Գդափան 74
Գիլան 144
Գիւն բերդ 217
Գիւրգիս արեղա. տես՝ Գեորգ արեղա
Գիւրգիս Թադ. տես՝ Գեորգ Բ. Թադ.
Գիւրգիս Մերչուլ. տես՝ Գեորգ Մերչուլ
Գիւրգիս Սուրբյանեցի. տես՝ Գեորգ Ա-
թոնեցի
Գէորգի 204
Գլակ Զենոբ. տես՝ Զենոբ Գլակ
Գդակ 76
Գյուլիսանդանյան 54
Գյուլա 78, 84, 86
Գննունք 75
Գնունի 79, 85, 86
Գնունի Մեմեմ : Մեմեմ 60, 66
Գորբուն 89, 92, 98, 202
Գողովնա 91
Գողովխտիկ (գր.) 69
Գողբնիսան Գուարամ. տես՝ Գուարամ
Գողբնիսան
Գոթացի 166
Գոլիսաթ 108, 112, 115
Գո₂ Մխիթար. տես՝ Մխիթար Գո₂
Գոռա 222
Գոռակ 76
Գորգանե Ս. 7—10, 12, 142, 182
Գորգասալ Վախտանգ. տես՝ Վախտանգ
Գորգասալ
Գորուն 202
Գուարամ Գողբնիսան 208
Գուարամ իշխան 186, 187
Գուարամ Մամփալ 200, 201
Գուգարեթ 15
Գուգարդ 10, 12—15
Գուլթը 166
Գուլդուլ : Գուլդուլ 198
Գուլարեթ : Գուլարեթի (գր.) 15
Գուսնե պրոֆ. 54
Գուրամ Գուրասպալաւ 195
Գուրամ Մամփալ 29
Գուրգան 187
Գուրգանի ծով 144, 145

Գուրգասար 196
Գուրգան Թադ. Հայոց 212
Գուրգան Թադ. Վրաց 187, 201, 208
Գուրգան իշխան 92, 208
Գռակ 76
Գրիգոր (գր.) 84
Գրիգոր 85
Գրիգոր Արվեստերեն 106
Գրիգոր² տեր Արամանուշի 206
Գրիգոր Բակուրյան 216, 220
Գրիգոր իշխան 47, 79, 86, 188
Գրիգոր Լուսավորիչ. տես՝ Գրիգոր Գառ-
թի
Գրիգոր Խանձթեցի 28, 29, 99
Գրիգոր Հաղարատի 228
Գրիգոր² հայր Ասամ և Շոթայի 217
Գրիգոր Հատինայի 180
Գրիգոր Մադիսարոս 109, 187
Գրիգոր Մարգարան 80
Գրիգոր Ուկնեցի 128
Գրիգոր Պաշխովանի 109
Գրիգոր Պապ 17
Գրիգոր Պարթև 21, 84, 86—40, 44, 50—
58, 56, 57, 67, 68, 75, 77—79, 88, 85,
95, 107, 109, 120, 142, 189, 190
Գրիգոր Սարկավազ 18
Գրիգոր Սյունյաց տեր 26
Գրիգոր Սեանչիպաղործ 196
Գրիգոր Վկայասեր 218
Գրիգոր Քերզազ 87, 52
Գրիգոր Քուրդկայ վորդի 26
Գրիգորաշեն 189
Գրիգորիս 84
Գրիգորիս ա. 77, 84, 85
Գրիգորիս Վկայասեր. տես՝ Գրիգոր
Վկայասեր
Գրիգորիս 52
Գրէգոր 54
Գրանլի Եփթփիմե. տես՝ Յեփթփիմե Յե-
րուսաղեմացի

— Գաբա 172
Դադիան 206
Դալարա 158
Դամասկ 218

Դաժասկեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Դա-
 ժասկեցի
 Դանիացի Նափոր. տես՝ Նափոր
 Դաշի 87, 88, 89, 103
 Դաշէ 193
 Դաստեր 189
 Դազիրթ 6
 Դազիրթ [Մաժա-տես՝ Մաժա-Դազիրթ
 Դազիրթ Անհողին 205, 206, 211
 Դազիրթ Բիձիսան 106
 Դազիրթ Դարեջեղի (գր.) ։ Դարեջեղի 96—
 98, 183
 Դազիրթ Կուրապալատ 201, 203, 205,
 210, 211
 Դազիրթ Հայր Սմբատի 133, 135, 136,
 139, 211
 Դազիրթ Մարգարե 87, 108, 112, 115, 105,
 219, 223
 Դազիրթ Շինող 124, 133, 135, 199, 214—
 220, 223, 224
 Դազիրթ Սահառունի 79, 86
 Դազիրթ Կարեղ 183
 Դարբ 172
 Դարբանդ 148
 Դարեջան Թաղուհի 14
 Դարիական 159, 176
 Դարուբանդ 148, 191
 Դափին Աղաշտ 91
 Դերեզ 12
 Դերեզա-չալ 13
 Դեմեթր Թաղ. 217
 Դեմեթրէ Թաղ. 222, 223
 Դեմոթ 157, 160
 Դեմերի առև 155
 Դեղզիմոս 79
 Դինար Թաղուհի 98, 205
 Դլիվեկն 211
 Դլիվի 206
 Դմանիս 208, 218
 Դմուխ 159
 Դոդո 96
 Դորթեոս Տյուրացի 71
 Դուին. տես՝ Դվին
 Դունացի Նիոփորա. տես՝ Նիոփորա
 Դուրծուկ ։ Դուրծուկ 148
 Դվին 14, 36, 37, 39, 40, 43, 45, 50,

52, 57, 59, 60, 63, 69, 78—80, 85,
 92, 93, 107, 114, 116, 170, 172, 202,
 203, 206, 208
 Դվինացաշտ 91
 Դվինեցի Նիոփորա. տես՝ Նիոփորա
 Դվինեցի
 Դրասխանակերացի Հովհան. տես՝ Հով-
 հան Դրասխանակերացի
 — Զդեր-սփանք 178
 Զդերացի. տես՝ Յեղերացի
 Զդերք. տես՝ Յեղերք
 Զգրիս 144
 Զգրիս 154, 161, 168
 Զգրոս 144, 147
 Զգրոս 85
 Զդիդ ։ Զդիս. տես՝ Յեղիդ ։ Յեղիս
 Զդիս 209
 Զդր. տես՝ Յեղր
 Զգրա 38, 44, 46, 69, 78, 86
 Զթիովպական 74
 Զթիովպական 177
 Զթիովպացի 76
 Զլարին 172
 Զլեկացի 151
 Զլեկեցի 35, 69
 Զլիվարդ 44, 47, 69
 Զլիվարտեղի (գր.) 85
 Զլիվարտեղի 78
 Զկլեց 136, 137, 151, 189, 205
 Զդիլ. տես՝ Յեղիլ
 Զդիլէ 48
 Զմիթաթին 131, 132, 223
 Զոայի Աղուժուժէ 29
 Զլաիլեկ 78, 79
 Զլաուքի (գր.) 78
 Զրզնկեան Ռ. 226
 Զրկաթաձոր 160
 Զրնջակ 94
 Զրուանդ Տէր-Մինասեան. տես՝ Տէր-
 Մինասյան Յերվանդ
 Զրուլէթ 194, 197
 Զրվանդ. տես՝ Յերվանդ
 Զփթվիմ Դրձկի. տես՝ Յեփթիմոս Են-
 թուսաղեմացի
 Զփրեմ 122

Արժիւթն Աթոնէլի (Վր.) տես՝ Յեղիմիոս
Աթոնէլի

— Զարասաղջ 15

Զազէն 172

Զայրմայր 74

Զարբանաշյան Դարեգին 49, 228

Զարեհ 158, 159

Զարեն 159

Զարմայր 74, 76

Զաւան 76

Զեղազնեցի Լովան. տես՝ Լովան Զե-
զազնեցի

Զենոր Դլակ 49

Զենոն Կայսր 198

Զերաբ 25

Զորակերտ 204, 205, 210

Զորակերտցիք 205

Զորյան Զակոր պրոֆ. 209

Զուրապէթ 14

Զուրապէս 13, 15, 210

Զվարթնոց 220

Զրոան 74

Զրուս 13

— Էմին Մկրտիչ պրոֆ. 131

Էջմիածին. տես՝ Եջմիածին

— Էնձաբ 76

— Թամար Թադուհի 140

Թաղայշիլի և. պրոֆ. 14, 19, 20, 87,

125, 133, 185—188, 140, 148, 176,

177, 184, 185, 200, 210, 212, 214

Թանգ [Վարան-Պարով. տես՝ Վարան-
Պարով

Թարգամոս 143, 145, 146

Թարգամոսյաններ 146, 148, 149

Թարգատ Թաղ. 166—169, 171—176, 189,
190

Թարխուշ 25

Թարջիշ 143

Թափիշ Գետրոս. տես՝ Գետրոս Թափիշ

Թեյմուրազ արքայազն 140

Թեոդոս Կայսր 35

Թեոդոսիոպոլիս 86

Թեոդոր Սաուդիս 118

Թեոդորա Թադուհի 24

Թեոդորոս 28

Թեոդորոս Կողովեանցի 70, 83, 85

Թեոդորոս Յեղիկուր 71, 120

Թեոդորոս Որբի 216

Թեոդորոս Ուսունյաց 46, 79, 83, 86

Թեոդորոս [Սուրբ-47

Թեոս 76

Թիբաս 74, 76, 143

Թիբոյան Աթանաս 132, 186

Թմրկարերզ 197, 210

Թմրուկ 197

Թմուզի 197, 202

Թմօք 202

Թոմա Յերուսաղեմացի 126

Թովմա Արմուհի 24—26

Թորգամ 74, 143, 144

Թորգոմ 74, 76, 143—148, 189

Թորգոմյաններ 140, 148, 149

Թորգոմյանք 143, 189

Թուանյան Լով. 182, 210

Թուրք 200

Թուրքաստան 149, 150

Թուրքեր 150, 206, 216—218

Թուրքմեններ [Թուրքմենոթյուն 218

Թուրքոթյուն 217

Թուրքք 209

Թոկոք 138, 159, 158, 159, 195, 201,

208, 204, 207, 210, 218

Թրգատ Թաղ. 20, 21, 28, 41, 75, 164,

166—175, 188—190

Թրիալիք 14, 188, 159, 195, 201, 203,

204, 207, 218

— Թորգանիս Թ. 13, 19, 34, 59, 61,

62, 71—73, 105, 117, 122, 124, 125,

187, 214, 215

— Թարգանգ 155, 182

Իզիդ [Պալի-200

Իզիդ-Բուզիդ 59

Իխտիլ 109

Իդալթոնի (Վր.) [Իդալթոյեցի Աբսեն.

տես՝ Աբսեն Իդալթոյեցի

Իմաստասեր Հոգևան. տես՝ Հոգևան Ունեցի

Իմերեթ և Իմերեթիս 51

Ինգորուզ՝ զմ Պ. 128

Ինճիկյան Ղուկաս 117, 180, 211

Իշխան 68, 100, 101

Իշխանիկ 98, 208

Իշխանցի ներսես. տես՝ ներսես Իշխանցի

Իշխանիկ (գր.) 85

Իռանե. տես՝ Հոգևան

Իոբ 175

Իոններ 44

Իոբ 155, 156, 217

Իռապիստ 80

Իջավան 61

Իսակ Աղվեսի 78

Իսահակ «Հայոց Մեծաց» 80, 81, 88

Իսահակ Աղվեսի 78, 86

Իսմայել 116

Իսափինիան 40, 42, 69

Իսրայել կաթ. 30, 47, 86

Իսրայել Աւթմիսեցի 79

Իփանե և Իփանէ. տես՝ Հոգևան

Իփերոն փանք 6, 7, 95, 102, 119, 221

— Լազիք 51

Լաւրայան Յերփանդ 116, 210, 211

Լամզե 192

Լաստիփերացի Արիստակես. տես՝ Արիստակես Լաստիփերացի

Լաւուէ 222

Լեզգիներ 143, 147, 148, 155—157, 162, 175

Լեխ 161, 162

Լեկան 144, 147

Լեկեր 147, 155—157, 175

Լեկոս 144

Լեկք 148, 147, 153, 162, 175

Լեոնի տամար 67, 68

Լեոնտի 40, 69, 84

Լեոնտի և Լեոնտիոս Ռուխեցի 188, 186, 140—148, 176—180, 182—185, 187, 197

Լեփոն կայսր 192, 198

Լիպարիա [Որբել]. տես՝ Որբելյան Լիպարիա

Լյուկսեմբուրգ [գյուղ] 14

Լոգոթեստո Սիմեոն. տես՝ Սիմեոն Լոգոթեստո

Լուկի 208, 213

Լոմուրի Թամար 189

Լոռի 14, 211, 212, 217, 221

Լոթ և Լոթի 218

Լուկի 208

Լուկիանե 96

Լուսավորիչ Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Պաշտօն

Լրբի 172

Լիֆիք 52

Լուէ 222

— Կապարներ 147, 148, 162, 200

Կաղիք 147, 148, 162, 197

Կաղրի 150

Կալադ 204

Կալադա 188

Կալաթյան Բաղդաստ պրոֆ. 24, 200

Կալա 204

Կալիլ-Յեզիդ 200

Կալինճար և Կալինճար 218

Կալիպե Եղիա 209

Կալանաշփիլի և Կալանափ Ալ. պրոֆ. 7, 103, 176

Կախուլ 101

Կաղիսադ 163

Կաննթա 29

Կաննթեցի Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Կաննթեցի

Կարան 121

Կարկան 77

Կէ [Հրինտի-160

Կիզարավրա 209

Կիլիսայա 163

Կլաթ 222

Կոզաբի 209

Կոստովանոզ Մաքսիմ. տես՝ Մաքսիմ Կոստովանոզ

Կոստովանոզ Սմբատ. տես՝ Սմբատ Կոստովանոզ

Կոսրով 85

Կոսրով ամիրա 200

Կոսրով Բագ. Գաբրիել 39—48, 48, 57,

- 55, 60, 62, 63, 65, 76, 80, 107, 192,
193
Խոսքով Թագ. Հայոց 75, 162, 163, 166,
175, 182
Խոսքով Քուէ 149
Խոսքովիկ Թարգմանիչ 58
Խորազնէ 192
Խորանձէ 186, 192
Խորասան 220
Խորենացի Մովսես. տես՝ Մովսես Խորե-
նացի
Խուսարո 85
Խուսարո Թագ. Պարսից 39—41, 43, 79,
80, 107, 193
Խուժիկներ 22, 169
Խուլ Մուրժան. տես՝ Մուրժան Խուլ
Խոււնան 166
Խփարո ամիրա 200
Խփարո Թագ. Հայոց 75
Ձրամ 13—15
«Ջրատափաբ» և «Ջրատ փարաբ» 55
Ջփարանձէ 186, 192
Ջուրլա 202
- Ծալկա 14
Ծալկա ստորին 210
Ծալկա վերին 15
Շաղկաց յերկիր 153
Շաղկեցի 84
Շաղկեցի Սաուրմագ. տես՝ Սաուրմագ
Շաղկեցի
Շաղկոտն 91
Մերանածին Կոնստանտին. տես՝ Կոնս-
տանտին Մերանածին
Մուհագա 155, 159—161
Մուհագացի 157
Մուրժղաբեցի Մելքաձե. տես՝ Մելքաձե
Մուրժղաբեցի
Մօնդա 155
- Ասթորդիկէ 44
Կալիֆոռնի (վր.) 91
Կալմախ 196, 198, 206
Կալմախեցի Սուլա. տես՝ Սուլա Կալմա-
խեցի
Կախ [Կոնստանտ. տես՝ Կոնստանտ-Կախ]
- Կախ և Կախայ 25, 26
Կախեթ 14, 96, 98, 166, 203, 205, 207
Կախեթ [Պարս-168
Կախեթ 187, 175, 205, 206
Կախի 26
Կախը 187, 166, 175, 203, 205
Կակարաձե Սարգիս պրոֆ. 13, 15, 19,
20, 27, 30, 31, 97, 98, 132, 143, 182,
183, 186, 214, 215
Կակաբար 206
Կահայ 25
Կաղանկատփացի Մովսես. տես՝ Մովսես.
Կաղանկատփացի
Կամախ 196, 198
Կամրեշոֆան 46, 187, 156
Կամրէճան 155
Կամենկա 18, 15,
Կամպրա 74
Կամարազանը 75
Կամարական 85
Կամարական Ներսէս և Ներսես 79,
86
Կամարականը 75
Կայան 222
Կայծոն 222
Կանայանց Ստեփան 56, 176
Կանգարը 115, 116, 207
Կապադոկիկա 51
Կապիլինեկի (վր.) 85
Կապիլինեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Կա-
բեղենացի
Կապուե 92, 202, 203
Կապույտ 92, 94, 202, 203
Կապուտ 94
Կապրանակի (վր.) 85
Կապրանայեցի Հովհան. տես՝ Հովհան.
Բադարանցի
Կասրից ծով 196
Կասպից դուռն 176
Կասպից ծով 144, 145, 224
Կասրո 162, 163, 166, 169, 216
Կավառ 41, 60
Կավկաս 144, 147, 148
Կավկասան 147
Կավկասացիք 162
Կավկասացից դուռն 162

- Կափկասիա 144, 148
 Կափկասիոսներ 147
 Կափկասյաց զուռն 176
 Կար 74, 76
 Կարախաչուլու 188, 189
 Կարապետ Տէր-Մկրտչեան. տես՝ Տէր-Մկրտչեան Կարապետ
 Կարինաշիլի Դավիթ 136
 Կարինյանց Հ. 49
 Կարին 209
 Կարմիրփոր 197
 Կարմիրփորա 217
 Կարնեցի Հակոբ. տես՝ Հակոբ Կարնեցի
 Կարնիփոր 193, 209, 218
 Կարնիփորա 193
 Կարնո Կարնու քաղաք 44, 45, 65, 67, 69, 189, 192, 193, 216
 Կարնու-քաղաքի (Վր.) 69
 Կարուց ամիրա 222
 Կարուց Դադիկ. տես՝ Դադիկ Կարուց
 Կարուց Թաղավոր 211
 Կարս 203, 210
 Կարսեցի Դադիկ. տես՝ Դադիկ Կարուց
 Դադիկաբեկ (Վր.)
 Կաւկասային կողմն 52
 Կաւկասուս լեռան 12, 144
 Կարպաբար 91
 Կեկելիձե Կարնելիուս պրոֆ. 4, 6, 8, 9, 12, 17, 20, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 47, 48, 50, 53, 57, 63, 73, 87, 89, 90, 96, 97, 100, 105, 108, 109, 112, 119, 122, 123, 126, 127, 133, 139, 142, 177, 178, 180, 182, 187, 215, 228
 Կեմբրիջ 183
 Կեսարացի Բարսեղ. տես՝ Բարսեղ Կեսարացի
 Կեսարիա 22, 37, 39, 50, 77,
 Կեսարիական 51
 Կթսիճ 44, 65, 69,
 Կթբիջ 69
 Կենուհի 79, 85
 Կիտ 78, 84
 Կիրակոս Դանձակեցի 80, 116—118, 228
 Կիրիոն 16, 37
 Կիրովն 52
 Կիրիոն 13, 17, 31, 33, 48, 50—54, 59 63, 64, 118
 Կիւրիկեանք 211
 Կիւրիկէ 207, 220, 222
 Կլարճէթ 151, 154, 208
 Կլարջիթ 151, 157, 161, 191, 195, 199, 208
 Կլգեկար 203, 206, 210, 216
 Կլգեկարնի (Վր.) 206, 210
 Կխոնթ 22
 Կղարջք 105, 109, 123, 136, 151, 154, 157, 161, 191, 195, 196, 208, 221
 Կյուպրացի Յեպիփան. տես՝ Յեպիփան Կյուպրացի
 Կյուքապագատ Դավիթ. տես՝ Դավիթ Կուքապալատ
 Կյուրիոն 69
 Կյուրիոն կաթ. 16, 36
 Կոբա 208, 213
 Կոգ 63
 Կոզովիա 91
 Կոզովիանցի 69
 Կոզովիանցի Թեոդորոս. տես՝ Թեոդորոս Կոզովիանցի
 Կոզովիանցի Հովհան. տես՝ Հովհան Կոզովիանցի
 Կոլա 204, 205, 218
 Կոլմպեղատն 121
 Կոկուստիկ (Վր.) 85
 Կոկուստեցի Թեոդորոս. տես՝ Թեոդորոս Կոզովիանցի
 Կոդա 204, 205, 218
 Կոզք 66, 67
 Կոզքոփոր 91
 Կոմիտա 78, 85
 Կոմիտաս 69
 Կոմիտաս կաթ. 37, 38, 54—56, 78, 85, 86
 Կոմիտաս 69
 Կոմիտաս կաթ. 37
 Կոնստանդ Կաթ 24—26
 Կոնստանդին Թադ. Ափխազաց 202
 Կոնստանդին կայսր 120, 121, 135, 205
 Կոռնակ 70
 Կոսաբո 163
 Կոսաբոս 162, 163, 166

Կոստանդին Ափխազայ 202

Կոստանդինոս Մեծ 20, 22, 148, 178,
194

Կոստանդին Ափխազայ 210

Կոստանդին կայսր 68

Կոստանդին փոքր 46

Կոստանդնուպոլիս 42, 43, 55, 57, 68, 79,
101, 106, 113, 115, 119—121, 138,
173, 204, 205

Կոստանդյան Կարապետ պրոֆ. 101, 109,
182, 187, 212, 223

Կոփկառ 80, 137, 144, 147, 148, 175,
196, 224

Կովկասացիոց գուռն 162

Կովկասեանք 191

Կովկասիք 143

Կովկասյան թաղամասեր 188

Կովկասյան ժողովուրդներ 176, 181

Կովկասյան բնակիչ 46

Կովկասյաններ 147, 148, 191

Կովկասյան գուռն 175

Կորեկ 205, 207, 208, 211—213

Կորեկյանք 211, 212

Կորյուն 180

Կուելոյ բերդ 93, 94

Կուղ Տրմոթեոս. տես՝ Տրմոթեոս Կուղ

Կուլխեթ 168

Կուլխեթոյ ձորն 175

Կուխի Աշոտ. տես՝ Աշոտ Կուխի

Կուխք 168

Կուսիստա 55

Կուսուրգո 197

Կույր Ագարնասե Աթրնեքեհ. տես՝ Ա-
գարնասե Աթրնեքեհ Կույր

Կուսարոս 162

Կուր 46, 124, 155, 156, 167, 168, 188,
194, 197, 203, 217, 218

Կուրափլեյեկ (Վր.) 84

Կուրափլեյեցի Քրիստափոր. տես՝ Քրիս-
տափոր Տիրատեցի

Կոսնակ 74, 76

Կվերեկն 205, 207, 208, 211

Կվերեհոն 69

Կըասեր Յեփրեմ. տես՝ Յեփրեմ Կըասեր

— Հարեթ 76, 177

Հազարացիք 117, 200

Հանեն 55

Հանեն Գարեգնացի 78

Հայեղ 218

Հայրկառնացի 69

Հայրկառնացի Հուլիանոս. տես՝ Հուլիա-
նոս Հայրկառնացի

Հախպատ 12

Հակաբազկեղանիկ. տես՝ Քաղկեղանիկ
[Հակա]

Հակոբ 30, 59

Հակոբ Բթառնեցի 197

Հակոբ Կարնեցի 191

Հակոբ յեպրակոպոս 175

Հակոբ յերեց 7—9, 11, 197

Հակոբ Քարարնեցի Քարափնեցի 106,
120, 121

Հակոբիկներ 86, 78, 79, 104

Հակոբոս Սանահնեցի 120, 121

Հակոբյանց մատենադարան 222

Հաղբատ 212, 219, 228

Հաղբասյան գյուղաց 222

Համազասպ 55

Համազասպ թաղ. 161, 162

Համազասպ Կուրապալատ 79, 86

Համազասպ Ոսկեան. տես՝ Ոսկյան Հա-
մազասպ

Համազասպ Տարոնեցի Տարոնոյ 188,
189

Հայ, Հայեր, Հայերեն, հայն գրեթե ամ-
բողջ գրքում

Հայկ 74, 76, 144—146, 176, 178

Հայկ մյուս 74

Հայկակ 74, 76

Հայկակ մյուս 76

Հայոց գուռն 42, 68

Հայոց ձոր 46

Հայք (→Հայոց) գրեթե ամբողջ գրքում

Հայք հուշակահան 63

Հայք Մեծ 84, 109

Հայք չորրորդ 80, 57

Հայք պարսկական 68

Հայք վերին (բարձր) 101

Հաշտեանք 44, 65, 69

Հասոս 144—146, 177, 178

Հասիճ 130
 Հափանակ 74
 Հարմա և Հարմայ 74, 76
 Հարուսթյանյան Սեթ 61
 Հաւանակ 76
 «Հաւատարմաւ» և «Հաւատոյ նամակ» 55
 Հաւարայ 76
 Հելլենական 74
 Հելլենացիք 76
 Հեղինե արքայադուստր 192
 Հեղինե Թագուհի 20
 Հերակլ Բ. Թագաւոր Վրաց 14
 Հերակլ կայսր 44, 54—56, 61, 63—67, 80, 130, 194
 Հերոսք 143
 Հերացիք 39
 Հերեթ 10—14, 98, 137, 165, 166, 168, 200, 203
 Հերեթայ լիճ 144
 Հերոս 174
 Հերոս 144, 147
 Հերք 86, 37—38, 137, 165, 166, 168, 200, 203
 Հիսուս 45, 80, 98, 194
 Հնդկիք 228
 Հնդկաստան 190
 Հոգեցմունք 61
 Հոռոմ 68
 Հոռոմք 37, 49, 55, 57, 65, 118, 120, 121, 178
 Հովասափ 102
 Հովել 175
 Հովնան 85
 Հովնան Արաղա վորդի 205
 Հովնան Բաղարանցի 78, 83, 86
 Հովնան Գարեղենացի 73, 86
 Հովնան Դազլան 206
 Հովնան Դամասկոցի 128
 Հովնան Դրասխանակերացի 88, 56, 58, 59, 68, 65, 67, 68, 98, 210
 Հովնան Զեղաշենցի 108
 Հովնան Կաթողիկոսի 44, 46
 Հովնան Կողովանցի 49,
 Հովնան Հռոմաց մասի կաթողիկոս Հայոց 44, 52, 68—69

Հովնան Մայրապոսեցի 33, 39, 42, 54, 67, 68, 80, 228
 Հովնան Մանգակունի 54, 78, 79, 86
 Հովնան Յերուսաղեմացի 52, 57
 Հովնան Ունեցի 30, 31, 35, 58
 Հովնան Որբել 216
 Հովնան Պաշոյ 103
 Հովնան Սյունական 83
 Հովնան Վոսկերեսրան 71
 Հովնան Քարթլայ 214, 219
 Հովնանեկ Ունեցի 58
 Հովնանեկ Սարկափազ վարդապետ 223, 228
 Հովնանեկ Տափուկեցի վանական 49
 Հովնաթանյան Հովնաթան 183
 Հովսեփ ի Հայոց ձորոյ 40, 61
 Հովսեփյան Գարեղին 54, 62, 228
 Հուգա Սկարբովացի 17
 Հուլիանիս 78, 79
 Հուլիանոս Ադիկանացի և Հադիկանացի 86, 48
 Հուսաստան 20, 22, 37, 40, 119, 151, 161, 164, 166—168, 173, 188, 190, 191, 193, 195, 205
 Հուսէթ 189
 Հույնք և Հույներ 22, 38—39, 39, 42—44, 47, 60, 63—65, 67, 71, 79, 81, 99, 107, 113, 120, 121, 137, 188, 160, 161, 168, 161—163, 166, 167, 169, 173, 175, 178, 188—195, 197, 201, 204—208, 210
 Հուսիկ 75, 77, 84, 85
 Հուսիկ Մովսիսյան. տես՝ Մովսիսյան
 Հուսիկ
 Հուստինոս 60, 62—63, 63
 Հուստինիան 60
 Հուստինիանոս 40, 42, 59, 79, 80
 Հուրա 76
 Հասնա 76
 Հռեփսիմ 20—22, 169—171, 188
 Հռեփսիմյի տաճար 44, 54
 Հռեփսիմյանք 21, 22, 142, 148, 160, 182, 183
 Հռոմ 17, 20, 113, 169, 170, 173, 189
 Հռոմայեցիներ 190
 Հռոմայեցիք 6

Հոգմեյական 51

Հրաչ 74

Հրաչեայ 76

Հրաան 76

Հրեայք 173

Հրինաի Խէ 160

Հօրայ : Հօրայ 76

— Զորոթոր : Զորոփոր 70

— Ղազո 157

Ղազար Փարպեցի 83, 57, 61, 187, 196,
221

Ղալինջաբար 218

Ղանուխ 217

Ղասիմ. տես՝ Արուս-Ղասիմ

Ղարաբուլախ 13, 14, 210

Ղարայաղ 96, 221

Ղեռնդ 69, 84

Ղեռնդ Առեւտեցի : Արեթեցի 78, 86

Ղեռնդ Մովսէսյան. տես՝ Մովսէսյան
Ղեռնդ

Ղեռնդ յերեց «ի Վանանդայ» 61

Ղեռնդ պատմագիր 61

Ղեռնդ վրդ. 40

Ղզը-Քիլիսա 15

Ղլաճյան Արսեն 50, 58, 61, 62, 83

Ղուկաս Ինճիճյան. տես՝ Ինճիճյան Ղու-
կաս

Ղուսկիսանա 96

Ղվկի 80, 92, 93, 202

Ղվկեցի Սանանո. տես՝ Սանանո Ղվկ-
եցի

Ղվկլիս-ցիլիս 93

Ղբաթիւ 105, 106, 108, 109

Ղփշաթ 220

— Ճակատի : Ճակատք 91

Ճաւաթեթ 172

Ճնլիշ 18, 19

Ճնրեմ 183

Ճիհովը-Վշնասաղ 62

Ճիճուս-Ասիմ 184

Ճղաւնդիտել 221

Ճղանդեղելի (վր.) 216, 221

Ճղանդեղեցի Միմեոն. տես՝ Միմեոն
Ճղանդեղեցի

Ճղանդեղի 221

Ճորթի 101, 108

— Մարոզցի Փիլոթսենոս 48

Մաղ 188, 190

Մաղիսարոս Դրէգոր. տես՝ Դրէգոր Մա-
ղիսարոս

Մաղոզ 189, 190

Մաղուկեթ : Մաղուզք 190

Մաթուսաւլա 45, 70

Մաթուսաղա 45, 65, 70

Մաիզան : Մաիժան 164

Մալատիա 197

Մալիսայան Սա. 57

Մախոց 61

Մակար 21

Մակեդոնացի Աղբրանդը. տես՝ Աղբր-
անդը Մակեդոնացի

Մակեդոնացիք 74, 76

Մահլ՝ Մմբատայ Վօրդի 26

Մահանաբերդ 222

Մահմեդ 114

Մահմեդական 184

Մահմետ 200

Մամա-Դավիթ 96

«Մամիդա» 14

Մամիկոնէ 11

Մամիկոնէից Վասակ 62

Մամիկոնէից տէր 26

Մամիկոնէից եպիսկոպոս 50

Մամիկոնյան 69

Մամիկոնյան Մանվել (Մանուէլ) 75

Մամիկոնյան Մուշեղ 42—48, 49, 75

Մամիկոնյան Վահան 41, 57, 61

Մամիկոնյան Վասակ 62

Մամիկոնյան Վարդան 8—9, 11, 198

Մամիկոնյան Վարդան Բղեշի 32, 42, 46,
62, 63, 79

Մամիկոնյանը 75

Մամիուենի 41—48, 69, 75

Մամկուէնք 76

Մամիւալ 200, 201

Մամիւալ Գուարամ. տես՝ Գուարամ :
Գուարամ Մամիւալ

Մալքազոմեցի Հովհան. տես՝ Հովհան
Մալքազոմեցի

Մայրեզոմ 67
 Մայրեղուեմեղի (գր.) տես՝ Մայրազոմեցի
 Մայրեփան 70
 Մեյրեփանեցի 46
 Մայրեփանք 47, 70
 Մայրեփեղի (գր.) 46
 Մայրոզոմ 67
 Մայրոզոմեցի 67, 68
 Մայրոփանք 67, 68
 Մանագիկերա 39
 Մանագիկերտի ժողով 30, 31, 58
 Մանանգյան Հափուր պրոֆ. 209
 Մանասազոմ Մանասզոմ 218
 Մանավոդյանք 75
 Մանգլիս 13, 15, 194, 203, 210
 Մանգլիք 14, 210
 Մանգլյաց փոք 203
 Մանդակունի 84
 Մանդակունի Հովհան 54, 78, 86
 Մանդակունիք 75
 Մանեցզոմ 218
 Մանեբեյացիք 39
 Մանուկ Մանփել Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Մանփել Մանուէլ
 Մանուէլ կայսր 49
 Մանուշար 207
 Մանուշէ 222
 Մաշտոց 40, 53, 60, 61, 69, 78, 84
 Մաշտոց կաթ. 54
 Մառ Նիկ. աղագ. 6—8, 53, 99, 100, 132, 133, 140, 178, 180, 184, 185, 198, 200
 Մասիս 148—148, 175
 Մասիք 146—148
 Մաստիս 61
 Մաստոց 40, 60, 61, 69, 78, 84
 Մափրիկ կայսր 42—44, 63, 79, 80
 Մաթթիս Մաթթէոս Ուռնայեցի 120, 121, 222
 Մատիկյան Աղեքսանդր 49
 Մար-Աբաս 142
 Մարիամ Թադուհի 109, 188, 203, 206
 Մարիամ Թադուհու Վարիանտ 180, 186, 185, 187, 140, 177, 184, 185, 199, 214

Մարիամաշեն 109
 «Մարիամ-Ջվարթ» (գր.) 14
 Մարմաշեն 107—109, 139
 Մարմաշենցի Սոթիկեա 73, 103, 109
 Մարմարաշեն 109
 Մարտոմդոփելի Անտոն. տես՝ Անտոն Մարտոմդոփելի
 Մարտփիլի 221
 Մարք 6, 74, 145
 Մարենացի Սոգոմոն. տես՝ Սոգոմոն Մաքենացի
 Մարթիմ Քասաթանուզ 71
 Մարտիմոս 126
 Մարտուգյան Մեքորոզ 49, 111, 116
 Մեգրեկներ 143, 161, 162
 Մեմեմ Գնունի. տես՝ Գնունի Մեմեմ
 Մելլա 192
 Մելլաա 197
 Մելլափին 192
 Մելլեթ-Քանդյան Ներսես 50, 91, 92
 Մելլեթ-Շահ սուլթան 216, 220
 Մելլերսթ-Բեկ Լ. պրոֆ. 7, 47—51, 54—57, 59, 65, 72, 98, 106, 109, 112, 114, 121, 123, 183, 197, 210—212, 221—224
 Մելքանե Մուրժդաբեցի 106
 Մելքեթաներ 35
 Մեկ 178
 Մեծիբանք 52
 Մենակյաց Անտոն. տես՝ Անտոն Մարտոմդոփելի
 Մեշանինուզ Իվ. աղագ. 181
 Մեսիս 178
 Մեսիբանք 90, 93
 Մեսիսեցի 218
 Մեսիսներ 206
 Մեոթք 28, 29
 Մեքորոզ Մարտուգյան. տես՝ Մարտուգյան Մեքորոզ
 Մեքորոզ Տեք-Մովսիսյան. տես՝ Տեք-Մովսիսյան Մեքորոզ
 Մեքորփր 117
 Մեքեցի 100
 Մեքէ 100
 Մեքէուլի 99, 109
 Մեքուլ Գեորգ. տես՝ Գեորգ Մեքուլ

Մթածմիդա ։ Մթածմինդա (Սուբբ
 Հյառ) 96
 Մթածմիդելի (Սուբբլեռնեցի) Յեփե-
 միոս. տես՝ Յեփեմիոս Մասածմիդելի
 (Սուբբլեռնեցի)
 Մժէժ 66
 Միափոքս 22
 Մի՛բ 195, 197
 Միհրան 151, 153, 159, 173—175, 185,
 190, 194—196
 Միհրան մանուկ 165—168
 Միհրանդուխտ 160, 161, 175, 176, 191
 Միհրդատ 160, 161, 175, 176, 191
 Միւռտեսա 74
 Միջադեպի Անտոն. տես՝ Անտոն Մալ-
 տոմզոփելի (Մհնակյաց) ։ Միջագետ-
 ցի
 Միջագետք 78
 Միջին Ներսես. տես՝ Ներսես Միջին
 Միսո 78, 84
 Միբդատ 160, 161, 175, 176, 191, 196,
 197
 Միբրան 28, 29, 151, 153, 169, 173—
 176, 185, 188, 190, 195, 197
 Միբրան մանուկ 165—168
 Միբրանաշփիլի 9. 109
 Միբրվան 151, 153
 Միբայել [Ասորի] 31
 Միբայել կաթ. Վրաց 108, 112, 115—
 117
 Միբայել կայսր 24
 Միբայել հրդա. 49
 Միբայել յերեց 126
 Միսիթաթ Այբեփանեցի 181
 Միսիթաթ Անեցի 180, 181
 Միսիթաթ Գոշ 49
 Միսիթաթ Սեբաստացի 26
 Միսիթաթյան 101
 Միսիթաթյան Անել 61
 Միսիթաթյանք 49, 181
 Մհեբ 197
 Մոզփթա (վր.) 191
 Մոդեստոս 55
 Մոհմեդ 201
 Մոշալն 137
 Մոսկովա 27, 176

Մովսէս 144, 147, 166, 168
 Մովսէսանք 143
 Մովկան 144, 165, 166, 168
 Մովկանք 143
 Մովսես Խորենացի 38, 41, 61, 76, 142,
 143, 176, 178, 180, 182
 Մովսես Կաղանկատացի 51, 52, 209
 Մովսես Յեղիշաբդեցի (Յղիշաբդեցի) 16,
 43, 44, 63, 64, 75, 79, 86
 Մովսես Յուդատացի 37, 52—54
 Մովսեսյան Ղեռնդ 211
 Մովսիսյան Հուսիկ 59, 95
 Մորիկ 42—44, 65, 79, 80
 Մուհամեդ 114
 Մուսիկ 201
 Մուժլ 200
 Մուշել. տես՝ Մուշեղ
 Մուշել [Ալպիբեցի]. տես՝ Մուշեղ Այլա-
 բեբդցի
 Մուշել Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան
 Մուշեղ
 Մուշեղ 137
 Մուշեղ Այլաբեբդցի 78, 79, 86
 Մուսիկ 78
 Մուսիլի (վր.) 84
 Մուսիլի (վր.) ։ Մուսիլեցի 84
 Մուսիլի (վր.) 79
 Մուբիկ 65
 Մուբվան Խուլ 195
 Մաբեփաբի (վր.) 87, 89, 202. տես՝
 Տրեթցի
 Մըովկիլի (վր.) 133, 140, 142, 184. տես՝
 Ռուխեցի
 Մըուան 151—153
 Մցիբի (վր.) 122. տես՝ Կըտսեղ
 Մցիթիթ 22, 23, 28, 29, 115, 151, 154,
 167, 158, 164, 165, 169, 172, 178, 175,
 176, 191, 192, 197
 Մցիթիթա 169
 Մցիթիթացի 36
 Մցիթիթցի 156
 Մցիթիթա 156, 164

— Յաբիթ 143
 Յակոբ. տես՝ Հակոբ
 Յակոբ Կարենեցի. տես՝ Հակոբ Կարենեցի

Յակոբոս Սանահնեցի. տես՝ Հակոբոս
 Սանահնեցի
 Յակովբոս Տաշեան. տես՝ Տաշյան Հա-
 կովբոս
 Յայա Ասորիորացի 211
 Յափան 143
 Յարութիւնեան Սէթ. տես՝ Հարությու-
 նյան Սէթ
 Յափեա և Յափեոս 74
 Յերբայեցի 150
 Յեղեբացիք 161
 Յեղեբք 143, 154, 161, 162, 168
 Յեղեղ-Բողիզ 69
 Յեղեղ-Բուզիզ 59
 Յեղիզ (Քալի-. տես՝ Քալիլ Յեղիզ
 Յեղեթ-Բուզիզ 60
 Յեղատրուզեա 69
 Յեղք Նիղայեցի 38, 44, 46, 56, 65, 69,
 78, 80, 85, 86, 116
 Յեկեղնց 136, 137, 151, 189
 Յեկեղյաց դավառ 35, 69, 137, 205
 Յեղիշ 47, 60, 61
 Յեղիվարդեցի 85
 Յեղիվարդեցի Մովսէս. տես՝ Մովսէս
 Յեղիվարդեցի
 Յեղվարդ 44, 47, 69
 Յեղիկուբա Քեղզորոս. տես՝ Քեղզորոս
 Յեղիկուբա
 Յեղիփան Կյուսղբացի 71, 87—89
 Յեսայա մարգարէ 91
 Յեսայի. տես՝ Սեսայի Ապուստոսէ
 Յեփաղք 79
 Յեֆթոմիանոսք 122, 128
 Յեքասի 168
 Յերեմիա մարգարէ 91
 Յերկաթաձոր. տես Սրկաթաձոր
 Յերկաթ Յեփիմիոս. տես՝ Յեփիմիոս
 Յերուսաղեմացի
 Յերնդակ՝ հայք Շիռլի 149
 Յերուսաղեմ 17, 20, 39, 52, 53, 57, 99,
 106, 107, 113, 126, 149, 154, 169, 173,
 222
 Յերուսաղեմացի Յեփիմիոս. տես՝ Յե-
 փիմիոս Յերուսաղեմացի (Յերկաթ)
 Յերվանդ մեծ 155, 162
 Յերվանդ Սաղափակյաց 74, 76

Յեփիմիոս Աթոնեցի (Սուրբկանեցի)
 102, 103, 105, 109, 122, 139
 Յեփիմիոս Յերուսաղեմացի (Յերկաթ)
 72, 73, 105, 106, 109, 112, 139
 Յեփրեմ Ասորի 177
 Յիզաբբուզիա 40, 60
 Յիսուս. տես՝ Հիսուս
 Յոր 21
 Եօփէ 175. տես՝ Հոփէ
 Եօփան. տես՝ Հոփան
 Եօփաննէա. տես՝ Հոփաննէա
 Եօփէփ. տես՝ Հոփսեփ
 Եօփէփեան Գարեգին. տես՝ Հօփսեփյան
 Գարեգին
 Եուզա. տես Հուզա
 Եուսիկ ա. ե. տես՝ Մովսէսյան Հուսիկ
 Եուսարինիան. տես՝ Հուսարինիան
 Եուսարինիանոս. տես՝ Հուսարինիանոս
 Եուսուփ 98, 94
 — Եսարիկէլի (զբ.) Եսարիկեցի 36
 Եսբոկա 36
 Եսրուքողոնոսք 149, 220
 Եսդիանդին 197
 Եսդիանդին Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Ասա-
 վածաբան
 Եսխիզուրի (զբ.) 14, 217, 221
 Եսխիշեան (Եսր-. տես՝ Եսր-Եսխիշեան
 Եսխիշեանցիք (Եսր-. տես՝ Եսր-Եսխի-
 շեանցիք
 Եսիշուան Եսիշեան 155
 Եաշիկէլի (զբ.) Եաշիկեցի 36
 Եասր 191
 Եսբոկա 36
 Եսբոկացի Փիլոքսենոս. տես՝ Փիլոք-
 սենոս
 Եսփոք Դանիւսի 169
 Եեբրոթ 143, 145—147, 178, 190
 Եեբրոթյան 159
 Եեբրոթյաննիք 190
 Եեբրոթի 145—147
 Եեբրոթյանք 189
 Եեկատր Մելիկոս. տես՝ Մելիկոս Եեկ-
 տր
 Եեկրեսեցի Աբրեոս. տես՝ Աբրեոս Եեկ-
 րեսեցի

նեստոր 35, 39, 54, 66, 107
 նեստորականք 17, 40, 46, 60, 79, 83
 ներբապու. ներբապուն 39, 40, 50, 58—
 60, 69
 ներսե 69, 85
 ներսե. տես՝ ներսես
 ներսեն իշխան Գաբրիելյանից 26
 ներսեն Կամսարական 86
 ներսես Ակիրյան. տես՝ Ակիրյան ներ-
 սես
 ներսես Աշտարակեցի 58, 60
 ներսես Արցադրակեցի 78, 85
 ներսես իշխան Կախից 137, 195
 ներսես Իշխանցի 46, 67, 68, 78, 80, 86,
 100, 101, 116
 ներսես Կամսարական 79
 ներսես Մկիչ-Քանդյան. տես՝ Մկիչ-
 Քանդյան ներսես
 ներսես Միս 21, 41, 77, 175
 ներսես Միջին 32, 35—37, 39, 40, 47,
 48, 50, 57
 ներսես Շնորհալի 49
 ներսես Սարգիսյան. տես՝ Սարգիսյան
 ներսես
 ներսես. տես՝ ներսես
 ներսիանի 195
 ներքին Բարթիլ. տես՝ Բարթիլ ներքին
 Նիանիա 206, 207
 նիափոր ը նիափորա Դվինցի 22, 169,
 172
 նիզակի (վր.) ը նիզակեցի 85
 նիզակեցի Յեզր. տես՝ Յեզր նիզակեցի
 նիկանոր ը նիկանորա 74
 նիկանոփր 76
 նիկիո ժողով 22
 նիկիտա Սարթատ 126
 նինոժժիզա 183
 նինուեցից 92
 նիոփոր Դուռայ 169.
 նիոփորա Դուռացի 172
 նուան(Սուբբ-տես՝ Սուբբ Նշան Հազրատի
 Նոյ 72—74, 143
 «Նոյեմաե» 55
 նուսե 157
 նոր-Նախիջևան 116
 նոր-Նախիջևանցիք 116

նոր-Ջուղա 65
 նոր-Քաղաք 170
 նորաբերդ ը նորբերդ 218
 նորայր 74, 76
 նուարար 74
 նուեհ 18, 18—20, 22, 125, 140, 169,
 170, 172, 174, 182, 183
 նուստե 157
 — Եադրեանդ 155
 Շակի 196
 Շահազիզ Յերգանդ 116
 Շահիջան ը Շահինյան 188
 Շահումյան [դուազ] 197
 Շամայ յերկիր ը Շամի 166
 Շամիրամ 74
 Շամշոյա 151, 158, 174, 196, 207
 Շամշոյալ 209, 216
 Շամշուզե 212
 Շադուհ 75, 98, 107
 Շադուհ Բադրատուհն. տես՝ Բադրա-
 տուհն Շադուհ
 Շափաղ 74
 Շափշ 216
 Շափշիք 206, 208, 209
 Շափշիթցի 216
 Շափշք 208—209
 Շաւարշ 76
 Շաւշէթ 208
 Շաաբերդ 18, 19
 Շար [Քաղաք] 162
 Շարբարչյան Ք. 188
 Շարուլ ը Շարուր 91
 Շարփան 217, 220
 Շարփան [Քաարե] 165
 Շարփան [Քաարե] 194
 Շաքէ 26
 Շելեուր 198
 Շիդա Քարթլի (վր.) տես՝ Քարթլի ներ-
 քին ը Շիդա (վր.)
 Շինոդ Դափիթ. տես՝ Դափիթ Շինոդ
 Շիոշ ը Շիուաշ 149
 Շիրակ 94, 139, 155, 182, 211
 Շիրակափան 155
 Շիրիմք 204, 211
 Շիրփան 187

- Շղուներ 195
 Շմուկ 84
 Շնորհալի Ներսես. տես՝ Ներսես Շնորհալի
 Շոթա՝ Գրիգորի վորդի 217
 Շոյավեր 195
 Շողակաթ 44, 69
 Շուայ (վր.) 37, 39
 Շուլասովա 218
 Շուլավիր 195
 Շուկլաթ 44, 69
 Շուշանիկ 7—13, 15, 21, 22, 37, 193
 194, 197
 Շուշի 50
 Շուշա 200
 Շուսեթ 179
 — Պլիթ 204, 216, 218
 Ութիս 138
 Ուոսպրադա 76
 Ունեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Ունեցի
 Ունու 94
 Ունրե 157, 161
 Ունրեցիք 157
 Ուսական 44, 69
 Ուշկ 101
 Ուշկեցի Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Ուշկեցի
 Ուտրմի 168
 Ռահթ 158, 161, 164, 188, 197, 220
 Ռահր 155—157, 160—162, 175, 192
 Ռահիկ 75, 77, 84
 Ռահյան Համադասպ 49
 Ռաք 155—158, 161, 162, 175, 188
 Ռըբելյան Աբուլիթ 216, 222
 Ռըբելյան Հիդարիտ 201, 205, 206, 208, 216
 Ռըբելյան Ստեփանոս 12, 65, 93, 95, 180, 181, 221, 222
 Ռըբելյաններ 221
 Ռըբնիթ 182
 Ռըդանք թ Ռըդունիք 75
 Ռրեթ 144, 145
 Ռրթան 75, 77, 84
 Ռրիդանես 79
 Ռրմիզդ 188
 Ռրուսաունի (վր.) 79, 85
 Ռփրեթ 208
 Ռըբոմնեզլիլի - Սերբերյանով. տես՝ Սերբերյանով
 Ռեթմիս 76, 84
 Ռեթմեսցի 85
 Ռեթմեսցի Իսրայել. տես՝ Իսրայել Ռեթմեսցի
 Ռչիպորեթա թ Ռչոպորեթ 23
 Ռիստանես 12, 14, 16, 17, 47, 59, 117, 118
 Ռիստիք 204, 216, 222
 Ռիկիսնի Գարբիել. տես՝ Գարբիել Ռիկիսնի
 Ռիզթիք 138, 204, 216, 218
 Ռիզիկեցի 84
 Ռիզիկեցի Իսահակ. տես՝ Իսահակ Ռիզիկեցի
 Ռիսնրիկով 157, 161
 Ռիսական 44, 69
 Ռիսակով 13
 Ռիշարմա 174, 192
 Ռիշարմացի թ Ռիշարմեցի Սաղոմե. տես՝ Սաղոմե Ռիշարմացի թ Ռիշարմեցի
 Ռիշարմա 161, 192
 Ռիշարմոյեցի Սալոմե. տես՝ Սալոմե Ռիշարմոյեցի
 Ռուհա 192
 Ռուհայեցի Մատթեոս. տես՝ Մատթեոս Ռուհայեցի
 Ռւրբանթա 172
 Ռւրբանիտ 172
 Ռւրբանոպոլիս 28
 Ռւրբնիթ 172
 Ռւրբնիտ 112, 124
 Ռւրմիզդ 198
 Ռւփրեցիք թ Ռւփրեցիքի 202, 209, 216
 Ռւփրեթ 218
 — Ձոր 52
 Չորդ 11, 12
 Չորդունանի 12
 Չորե 42
 Չորի Վարդան 62
 Չուրինով Գ. պրոֆ. 98, 119

— «Աթմոսֆերն» 71—73

Պալմյան Աղեքսանդր 6

Պաշլուխյան 109

Պաշլուխյանի Բաշրամ 187

Պաշլուխյանի Դրեզդեր 109

Պաշլուխյանի Վաշրամ 109, 187

Պանոզ Հովհան. տես՝ Հովհան Պանոզ

Պանոյան 74

Պանոյան 76

Պանրարերգ Պանրի բերդ 93

Պապ 75

Պապենիկ 78, 84

Պապրանաս 83

Պապրանտի (գր.) 85

Պապրանայան յերկիր 80

Պասկեի 13

Պատեր 74

«Պատմութիւն» 72—73, 77, 88, 105

Պատկանյան Բ. պրոֆ. 130, 132, 178

«Պատմութիւն» 73

«Պատմութիւն» 71—73

«Պատմութիւն Վրաց» 129, 130—132, 140

«Պատմութիւն Քաթիլայ» 129

Պարեա 76

Պարթև Դրեզդեր 21, 52, 95, 189

Պարթև Սահակ 11, 57, 61, 72

Պարթևացի Դրեզդեր 34. հմմ. Դրեզդեր Պարթև

Պարթևեր 6, 74—76, 154, 196

Պարխար Պարխարյան յերկիր 157

Պարոյր 76

Պարսիկ Պարսիկներ Պարսիկեր 6, 11, 35—36, 37, 39—41, 43, 44, 57, 59, 60, 62—65, 75, 77, 79, 107, 187, 148, 149, 152, 154, 158, 160, 163—168, 174, 175, 188—194, 196, 207, 208, 217, 220, 224

Պարսկաստան 63, 150, 190, 192, 193, 207

Պարտալ 52, 166, 175, 196, 217

Պաւղոս Տարոնեցի. տես՝ Պողոս Տարոնեցի

Պելոմալ Սյունեցի 174

Պետերբուրգ 216

Պետրոս Թափի 36—38, 40, 48, 55, 57, 79, 104, 107, 108, 111, 113, 115—117

Պետրոս կաթ. Հայոց 204

Պետրոս [Սիմեոն-կաթ. Վրաց 187

Պետրոս Սյունյաց 59, 117, 118

Պետրոս Թահանա 190

Պերկիս 77, 84

Պերոզ 35, 48, 54, 166, 174, 175, 189, 195

Պերոմ Ագրիսֆեցի 174

Պերոմալ Սյունեցի 22, 174

Պերոմկափուր 189

Պղնունիք 75

Պլինիոս 178

Պոլոս Տարոնեցի 49

Պոնաս 139

Պոնասի ծով 144, 145, 189, 195

Պոլամ 76

Պաղեմեոս 178

Պրեմ 74

Պրոկ 55

— Ջաղիրեթ Ջաղիրք 166

Ջալալյանց Սարգիս 14, 212

Ջաղա 180

Ջանաշվիլի Մ. պրոֆ. 18, 176, 184

Ջալալիշվիլի Իփ. պրոֆ. 6, 8, 9, 10, 12—15, 20, 22—25, 27, 31—38, 47, 62, 63, 66, 89, 90, 93, 96, 97, 100, 108, 109, 119, 122, 124, 186, 189, 140, 142, 176—178, 180, 181, 186, 187, 197—199, 209, 211, 218—219, 221, 222

Ջալալիթ 23, 188, 189, 190, 172, 195, 201, 202, 204, 205, 209, 218

Ջալալիք 16, 17, 28, 109, 188, 189, 190, 172, 175, 195, 201, 202, 204, 205, 209—211, 218

Ջալիէթ 159, 175

Ջափար 202, 205

Ջափար՝ վորդի Աբրահամի 26

Ջիբա յերկիր Ջիբիթ 137

Ջոջիկ 11

Ջուաներ 129, 132, 186, 188, 189, 191

Ջուաներ 129, 132, 188, 186, 140, 185—187, 189, 191

Ջուաներ Վասպուրականի 188, 189

Ջուաներյան 188, 186, 140, 185, 195, 198, 199

Զուգա [Եոթն. տեղ. Նոր. Զուգա
Զգարիս 106, 197

— Ռաճա 196

Ռան 10, 12, 114, 165, 166, 168, 175,
188, 193—196, 201, 205

Ռանք 145, 205

Ռապաա 172

Ռապապեր 172

Ռասի 168

Ռաստ 203

Ռաքայել տիկին (Թադուհի) 136, 137

Ռեխա 15

Ռեխի 161

Ռեյ 162, 168, 174, 185, 188

Ռեյան 176

Ռիչա 195

Ռիֆաա 74

Ռչաունի 85, 86

Ռչաունիք 46, 75, 78, 79, 85, 197

Ռոմանոս կայսր 138, 205

Ռոսաակե 77, 84

Ռուխ 112, 124

Ռուխեցի Լեոնտիոս. տեղ. Լեոնտիոս
Ռուխեցի

Ռուսյանցի 176

Ռուսյանցիյան վարխան 176

Ռուսթաֆ 14, 216

— Սարա 190

Սարել 40

Սարելիանոս 39

Սարելիոս 40

Սարինին Մ. 7, 9, 10, 25, 26, 90, 97,
105, 106, 111, 119, 124, 127, 184, 214

Սարուք 75, 107

Սաղաբեժո 183

Սաղգուխա 188, 196

Սալոմե Ռաֆաբայել 22, 168, 169, 174,
175

Սակգուխա 196

Սակուրեթ 211

Սաակ 84

Սահակ 84

Սահակ ամիրա 24, 25, 200, 201

Սահակ Հայոց Մեծաց կաթ. 34

Սահակ յեղբայր Գուարամ 137

Սահակ Գաբրիել 11, 38, 40, 41, 55, 57,
61, 62, 71, 75, 78, 85, 107

Սահականույշ 11

Սահակգուխա 188, 196

Սահաունի Գաբրիել 79, 85, 86

Սահունի 75

Սաղբրեռե Արսեն 215

Սամառա 26

Սամարիա 24, 26

Սամոել 84

Սամոել Արտազնցի. տեղ. Սամոել Ար-
տազնցի

Սամոել Մուսիկցի. տեղ. Սամոել Մուս-
իկցի

Սամզրիդղե 14, 151, 153, 175, 205, 212,
216, 217

Սամզրիդղեք 205, 207, 208

Սամբույա 14

Սամար 109

Սամոել Անեցի 58, 93

Սամոել Արտազնցի 78, 86

Սամոել ժոնոգոն 199

Սամոել Մուսիկցի 77

Սամյակ 28, 29, 93, 157, 202

Սանահին 213

Սանահնցի Անանյա. տեղ. Անանյա.
Սանահնցի

Սանահնցի Հակոբոս. տեղ. Հակոբոս.
Սանահնցի

Սանանո Ղվեկցի 196

Սաղիտազն Սաղիտազնիս Սաղիտա-
ախչո 15

Սասան 162

Սասանյան 164

Սասանյանք 165, 174

Սափազնա 74

Սարակինոս 202

Սարանդ 208, 216

Սարաբադ 176

Սարգիս ա. 49, 116, 117

Սարգիս Զալալյան. տեղ. Զալալյան Սա-
ղիս

Սարգիս Մուրադ 114

Սարգիս Սուբուլի վոլդի 116—118

Սարգիս Սուբուլյան վոլդի 111, 112

Սարգիս փակակալ (լուսաբար) 58, 107
 Սարգիսյան Ներսես 101
 Սարգսի վկայարան 116
 Սարկավագ վարդապետ 219, 222, 223
 Սարկինոզ 184
 Սարկինոզներ 92, 201
 Սարխափոր 169
 Սաբունի 79, 85
 Սաւաէր 76
 Սափարա 28, 29
 Սափարացի Աբսեն. տես՝ Աբսեն Սափա-
 բացի
 Սափուրս, Սափուրցի 172
 Սաուրմազ Սաղկեցի 77, 84, 158
 Սեբաստացի Մխրթար 26
 Սերաստիա 120
 Սերես 54, 54—56, 61, 64, 65, 67, 130
 Սեդրակյան Արիստակես 104
 Սելեվկոս Նեկատր 74, 76
 Սեմ 74, 177
 Սեննաբրիմ 121
 Սենեքերիմ 138
 Սենյաներիմ 109, 189, 205, 206
 Սեն-Մարտեն 109
 Սերերբյակով-Որբոմենդիլիլի 176, 180
 Սեմ ծով 144, 224
 Սեփերիոս 38
 Սեփերոս 36, 38, 48, 107
 Սեփորդի [Սողոմոն. տես՝ Սողոմոն Սե-
 փորդի
 Սիդէթ || Սիւն 189
 Սիմեոն Լոգոթեսոս 56, 142
 Սիմեոն Ճզ՝ոնդիդեցի 215
 Սիմեոն Հարստիա 36
 Սինդ || Սինդացիներ 189
 Սիոն Ասենի 24
 Սիոն Մաճվիլիշիլի 212
 Սիոնիս Նամոյաթ 163
 Սիսական 12, 65, 181, 221
 Սիֆիլիլիթա (վր) 69
 Սիլիացիներ 58
 Սկակուրիթ 161
 Սկայորդի 76
 Սկարեովապի Հուդա. տես՝ Հուդա Սկա-
 բիովապի
 Սկարովապի 17

Սկվիրեթ 181, 208
 Սկրա 124
 Սկուարնցի 16, 17
 Սկուարի 16, 17
 Սկնաի 182, 188
 Սմբատ 85
 Սմբատ Բաղրատունի. տես՝ Բաղրատու-
 նի Սմբատ
 Սմբատ Բյուրաթյան. տես՝ Բյուրաթյան
 Սմբատ
 Սմբատ Քոստովանոզ 89, 91—94
 Սմբատ Վարկիյան իշխան 207, 208, 211,
 212
 Սմբատ ժարդպան 52
 Սմբատ Շաքէոյ 26
 Սմբատ սպարապետ 26
 Սմբատ՝ վորդի Դավթի 183, 185—187,
 189, 205, 211
 Սմբատ Տիեզերակալ 201—208, 210, 211
 Սմպատ Թադ. 212
 Սյունական Հովհան. տես՝ Հովհան Սյու-
 նական
 Սյունեցի Պելոմավր || Պերոմավր. տես՝
 Պելոմավր || Պերոմավր Սյունեցի
 Սյունեցիք 39
 Սյունիք 12, 21, 26, 38, 45, 54, 57, 59,
 60, 65, 69, 79, 91, 181, 187, 188, 189,
 202, 211
 Սողոմէ 168, 174, 175
 Սողոմոն Իմաստուն 86, 136
 Սողոմոն Մաքենացի 51
 Սողոմոն Սեփորդի 25
 Սոմիթի 4, 20, 21, 23, 26, 28, 30, 34—
 39, 41—44, 46, 47, 64, 65, 75, 77—
 81, 91—99, 104, 106, 118—119, 186,
 187, 149—151, 153, 156, 158—170, 172,
 178, 179, 177, 178, 182, 188—190,
 192—195, 200—203, 208, 216—220
 Սոսթենա 106—108
 Սոսթենես Մարմաշենցի 73, 105—108,
 112
 Սոփի [Սուրբ— 101, 121. տես՝ Սուրբ—
 Սոփի
 Սոփրա ա. 42, 60, 68, 79
 Սուբուլ || Սուբուլի || Սուբուլյան 111—
 116

Սուլա 206

Սուկրյան Աբսեն 180

Սուճրաթ. տես՝ Սճրատ Խոստովանող

Սուճրատ Բաղրատունի. տես՝ Բաղրատունի Սճրատ

Սուճրատ Բյուրաթյան. տես՝ Բյուրաթյան Սճրատ

Սուճրատ՝ զորդի Դավթի. տես՝ Սճրատ զորդի Դավթի

Սուճեր 179

Սուր 76

«Սուրբ Թեոդորոս» 47

«Սուրբ Նշան» Հաղրատի 212, 228

«Սուրբ Սոփի» Սոփիա. տես՝ Սոփի Սոփիա

Սուրբյունեցի Դեորդ. տես՝ Դեորդ Աթոնեցի

Սուրբյունեցի Յեփիմիոս. տես՝ Յեփիմիոս Աթոնեցի

Սուրեն 69

Սուրեն իշխան 79, 85

Սուրեն յարդպան 42, 62

Սուրենյանք 75

Սուրմակ 84

Սպանան 114—116

Սպանդիատ 150

Սպեր 190, 193, 218

Ստեր 189

Սժան Սժանր 178

Սժերբնե 79

Ստեփան Տրեթցի 87, 89, 90, 220

Ստեփանե Մարեփարի 87, 89, 202

Ստեփանոս Դարզմանից 45

Ստեփանոս Որբկյան. տես՝ Որբկյան Ստեփանոս

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 80, 55, 56, 58, 60—62, 65—68, 98, 198, 209—211

Ստեփանոս [Տրեթցի] 222

Ստիթատ Նիկիտա. տես՝ Նիկիտա Ստիթատ

Ստոլո 79

Ստրաբոն 179

Ստուդիոն Թեոդոր տես՝ Թեոդոր Ստուդիոն

Ստուդիոն Նիկիտա. տես՝ Նիկիտա Ստիթատ

Սքանչելագործ Դրիդոր. տես՝ Դրիդոր Սքանչելագործ

— Վազգեն 11, 21, 193, 194

Վասպեն 194

Վասթեն 193, 194

Վաթսեն 21

Վաթիթանդ Վաթիթանդ Դորդասալ 117, 138, 140, 185—193, 195, 196, 199

Վաթուռ 12—15, 197

Վաթսանդ դ. Թադ. 130

Վաթսանդի տրիս 14

Վաթսանդյան խմբագրություն 155

Վանան Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Վանան

Վանդամ Պանկովունի. տես՝ Պանկովունի Վանդամ

Վադարբ 79, 85

Վադարբ 79, 85, 86

Վադարբապան 12, 14, 48, 50, 52, 54, 58, 61, 95, 101, 120

Վայձոր 91

Վայոց ձոր 26, 61, 91, 202

Վանական վարդապետ 49

Վանանդ 61, 91, 155, 209

Վանդի 91

Վանք Տփղիսի 98

Վաշգասյր 159

Վաշտակ 74, 76

Վաշտաշար 150

Վաչեսձե Աբսեն 112

Վասա 75

Վասակ Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Վասակ

Վասակ Վայոց-ձորոյ 26

Վասիլ կայսր 187, 188, 204, 205

Վասիլ Կեսարացի. տես՝ Բարսեղ Կեսարացի

Վասպուրական 21, 48, 69, 91, 98, 187, 180, 188, 189, 194, 202, 211

Վարադ-Բակուր 188, 207

Վարադ-Բաքար 175, 176

Վարանխուստով-Թանդ Վաթսանդ 188

Վարդակ 161, 152

Վարդակես 152

Վարդան 69

Վարդան Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Վարդան
 Վարդան պատմիչ 55, 117, 130, 131, 196, 211, 220, 222
 Վարդանանք 48, 61
 Վարդենի 11
 Վարդաբակուր 188, 196
 Վարդաբարք 175
 Վարդափարզ 137
 Վարդաբար 208
 Վարդգատ 75
 Վարն Խոսրով-Քանդ 188
 Վեստ 205
 Վերբ (→ Վրաց) 4, 5, 10—13, 16—18, 20, 21, 23, 27—31, 33, 34, 36, 37, 47—50, 52—54, 56, 57, 59, 62—64, 71, 93, 108, 115, 117, 118, 131, 133, 135, 137, 140, 148—154, 156—162, 164, 165, 173, 175, 184—186, 188, 190, 191, 194, 196, 197, 199, 200, 207—209, 211, 214, 216, 218, 219, 222
 Վկայաներ Գրիգոր ՝ Գրիգորիս. տես՝ Գրիգոր ՝ Գրիգորիս Վկայաներ
 Վշնասպ [Չիկոփր— 62
 Վտկերերան Հովհան. տես՝ Հովհան Վոսկերերան
 Վորտանեն 79
 Վասմազպուհ 77, 84
 Վասաթ 74, 76
 Վատակար 76
 Վատակար 76
 Վրաստան 4, 6, 7, 12—15, 25, 89, 90 96—98, 102, 105, 111, 117, 119, 124 127, 142, 180, 181, 184, 187, 197, 199 209, 210, 218, 214, 224
 Վրաստան արևելյան 197
 Վրաստան արևմտյան 98, 196
 Վրացիք 3—5, 17, 19, 22—25, 82, 88, 87, 47, 49, 50, 55, 56, 58, 60, 61, 71, 72, 79, 87—90, 98, 95—97, 101, 102, 105, 106, 109, 112, 119, 122—127, 129—131, 136, 138, 139, 143, 149—155, 157—162, 164, 165, 175, 176, 180—183, 192, 197, 198, 201, 211, 218, 217
 Վրաց-գաշա 12, 14

Վրթանեն 75, 77, 84, 85
 Վրթանեն Սյունյաց 79
 Վրթանեն Քերդոզ 52, 53
 Վրկան 52, 137
 Վրոյ 161
 — Տարբեր 24
 Տալուշ 222
 Տայք 12, 44, 68, 69, 105, 123, 136, 137
 Տաշիր 14, 69, 70, 91, 94, 151, 152, 195, 201, 211, 222
 Տաշյան Հակոբոս 49
 Տատ 69, 137, 157, 196, 203, 210, 216, 220, 221
 Տաուրատափա 96
 Տաուրատափա 221
 Տառն-կարի 193
 Տափուշեցի Հովհաննես. տես՝ Հովհաննես Տափուշեցի, Վանական փարզապետ
 Տարնո քաղաք 189
 Տարոն 89, 48, 49, 58, 60, 62, 67, 196
 Տարոնեցի Գալուս ՝ Գողոս. տես՝ Գողոս Տարոնեցի
 Տարոնեցի Ստեփանոս. տես՝ Ստեփանոս Տարոնեցի
 Տաուշ 222
 Տեբեթ 87, 89, 202
 Տեբեթցի 87, 90
 Տերունակալ 218
 Տերունական 218, 222
 Տեր-Մինասյան Ճերգանդ 48, 53, 223
 Տեր-Միքելյան Արշակ 53
 Տեր-Միկայելյան Գալուստ 48, 56, 57, 59, 65
 Տեր-Միկայելյան Կարապետ 6, 48, 52, 54, 57
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ 65
 Տիեզերակալ Սարաա. տես՝ Սարաա Տիեզերակալ
 Տիգրան 74, 76
 Տիգրան արքայազն 158, 159
 Տիգրին 74
 Տրդատ արքայազն 159
 Տիմոթեոս Գուգ 36, 38—40, 43
 Տիտան 74, 75

Տիրաճնցի Բրիտաֆոր. տես՝ Բրիտա-
փոր Տիրաճնցի
Տիրթ և Տիրթիս 148
Տիրթնան 6
Տյուրացի Դորոթեոս. տես՝ Դորոթեոս
Տյուրացի
Տովարածատափ 96
Տոարուս 79, 85
Տորք-Անդեղ 218
Տուկիձ. տես՝ Կոնստանդին Տուկիձ
Տվարածատափ 96, 221
Տրապիզոն 138, 204
Տրդատ 189
Տրդատ Մեծ 20, 21, 23, 41, 75, 164,
166—169, 171—176, 181, 185—190
Տրդատես 166
Տփիլիս 176
Տփիլիս և Տփղիս 12—14, 21, 24—26, 34,
71, 94, 96, 98, 175, 179, 194, 200, 202,
205, 207, 208, 216, 217
— Բէ[զ] 168
Բէզ 174
Բկրնիս-Քեզի 160, 162
— Յել 159
Յիլի 158
Յուրտափ 10—15, 21, 37, 54, 194, 197
— Փաղոն 203, 204, 208
Փանասկերտ 74
Փառս 74
Փառանջոճ 152
Փառափաղյանք 75, 152, 153, 162, 165
Փառափանա և Փառաջնա 172
Փառնակ և Փառնառ 76
Փառնաջոճ 151—153
Փառնափաղ 74, 76
Փառնափաղ ա. Թաղ. 150, 151, 180, 181
Փառնափաղ սպարապետ 160
Փառնաւայ 172
Փառնեփաղ 74
Փառներսեի և Փառներսե՝ 77, 84, 85
Փառնուս 76
Փափստոս Բյուզանդ 178
Փարաբորոտ 148, 149

Փարբոս 155
Փաշտորոտ 148
Փարպեցի Ղազար. տես՝ Ղազար Փար-
պեցի
Փարսման 21, 160, 161, 176
Փարսման 176, 193
Փարսման Ավագ 150
Փարսման Արմազեցի 155.
Փարսման 169
Փարսման 182
Փարցիսիս 216
Փերաձե Դ. 97
Փերոզ 175
Փիլաբսոն 40
Փիլաբսոս 36, 69
Փիլիպպի 76
Փիլիպպե Սյունյաց 26
Փլիստիմացիք 137, 138
Փլիթրսենոս 69
Փլոթրսենոս 40, 48, 69
Փոկա կայսր 44
Փրանգիթ 220
Փրանկ 182
Փրանկատան 220
— Պախիստորո 149
Քալաչիր 14
Քաղկեդոն 17, 40, 45, 46
Քաղկեդոնականություն 22, 66
Քաղկեդոնի ժողով 32, 33, 36—40, 42,
46, 48, 52, 62, 64—66, 78—80, 104
Քաղկեդոնիկ (Քաղկեդոնական) 17, 53,
48, 47, 58, 58, 66, 78, 93, 97, 224.
Հակա-քաղկեդոնիկ 17, 47, 57, 98, 224
Քամ 74, 177
Քաջատուն 155
Քասըն Շար 162
Քասունի Յեդիս 182
Քափաղին և Քափաղիններ 218
Քափաղն 208
Քարաքնեցի և Քարաքնեցի Հակոբ. տես՝
Հակոբ Քարաքնեցի
Քարթամ 153, 155
Քարթլ 157, 202
«Քարթլայ [Գառնուքիւն-» 129
Քարթլի 4, 10, 11, 18, 18, 21, 24, 28—

- 80, 34, 87, 39, 47, 96, 106, 116, 136, **Բինձեր** : **Բինձար** 172
 135—137, 140, 148—156, 167, 168, **Բյուրգեր** 144
 166, 162, 164—166, 168, 169, 178, **Բոբայր** 208, 218
 174, 176, 179, 188, 190—195, 197, 199, **Բոբեր** 211
 200—203, 207, 208, 219 **Բողին** 208
Բարթիլի ներքին : **Շիզա (վր.)** 161
«Բարթիլի Մոցեկով» 18
«Բարթիլի Ֆրոյդերա» : **«Բարթիլի Ֆրո-
 րերա»** : **«Բարթիլի Ֆրոբկա»** 120,
 130, 131, 133, 135, 137, 140, 142,
 176, 177, 184, 185, 213, 214
Բարթիկներ 138, 143, 183, 185, 192
Բարթիս 144, 145, 147, 151, 176
Բարթիսյաններ 149
Բարսե-Շարվան 164
Բեկապուս 148, 149
Բեսոր 75
Բեսորական ծնունդը 76
Բերդոզ Գրեզոր 52. **տես՝ Գրեզոր Բեր-
 զոզ**
Բերդոզ Մաթուսաղոս 45. **տես՝ Մաթու-
 սաղա**
Բերդոզ Մովսես 41. **տես՝ Մովսես Խո-
 բենացի**
Բերդոզ Պետրոս 40, 60. **տես՝ Պետրոս
 Սյունյաց**
Բերդոզ Վրթանես 58. **տես՝ Վրթանես
 Բերդոզ**
- Բինձեր** : **Բինձար** 172
Բյուրգեր 144
Բոբայր 208, 218
Բոբեր 211
Բողին 208
Բուլաշի 14
Բուլադի 14
Բորոնոսովիս 28
Բուե-Խոսրով 149
Բուխշ 207
Բուրդկայ վորդի Գրեզոր 26
Բվախրելի 209
Բվեշ 257
Բրամ-Խուար-Բոր-Ջաբդ 21
Բրեստափոր 28
Բրեստափոր Ապահունցի 78
Բրեստափոր Տիբառնցի 88, 56, 78, 86
Բրեստա 20, 22, 26, 28, 40, 48—49, 52,
 54, 59, 60, 66, 78—80, 88, 92, 95, 98,
 109, 114, 121, 169, 171, 178, 174, 179,
 189, 194, 196, 202
Բրեստուդիա : **Բրեստոսարանի թյուն**
 17
Բրեստոնեյական 198, 194
Բցիա 13, 14
— Զինկ Ֆրանց Նիկ. պրոֆ. 27
Ֆրանկստան 224

Index n o m i n u m

- Абукура Феодор 102, 127
 Абхаз, абхазы 50, 53, 56, 92, 95, 178
 Агарцинский мон. 221
 Агафангелю 21, 142, 143, 182
 Адопц Н. Г. проф. 15, 96, 180, 221
 Азия Малай 138
 Азия Передняя 50, 182
 Айкский яз. 179
 Аланы 50, 53, 56, 95
 Амполий еп. Херсонский 56
 Андрей ап. 181
 Аос 177
 Аргинтий 197
 Аргутинский-Долгоруков Иосиф архиеп. 49
 Ардаган 100
 Ариоевропейцы 179
 Аркауи 98
 Армения 15, 27, 50, 53, 62, 72, 73, 96, 132, 139, 178—180, 221
 Армяне 50, 53, 56, 95, 98—100, 103, 132, 179
 „Армянская Хроника“ 129, 180
 Армянская церковь 49, 50, 103
 Арсений кат. 27
 Афон 7, 59
 Ахтала 221
- Багратиды 139
 Бакрадзе Д. 176
 Баку 197
 Батум 100
 Белгийский ориенталист 99
 Блаэк Р. П. проф. 123
 Болгаробойца Василий. см. Василий Болгаробойца
 Бодотов В. В. проф. 50
 Броссе М. акад. 176
- Ванские надписи 132, 178
- Василий Болгаробойца 211
 Вахтанговская комиссия 177
 Вахушт 176, 177
 Возобновитель Давид. см. Давид Возобновитель
 Волга 15
- Гадженик 18
 Гамрекелов Г. 180
 Гачиан 13
 Гаяне 21
 Георгий Мерчуд 28, 99, 179
 Гзелнев Амдроник 124
 Гордеев Д. П. проф. 27
 Григорий Парфянский 50, 53, 56, 95
 Григорий Хендзтийский 28, 99, 100
 Грузия 19, 27, 50, 53, 179, 180
- Давид Возобновитель 124
 Даш-Керпи 197
 Джавахов (Джавахишвили) И. А. проф. 24, 26, 50, 53, 181, 209
 Джанашвили М. Г. проф. 21, 182
 Дондуа К. Д. проф. 99
- Егназаров С. проф. 50
 Ерицов А. 221
- Жордания Ф. 133
- Забатагджа 15
 Закавказье 181
 Занав 18
 Заозерский Н. А. проф. 103
 Захаров А. проф. 188
- Ивер 59
 Иоани Петрицкий 221
 Иоани Постник 103

- Иоселмани П. 209
 Иосиф архиеп. см. Аргутинский-Дол-
 горуков Иосиф
 Ишхан 101
- Кавказ 19, 100, 109, 181, 210, 212, 220
 Каменка 13
 „Каменная невеста“ 14
 Карс 100
 Картский яз. 178
 Комитас кат. 64, 82
 Корикъ Куропалат 211
 Курды 50
- Мажников С. 212
 Манав 13
 Мансветов И. 50, 125
 Мармашев 109, 189
 Марр Н. Я. акад. 28, 48, 50, 56, 59,
 62, 95, 98, 100, 125, 132, 138, 179,
 187, 197, 198, 212, 221
 Машавер 13
 Меликсет-Бек (Меликсет-Бек) А. М.,
 проф. 21, 27, 48—50, 55, 57—59, 61,
 72, 101, 102, 104, 110, 116—118, 123,
 125, 127, 182, 183, 197, 198, 210, 221
 Мецанинов И. И. акад. 197
 Монголы, монгольское 98, 221
 Мосох 178
- Никита Стифат 127
- Орбели И. А. проф. 54, 100, 189
 Осия Туальская 198
- Палестинские пеласги 188
 Пантюхов Н. 210
 Партав 18
 Парфянин Саак. см. Саак Парфянин
 Патканов К. П. проф. 178
 Пахомов Е. А. проф. 211
 Пеласги 188
 Персидская церковь. см. Сиро-пер-
 сидская церковь
 Петрицкий Иоани. см. Иоани Пет-
 рицкий
 Пиронен 188
 Постник Иоани. см. Иоани Постник
 Причерноморье 181
- Расены 138
 Рехи 15
 Рипсимия 183
 Розен В. Р. проф. 211
 Румянцевский список 177
 Рустав 178, 187
 „Русуланиани“ 187
 Русь 188
- Саак Парфянин 57, 72
 Сабиния М. 7, 119
 Самшвиладзе 212
 Санаи 212
 Сардур II 197
 Свания 178
 Сванский яз. 178
 Селсамора 197
 Сиро-персидская церковь 50
 Скифский яз. 179
 Славяне 103
 Смирнов Я. И. акад. 198
 Сомехи 178
 Сомехский яз. 179
 Стифат Никита. см. Никита Стифат
 Студит Никита. см. Никита Стифат
- Такайшвили Е. С. проф. 14, 117, 120,
 148—145, 147, 149, 170, 210, 220
 Телав 13
 Тигранян С. Ф. 83
 Тимофей Элур 48
 Тифлис 18, 19, 180
 Троицкий И. проф. 49, 50
 Туальская Осия. см. Осия Туальская
- Уплис-цихе 210
 Ухтәнес 13
- Феодор Абукура. см. Абукура Тео-
 дор
 Филистимляне 188
 Фока 64
- Халдоведение 197
 Халкедонский собор 48
 Хандзтийский Григорий. см. Григорий
 Хандзтийский
 Хаханов А. С. проф. 59, 108
 Херсонес 56

Хотиа-Кициса 18

Храм 13

Цагарели А. А. проф. 21, 188

Цуртав 13

Чаддырское озеро 197

Шота из Рустава 178, 187

Эгейский мир 138

Элур Тимофей. см. Тимофей Элур

Эрзерумский вилайет 101

Эриванская губ. 50

Этруски 138

Юго-Кавказ 18, 178

Юстиниан император 15, 96, 180, 221

Яфетиды 179

Яфетидо-арисеопейцы 179

Яфетические языки 180

Abbasiden 209

Abbeles 58

Abraham 64, 82

Abramites 82, 85

Achare 77, 81

Aclurus Timotheus. vide Timotheus

Aclurus

Agathangelus 182

Akhtala 13

Akinian N. 61

Albania 62, 88

Alexandrien Timotheus. vide Timotheus

Aclurus

Amazapes 82—88, 85

„Amartunac“ 55

Anastasius 82

Antioche 58

Apas catholicos 83

Apovpkencs 82, 84

Aptyso 59, 60, 69

Araston 197

Arastune 82, 85

Arcan 82, 84

Aret 82, 84

Armenia 21, 34, 48, 49, 51, 52, 54—56,

58—61, 63—66, 68, 73, 81—84, 118,

125, 127, 216

Armenia Magna 49, 51, 182

Arménie 18, 181, 182, 209, 210

Armenien 6, 61, 189, 182, 209

Arménienne 129—130, 176, 211

Armenii 49, 50

Armenochalybes 178

Armeno-Georgica 216

Arperes 82, 84

Artase 82, 84

Artzace 81, 84

Artzach 70

Aschot Bagratuni 189, 209

Asparac 81, 82, 84, 85

Aspoura 64

Aspouraceses 81

Astarax 60

Atmesu 82, 84

Azat 60, 63—65, 68, 69

Babylonia 25

Bagratidenreiche 209

Bagratides || Bagratuni 139

Balares 82, 85

Barhebraeus Gregorius. v. Gregorius

Barhebraeus

Bartanes 81, 84

Bartas 62, 85

Bazacastron 82

Berdoudj 13

Bianises 63

Blake Robert P. prof. 21, 188

Boanes 83

Bramsapo 81, 84

Brosset M. académicien 18, 98, 101,

129—180, 138—141, 176, 178, 179,

184, 185, 197, 200, 209—212, 214, 221

Byzance 209

Caesarea 51, 59, 81, 82

Cabata 59

Campsaracanus 88, 85

Cartaman || Cartamana || Cartame 65,

66, 70

- Caucas 68
 Coinunes 82, 85
 Cocosta 64, 69, 83, 85
 Combefis 31
 Comitas catholicos 54, 55, 69, 85
 Constantinopolis 62—64, 84
 Constantinus S. 25
 Conybeare F. C. prof. 20, 61
 Cora 82, 85
 Crimée [Jean de- v. Jean de Crimée
 Cubaritze 82, 84
 Chabot J.-B. 58
 Chalcedon 48, 59, 60, 63, 64, 82, 118
 Chalcedoniens synodus 17, 55, 65, 82, 224
 Chosro 60, 62—65, 85
 Christophorus catholicos 56, 82
 Christus 64—66, 82, 84

 Daghaschian A. 189
 David Saronensis 82
 Didymus 83

 Elibaret 82, 85
 Eltzesaracitz 82, 85
 Evagrius 83
 Evanesis 82, 85
 Eutychius 83
 Ezdras 56, 65, 66, 68, 69, 82, 85

 Filix Syris 60
 Fink Franz-Nicolaus prof. 28

 Gaianites 83
 Georgica 183, 216
 Géorgie 13, 17, 98, 99, 180—183, 185, 188, 178, 179, 197, 209—211, 221
 Georgien 28, 38, 97, 101, 182, 188
 Georgische 31, 139
 Ghazarian M. 209
 Gogarene 15
 Goussen H. prof. 81
 Gregorius Barhebraeus 58
 Gregorius I pontifex 17
 Gregorius Parthianensis 21, 51, 57, 59, 81, 82, 84, 182
 Gregorius rex 51

 Haghat 212
 Halicarnassi Julianus. v. Julianus

 Heracleus imperator 65
 Hybernia 17

 Iberia 83
 Isaak S. 82
 Isaak a Bazacastrio 82
 Ischna 82, 85
 Islam 209
 Israel catholicos 82

 Jacobites 58, 82, 83
 Jerusalem 60, 82
 Jesus 66
 Joannes 56, 65, 66
 Joannes Martakunes 82
 Josech 81, 84
 Jouljanites 82, 84
 Justinianus Justinus 60, 62, 69, 84
 Jean de Crimée 212, 223

 Kamenka 18
 Kekelidze Korn. prof. 53
 Khorenatzi Moses. v. Moses Khorenatzi
 Kit 82, 84
 Kitrie 64, 69
 Knafeus. v. Petrus Knafeus

 Lagarde [Paul de-182
 Lamy 58
 Langlois V. 182
 Leontios 82, 84
 Loucopetros 118

 Maius Ang. 59, 61, 88
 Manconi 18
 Mar-Abas 189
 Markwart Marquart Jos. prof. 25, 26, 189
 Martakunes Joannes 82, 84
 Mastintze 60, 61, 69, 82, 84
 Mastubios 61
 Mathusala 65, 66, 70
 Mauricius 68
 Melikset-Bek L. prof. 21, 57, 182
 Mesopotamia 60, 82
 Mesu 82, 84
 Michel de Syrien 58
 Migne 81, 48, 49, 51, 52, 54—56, 59.

- 50, 62-65, 68, 78, 81-83, 93, 118, 125, 127, 182
 Moses catholicos 63, 64, 82
 Moses Khorenatzi ̅ Xorenathzi 61, 139
 Murad F. 176
 Museles ̅ Musiles 63, 69, 81, 82, 84

 Mersapo 59, 60, 69
 Nestiposti 60, 69
 Nestorians 60, 66, 83
 Nestorius 59, 83
 Nica 82, 85
 Nino N. 19
 Norseches Campsaracanus 83, 85
 Norsehes S. 81, 84
 Norsehes ab Ischna 68, 69

 Origen 83

 Pacrana 82, 84
 Pancratorum rex 64, 8
 Pancratunes 83, 85 *
 Parthianensis Gregorius v. Gregorius
 Parthianensis
 Peeters Paul 25, 99
 Peradze G. 97
 Perkiso ̅ Persico 81, 84
 Persarum regio ̅ Persida 63, 64
 Petrus 118
 Petrus Knafens 48, 60
 Pharme 81
 Pharnesec 81, 84
 Philoxenus 60
 Photius 60
 Phrasianes 64, 69

 Quirinus ̅ Quiricus 17

 Ra 15
 Renos 15
 Reyn 15
 Roma 63, 65
 Romai 60, 63, 64, 68, 82, 84
 Rona 15
 Rostakes 81, 84, 85
 Russes 13
 Rustanensis 82

 Sabellius 60

 Sahak S. 61
 Samuel 82
 Sanahin 212
 Sandalgian J. 197
 Sapo 59
 Sapo [Bram v. Bramsapo
 Sargissian Nerses 101
 Sarepa 59
 Saronensis 82, 85
 Saso 59
 Saffach 209
 Son 179
 Sormac 81, 84
 Sotes 83, 85
 Stephanus Cartamanensis 65, 66
 Stiltung Jov. 182
 Studii mon. 118
 Suanocolchoi 178
 Surien 62, 69, 85
 Sympatius Pancratunes 83, 85
 Syria 60

 Tai 65
 Takaichvili E. prof. 188
 Tamarati Michel 17
 Taron 59, 68, 64
 Taser 70, 82, 85
 Ter-Mekertschian Karapet 48
 Ter-Minassiantz Erwand 48
 Theodosiopolis 64, 65, 69
 Thopdschian 209
 Tibe ̅ Tiben 60, 68, 65, 69, 82, 85
 Timotheus Aclurus 48, 60
 Tmesu 82, 85
 Totruses 82, 85
 Tyrokastron 93

 Urartiques 197

 Vasmer R. 209
 Vatican 50

 Wakhoucht 13
 Wardrop M. 19
 Wardrop Ol. 19
 Weber S. 6, 81

 Zagenes 81
 Zordaniae Codex 123

ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐ ՅԵՎ ՌԻԴՂՈՒՄՆԵՐ

ԼՁ 8, սող 7 վերելից, ավելացնել նեխելյով նախադասությունը.

Այս կեսուս Ա. Գորգանն, անկասկած, ազգված պիտի լինե՞ր պրոֆ. Դ. Զա-
րինովից, զորք «Քարթլիս-ցխորեբա» (Քարթլիս-ցխովրեբա) կոչված վրաց տա-
րեգրության II հատորի (ՍՊԲ. 1854) առաջարանում ուղեւորեն և ֆրանսերեն
լեզվով առաջին անգամ հայտարարեց. Житие царцы Шутаники, принявшей
от мужа своего около 458 г. мученическую смерть за веру, написано
духовным ее отцом Яковом (ԼՁ XXII) = Vie de la reine Chouchanica,
martyrisée pour la foi, par la main de sont mari, environ l' an 458, écrite
par Jakob, père spirituel de la reine (ԼՁ XXIII):

Ըստ այսմ՝

ԼՁ 9, սող 14¹—15 վերելից, ուղղել այսպես.

Նախ Դ. Զարինով (1854) և Մ. Սարինով (1882) և ապա Ա. Գորգանն (1917):

ԼՁ 15, սող 1—3 ներքելից, ուղղել այսպես.

Հարցիւս վերաբերյալ մանրամասնությունները տես մեր աշխատության
մեջ. «Քրիստիան-Մայկայի Նյութական կուլտուրայի մատցորդներ և տուպնիմի-
կայի ուսումնասիրության համար (Քրամհեյնի կառուցման առթիվ)» (ժողովա-
ծուսում «Մարքսիստական լեզվագիտության համար», վրացերեն, հրատ. Տփղ.
համալսարանի, Տփղ. 1934, էջ 27—44):

ԼՁ 62, ծանոթ. 60-ին կցել նեխելյալը.

Վոր վրացերեն «ուրչ» բառը իբրև հոմանիշ անհասկանալի «չաքխ» բառի,
խոկապես, կամակոր և նշանակուած, ընկ. Ս. Շալչյանը սրա կապակցութեամբ մեր
ուշադրութեանը դարձրեց այն հանդամանքի վրա, զոր այս՝ կամակոր-ի իմաս-
տին մոտենում և հայերեն կեռ լ խեռ բառերը, զոր նշանակուած և հակառակու-
րյունն, վախ, կռիվ, կռվարար (մարդ), և զոր դործածված և հետագա հայ պատմիչ-
ներից վարչյանն հետևյալ անկեկության մեջ (Մուկվայի հրատ. 1861, էջ 115 =
Վենետիկի հրատ. էջ 84). Եւ. ի վիշտասան թուլին սպան կեռն վարդան զՍուրէն
մարդպան Գարսից, և ինքն ընտանեօք եկն առ Յուստինանոս յերեսուն (ԿԱԴ
յերեսներոյ) ամի թաղաւորութեան նորաւ Նույն բառը՝ խեռն ձեռով դործած-
ված և Փոտ պատրիարքի Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսին ուղղած թղթում,
ու. ի միջի այլոց, ասված է. Եւ. ի Զ և ի Ժ թուականութեանն Հայոց սպան
խեռն վարդան Մամիկոնեան զՍուրէն մարդպան Գարսից առ ի չմուծելոյ ար-
համարանոցն, բանդի երարձ զպատիւ աղատացն և ետ յեպիսկոպոսուան. և

ինքն փախեալ բազում ազգիւ. և համարէն ընտանեօք և հմուտ ի Յոյնան» (Ն. Վ. Ակիմնան, Դունոյ 372-ի ապոստմբութիւնը և յաջորդ տասնամեայ շրջանը. Գաղմական ուսումնասիրութիւն.—«Հանդէս ամսօրեայ», 1913 թ., յունուար, էջ 74. հմմ. պրոֆ. Հակոբ Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Յերեան 1934, էջ 294):

Եջ 63, ծանոթ. 61-ին կցել հետևյալը.

Los Angeles Examiner թերթի 1932 թ. մայիս, 22-ի համարում, ինչպես հաղորդում է Ն. Ակիմյանը (Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խնամկարը Ս. Սոֆրայի եկեղեցւոյն մեջ,—«Հանդէս Ամսօրեայ» 1932 թ., մայիս-յունիս, էջ 369—370), տղված և տեղեկութիւն, զոր Ս. Սոֆրայի պատերը ժեփերից մաքրելիս, զոր հանձն եւս արել Ամերիկյան ընկերութիւնը՝ Լուստինիանոսի մամանակգա խնամկարները յերեան հանելու նպատակով, «երեան եկած են երեք խնամկարներ, որոնցմէ մեզի համար զհաղորդիւ է մէկը որ կը ներկայացնէ Ս. Գրիգոր Հայոց Լուսաւորչի, կանգնած, յունական հայրապետական հանդերձներով զգեստաւորուած. զլուխը շրջապատուած է լուսապսակով. Աջովը կ'օրհնէ, իսկ ձախին մէջ բռնած է Աւետարանը: Խնամկարին վրայ կը կարգացուի արձանագրութիւնս՝

Г		Г	А
Р		О	Р
Н		Р	М
		І	Е
		О	НИАС
		С	

Եջ 109, ծանոթ. 7-ին կցել հետևյալը (1 սղ ներփակից).

Թեև որան հակառակ է նույն Մարմաշենի 988 թ-ի արձանագրութիւնն, ուր Մարմաշեն անունն արդեն հիշված է նախ քան Մարիամ Թադուհու. յերեան դալն ու վանքի նորոգումը:

Եջ 128, ծանոթ. 2-ին կցել հետևյալը.

Դրոգոր Ոչկեցու հայադեա լինելու մասին տես նաև Robert P. Blake, Ancient Georgian Versions of the Old Testament,—«The Harvard Theological Review», vol. XIX. No 3, July 1926, էջ 294:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Տող	Տպված է	Պիտի լիճի
10	9 ղերերից	ազագույն	ազագույն
21	6 »	Բոր-Ջարդը	Բոր-Ջարդը
»	11 »	պիտիտիլը	պիտիտիլը)
22	5 »	7	17
24	10 »	նոյն մեքերի	նոյն մեքերին
»	6 ներքերից	Արժրուհի	Արժրուհին
27	2 »	նույն 1924 թվին	1924 թվին
»	4 »	1924 թվին	1923 թվին
28	11 »	Վրաց.	Վրաց.
»	12 »	Վրաց	Վրաց
37	4 »	հարկաւան	հարկաւան
41	2 ղերերից	57	54
47	19 ներքերից	Վրաց	« Վրաց
48	22 ղերերից	auf	auf der
»	23 »	deutschen	deutschem
»	» »	armenischen	armenischem
49	8 »	Գիրք	(Գիրք
50	7 »	միջև	միջ
»	23 »	փնտրենք	փնտրենք
55	» »	πολλούς	πολλούς
»	» »	ἰσάκι	ἰσάκι.
»	8 ներքերից	7)	2)
56	17 »	« Κοδρα:	« Κοδρα:
»	18 »	Ἰωάννη:	Ἰωάννη:
59	11 ղերերից	ἐκείνος	ἐκείνος
60	5 »	Թ. ԿՂ 553:	Թ.) 553 թվին
»	18 ներքերից	αὐτῷ	αὐτῷ
62	21 ղերերից	« Զոբ»	« Զոբ»
63	20 »	72—73	72—73)
»	1 ներքերից	δικαιωσύνη	δικαιωσύνη
»	3 »	Βαρτα	Βαρτα
»	8 »	Μουσίην	Μουσίην
64	2 ղերերից	παράγειναι	παράγειναι
»	6 »	ὑπέλησαν.	ὑπέλησαν

Եջ	Տող	Տարված է	Քիսի լիճի
64	8 վերևից	էրեթիքսն.	էրեթիքսն
»	9 »	չէրսն	չէրսն
65	11—12 ներք.	էլէ քառասունս ուստի էն տէրտօք էտէ տէր սէր	էլէ տէրտէր
66	1 վերևից	Էթրսն քաթուղան	Էթրսն տն քաթուղան
68	16 ներքևից	էթիթան	էթիթան
»	19 »	Նորսէլ	Նորսէլ
68	22 »	սոտէ	սոտէ
70	2 »	(Բիդիւս.)	(Բիդիւս)
73	8 վերևից	սասնույ յերկույ յերորդ	սասնույ յերկույ յերորդ
77	6 »	(Աղբակահանցից)	(Աղբակահանցից)
»	17 »	Վրամհապուհու	Վրամհապուհու
79	3 »	Սահարուհին	Սահարուհին
81	19 »	էտլ է	էտլ է
»	13—14 ներք.	Յաթիւնտէ	Յաթիւնտէ
»	15 ներքևից	էջոսէն	էջոսէն
82	5 վերևից	տէր	տէր
»	16 »	էտլ է	էտլ է
»	6 ներքևից	» »	» »
»	8 »	էտլ ալ	էտլ ալ
»	17 »	Տրսթիս	Տրսթիս
84	8 վերևից	Նորսէլտէնտէ	Նորսէլտէնտէ
»	8 »	Քաթուս	Քաթուս
85	10 »	Քաթուս	Քաթուս
86	8 ներքևից	Սահարուհին	Սահարուհին
88	1 »	սասնույ յերկույ յերորդ	սասնույ յերկույ յերորդ
93	20 վերևից	էդ'աթիւն	էդ'աթիւն է
»	12 ներքևից	Ասորիկի	Ասորիկի
95	6—7 »	էնդ հետ քո հոսին	էնդ' քո հոսին
98	15 ներքևից	ամենասիրտի	ամենասիրտի
102	4—5 վերևից	Սելիսնեցին	Սուրբիսնեցին
»	8 ներքևից	»	»
105	9 »	»	»
»	11 »	»	»
117	5 »	սասնույ յերկույ յերորդ	սասնույ յերկույ յերորդ
119	3 վերևից	Սելիսնեցին	Սուրբիսնեցին
»	5 »	»	»
122	2 »	Եփրեմ	Եփրեմ
»	5 »	(Եփրեմ Մցիւրին)	(Եփրեմ Մցիւրին)
132	4 ներքևից	Եղիս	Եղիս
136	10 »	Շապուհ	Շապուհ
137	11 վերևից	[Այս հրեյա	[Այս] հրեյա

№	Տող	Տարված է	Պիտի լինի
138	1 վերելից	Բասիլից	Վասիլից
139	6 »	Վրաց	Վրաց և Հայոց
143	10 ներքելից	(Թորդամոս)	(Թարդամոս)
149	1 վերելից	Ընդ մեծ զորքով	մեծ զորքով
»	1 »	առաջ նոցա	ընդ առաջ նոցա
155	2 ներքելից	146	148
160	3 - 4 վերելից	(Արտաշան ⁶)	(Արտաշան ⁶)
163	7 վերելից	զազան արար	զազան արար
»	4 ներքելից	»	»
165	3 »	146	148
»	6 »	(Հերբ) Հերբի	Հերբ (Հերբի)
175	2 վերելից	տուր	տուրն
»	5 »	Պարից	Պարսից:
»	7 »	նրան շնորհից	շնորհից
177	9 ներքելից	մի լեզու ասորերենը	մի լեզու՝ ասորերենը
178	14 »	Рустова	19 ամիս
183	2 վերելից	Հովնաթյան	Հովնաթյանի
187	13 »	կյանքի	կյանքի
188	17 »	այոց	այոց
192	11 »	(ուղիդ բղջիկն)	(ուղիդ՝ բղջիկն)
»	11-12 »	Խփանձելին	Խփանձելին
»	21-22 »	Ուրհա	Ուրհա
200	17 ներքելից	հասնալ	հասնալ
201	16 »	Լուսարիտն	Լուսարիտն
204	4 վերելից	ընդ հարկաւ	ընդ հարկաւ
210	1 »	не существующие	и не существующие
212	1 »	Լորեցի	Լորեցի

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ Ա. հատորի	3—4
— ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ առաջին պրակի	4—6
Ա. ՀԱԿՈՒԲ ՅԵՐԵՑ (V դ.)	
— [Շուշանիկի վկայաբանությունը (ներածական)]	7—10
— [Շուշանիկի ծագումը և բնակության տեղը]	11—12
— Մանոթություններ	12—15
Բ. ԿՅՈՒՐԻՈՆ ՍԿՈՒՏՐԵՑԻ (ՍԿՈՒՐՏԱՅԻ)	
(VI—VII դ. դ.)	16—17
Գ. ԱՆԱՆՈՒՆ (IX դ.)	
— «Վրաց դարձի [պատմությունը]» (ներածական)	18—20
Ա. մասից	
— [Վրաց դարձի պատմությունից]	20—20
— [Այլ և այլ դեպքեր վրաց դարձից հետո]	21—21
— Մանոթություններ	21—22
Բ. մասից	
— [Ս. Նունեն Հայբում]	22—23
— Մանոթություններ	23—23
Դ. ԱՆԱՆՈՒՆ (IX դ.)	
— «Կոնստանդ Կախի վարքը» (ներածական)	24—26
— [Հայ իշխանները Սամարիայում]	26—26
— Մանոթություններ	26—26
Ե. ԱՐՄԵՆ ՍԱՓԱՐԱՅԻ (IX դ.)	
— «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» (ներածական)	27—34
— Վրաց (Բարթիլի) և Հայոց (Սոմիլիլի) բաժանման մասին	34—47
— Մանոթություններ	37—70
Զ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (IX դ.)	
— Համառոտ Հայոց Հայտնություն փորձեր (ներածական)	71—73
— 1. Հայոց Թագավորությունը՝ սկսած Նոյի վորդուց. [այս տեղեկությունները]՝ դասված լինելով պատմաքիմ-ի մեջ՝ ներկայացրած են այս գրքում նախաբ[ար]ական առհմերի մասին քաղվածքներով հանդերձ	73—75
— Մանոթություններ	75—75
— 2. Պատմվածք Պատմաքիմից	77—81
— Մանոթություններ	81—86

Է. ԴԱՉԻ (IX—X Դ.)	էջ
— Յեպլոփան հյուպրացիո Մեկնությունն սաղմոսաց Դավթի	87—87
— [Հայերեն թարգմանություններն անվտանգելի յեն]	88—88
— Մանթությունն	88—88
Ը. ՍՏԵՓԱՆ ՏՔԵԹՅԻ (XI—X Դ.)	
— «Գորոննի վկայարանությունը» (ներածական)	89—90
— [Հայերի վեճակը X դարու սկզբներին և Միքայա Խոստովանոց]	91—93
— Մանթություններ	93—94
Թ. ԱՆԱՆՈՒՆ (մինչ X Դ.)	
— Որոնեղներ Գրիգոր Գաբիելին	95—95
Ժ. ԱՆԱՆՈՒՆ (X Դ.)	
— «Դավթի Գաբիելացու վարքը» (ներածական)	96—97
— [Դավթի Գաբիելացին և Հայերեն (սոփիստի) լեզուն]	98—98
— Մանթություններ	98—98
ՃԱ. ԳԵՈՐԳ ՄԵԴՏՈՒԼ (X Դ.)	
— «Գրիգոր Խանձիկացու վարքը» (ներածական)	99—100
— [Իշխանի ամուսն]	100—100
— Մանթություն	101—101
ՃԲ. ՅԵՓԻՄԻՈՍ ԱԹՆԵՑԻ (X—XI Դ.)	
— VI տիեզերական ժողովի կանոնները (վրացական վերսիս)	102—103
— [«Հերթվածող հայերը»]	103—103
— Մանթություններ	103—103
ՃԳ. ՅԵՓԻՄԻՈՍ ՅԵՐՈՒՍԱԼՆԻՄԱՑԻ (XI Դ.)	
— «Հակաճառություն ընդդեմ Սոսթենես Մարմալենցու» (ներածական)	105—106
— Հակաճառություն ընդդեմ Սոսթենես Հայոց վարդապետի	106—106
— Մանթություն	108—110
ՃԴ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XI Դ.)	
— «Գեորգոս Թափիչի և ալաշի պատմությունը», «Հաղորդադրություն Սարուլյան վորդի Սարգսի մասին» (ներածական)	111—112
Ա. հատվածից	
— [Գեորգոս Թափիչը Հայքում]	113—113
— [Ապա պատմվում և «ալաշ» կոչված շան պատմությունը, վոր կարելի չե ամփոփել այսպես . . .]	113—113
— Մանթություն	114—114
Բ. հատվածից	
— [Սուր Սարգիսը]	114—116
— Մանթություններ	116—118
ՃԵ. ԳԵՈՐԳ ԱՐԵՂԱ (XI Դ.)	
— «Գերեզ (Գիորգի) Սեկունցի վարքը» (ներածական)	119—119
— [Հայոց դավանության ընկնությունը Կ. Պոլսում]	119—120
— Մանթություններ	120—121

ժԶ. ՅԵՓՐԵՄ ԿՐՏՍԵՐ (XI դ.)

ԵԶ

- «Ընդդեմ արևանասաց և յեփրատնոսաց Գրիգոր աստվածաբանի ձառնի մեկնությունը» (ներածական) 122—123
- [Վրացիքեն թաղմանությունը հայերենի վերջի և հունարենի թոռն և] 123—123
- Մանթություններ 123—123

ժԷ. ՌՈՒՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ժՈՂՈՎԻ (1103 թ.) ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

- Ներածական 124—124
- [Խաչեցար-հայերն] 124—124
- Մանթություններ 125—125

ժԸ. ՀԱՎԵԼՎԱՅ

- Ներածական 126—127
- Մանթություններ 127—127

- ՆԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ յԵՐԵՐՈՐԴ պրակն 129—134

Ա. ՍՄԲԱՏ ՎՈՐԴԻ ԴԱՎԹԻ (XI դ.)

- «Բաղրատունյաց պատմությունը» (ներածական) 135—136
- [Բաղրատունյաց պատմությունը] 136—138
- Մանթություններ 138—139

Բ. ԼԵՈՆՏԻՍՍ ՌՈՒՒՆԵՐԻ (ԼԵՈՆՏԻ ՄՐՈՎԼԻ) (XI դ.)

- «Վոսց թաղավորների և նախաշարերի ու տոմարի պատմությունը. Հաղեղվածու՝ «Արչիլ թաղավորի վկայաբանությունը» (ներածական) 140—143
- [Թորգոմյանը] 143—147
- [Այլ և այլ գեղերի «խաղաց» արշավանքների շրջանից] 147—150
- [Անտիոքուս և Փառնավաղ] 150—151
- [Արշակունիք] 151—165
- [Սասանյանը] 165—168
- [Հոկիսիմյանը] 169—174
- [Սասանյանը] (չարունակություն) 174—176
- Մանթություններ 176—183
- Հաղեղված 183—183
- Մանթություն 183—183

Գ. ԶՈՒԱՆԵՐԻ ԶՈՒԱՆԵՐԻՑԱՆ (XI դ.)

- «Վախտանդ Գորգասալի պատմությունը» (ներածական) 185—187
- [Վախտանդ Գորգասալ և նրա հաջորդները] 188—196
- Մանթություններ 196—198

Դ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XI դ.)

- «Վրաց (Քաբթիլի) մատյանը» (ներածական) 199—200
- [Արարական արղավանքները] 200—203
- [X—XI դարու առջերը] 203—209
- Մանթություններ 209—213

ե. ԱնԱնՈՒՆ (XII դ.)

— «Դավիթ աբգայեց-աբգայի պատմութիւնը» (ներածական)	214—216
— [Գեորգ I և Դավիթ Շինոպ թագավորներ]	216—220
— Ծանոթութիւններ	220—224
ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ	225—231
INDEX NOMINUM	233—237
ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐ ՅԵՎ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ	259—260
ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ	261—263

ՄԵԼԻՔՈՒՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Գրոֆ. ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Կշիռները և չափերը հնազույն հայ աղբյուրներում սպառած
2. Գրոֆ. Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ.—Հայոց լեզվի տեսութիւնը սպառած
3. Գրոֆ. Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն արժատական բառարան, Դ. հատոր, 1350 էջ
4. ՅԵՐՎԱՆԴ ԾԱՀԱԶԻԶ.—Հին Յերեան (նկարազարդ) սպառած
5. ՅԵՐՎԱՆԴ ԼԱՆԱՅԱՆ.—Դամբաններ և պեղումներ Մորհրդային Հայաստանում, (բաղձաթիվ նկարներով) սպառած
6. Գրոֆ. Հ. Մ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն արժատական բառարան, Ե. հատոր 1294 էջ
7. Գրոֆ. ՀՈՎՀ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ.—Ուղեգրութիւններ, Ա. հատոր ԺԴ.—ԺԶ. դար. 510 էջ. (լաթակազմ) սպառած
8. ՅԵՐՎԱՆԴ ԾԱՀԱԶԻԶ.—Միջայել նալբանդանի Դիվանը, (լաթակազմ) սպառած
9. Գրոֆ. ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Մանր հետազոտութիւններ 2 Խ. 50 էջ..
10. ՍԳ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ.—Կոմիտասի ստեղծագործութեան տնային լիզը 1 Խ. 50 էջ.
11. ՃԱՐԱՏ. ԹՈՐՈՍ ԹՈՐՈՍՄԱՆՅԱՆ.—Շինանյութերի գործածութիւնը հին Հայաստանում 1 Խ. 50 էջ.
12. Գրոֆ. Հ. Մ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն արժատական բառարան, Զ. հատոր, 1626 էջ
13. Գրոֆ. Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ.—Հայոց լեզվի տաղաչափութիւնը (լաթակազմ) 12 Խ.
14. ՃԱՐԱՏ. Ն. ԲՈՒՆՅԱՆՅԱՆ.—Վրաստանի հեթանոսական տաճարը, չափազերութիւններ և լուսանկարներ, (լաթակազմ) 23 Խ.
15. Գրոֆ. Ա. ԽԱՀԱՏՏՐՅԱՆ.—Հայաստանի սեպագրական շրջանի ջննական պատմութիւն, (լաթակազմ) 15 Խ.

16. Գրոֆ. ՀՈՎՀ. ՀԱԿՈՒՅՑԱՆ.—Ուղեգրություններ, Զ. հատոր, 1800—1820: 884+VIII էջ, բաղձաթիվ նկարներ, յերկու գունավոր նկար և կից Անգրեզական թարսեղը XIX դարսեղքին 20 ռ.
17. ԶԱՎԵՆ ԿՈՒԿՈՏՅԱՆ.—Խորհրդային Հայաստանի աղղա-
րնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831—1931) 18 ռ.
18. Գրոֆ. ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Երատոսթենեսի ստադիոնը
և պարսից ստադրոնը (Das Eratosthenische Stadion
und der persische Asparêz) 2 ռ.
19. Գրոֆ. ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Ֆեոդալիզմը Հին Հայաս-
տանում, էջ 337, (լաթակազմ) 12 ռ.
20. ԴԱՐԵԴԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆ.—Հայ պարերեական մամուլը սկզբ-
քից մինչև մեր օրերը. 2½ ռ.
21. Գրոֆ. ԼԵՎՈՆ ՄԵԼԻՔՅԵՆ.—Վրաց աղբյուրները Հա-
յաստանի և հայերի մասին, Ա. հատոր, Ե.—ԺԲ. դար. . 12 ռ.

ՄԱՍՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ

22. ՍԳ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ.—Ուրվագիծ հայ յերածնունդի պատ-
մություն.
23. Գրոֆ. ՀՐ. ԱՅԱՌՅԱՆ.—Հայերեն արմատական բառարանի
հավելված.
24. Գրոֆ. ԱՇ. ՔԱԼԱՆԹԱՐ՝ Վրացապատի պեղումները:

(12584)

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԳԻՏ. ԱՐԽԻՎ

220033819

33810